

อนุสรณ์ในงานเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงศพ

พลตำรวจตรี นิตย์ สุขุม ป.ช., ป.ม., ท.จ.ว.

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันพฤหัสบดีที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๘

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อม

พลตำรวจตรีนิตย์ สุขุม เริ่มป่วยเมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๒๘ ครอบครัวได้รีบนำเข้าโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ จากการตรวจคอมพิวเตอร์สมองพบว่ามี infarction ของ cerebellum ด้านขวา มีการบวมของสมองส่วนนั้นและกดต่อก้านสมองทำให้น้ำในสมองไหลไม่สะดวก มีอาการคั่งของน้ำจึงได้รับการผ่าตัดใส่ท่อจากโพรงสมองต่อลงช่องท้อง เพื่อลดความดันในช่องกะโหลกศีรษะ เมื่อวันที่ ๑๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๒๘

เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้หม่อมหลวงจิรายุ นพวงศ์ องคมนตรี อัญเชิญแจกันดอกไม้พระราชทานเยี่ยมและถามอาการป่วยและทรงรับไว้เป็นคนไข้ในพระบรมราชานุเคราะห์

พลตำรวจตรี นิตย์ สุขุม ได้เข้าโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์อีกเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อวันที่ ๓๐ ตุลาคม เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้รองราชเลขานุการในพระองค์ ท่านผู้หญิงมนัสนิตย์ วณิกกุล อันเชิญดอกไม้พระราชทานเยี่ยมพร้อมของใช้สำหรับคนเจ็บและผลไม้ นอกจากนี้ยังได้พระราชทานแถบบันทึกเสียงธรรมะด้วย

วันที่ ๑๔ ธันวาคม พลตำรวจตรี นิตย์ สุขุม ได้เข้าโรงพยาบาลอีกเป็นคำรบสามด้วยอาการหวัดและปอดบวมแทรก และได้กราบถวายบังคมลาถึงแก่อนิจกรรม เมื่อวันที่ ๑๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๘ เนื่องจากระบบการหายใจล้มเหลว

ในครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทานน้ำหลวงอาบศพพร้อมด้วยเกียรติยศ

ปี่กลองชนะประโคมในพิธีพระราชทานน้ำอาบศพ และพระราชทานโกศแปดเหลี่ยมพร้อมฉัตรเบญจาตั้งประดับ พระราชทานพวงมาลาของทั้งสองพระองค์มาวางหน้าศพ ทั้งยังพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ในพิธีสวดพระอภิธรรม รวมทั้งสิ้น ๗ วัน ตลอดจนบำเพ็ญกุศลพระราชทานในการออกเมรุด้วย

ในวาระสุดท้ายนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ก็ได้พระราชทานพระเมตตา เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงศพ พลตำรวจตรีนิตย์ สุขุม ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส พระราชทานผ้าไตรอีกรวม ๑๐ ไตร และภัตตาหารสามหาบในการเก็บอัฐิ

พระมหากรุณาธิคุณนานัปการดังกล่าวมานี้ เมื่อ พลตำรวจตรีนิตย์ สุขุม ยังมีชีวิตอยู่ก็รู้สึกซาบซึ้งเป็นอย่างยิ่ง เมื่อถึงแก่อนิจกรรมแล้ว หากมีญาณวิถีใดจะพึงทราบได้ คงจะมีแต่ความโสมนัสเป็นล้นพ้น

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายบังคมเบื้องพระยุคลบาทด้วยจิตสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้นหาที่สุดมิได้ และขอถวายความจงรักภักดีตราบเท่าชีวิตจะหาไม่

ข้าพระพุทธเจ้า หม่อมหลวง กมลา สุขุม
นางวนิดา ดุละลัมพะ
นางสาวกาญจนา สุขุม

หมายรับสั่งที่ ๑๗๗๖๑

(แบบ ค.)
สำนักพระราชวัง

๒๒ ธันวาคม ๒๕๒๘

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทาน พระบรมราชานุเคราะห์ในการพระราชทานเพลิงศพ พลตำรวจตรี นิคย์ สุขุม ป.ช.,ป.ม. ต.จ.ว. ที่เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

รายละเอียดมีแจ้งในต้นหมายรับสั่งที่แนบมาพร้อมนี้.

วิชัย/พิมพ์/ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พลตำรวจตรี นิคย์ สุขุม เพื่อทราบ เครื่องประกอบเกียรติยศที่พระราชทานมานี้ และเจ้าพนักงานผู้มาปฏิบัติ เจ้าภาพไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอย่างใดทั้งสิ้น.

ทั้งนี้ ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่ง โดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

หมายรับสั่งที่..........

สำนักพระราชวัง

ธันวาคม ๒๕๓๘

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ ในการพระราชทานเพลิงศพ พลตำรวจตรี นิคย์ สุขุม ป.ช.,ป.ม.,ต.จ.ว. ที่เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

วันพุธ ที่ ๒๕ ธันวาคม ๒๕๓๘ เวลา ๑๓.๐๐ น. เจ้าพนักงานจัดการเปลื้องเครื่องสุกำศพ ณ ศาลาอ๋องอิวสี่ วัดธาตุทอง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานโกศแปดเหลี่ยมประกอบศพ ฉัตรเบญจาตั้งประดับ แล้วเชิญพุทโธไปเผา ณ เมรุวัดธาตุทอง

วันพฤหัสบดี ที่ ๒๖ ธันวาคม ๒๕๓๘ เวลา ๑๐.๐๐ น. บำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทาน ในการออกเมรุ พระสงฆ์ ๑๐ รูปสวดพระพุทธมนต์ จบ มีพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ แล้วพระสงฆ์ทั้งนั้นถวายพรพระ รับพระราชทานฉัน

เวลา ๑๔.๓๐ น. พระสงฆ์ ๑๐ รูปบังสุกุล เชิญโกศศพขึ้นรถวอประเทียบจากวัดธาตุทอง ไปยังเมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส หยุดรถตั้งกระบวนแห่ศพเวียนเมรุ แล้วเชิญขึ้นตั้งบนจิตกาธาน

เวลา ๑๗.๐๐ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโสมสวลี พระวรชายาในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร และนาวาอากาศตรี วีระยุทธ ดิษยะศริน พระสวามีในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ไปยังพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานผ้าไตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๕ ไตร และของสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ๕ ไตร ให้ทายาทนำไปทอดที่โกศศพ พระสงฆ์ ๑๐ รูปบังสุกุล เสร็จแล้ว ทรงจุดฝักแคพระราชทานเพลิง สมควรแก่เวลาเสด็จพระราชดำเนินกลับ

วันศุกร์ ที่ ๒๗ ธันวาคม ๒๕๓๘ เวลา ๗.๐๐ น. พระราชทานผ้าไตร และภัตตาหารสามหาบ ในการเก็บอัฐิ

แต่งกายเครื่องแบบปรกติขาว ไว้ทุกข์.

วิชัย ฟิมท์

ทาน.

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณ

เมื่อพลตำรวจตรีนิตย์ สุขุม กราบถวายบังคมลาถึงแก่อนิจกรรม และความทราบฝ่ายละอองธุลีพระบาทแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา สยามบรมราชกุมารี สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจุฬาภรณ์วลัยลักษณ์ ได้ทรงพระกรุณาพระราชทานพวงมาลาวางหน้าโกศศพ กับได้เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยนาวาอากาศตรีวีระยุทธ ดิษยะศริน ในงานพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ทุกพระองค์

หากพลตำรวจตรีนิตย์ สุขุม จะหยั่งทราบโดยญาณวิถีใดได้ก็คงจะมีแต่ความปีติโสมนัสสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณอย่างหาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้า ขอสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณตลอดกาล

ข้าพระพุทธเจ้า หม่อมหลวง กมลา สุขุม
นางวนิดา ดุละลัมพะ
นางสาวกาญจนา สุขุม

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณ

เมื่อพลตำรวจตรีนิตย์ สุขุม ได้กราบถวายบังคมลาถึงแก่อนิจกรรม สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ได้ทรงพระกรุณาพระราชทานพวงมาลาวางหน้าโกศศพ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานถวายบังคมแทบเบื้องพระยุคลบาท ด้วยความรำลึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้นหาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้า **หม่อมหลวง กมลา สุขุม**
นางวนิดา ดุละลัมพะ
นางสาวกาญจนา สุขุม

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณ

เมื่อพลตำรวจตรีนิตย์ สุขุม ได้กราบถวายบังคมลาถึงแก่อนิจกรรม สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ทรงพระกรุณาประทานพวงมาลาวางหน้าโกศศพ

ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกซาบซึ้ง และสำนึกในพระกรุณาธิคุณครั้งนี้อย่างที่สุด

ข้าพระพุทธเจ้า หม่อมหลวง กมลา สุขุม
นางวนิดา ดุละลัมพะ
นางสาวกาญจนา สุขุม

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณ

เมื่อ พลตำรวจตรีนิตย์ สุขุม ได้กราบถวายบังคมลาถึงแก่อนิจกรรม สมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพรรณวดี ได้ทรงพระกรุณาประทานพวงมาลาไปวางที่หน้าโกศศพ

ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกซาบซึ้ง และสำนึกในพระกรุณาธิคุณครั้งนี้อย่างที่สุด

ข้าพระพุทธเจ้า หม่อมหลวง กมลา สุขุม
นางวนิดา ดุละลัมพะ
นางสาวกาญจนา สุขุม

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณและขอบพระคุณ

ครอบครัวของพลตำรวจตรีนิตย์ สุขุม ขอน้อมรำลึกในพระกรุณาที่ได้รับจากจ้าวนายทุกพระองค์ และขอขอบคุณคณะองคมนตรี ท่านผู้ใหญ่ทุกท่าน ญาติมิตรทุกคน เจ้าหน้าที่สำนักพระราชวัง สำนักราชเลขาธิการ มูลนิธิราชประชานุเคราะห์ ข้าราชการกองทัพเรือ กรมตำรวจ คณะแพทย์และพยาบาลโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ที่ได้เสด็จไปเยี่ยม เยี่ยม และให้การรักษาพลตำรวจตรีนิตย์ สุขุม ทั้งที่บ้านและที่โรงพยาบาล อีกทั้งได้ประทานและให้กำลังใจและความช่วยเหลือนานาประการ ตั้งแต่การบำเพ็ญกุศล นำดอกไม้และพวงมาลาไปวางหน้าศพ การร่วมตั้งทุนพลตำรวจตรีนิตย์ สุขุม ในมูลนิธิอานันทมหิดล ฯลฯ ตลอดจนการร่วมในงานพระราชทานเพลิงศพในครั้งนี้เป็นสุดท้าย

ภาพฝีพระหัตถ์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร

๒๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๖

พลตำรวจตรี นิตย์ สุขุม ป.ช., ป.ม., ท.จ.ว.

ชาตะ : ๒๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓

มรณะ : ๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๘

ประวัติย่อพลตำรวจตรีนิตย์ สุขุม

พลตำรวจตรีนิตย์ สุขุม เป็นบุตรคนที่ ๑๑ ของมหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) มารดาชื่อ น้อม เกิดเมื่อวันที่ ๒๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ณ บ้านศาลาแดง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานชื่อว่า "นิตย์" สกดตามอักษรโรมันว่า Nitya และพระราชทาน เสมาทองคำลงยา ว.ป.ร.

เมื่ออยู่ในวัยเรียนได้เข้ารับการศึกษาที่โรงเรียนเซ็นต์โยเซฟคอนเวนต์ และโรงเรียนอัสสัมชัญ จนอายุได้ ๑๑ ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า เจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานโกนจุก ณ พระที่นั่ง วโรภาศพิมาน พระราชวังบางปะอิน แล้วทรงส่งไปเรียนวิชาการทหารเรือ ณ สำนักราชนาวีแห่งประเทศอังกฤษ เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้วได้กลับมา รับราชการในกองทัพเรือไทย รับพระราชทานยศเป็นเรือโท นิตย์ สุขุม ร.น. ได้รับการฝึกวิชาโรงเรียนนายทหารชั้นต้น ได้ไปศึกษาวิชาการใช้เรือ ดำน้ำที่ประเทศญี่ปุ่นเป็นเวลา ๒ ปี ได้รับพระราชทานยศเป็นเรือเอก และได้ เป็นผู้คุมเรือดำน้ำ ๔ ลำจากประเทศญี่ปุ่นกลับสู่ประเทศไทย ได้ปฏิบัติ ราชการในกองเรือดำน้ำ และปฏิบัติราชการพิเศษในการป้องกันประเทศ ระหว่างสงครามอินโดจีนและสงครามโลกครั้งที่ ๒ จนได้รับพระราชทานยศ เป็นนาวาตรี และนาวาโทตามลำดับ

ต่อมาได้ย้ายไปเป็นนายธงผู้บัญชาการทหารเรือในขณะนั้น คือ พลเรือเอก สินธุ์ กมลนาวิน ร.น. จนได้รับพระราชทานยศเป็นนาวาเอก ได้เป็นผู้บังคับหมวดเรือดำน้ำ และได้ไปดำรงตำแหน่งผู้ช่วยทูตฝ่ายทหารเรือ และทหารอากาศ ณ ประเทศฟิลิปปินส์ เป็นเวลา ๔ ปี จึงได้กลับมารับ ราชการเป็นหัวหน้ากองพิธีการต่างประเทศในกองทัพเรือ

เมื่อกรมตำรวจเริ่มตั้งกองตำรวจน้ำ อธิบดีกรมตำรวจได้ขอตัวไปเป็นผู้บังคับการกองตำรวจน้ำแทนผู้บังคับการคนก่อนที่พ้นตำแหน่งไป มียศเป็นพันตำรวจเอก ต่อมาได้รับพระราชทานยศเป็นนายพลเรือจัตวาและพลตำรวจจัตวาในเวลาใกล้เคียงกัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ ได้เดินทางไปรับเรือชาติตระการโกศล ที่ประเทศญี่ปุ่น และนำกลับสู่ประเทศไทย

หลังจากนั้นได้ย้ายไปรับราชการในกองบัญชาการตำรวจภูธร ในตำแหน่งผู้ช่วยฯ และรองผู้บัญชาการฯ ตามลำดับ ได้ผ่านการอบรม ณ วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร รุ่นที่ ๕ และได้รับพระราชทานยศเป็นพลตำรวจตรี จนเกษียณอายุ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕

พลตำรวจตรี นิตย์ สุขุม ได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการด้วยความซื่อสัตย์สุจริต และมีความจงรักภักดีต่อองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระราชวงศ์ทุกพระองค์เสมอมา ได้รับราชการเป็นนายตำรวจราชสำนักเวรตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๘ และเมื่อครบเกษียณอายุแล้วก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายตำรวจราชสำนักพิเศษ รับราชการสนองพระเดชพระคุณสืบต่อไป อีกทั้งยังได้ทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้ทำหน้าที่เป็นเลขาธิการและรองประธานกรรมการบริหาร มูลนิธิราชประชานุเคราะห์ ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้ออกต่างจังหวัด เพื่อเยี่ยมเยียนราษฎรอยู่เป็นเนืองนิจ

ทางด้านครอบครัว พลตำรวจตรี นิตย์ สุขุม ได้สมรสกับ ม.ล.กมลา สุทัศน์ ธิดาพลโทพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว.สิทธิ์ สุทัศน์) และคุณหญิงวิชิตวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว.ยุพาพักตร สิงหรา) ในการนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ คือ พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพยอาภา เป็นประธาน เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) และ พลเอกเจ้าพระยาพิชเยนทรโยธิน เป็นรองประธานในการพระราชทานน้ำสังข์ ณ พระที่นั่งบรมพิมาน หลัง

จากนั้น พระเจ้าวงวงศ์เธอพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพยอาภา ได้ทรงจัดงานอุทยานสโมสรประทานที่วังรัตนาภา เวลาค่ำ เจ้าพระยายมราชได้จัดงานเลี้ยงอาหารค่ำที่บ้านศาลาแดง และได้สร้างเรือนหอให้ที่ถนนศาลาแดง

พลตำรวจตรี นิตย์ และ ม.ล.กมลา สุขุม มีธิดา ๒ คน คือ วนิดา และกาญจนา เมื่อธิดาคนโตคือ วนิดา เข้าสู่พิธีสมรสกับนายเกียรติศักดิ์ ดุละลัมพะ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ประกอบพิธีสมรสพระราชทาน ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน และต่อมาได้พระราชทานนามแก่หลานชายหญิงทั้ง ๒ คนว่า "ศุภศักดิ์" และ "จิตสิรินธ์" พร้อมพระราชทานเสมาทองคำ ภ.ป.ร.

พลตำรวจตรี นิตย์ สุขุม เริ่มป่วย เมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๒๘ มีอาการเวียนศีรษะ อาเจียร และลุกไม่ขึ้น ครอบครัวได้รีบนำเข้าโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เธอบอกกับภรรยาว่าครั้งนี้หนักมาก รู้สึกเหมือนหัวขาด จากการตรวจคอมพิวเตอร์สมองพบว่ามี infarction ของ cerebellum ด้านขวา (เนื้อสมองบริเวณสมองน้อยตายจากขาดเลือดไปเลี้ยง) มีการบวมของสมองส่วนนั้นและกดต่อก้านสมอง ทำให้น้ำในสมองไหลไม่สะดวก มีอาการคั่งของน้ำ จึงได้รับการผ่าตัดใส่ท่อจากโพรงสมองต่อลงช่องท้องเพื่อลดความดันในช่องกะโหลกศีรษะ เมื่อวันที่ ๑๒ กรกฎาคม เนื่อง–จากสมองส่วนท้ายทอยมี infarction ขึ้นมาด้วย จึงทำให้มองไม่เห็น และเริ่มมีอาการทางสมอง ความจำเลือนลาง แต่เมื่อได้รับพระราชทานดอกไม้และของเยี่ยม ก็ยังสามารถยกมือขึ้นท่วมหัวและพูดว่า "เป็นพระมหา–กรุณาธิคุณล้นพ้น" แล้วก็น้ำตาไหลทุกครั้ง

พลตำรวจตรี นิตย์ สุขุม เข้าโรงพยาบาลเป็นครั้งสุดท้ายเมื่อวันที่ ๑๔ ธันวาคม เนื่องจากปอดบวมแทรก และในที่สุดก็ได้ถึงแก่อนิจกรรมด้วยระบบการหายใจล้มเหลว เมื่อวันที่ ๑๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๘ เวลา

๐๐.๓๐ น. สิริรวมอายุได้ ๗๔ ปี ๑ เดือน ๒๑ วัน

พลตำรวจตรี นิตย์ สุขุม เป็นคนดี มีจิตใจงาม มีอารมณ์ขัน รักครอบครัวเป็นชีวิตจิตใจ และมีความอดทนเป็นยิ่งยวด ไม่เคยพูดจาให้ร้ายใคร ไม่มีศัตรู และเป็นที่รักของผู้ใกล้ชิดและทุกคนที่รู้จัก ครั้งนี้นับเป็นการสูญเสียครั้งยิ่งใหญ่สำหรับครอบครัวจนมิอาจบรรยายได้

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย และอำนาจคุณความดีของพลตำรวจตรี นิตย์ สุขุม ที่ได้สร้างสมไว้ตลอดชีวิต ได้บันดาลให้ดวงวิญญาณของเธอไปสู่สุคติวิสัยในสัมปรายภพตลอดกาลนิรันดรเทอญ

กับแม่ พี่สาว และน้องสาว

ทูลลาเจ้านายและลาญาติพี่น้องก่อนไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษ

วันสมรส

กีฬาที่ชอบมากที่สุดคือขี่ม้าและโปโล

กับลูก

กับหลาน

ครบเกษียณอายุ

ประวัติพลตำรวจตรีนิตย์ สุขุม ในการรับราชการ

๑๘ ส.ค. ๒๔๖๕ ถึง	สำนักวิชาราชนาวีแห่งประเทศอังกฤษ
๓๑ ส.ค. ๒๔๗๓	
	โรงเรียนปืนใหญ่ H.M.S. Excellent
	โรงเรียนตอร์ปิโด H.M.S. Vernon
	โรงเรียนนายเรือ Greenwich
	โรงเรียน H.M.S. Navigation School
	โรงเรียนทหาร H.M.S. Victory
๑๕ ก.พ. ๒๔๗๙ ถึง	หลักสูตรวิชาการใช้เรือดำน้ำประเทศญี่ปุ่น
๒๙ เม.ย. ๒๔๘๑	
พ.ศ. ๒๕๐๕	วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร รุ่นที่ ๕

ยศและการเลื่อนยศ

๑๘ ส.ค. ๒๔๖๕	นักเรียนนายเรือ
๓๑ ส.ค. ๒๔๗๓	
๑ เม.ย. ๒๔๗๒	ขึ้นทะเบียนทหารกองประจำการ ๒๔๗๒
	ท.บ. ๑ ร. ก. ๔๒
๑ ก.ย. ๒๔๗๓	นักเรียนทำการนายเรือ
๑ ม.ค. ๒๔๗๕	ว่าที่นายเรือตรี
๑ เม.ย. ๒๔๗๖	สัญญาบัตรนายเรือตรี
๒๔ ต.ค. ๒๔๗๗	ว่าที่นายเรือโท
๑ เม.ย. ๒๔๗๘	สัญญาบัตรนายเรือโท

๑ เม.ย. ๒๔๘๑	สัญญาบัตรนายเรือเอก
๑ ก.ค. ๒๔๘๕	สัญญาบัตรนาวาตรี
๑ เม.ย. ๒๔๘๘	สัญญาบัตรนาวาโท
๑ ม.ค. ๒๔๙๒	สัญญาบัตรนาวาเอก
๑๐ ก.ย. ๒๔๘๗	ว่าที่นายพันตำรวจเอก
๔ ต.ค. ๒๔๙๗	นายพันตำรวจเอก
๑ ม.ค. ๒๔๙๘	นายพลตำรวจจัตวา
๔ ม.ค. ๒๔๙๘	สัญญาบัตรพลเรือจัตวา
๑ ต.ค. ๒๕๑๔	นายพลตำรวจตรี
๑ ต.ค. ๒๕๑๕	ครบเกษียณอายุ

อิสริยาภรณ์ของไทยและเกียรติยศที่ได้รับจากต่างประเทศ

๔ เม.ย. ๒๔๗๕	เหรียญที่ระลึกงานฉลองพระนคร
๒๘ ก.ค. ๒๔๘๒	จตุรถาภรณ์มงกุฎไทย
๓๑ ก.ค. ๒๔๘๔	เหรียญชัยสมรภูมิ
๑๙ ก.ย. ๒๔๘๔	จัตรถาภรณ์ช้างเผือก
๒ เม.ย. ๒๔๘๙	เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๔
๑๙ ก.ย. ๒๔๘๗	เหรียญจักรมาลา
๔ ธ.ค. ๒๔๙๑	ตริตาภรณ์มงกุฎไทย
๕ พ.ค. ๒๔๙๓	เหรียญบรมราชาภิเษก เงิน ร. ๙
๕ ธ.ค. ๒๔๙๕	ตริตาภรณ์ช้างเผือก
๒๘ ธ.ค. ๒๔๙๖	ลีเยียน ออฟ ออนเน่อร์ ชั้นออฟฟิซเซอร์ แห่งสาธารณรัฐฟิลิปปินส์

ประวัติพลตำรวจตรีนิตย์ สุขุม ในการรับราชการ

๑๘ ส.ค. ๒๔๖๕ ถึง สำนักวิชาราชนาวีแห่งประเทศอังกฤษ
๓๑ ส.ค. ๒๔๗๓

โรงเรียนปืนใหญ่ H.M.S. Excellent
โรงเรียนตอร์ปิโด H.M.S. Vernon
โรงเรียนนายเรือ Greenwich
โรงเรียน H.M.S. Navigation School
โรงเรียนทหาร H.M.S. Victory

๑๕ ก.พ. ๒๔๗๙ ถึง หลักสูตรวิชาการใช้เรือดำน้ำประเทศญี่ปุ่น
๒๙ เม.ย. ๒๔๘๑

พ.ศ. ๒๕๐๕ วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร รุ่นที่ ๕

ยศและการเลื่อนยศ

๑๘ ส.ค. ๒๔๖๕ นักเรียนนายเรือ
๓๑ ส.ค. ๒๔๗๓

๑ เม.ย. ๒๔๗๒ ขึ้นทะเบียนทหารกองประจำการ ๒๔๗๒
ท.บ. ๑ ร. ก. ๔๒

๑ ก.ย. ๒๔๗๓ นักเรียนทำการนายเรือ
๑ ม.ค. ๒๔๗๕ ว่าที่นายเรือตรี
๑ เม.ย. ๒๔๗๖ สัญญาบัตรนายเรือตรี
๒๔ ต.ค. ๒๔๗๗ ว่าที่นายเรือโท
๑ เม.ย. ๒๔๗๘ สัญญาบัตรนายเรือโท

๑ เม.ย. ๒๔๘๑	สัญญาบัตรนายเรือเอก
๑ ก.ค. ๒๔๘๕	สัญญาบัตรนาวาตรี
๑ เม.ย. ๒๔๘๘	สัญญาบัตรนาวาโท
๑ ม.ค. ๒๔๙๒	สัญญาบัตรนาวาเอก
๑๐ ก.ย. ๒๔๘๗	ว่าที่นายพันตำรวจเอก
๔ ต.ค. ๒๔๙๗	นายพันตำรวจเอก
๑ ม.ค. ๒๔๙๘	นายพลตำรวจจัตวา
๔ ม.ค. ๒๔๙๘	สัญญาบัตรพลเรือจัตวา
๑ ต.ค. ๒๕๑๔	นายพลตำรวจตรี
๑ ต.ค. ๒๕๑๕	ครบเกษียณอายุ

อิสริยาภรณ์ของไทยและเกียรติยศที่ได้รับจากต่างประเทศ

๔ เม.ย. ๒๔๗๕	เหรียญที่ระลึกงานฉลองพระนคร
๒๘ ก.ค. ๒๔๘๒	จตุรถาภรณ์มงกุฎไทย
๓๑ ก.ค. ๒๔๘๔	เหรียญชัยสมรภูมิ
๑๙ ก.ย. ๒๔๘๔	จัตรถาภรณ์ช้างเผือก
๒ เม.ย. ๒๔๘๙	เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๔
๑๙ ก.ย. ๒๔๘๗	เหรียญจักรมาลา
๔ ธ.ค. ๒๔๙๑	ตริตาภรณ์มงกุฎไทย
๕ พ.ค. ๒๔๙๓	เหรียญบรมราชาภิเษก เงิน ร. ๙
๕ ธ.ค. ๒๔๙๕	ตริตาภรณ์ช้างเผือก
๒๘ ธ.ค. ๒๔๙๖	ลีเยียน ออฟ ออนเน่อร์ ชั้นออฟฟิซเซอร์ แห่งสาธารณรัฐฟิลิปปินส์

๕ พ.ย. ๒๔๙๘	เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๓
๑๕ ธ.ค. ๒๔๙๘	ทวีติยาภรณ์มงกุฎไทย
๒๗ มี.ค. ๒๕๐๒	เหรียญราชรุจิทอง
๕ พ.ค. ๒๕๐๔	ตติยจุลจอมเกล้าวิเศษ
๕ พ.ค. ๒๕๐๕	เหรียญราชการชายแดน
๓ พ.ค. ๒๕๐๕	เหรียญชัยสมรภูมิอาเซียบูรพา
๕ ก.ย. ๒๕๐๗	ทวีติยาภรณ์ช้างเผือก
๕ พ.ค. ๒๕๑๐	ทุติยจุลจอมเกล้า
๕ ธ.ค. ๒๕๑๑	ประถมาภรณ์มงกุฎไทย
๕ ธ.ค. ๒๕๑๔	ประถมาภรณ์ช้างเผือก
๒๖ ม.ค. ๒๕๑๕	เหรียญพิทักษ์เสรีชนชั้นที่ ๒
๑๑ พ.ค. ๒๕๑๕	ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ

ตำแหน่งหน้าที่

๑๕ ส.ค. ๒๔๗๗ ถึง ๑ เม.ย. ๒๔๗๘	สำรองราชการ สธ.ทร.
๕ ก.ค. ๒๔๗๘ ถึง ๑ เม.ย. ๒๔๗๙	ฝึกวิชาโรงเรียนนายทหารชั้นต้น
๒๑ ม.ค. ๒๔๗๙ ถึง ๑ เม.ย. ๒๔๘๑	สำรองราชการ ทร.
๗ ก.ค. ๒๔๘๑ ถึง ๑ มิ.ย. ๒๔๘๔	ต้นเรือ รล. สินสมุทร
๓๐ เม.ย. ๒๔๘๑	นักดำเรือดำน้ำ

๒๕ เม.ย. ๒๔๘๓	รักษาราชการต้นตอร์ปิโด รล. สินสมุทร
๑๖ ก.ค. ๒๔๘๔ ถึง	ผบ. รล. สินสมุทร
๑ ก.ค. ๒๔๘๕	
๑๐ ส.ค. ๒๔๘๕ ถึง	ผบ. รล. พลายชุมพล
๑ ก.ค. ๒๔๘๗	
๑๐ พ.ย. ๒๔๘๖	ราชองครักษ์เวร
๑ ธ.ค. ๒๔๘๖	นักดำเรือดำน้ำสำรอง
๑ ก.ค. ๒๔๘๗ ถึง	ประจำแผนก ๒ สธ.ทร.
๑ ม.ค. ๒๔๙๐	
๒๓ ต.ค. ๒๔๘๗	ผ เสธ. ทัพเรืออีกตำแหน่งหนึ่ง
๕ ต.ค. ๒๔๘๘ ถึง	นายธง ผบ.ทร.
๑ ม.ค. ๒๔๙๒	
๒๙ ม.ค. ๒๔๘๙	ราชองครักษ์เวร
๔ พ.ค. ๒๔๙๒	ผบ.หมวดเรือดำน้ำ
๑๕ ธ.ค. ๒๔๙๒ ถึง	ทูตฝ่ายทหารเรือประจำประเทศฟิลิปปินส์
๔ ส.ค. ๒๔๙๓	
๑ ม.ค. ๒๔๙๕ ถึง	ทูตทหารเรือประจำประเทศฟิลิปปินส์และทูตทหาร
๒๐ ม.ค. ๒๔๙๖	อากาศ
๒๐ ม.ค. ๒๔๙๖	ประจำ บก. สธ. ทร.
๑๕ พ.ค. ๒๔๙๖	หัวหน้ากองพิธีการต่างประเทศ กรมยุทธการ กรม สธ. ทร.
๑๐ ก.ย. ๒๔๙๗ ถึง	ผู้บังคับการกองตำรวจน้ำ
๒๕ มี.ค. ๒๕๐๓	
๒๗ ก.ย. ๒๔๙๗	สำรองราชการ สธ. ทร.

๒๕ มี.ค. ๒๕๐๓	ผู้รักษาการในตำแหน่งผู้ช่วยผู้บัญชาการตำรวจภูธร
๒๕ ก.พ. ๒๕๐๘	ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยผู้บัญชการตำรวจภูธร
๒ ก.พ. ๒๕๑๓	รักษาการในตำแหน่งรองผู้บัญชาการตำรวจภูธร
๑๓ ส.ค. ๒๕๑๓	มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นรองผู้บัญชาการตำรวจภูธร

ราชการพิเศษ

๒๗ เม.ย. ๒๔๗๘ ถึง ๒๘ พ.ค. ๒๔๗๘	เป็นนายทหารคนสนิทของ สธ. ทร. ในการไปตรวจภูมิประเทศทางฝั่งตะวันตกของแหลม มลายู โดย รล. สุโขทัย
๓๐ เม.ย. ๒๔๘๑	เปลี่ยนภาวะจากศึกษาเป็นผู้คุมงานที่ประเทศญี่ปุ่น
๒๙ พ.ย. ๒๔๘๓ ถึง ๓๐ เม.ย. ๒๔๘๔	ไปราชการทัพเรือกรณีพิพาทชายแดนอินโดจีน ตำแหน่งต้นเรือ รล. สินสมุทร
๑๕ ก.ค. ๒๔๘๕ ถึง ๙ ต.ค. ๒๔๘๕	ไปราชการพิเศษที่จังหวัดภูเก็ต
๑๐ ส.ค. ๒๔๘๕ ถึง ๑๐ พ.ย. ๒๔๘๖	ไปราชการทัพเรือกรณีฉุกเฉิน พ.ศ. ๒๔๘๔ ในตำแหน่ง ผบ. รล. สินสมุทร
๒๓ ต.ค. ๒๔๘๗ ถึง ๑ ม.ค. ๒๔๘๙	ไปราชการทัพเรือฉุกเฉิน พ.ศ. ๒๔๘๔ ในตำแหน่งนายทหารฝ่าย สธ. ทร.
๒๒ ก.พ. ๒๔๙๘	เป็นนายตำรวจราชสำนักเวร
๒๗ มี.ค. ๒๔๙๘	ได้เดินทางไปรับเรือชาติตระการโกศลที่ประเทศญี่ปุ่น และนำเรือเดินทางกลับถึงประเทศไทย เมื่อ ๒ พ.ค. ๒๔๙๘

๑๑ มี.ค. ๒๕๐๕	ได้รับคำสั่งให้ไปปฏิบัติหน้าที่นายตำรวจราชสำนักในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จพระราชดำเนินเยือนประเทศปากีสถาน ตั้งแต่ ๑๑ มี.ค. ๒๕๐๕ ถึง ๒๒ มี.ค. ๒๕๐๕
๖ พ.ค. ๒๕๐๙	เนื่องในกรณีได้รับอนุมัติจากคณะรัฐมนตรีให้เดินทางไปดูงานกิจการตำรวจตามคำเชิญของรัฐบาลอเมริกัน และดูกิจการตำรวจในสาขาต่าง ๆ ณ ประเทศภาคพื้นยุโรป รวมทั้งสิ้น ๑๐๕ วัน และเดินทางกลับเมื่อ ๒๐ ส.ค. ๒๕๐๙ ได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความเรียบร้อย ตามมติของ ค.ร.ม. และได้รับการแต่งตั้งเป็นผู้บังคับการตำรวจกิตติมศักดิ์ของนครนิวออร์ลีนส์ เมื่อ ๙ มิ.ย. ๒๕๐๙

ตำแหน่งพิเศษ

๒๒ ก.พ. ๒๔๙๘ ถึง ๑ ต.ค. ๒๕๑๕	เป็นนายตำรวจราชสำนักเวร
๑ ต.ค. ๒๕๑๕	มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายตำรวจราชสำนักพิเศษรับราชการสนองพระเดชพระคุณสืบต่อไป

เมื่อประจำสำนักราชนาวีแห่งประเทศอังกฤษ

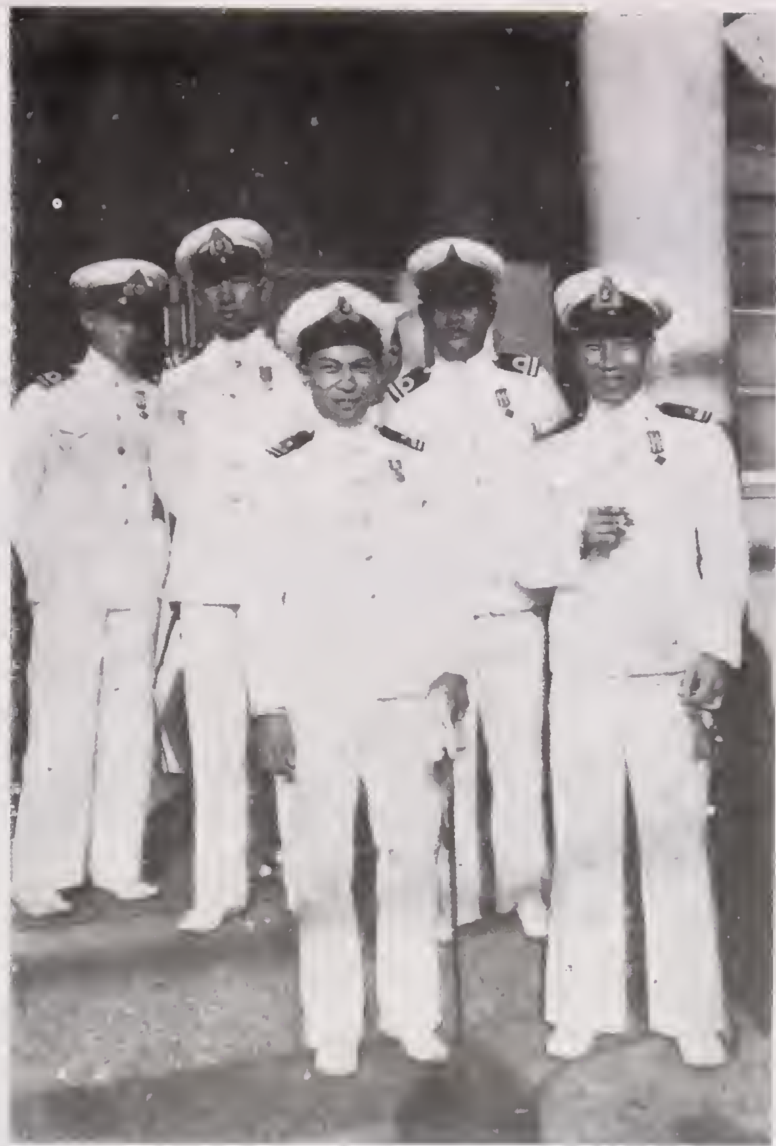
ณ โรงเรียนนายทหารเรือ Greenwich

กับเพื่อน ๆ บนเรือ H.M.S. Erebus

ปฏิบัติการในกองทัพเรือไทย

คณะนายทหารเรือที่ไปศึกษาวิชาเรือดำน้ำ ณ ประเทศญี่ปุ่น

เลี้ยงรับรองครั้งแรก เมื่อไปเป็นทูตฝ่ายทหารเรือและทหารอากาศ
ที่บ้านพักกรุงมานิลา ประเทศฟิลิปปินส์

เลี้ยงรับรองในวันกองทัพเรือไทย ณ กรุงมานิลา

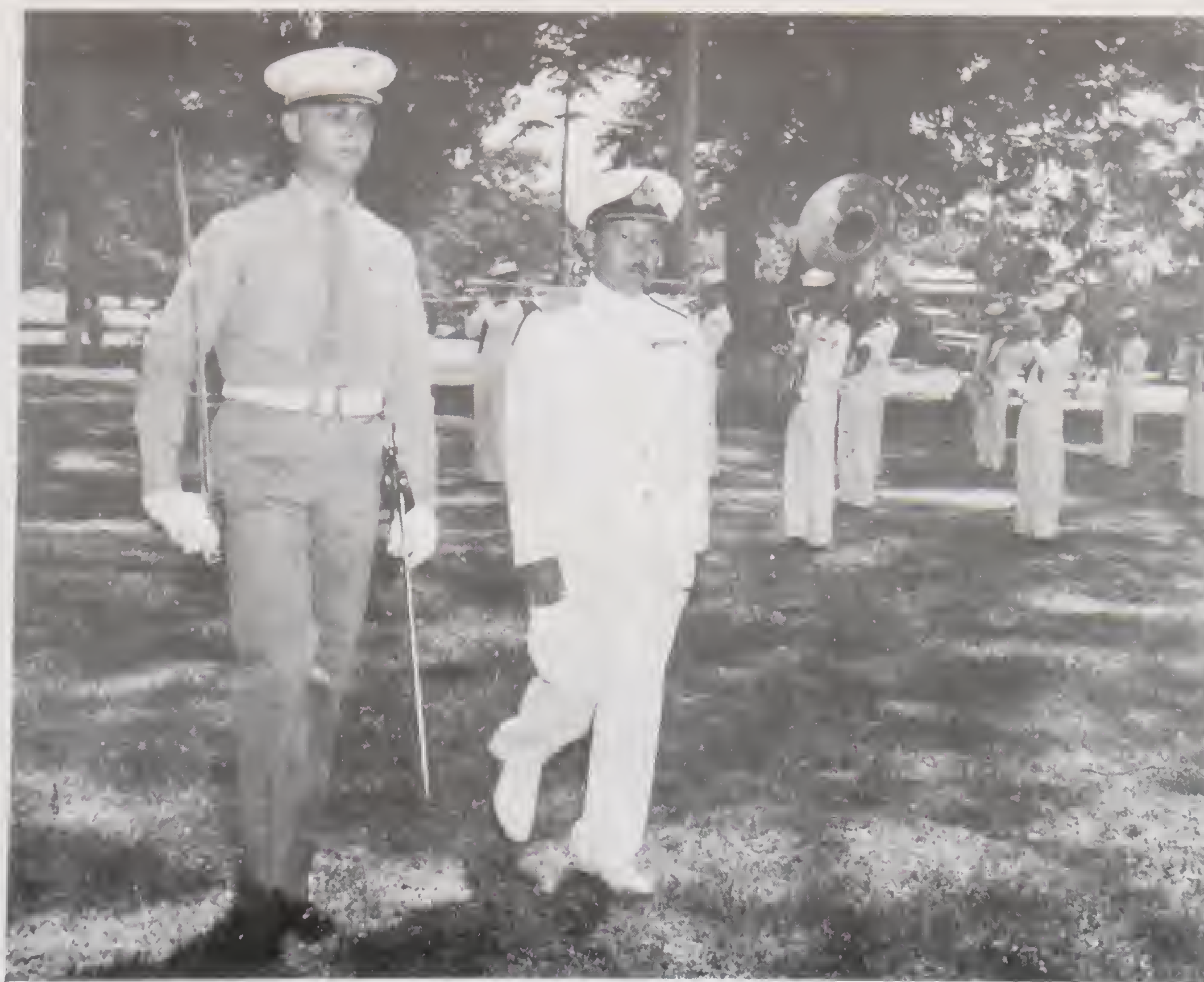
ในตำแหน่งหัวหน้ากองพิธีการต่างประเทศ กรมยุทธการ ทร.

พิธีมอบเรือชาติตระการโกศล ณ ประเทศญี่ปุ่น

กับผู้บัญชาการกองทัพเรือประเทศฟิลิปปินส์

เยี่ยมคำนับผู้บัญชาการฐานทัพเรือสหรัฐที่ Sangley Point
ขณะนำเรือชาติตระการ โกศล เข้าเติมน้ำมันที่กรุงมานิลา

P

POLICE
KEYSTON
LE. U.S.A.
PADDY
2
Sid Allen
CHIEF

พลตำรวจตรีนิตย์ สุขุม
ในงานของมูลนิธิราชประชานุเคราะห์ ในพระบรมราชูปถัมภ์

---

๑. แต่งตั้งเป็นกรรมการบริหาร เมื่อวันที่ ๓๐ กันยายน ๒๕๑๔
๒. แต่งตั้งเป็นเลขาธิการ เมื่อวันที่ ๓๑ ตุลาคม ๒๕๑๖–๒๕๑๘
๓. แต่งตั้งเป็น รองประธานกรรมการบริหาร เมื่อวันที่ ๑๒ มกราคม ๒๕๑๙ ถึงเดือน สิงหาคม ๒๕๒๘
๔. ดำรงตำแหน่งเป็นกรรมการบริหาร ตั้งแต่วันที่ ๑๗ กันยายน ๒๕๒๘ จนกระทั่งถึงแก่อนิจกรรม

รับมอบเงินและสิ่งของ โดยเสด็จพระราชกุศลสมทบทุนมูลนิธิราชประชานุเคราะห์ในพระบรมราชูปถัมภ์ เมื่อปี ๒๕๑๒

มอบรถยนต์บรรทุกน้ำให้ผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลก
เมื่อวันที่ ๒๙ มิถุนายน ๒๕๑๕

เมื่อวันที่ ๒๕ ตุลาคม ๒๕๒๖ และ วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๕๒๖ พล.ต.ต.นิตย์ สุขุม รองประธานกรรมการบริหาร รับมอบข้าวสาร ๔๕๑ กระสอบ และ เสื้อผ้าใช้แล้ว จำนวน ๑,๘๐๙ ตัว จากสมาคมสามล้อแห่งประเทศไทย โดยนายประทีป เสียงหวาน นายกสมาคมและสมาชิก คิดเป็นมูลค่าประมาณ ๒๗๘,๑๒๑ บาท (สองแสนเจ็ดหมื่นแปดพันหนึ่งร้อยยี่สิบเอ็ดบาทถ้วน) เพื่อโดยเสด็จพระราชกุศลสมทบทุนมูลนิธิราชประชานุเคราะห์ ในพระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัย

มอบถุงของขวัญ แก่ ตำรวจตระเวนชายแดน

มอบสิ่งของพระราชทานช่วยเหลือผู้ประสบอัคคีภัย ที่บ้านหนองไผ่ล้อม อำเภอแก้งคร้อ จังหวัดชัยภูมิ เมื่อวันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๕

มอบทุนพระราชทานการศึกษาสงเคราะห์แก่นักเรียน นิสิต นักศึกษา ที่ครอบครัวประสบสาธารณภัย เมื่อปี ๒๕๑๘-๒๕๒๐

มอบทุนพระราชทานการศึกษาสงเคราะห์แก่นักเรียน นิสิต นักศึกษา ที่ครอบครัวประสบสาธารณภัย เมื่อปี ๒๕๑๘-๒๕๒๐

การประชุมคณะกรรมการบริหาร เมื่อปี ๒๕๒๒

พล.ต.ต.นิตย์ สุขุม รองประธานกรรมการบริหาร และ นายสมหวัง จูฑะกานนท์ ผู้ว่าราชการจังหวัดอ่างทอง ประธานกรรมการมูลนิธิราชประชานุเคราะห์ประจำจังหวัด มอบข้าวสารอาหารแห้ง ช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัย ที่ อำเภอป่าโมกข์ จังหวัดอ่างทอง เมื่อเดือนพฤศจิกายน ๒๕๒๖

การช่วยเหลือผู้ประสบอัคคีภัย จังหวัดชลบุรี
เมื่อวันที่ ๑๔ ธันวาคม ๒๕๑๖

คำนำ

เมื่อยังมีชีวิตอยู่ พลตำรวจตรี นิตย์ สุขุม มีความภาคภูมิใจในบิดาผู้เป็นต้นสกุลสุขุมมาก ท่านคือ มหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ผู้ซึ่งครอบครัวได้ "ใส่กัณฑ์เทศน์" ถวายพระเข้ากรุงเทพฯ แต่ด้วยความวิริยะอุตสาหะ ความมีสติปัญญาอันเฉียบแหลม ประกอบกับอุปนิสัยอันอ่อนโยน และเป็นผู้ที่ตั้งอยู่ในความซื่อสัตย์สุจริตพร้อมด้วยความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์อย่างยอดเยี่ยม ได้รับราชการจนได้เป็นรัฐบุรุษสำคัญคนหนึ่งของชาติ เป็นที่นิยมรักใคร่และนับถือในหมู่ชนทั่วไป ข้าพเจ้าและลูก ๆ จึงขออัญเชิญสำเนาพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) กับประวัติเจ้าพระยายมราช (อันเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร) ซึ่งพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) เมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๒ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส มาจัดพิมพ์ขึ้นใหม่ เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตำรวจตรี นิตย์ สุขุม และเพื่อให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาและถือเป็นแบบอย่างสมดังเจตนารมณ์ของพลตำรวจตรี นิตย์ สุขุม เมื่อยังมีชีวิตอยู่

เรื่องประวัติเจ้าพระยายมราช

ภาคที่ ๑

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์

---

๑) เรื่องประวัติตอนก่อนรับราชการ

มหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยายมราช (ปั้น ต้นสกุลสุขุม) เป็นชาวเมืองสุพรรณบุรี เกิดเมื่อวันอังคารที่ ๑๕ กรกฎาคม ปีจอ พ.ศ. ๒๔๐๕ สกุลเป็นคฤหบดีตั้งบ้านเรือนอยู่ตำบลบ้านน้ำตก ริมแม่น้ำฟากตวันออกข้างใต้ตัวเมืองสุพรรณ ฯ ไม่ห่างนัก บิดาของท่านชื่อกลั่น มารดาชื่อผึ้ง มีพี่ร่วมบิดามารดา ๕ คนเรียงกันเป็นลำดับดังนี้

๑. พี่ชายชื่อฉาย ได้เป็นที่หลวงเทพสุภา กรมการเมืองสุพรรณบุรีคน ๑

๒. พี่หญิงชื่อนิล เป็นภรรยหลวงแก้วสัสดี (ดี สุวรรณศร) กรมการเมืองสุพรรณบุรีคน ๑

๓. พี่ชายชื่อหมี ได้เป็นที่พระยาสมบัติภิรมย์ กรมการเมืองสงขลาคน ๑

๔. พี่ชายชื่อคล้ำ ได้รับเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้านหมู่หนึ่งในตำบลน้ำตกที่ตั้งเคหะสถานของสกุล คน ๑

มหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)

๕. พี่หญิงชื่อหยา เป็นภรรยาหลวงจ่าเมือง (สังข์ พิชัย) กรมการเมืองสุพรรณบุรี คน ๑

๖. ตัวเจ้าพระยายมราชเป็นลูกสุดท้อง

เรื่องประวัติเจ้าพระยายมราชเมื่อยังเป็นเด็กปรากฏว่า เมื่ออายุได้ ๕ ขวบ บิดามารดาพาไปฝากเรียนหนังสือที่วัดประตูศาลในเมืองสุพรรณ ฯ แต่เรียนอยู่ไม่ถึงปี พอมีงานทำบุญในสกุลเขานิมนต์พระใบฎีกาอ่วม วัดหงสรัตนาราม จังหวัดธนบุรี ซึ่งเป็นที่นับถือกันมาแต่ก่อน ออกไปเทศน์แล้วบิดามารดาเลยถวายเจ้าพระยายมราชให้เป็นศิษย์ พระใบฎีกาอ่วมจึงพามาจากเมืองสุพรรณ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ เวลานั้นอายุได้ ๖ ขวบ ข้าพเจ้าผู้แต่งเรื่องประวัตินี้เคยได้ยินกรมการเมืองสุพรรณชั้นผู้ใหญ่ในเครือญาติดูเหมือนจะเป็นหลวงยกรบัตรเล่าความหลังให้ฟัง (ในสมัยเมื่อเจ้าพระยายมราชยังเป็นพระยาสุขุมนัยวินิต) ว่าท่านเป็นลูกสุดท้องเกิดเมื่อบิดามารดา มีลูกแล้วหลายคน จนถึงเป็นหนุ่มเป็นสาว แล้วก็มี เมื่อยังเป็นเด็กมิใคร่มีใครเอาใจนำพานัก บิดามารดาจึงใส่กัณฑ์เทศน์ถวายพระเข้ามากรุงเทพ ฯ ที่ว่านี้ตามโวหารของญาติแสดงความพิศวง ด้วยมิได้มีใครเคยหวังว่าเจ้าพระยายมราชจะมาเป็นคนดีมีบุญล้ำเหล่ากอถึงเพียงนั้น แต่เมื่อคิดดูก็ชอบกล ถ้าหากเจ้าพระยายมราชเกิดเป็นลูกหัวปี ที่จะเป็นทายาทของสกุลบิดามารดาก็คงถนอมเลี้ยงไว้ที่เมืองสุพรรณ จนเติบใหญ่ ถ้าเป็นเช่น

นั้นเมื่อถึงเวลาเจ้าพระยายมราช ฯ ครอบครองบ้านเรือนบางทีก็จะได้เลือกเป็นผู้ใหญ่บ้าน เหมือนอย่างนายคล้ำพี่ชายเคยเป็นมาแต่ก่อน ถ้าสูงกว่านั้นก็ได้เป็นกรมการเช่นหลวงเทพสุภาพี่ชายคนใหญ่ หรืออย่างดีที่สุดก็จะได้เป็นพระยาสุนทรสงคราม ฯ ผู้ว่าราชการจังหวัดสุพรรณบุรี น่าที่จะไม่มีช่องได้เป็นเจ้าพระยายมราชจนตลอดชีวิต ข้อที่ท่านเกิดเป็นลูกสุดท้องไม่มีใครหวงแหน "ใส่กัณฑ์เทศน์" ถวายพระพาเข้ามากรุงเทพ ฯ นั้น ควรนับว่าบุญบันดาลให้ท่านเข้าสู่ต้นทางที่จะดำเนินไปจนถึงได้เป็นรัฐบุรุษวิเศษคนหนึ่งในสมัยของท่าน

การศึกษาของเจ้าพระยายมราชเมื่อเข้ามาอยู่วัดหงสฯ ปรากฏว่าแรกมาเป็นลูกศิษย์วัดอยู่ ๖ ปี ตอนนี้มีเค้าที่จะสันนิษฐานว่าพระใบฎีกาอ่วมเห็นจะเอาเป็นธุระระวังสั่งสอนผิดกับลูกศิษย์วัดอย่างสามัญ เพราะท่านเป็นลูกคฤหบดีที่บิดามารดายกให้เป็นบุตรบุญธรรม ตรงกับศัพท์ที่เรียกว่า "ลูกศิษย์" คือเป็นลูกด้วยเป็นศิษย์ด้วย ข้อนี้มีเค้าอยู่ในกิริยามารยาทของท่านที่ข้าพเจ้าเห็นเมื่อตอนแรกรู้จักกัน ดูสุภาพเรียบร้อยผิดกับชาวบ้านนอก ส่อให้สังเกตได้ว่า ท่านได้รับความอบรมมาแต่ครูบาอาจารย์ที่ดี อีกอย่างหนึ่งความรู้ภาษาไทยท่านก็ได้เรียนแต่ที่วัดหงส ไม่เคยเข้าโรงเรียนอื่นนอกจากไปเรียน ก. ข. นโมที่วัดประตูศาลเมืองสุพรรณหน่อยหนึ่งดังกล่าวมาแล้ว ที่ท่านมีความรู้ภาษาไทยเชี่ยวชาญถึงเป็นครู

ผู้อื่นได้แต่ยังหนุ่ม ก็ต้องนับว่าได้ความรู้ภาษาไทยมาแต่สำนักพระใบฎีกาอ่วมด้วย ถึง พ.ศ. ๒๔๑๗ อายุท่านถึง ๑๓ ปี ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า ญาติคงรับออกไปโกนจุกที่เมืองสุพรรณแล้วส่งกลับมาอยู่กับพระใบฎีกาอ่วมที่วัดหงสตามเดิม

ถึง พ.ศ. ๒๔๑๘ พระใบฎีกาอ่วมจัดการให้บวชเป็นสามเณรเล่าเรียนวิชาต่อมาอีก ๗ พรรษา ลักษณการเล่าเรียนของสามเณรในสมัยนั้นมีระเบียบเกือบจะเหมือนกันหมดทุกวัด นอกจากเรียนเสขิยวัตรและท่องจำคำไหว้พระสวดมนต์ ให้เริ่มเรียนหนังสือขอมและหัดเทศน์มหาชาติสำหรับเทศน์โปรดญาติโยม เจ้าพระยายมราชเสียงดี อาจารย์จึงให้หัดเทศน์กัณฑ์มัทรี (เมื่อแรกท่านมาอยู่กับข้าพเจ้าเคยเทศน์ให้ฟังแหล่ ๑ ว่าทำนองดีพอใช้เสียงก็ดี ข้อนี้ผู้ที่เคยฟังท่านอ่านถวายชัยมงคลเมื่อเป็นเสนาบดีแล้ว คงจะจำได้ว่าเสียงท่านยังดีแม้เมื่อแก่ตัวแล้ว) สามเณรองค์ไหนจะบวชอยู่นานอาจารย์ก็ให้เรียนภาษามคธ เริ่มด้วยคัมภีร์ "มูล" คือเวยยากรณ์ภาษามคธ บางทีพระใบฎีกาอ่วมจะสอนให้เอง หรือมิฉะนั้นคงให้เรียนกับพระอาจารย์องค์อื่นในวัดหงสหรือวัดอื่นที่ใกล้เคียงกัน เพราะอาจารย์สอนชั้นมูลมีแทบทุกวัด เมื่อเรียนคัมภีร์มูลตลอดแล้ว ก็ตั้งต้นเรียนคัมภีร์พระธรรมบท ตอนนี้เรียกกันว่า "ขึ้นคัมภีร์" เพราะเรียนคัมภีร์สำหรับจะเข้าสอบความรู้เป็นเปรียญในสนาม หลวง การเรียนถึงชั้นขึ้นคัมภีร์ต้องไปเรียนใน

สำนักอาจารย์ที่เชี่ยวชาญภาษามคธ เจ้าพระยายมราชเริ่มเรียนในสำนักอาจารย์เพ็ญ (ซึ่งเคยเป็นพระราชาคณะที่พระวิเชียรกระวี เมื่อบวช) แล้วไปเรียนในสำนักพระยาธรรมปรีชา (บุญ) และสำนักสมเด็จพระวันรัตน (แดง) วัดสุทัศน์ ต่อกันมา สมเด็จพระวันรัตน (แดง) และพระยาธรรมปรีชา (บุญ) เป็นอาจารย์ที่เลื่องลือเกียรติคุณ ศิษย์ของท่านทั้ง ๒ นั้นได้เป็นถึงสมเด็จพระราชาคณะก็หลายองค์ จึงควรนับว่าเจ้าพระยายมราชได้โอกาสเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักดีอย่างยิ่งถึง ๒ แห่ง

ลักษณการที่พระภิกษุสามเณรเรียนพระปริยัติธรรมนั้น เบื้องต้นชี้ต้นอาจารย์ที่เลี้ยงดูผู้เป็นนักเรียนต้องพาไปฝากต่อท่านผู้จะเป็นอาจารย์ ตอท่านเชื่อว่าเป็นผู้ประพฤติตัวดีและตั้งใจจะเรียนจริง ๆ จึงรับเข้าเป็นศิษย์ในสำนัก หนังสือเรียนในสมัยนั้นยังใช้คัมภีร์ใบลานก็ต้องหาเอาไปเอง ถ้าผู้จะเรียนไม่สามารถหยิบยืมหนังสือของผู้อื่นได้ ก็ต้องเที่ยวขอคัดลอกสำเนาจากฉะบับของผู้อื่น และพยายามจารหนังสือด้วยฝีมือของตนเองไปให้ทันกับที่เรียน การจารหนังสือจึงเป็นความรู้อย่างหนึ่งซึ่งผู้จะเรียนพระปริยัติธรรมต้องฝึกหัดตั้งแต่ยังเรียนคำภีร์มูล ข้อนี้เป็นเหตุให้เปรียญแต่ก่อนเขียนหนังสืองามโดยมาก การเรียนนั้นถ้านักเรียนเป็นผู้อยู่ในวัดที่เป็นสำนักเรียนก็มักไปเรียนตอนเช้า ถ้าเป็นผู้อยู่ต่างวัดต้องฉันเพลเสียก่อนแล้วจึงไปเรียนในตอนบ่าย เวลาเดิน

ไปใครเห็นก็รู้ว่าพระเณรนักเรียน เพราะแบกห่อคัมภีร์หนังสือเรียนไปบนบ่าเหมือนกันทุกองค์ ถึงเวลาเรียนท่านผู้เป็นอาจารย์ออกมานั่ง อาศนะ ที่ปูไว้มีกาคะ เยีย สำหรับวางคัมภีร์ลาน ตั้งอยู่ข้าง ๆ พวกศิษย์นั่งรายกันอยู่ตรงหน้า และปันเวรกันเข้าไป แปลหนังสือให้อาจารย์ฟัง อาจารย์ถือคัมภีร์ที่แปลนั้นอีก ฉะบับหนึ่ง คอยสอบแปลผิดศัพท์ใดหรือประโยคใด หรือแห่งใดมีกัลเมตในกระบวรแปลอย่างไร อาจารย์ก็ทักท้วงสั่งสอนไปจนสิ้นระยะการเรียนของศิษย์องค์นั้น แล้วก็ให้องค์อื่นเข้าไปแปลต่อไป วันหนึ่งสอนราว ๔ ชั่วโมง สำนักไหนมีนักเรียนมากเวลาไม่พอจะเข้าแปลต่ออาจารย์ได้หมด ก็ต้องกำหนดวันเป็นเวรเปลี่ยนกัน เข้าแปลต่ออาจารย์ พวกศิษย์ที่ไม่ต้องเข้าแปลก็นั่งฟังได้ความรู้เป็นประ-โยชน์แก่ตนไม่ไปเปล่า เหตุใดเจ้าพระยายมราชจึงเรียนพระปริยัติธรรมต่ออาจารย์ถึง ๓ สำนัก ข้อนี้เป็นด้วยอาจารย์สอนพระปริยัติธรรมความรู้ยิ่งหย่อนผิดกัน ถึงแม้อาจารย์ที่มีความรู้เชี่ยวชาญถึงชั้นสูงด้วยกันเล่ห์เหลี่ยมในการแปลก็มีต่างกัน แต่มีข้อสำคัญแก่นักเรียนอย่างหนึ่ง คือถ้าไปเรียนต่ออาจารย์ที่ไม่สู้มีชื่อเสียงโด่งดัง มีเวลาเรียนต่ออาจารย์มากเพราะศิษย์มีน้อย ถ้าเรียนในสำนักที่คนนับถือมาก เวลาที่ได้เรียนต่ออาจารย์น้อยลงเพราะมีศิษย์มากถึงต้องผลัดเวรกันเรียน เจ้าพระยายมราชคงไปเรียนต่ออาจารย์เพ็ญเมื่อตอนแรกขึ้น คำภีร์ เวลาความรู้ยังอ่อนได้มี

เวลาเรียนมาก ครั้นมีความรู้พอเป็นพื้นแล้ว อยากจะมีความรู้ให้สูงขึ้นไปจึงย้ายไปเรียนในสำนักพระยาธรรมปรีชา (บุญ) เมื่อมีความรู้ยิ่งขึ้นจนถึงเกิดประสงค์ จะเข้าแปลหนังสือใน สนามหลวง จึงไปเรียนในสำนักสมเด็จพระวันรัตน (แดง) ด้วยท่านเป็นผู้สอบ ความรู้ องค์ หนึ่งที่ใน สนามหลวง เพื่อจะให้ ตระหนักใจในวิธีแปลตามนิยมของพระมหาเถรผู้สอบความรู้ในสนามหลวง เห็นจะไปถวายตัวเป็นศิษย์สมเด็จพระวันรัตน (แดง) ในเวลาเมื่อก่อนอุปสมบทไม่นานนัก

ถึง พ.ศ. ๒๔๒๕ เจ้าพระยายมราชอายุได้ ๒๑ ปีครบอุปสมบทบวชเป็นพระภิกษุที่วัดหงส์ สมเด็จพระวันรัตน์ (แดง) เป็นพระอุปัชฌาย์ แต่เวลานั้นบิดามารดาจะยังมีชีวิตอยู่ หรือสิ้นชีพไปเสียแล้วข้าพเจ้าหาทราบไม่ พอบวชเป็นพระภิกษุแล้วในปลายปีนั้นเองก็เข้าแปลพระปริยัติธรรมในสนามหลวง เมื่อเจ้าพระยายมราชเข้าแปลหนังสือก็ได้รับความสรรเสริญเป็นอย่างปลาดควรจะเล่าไว้ด้วย แต่ก่อนมาการตั้งสนามหลวงสอบพระปริยัติธรรมไม่มีกำหนดปี เมื่อใดเปรียญซึ่งสำหรับทรงเลือกตั้งเป็นพระราชาคณะมีน้อยตัวลงก็โปรดให้มีการสอบพระปริยัติธรรม เพื่อหาพระภิกษุซึ่งทรงพระไตรปิฎกตั้งเป็นเปรียญสำรองไว้สำหรับเลือกตั้งเป็นพระราชาคณะ เป็นประเพณีเดิมมาดังนี้ ในรัชชการที่ ๕ ได้มีการสอบพระปริยัติธรรมครั้งแรก เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๑๒

แล้วก็ว่างมาถึง ๑๔ ปี พระมหาเถรพากันวิตกว่าการสอบพระปริยัติธรรมเริดร้างมาช้านาน ความรู้พระภิกษุสามเณรที่เรียนพระไตรปิฎกจะเสื่อมลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้ตั้งสนามหลวงสอบพระปริยัติธรรมอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ คราวเจ้าพระยายมราชเข้าแปลนั้น ตั้งสนามหลวงณพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ พอเปิดสนามก็เห็นสมจริงดังพระมหาเถรท่านวิตกด้วยพระภิกษุสามเณรซึ่งเข้าแปลวันละ ๔ องค์ แต่วันแรกมาแปลตกหมด ไม่มีใครได้เป็นเปรียญเลยสักองค์เดียว เป็นเช่นนั้นมาหลายวันจึงถึงกำหนดพระปั่นวัดหงส์ (คือเจ้าพระยายมราช) เข้าแปล เมื่อแปลวันแรกได้ประโยคที่ ๑ ก็ไม่มีใครเห็นแปลกปลาดเพราะพระภิกษุสามเณรที่แปลตกมาก่อนแปลได้ประโยคที่ ๑ แล้วไปตกเมื่อแปลประโยคที่ ๒ ก็มี ต่อเมื่อเจ้าพระยายมราชแปลได้ประโยคที่ ๒ จึงเริ่มมีเสียงกล่าวกันว่าบางที "คุณปั่น" จะได้เป็นเปรียญ ถึงวันท่านเข้าแปลประโยคที่ ๓ อันเป็นวันตัดสินว่าจะได้เป็นเปรียญหรือไม่ จึงมีคนพากันไปฟังมาก ทั้งพระภิกษุสามเณรที่เป็นนักเรียน และคฤหัสถ์ที่เอาใจใส่ในการเรียนพระปริยัติธรรมข้าพเจ้าก็ได้ไปฟังกับเขาด้วยในวันนั้น พอท่านแปลได้ประโยคที่ ๓ สังเกตดูพระมหาเถรพากันยิ้มแย้มยินดี เพราะเพิ่งได้เปรียญองค์แรก ในการสอบพระปริยัติธรรมครั้งนั้น ผู้อื่นที่ไปฟังนั่งคอยเอาใจช่วยอยู่ก็พากันแสดงความยินดีทั่วหน้า แต่วันนั้นก็เรียกกันว่า "มหาปั่น" สืบมา

ตรงนี้ถึงที่จะเล่าเรื่องเจ้าพระยายมราชมาอยู่กับข้าพเจ้า สมัยนั้นข้าพเจ้ายังไม่ได้รับกรม แต่เป็นนายพันตรีราชองครักษ์ผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็ก รับราชการประจำอยู่ในพระบรมมหาราชวัง อยู่ที่ห้องตรงมุมตึกยาวทางข้างฝ่ายตะวันตกประตูพิมานชัยศรี และกำลังจัดตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบอยู่ด้วย เวลาเช้าพอหัดทหารแล้ว ข้าพเจ้าก็ออกจากโรงทหารเดินผ่านทางในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไปดูงาน ที่โรงเรียน พระตำหนัก สวนกุหลาบ ทุกวัน ก็ที่ในบริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดารามเวลานั้นมีสำนักของหลวงตั้งสำหรับสอนพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร ๔ แห่ง แห่งใหญ่กว่าเพื่อนพระยาธรรมปรีชา (บุญ) เป็นอาจารย์สอนที่ในพระพุทธปรางค์ปราสาท (คือปราสาทพระเทพบิดรบัดนี้) นอกจากนั้นสอนตามเก๋งซึ่งสร้างไว้บนกำแพงข้างหน้าวัดอีก ๓ แห่ง หน้าที่อุดหนุนสำนักเรียนทั้ง ๔ แห่ง เช่น จัดอาหารเลี้ยงเพลพระภิกษุสามเณรที่มาเรียนเป็นต้น โปรดให้ข้าพเจ้าเอาเป็นธุระอุดหนุน เพราะโรงครัวของทหารมหาดเล็กอยู่ใกล้ ส่วนตัวข้าพเจ้าเองเวลาเดินผ่านไปในวัดก็มักแวะฟังพระภิกษุสามเณรหัดแปลพระไตรปิฎกที่แห่งนั้นบ้างแห่งนี้บ้างเป็นเนืองนิจ เจ้าพระยายมราชเมื่อยังเป็นสามเณรมาเรียนอยู่ที่พระพุทธปรางค์จึงเริ่มรู้จักกันกับข้าพเจ้า แต่ก็เพียงสนทนาปราศัยเหมือนอย่างเพื่อนนักเรียนองค์อื่น ๆ เมื่อท่านเข้าแปลพระปริยัติธรรมถึงวันแปลประโยคที่ ๓ ข้าพเจ้าไปฟังได้พูด

ปลอบท่านอย่าให้หวาดหวั่น และได้แสดงความยินดีต่อท่านเมื่อแปลสำเร็จ ตั้งแต่วันนั้นก็มิได้พบกับท่านมากว่าเดือน คืนวันหนึ่งเวลาราว ๒๐ นาฬิกาท่านมาหาข้าพเจ้าที่โรงทหารมหาดเล็ก มีต้นไม้ดัดปลูกในกระถางมาให้ด้วยต้น ๑ เมื่อข้าพเจ้าถามถึงกิจธุระที่ท่านมา ท่านบอกว่าจะมาลาสึกและเมื่อสึกแล้วจะขอถวายตัวอยู่กับข้าพเจ้าด้วย ข้าพเจ้าได้ฟังก็ปลาดใจ ถามท่านว่าเมื่อได้อุส่าห์พากเพียรเรียนพระไตรปิฎกมาจนได้เป็นเปรียญมีชื่อเสียงแล้วเป็นไฉนจะสึกเสียแต่ยังมิได้รับพระราชทานพัดยศ อนึ่งตัวท่านก็ยังเป็นหนุ่ม ถ้าเรียนพระไตรปิฎกต่อไปคงได้เป็นเปรียญประโยคสูงแล้วได้เป็นพระราชาคณะตั้งตนเป็นหลักแหล่งได้ตลอดชีวิตจะมาทิ้งทางความเจริญของตัวเองเสียด้วยเหตุใด ท่านตอบว่าท่านสิ้นอาลัยในการเป็นสมณะ ได้ปลงใจตั้งแต่ก่อนเข้าแปลพระปริยัติธรรมว่าจะสึก ที่เข้าแปลนั้นด้วยประสงค์จะบำเพ็ญกุศลอุทิศสนองคุณท่านผู้เป็นครูบาอาจารย์มาแต่หนหลัง นึกไว้ว่าพอแปลแล้วจะตกหรือได้เป็นเปรียญก็จะสึกอยู่นั่นเอง เมื่อข้าพเจ้าห้ามไม่ไหวแล้วก็คิดเห็นว่าสึกเสียดีกว่าจำใจบวชอยู่ต่อไป จึงตอบว่าเมื่อสึกแล้วถ้าสมัครมาอยู่กับข้าพเจ้าก็จะรับด้วยความยินดี เหตุที่ท่านเอาต้นไม้ดัดมาให้ด้วยในวันนั้น ข้าพเจ้ามานึกได้ต่อภายหลังว่าคงเป็นเพราะท่านยังเป็นพระภิกษุ จะถวายตัวด้วยให้ดอกไม้ธูปเทียนเครื่องสักการแก่ข้าพเจ้าผู้เป็นคฤหัสถ์ไม่ได้ จึงเปลี่ยนเป็น

ถวายต้นไม้ดัดแทน มาหวลรำลึกขึ้นในเวลาเมื่อเขียนเรื่องประวัตินี้ ดูก็ชอบกล การที่ท่านให้ต้นไม้ดัดแทนดอกไม้ธูปเทียนนั้น ราวกับเป็นนิมิตรสังหรณ์ว่าท่านถวายตัวแก่ข้าพเจ้า เพียงให้เป็นมัคคุเทศชี้ทางที่ท่านจะไปได้ดี มิใช่มาเป็นข้ากับเจ้า หรือถ้าว่าอีกนัยหนึ่งก็เหมือนเจ้าพระยายมราชกับข้าพเจ้าได้เคยทำบุญอธิษฐานร่วมใจกันมาแต่ชาติก่อน ผลบุญจึงบันดาลให้มาเกิดรุ่นราวคราวเดียวกัน และได้มาช่วยกันทำราชการงานเมืองในชาตินี้

เมื่อเจ้าพระยายมราชจะสึกได้มีจดหมายไปลาญาติฉะบับ ๑ ถ้านับเวลามาจนบัดนี้ได้ ๕๔ ปีแล้ว พวกลูกเขาค้นพบจดหมายฉะบับนั้นที่เมืองสุพรรณ คัดสำเนาส่งมาให้ข้าพเจ้าเมื่อจะเขียนเรื่องประวัตินี้ จึงให้พิมพ์ไว้ด้วยต่อไปนี้

ลิขิตพระมหาปั้นลาญาติสึก

	ฉาย		
	ดี	(พี่เขย)	
	นิล		
ลิขิตพระมหาปั้น ขอคำนับมายังพี่	หมี		ได้ทราบ
	คล้ำ		
	หยา		

ว่าฉันเห็นจะบวชไปไม่ตลอดเสียแล้ว ฉันจะลาสึกแล้ว ฉันทูลลา (ทางกรมธรรมการตามธรรมเนียม) แล้ว กำหนดวันสึกณวันจันทร์

เดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ สึกแล้วฉันจะตามเสด็จ (พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร) ขึ้นไปอยู่บางปะอินสักสามเดือน นายท่านจะทรงผนวชตัวฉันนั้นท่านพระองค์ดิศวรกุมารท่านทูลขอไว้ เห็นจะพอเอาตัวรอดได้ไม่เป็นไรดอก ถ้าทำการจะพระราชทานเดือนละ ๓๐ บาท ถ้าไม่ได้ทำการจะพระราชทานเดือนละ ๓ ตำลึง นี่แล พี่ทั้งปวงอย่ามีความเสียใจเลย เป็นกรรมของฉันแล้ว เคยรักน้องเพียงไหนก็ขอให้รักน้องเพียงนั้น เทอญ

ฉันเล่าตั้งแต่รู้ความมาก็ไม่ได้ประพฤติการชั่วให้พี่น้องมีความร้อนใจเลยสักอย่างเดียว ก็ครั้งนี้เห็นว่าพี่จะมีความเสียใจมาก ฉันอยากจะให้พี่นิลลงมาสักน้อย ให้ถึงบางกอกณวันเดือนแปด ขึ้น ๑๐ ค่ำ ขอให้มาให้ได้ทีเดียว พวกใน (กรุงเทพ ฯ) นี้เล่าใคร ๆ ก็ลาไม่ได้เขาไม่ยอมให้สึก ฉันคิดการครั้งนี้ก็คิดคนเดียว ครั้นฉันจะขึ้นมา (เมืองสุพรรณ) เล่าก็มาไม่ได้ การก็จวนอยู่แล้ว ขอพี่ทั้งปวงอย่ามีความเสียใจเลย นึกเสียว่าสมเด็จเจ้ายังต้องสึก ลิขิต มาณวันอาทิตย์ เดือน ๗ แรม ๔ ค่ำ ปีมะแม เบญจศก (พ. ศ. ๒๔๒๖)

เจ้าพระยายมราชเกิดปีเดียวกันกับข้าพเจ้า ๆ แก่กว่าท่านไม่ถึงเดือน โดยปกติข้าพเจ้าควรจะบวชเป็นพระภิกษุในพรรษาเดียวกันกับเจ้าพระยายมราช แต่ข้าพเจ้าต้องรอมาบวชเมื่ออายุ ๒๒ ปี เพราะสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงดำรัสชวนให้ไปจำวัสสาณวัดนิเวศ

ธรรมประวัติซึ่งทรงสร้างขึ้นใหม่ใกล้กับพระราชวังบางปอิน แต่ในปีที่อายุข้าพเจ้าครบอุปสมบทพระอมราภิรักขิต (อ่อน) เจ้าอาวาสมีพรรษายังไม่ถึงเขตต์ที่จะเป็นอาจารย์ให้นิสสัยได้จึงต้องรอมาปี ๑ เจ้าพระยายมราชสึกแล้วก็มาขออาสาไปอยู่เป็นเพื่อนที่บางปะอิน จึงได้ขึ้นไปอยู่ที่วัดนิเวศ ฯ ด้วยกันกับข้าพเจ้าตลอดพรรษา ในเวลาเมื่ออยู่บางปะอินนั้นเจ้าพระยายมราชกับข้าพเจ้าได้พบปะพูดจากันทุกวัน ได้รู้วิสัยใจคอกันและกันก็เริ่มรักใคร่กันแต่นั้นมา เมื่อท่านอยู่วัดนิเวศ ฯ ไม่ได้อยู่เปล่า ใช้โอกาสที่มีเวลาว่างตลอดพรรษา ขวนขวาย เรียนความรู้ ภาษาไทย ทั้งหัดเขียน หนังสือไทยจนลายมืองาม นอกจากนั้นท่านตั้งใจศึกษาหาความรู้ประเพณีทางฝ่ายคฤหัสถ์จนสามารถเข้าสมาคมได้ ครั้นออกพรรษาข้าพเจ้าสึกก็กลับลงมากรุงเทพ ฯ ด้วยกัน

เมื่อเจ้าพระยายมราชบวชเป็นสามเณรอยู่วัดหงส หม่อมเจ้าหญิงเปลี่ยนในกรมหลวงเสนีบริรักษ์ กับหม่อมราชวงศ์หญิงเขียน หลานกรมหลวงเสนีบริรักษ์ และเป็นหม่อมกรมหลวงวงศาธิราชสนิทมาแต่ก่อน ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ริมวัดหงส เคยไปทำบุญที่วัดนั้นเนือง ๆ เมื่อรู้จักสามเณรปั้น มีความเอนดูก็รับเป็นโยมอุปถากตลอดมาจนจัดการให้อุปสมบทด้วย เมื่อเจ้าพระยายมราชแรกสึกยังไม่มีบ้านในกรุงเทพ ฯ หม่อมเจ้าหญิงเปลี่ยนกับหม่อมราชวงศ์หญิงเขียนจึงชวนให้ไปพักอยู่ที่บ้าน.

๒) ประวัติตอนแรกรับราชการ

ประเพณีมีมาแต่โบราณ ผู้ได้เคยบวชเป็นพระราชาคณะ หรือเป็นเปรียญ ถ้าสึกออกมาเป็นคฤหัสถ์ แม้สึกเมื่ออายุเป็นกลางคนแล้ว ถ้าปรารถนาจะทำราชการก็โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กได้ เพราะเหตุที่เป็นผู้ได้เล่าเรียนมีความรู้มากมาแต่เมื่อบวช มักได้เป็นขุนนางมีตำแหน่งในกรมลูกขุนณศาลหลวง หรือกรมอาลักษณ์และกรมราชบัณฑิตย์ ข้าราชการทั้ง ๓ กรมที่กล่าวมาแล้วเป็นพวกเปรียญลาพรต ซึ่งผู้อื่นมักเรียกกันว่า "พวกแก่วัด" หรือว่า "พวกอาราม" ทั้งนั้นก็ว่าได้ เมื่อตั้งโรงเรียนหลวงในรัชชกาลที่ ๕ โปรดให้เลือกข้าราชการกรมอาลักษณ์มาเป็นครู ๆ ในโรงเรียนหลวงก็เป็นแหล่งสำหรับพวกเปรียญลาพรตอีกแห่งหนึ่ง อาศัยประเพณีมีดังกล่าวมา เมื่อข้าพเจ้ากลับลงมารับราชการตามเดิม จึงจัดการให้นายปั้นเปรียญถวายตัวเป็นมหาดเล็ก นับเป็นกำหนดในเรื่องประวัติได้ว่าเจ้าพระยายมราชแรกเข้ารับราชการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ เวลานั้นอายุได้ ๒๒ ปี ส่วนราชการที่จะทำนั้น ในสมัยนั้นข้าพเจ้าสามารถจะหาหน้าที่ให้ท่านได้แต่ ๒ ทาง คือรับราชการในกรมทหารมหาดเล็กทาง ๑ หรือเป็นครูโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบอีกทาง ๑ ถามตัวท่าน ๆ สมัครจะรับราชการพลเรือน ข้าพเจ้าจึงส่งให้ไปหัดเป็นครูในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ชั้นแรกได้เงินเดือนเพียงเดือนละ ๑๖ บาท แล้วจึงเลื่อนขึ้นเป็นครูผู้ช่วย

ถึง พ.ศ. ๒๔๒๗ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปพระราชทานรางวัลนักเรียนในงานประจำปีที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ แล้วเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรในโรงเรียนทั่วไป พอพระราชหฤทัยในความเจริญของโรงเรียนนั้นมาก เมื่อเสด็จกลับดำรัสแก่ข้าพเจ้าว่าพระเจ้าลูกเธอพระองค์ชายที่พระชันษาถึงขนาดเข้าโรงเรียนมี ๔ พระองค์ คือ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ (กรมพระจันทบุรีนฤนาถ) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ (กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม (กรมหลวงปราจิณกิติบดี) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช (กรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช) พระองค์ ๑ ให้ข้าพเจ้ารับเอาไปเข้าโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบด้วย เมื่อข้าพเจ้าได้รับสั่งแล้วมาคิดถึงการที่จะฝึกสอนพระเจ้าลูกเธอ ๔ พระองค์นั้น เห็นว่าให้นักเรียนรวมกันทั้ง ๔ พระองค์จะดีกว่าให้แยกกันไปเรียนตามชั้นความรู้ในโรงเรียน แต่จะต้องมีครูคน ๑ ต่างหากสำหรับสอนฉะเพาะเจ้านาย ๔ พระองค์นั้น คิดหาตัวผู้ที่จะเป็นครู เห็นว่ามหาปั้น (คือเจ้าพระยายมราช) จะเหมาะกว่าคนอื่น เพราะมีความรู้พอจะเป็นครูได้ ทั้งอัธยาศัยใจคอก็เป็นคนดี ดังได้เห็นมาแล้วตั้งแต่ขึ้นไปอยู่บางปะอินด้วยกันเมื่อข้าพเจ้าบวช ทั้งในเวลานั้นก็ยังเป็นแต่ครูผู้ช่วย ถึงถอนตัวมาก็ไม่ลำบากแก่การในโรงเรียน ข้าพเจ้าจึงเลือกมหาปั้นให้มาเป็นครูผู้สอนพระเจ้าลูกเธอ

ทั้ง ๔ พระองค์ และจัดห้องเรียนขึ้นอีกแห่งหนึ่งต่างหากที่ห้องพระโรงของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เมื่อครั้งเสด็จประทับอยู่ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ เจ้าพระยายมราชก็ได้เลื่อนที่และได้รับเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๔๘ บาท เสมอครูประจำชั้นอื่น ๆ ในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ตั้งแต่พระเจ้าลูกเธอเสด็จไปเข้าโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ เวลาข้าพเจ้าไปก็แวะไปที่ห้องเรียนของพระเจ้าลูกเธอด้วยเสมอ ในไม่ช้าก็ตระหนักใจว่าคิดถูกทั้งที่ จัดให้พระเจ้าลูกเธอเรียน ต่างหากและที่ได้เลือก มหาปั้นมาเป็นครูด้วย สังเกตเห็นเรียนรู้รวดเร็วเพราะเรียนด้วยกันแต่ ๔ พระองค์ ฝ่ายมหาปั้นก็ฉลาดในการสอนทั้งวางตัวต่อพระเจ้าลูกเธอเหมาะดีคือไม่เหลาะแหละอย่างว่า "ประจบลูกศิษย์" แต่ก็ไม่วางตัวข่มเกินไป พระเจ้าลูกเธอทรงเคารพยำเกรงและโปรดมหาปั้นสนิทสนมหมดทุกพระองค์ ต่อมาภายหลังสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากร เกียรติวงศ (กรมหลวงชุมพรเขตรอุดมศักดิ์) เสด็จไปเข้าโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบอีกพระองค์ ๑ ก็ได้เรียนต่อเจ้าพระยายมราชเหมือนกัน

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรง ตั้งพระราชหฤทัยเป็นยุติมานานแล้ว ว่าบรรดาพระเจ้าลูกเธอพระองค์ชายเมื่อเจริญพระชันษาโสกันต์แล้วจะโปรด ฯ ให้ไปเรียนวิชาความรู้ถึงยุโรปทุกพระองค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ กรมพระจันทนบุรี ฯ กับกรมหลวงราชบุรี ฯ พระ

ชันษาถึงกำหนดโสกันต์ ทรงพระราชดำริว่ากรมหลวงปราจีณ ฯ กับกรมหลวงนครชัยศรี ฯ พระชันษาอ่อนกว่าเพียงปีหนึ่งสองปี และได้ทรงเล่าเรียนอยู่ด้วยกันแล้ว จึงโปรด ฯ ให้ทำพระราชพิธีโสกันต์และทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ ๑๕ วันด้วยกันทั้ง ๔ พระองค์ แล้วโปรด ฯ ให้พระยาชัยสุรินทร (ม.ร.ว. เทวหนึ่ง ศิริวงศ) เป็นผู้พาไปส่งยังกรมพระนเรศวรฤทธิ์ (เวลานั้นยังเป็นกรมหมื่น) ซึ่งเป็นอัครราชทูตสยามอยู่ณ กรุงลอนดอน ให้ทรงจัดการเล่าเรียนต่อไป (แต่กรมหลวงชุมพรเวลานั้นพระชันษาเพียง ๖ ขวบจึงมิได้เสด็จไปด้วย) เมื่อจะส่งพระเจ้าลูกเธอไปยุโรปครั้งนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชปรารภว่าพระเจ้าลูกเธอทั้ง ๔ พระองค์ได้ทรง ศึกษา หนังสือไทย ในโรงเรียน พระตำหนักสวน กุหลาบ มาเพียงปีเดียว ถ้าทิ้งหนังสือไทยก็จะลืมเสีย จึงดำรัสสั่งข้าพเจ้าให้หาครูไปยุโรปกับพระเจ้าลูกเธอสักคน ๑ การเลือกก็ไม่มีปัญหาที่จะต้องหาใครอื่น เพราะมีเหมาะแต่เจ้าพระยายมราชคนเดียว โดยได้เป็นครูและคุ้นเคยสนิทสนมกับพระเจ้าลูกเธอทั้ง ๔ พระองค์อยู่แล้ว ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิให้ "นายปั้นเปรียญ" เป็นที่ "ขุนวิจิตรวรสาส์น" มีตำแหน่งในกรมอาลักษณ์ (แผนกครู) เจ้าพระยายมราชจึงได้ไปยุโรป เรื่องประวัติของเจ้าพระยายมราชตอนนี้

คิดดูก็ชอบกลอีก ถ้าหากท่านสมัครรับราชการในกรมทหารมหาดเล็กก็ดี หรือเมื่อสมัครไปเป็นครูแล้วแต่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง มิได้โปรด ส่งพระเจ้าลูกเธอไป เข้าโรงเรียน พระตำหนัก สวนกุหลาบก็ดี หรือที่สุดถ้ามิได้ทรงพระราชดำริจะให้มีครูหนังสือไทยไปยุโรปกับพระเจ้าลูกเธอก็ดี เจ้าพระยายมราชก็คงจะมิได้มีโอกาสออกไปหาคุณวิเศษเพิ่มขึ้นที่ในยุโรป พฤตติการชวนให้เห็นว่าผลบุญส่งท่านไปยังโรงเรียน พระตำหนักสวนกุหลาบ เหมือนอย่างที่เคยส่งท่านเข้ามาจากเมืองสุพรรณอีกครั้ง ๑ น่าพิศวงอยู่

ตั้งแต่เจ้าพระยายมราชไปยุโรปอยู่ห่างกับตัวข้าพเจ้า ได้แต่มีจดหมายไปมาถึงกัน เรื่องประวัติตอนนี้ต้องเขียนตามความเห็นจดหมายเหตุและได้ยินคนอื่นเล่าโดยมาก เมื่อพระเจ้าลูกเธอ ๔ พระองค์เสด็จไปถึงกรุงลอนดอน กรมพระนเรศทรงหาบ้านแห่งหนึ่งให้ประทับอยู่ด้วยกัน เจ้าพระยายมราชกับนายสิบทหารมหาดเล็ก ซึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรด ฯ ให้ข้าพเจ้าเลือกไปเป็นพี่เลี้ยงก็อยู่ด้วยกันที่บ้านนั้น ส่วนการเรียนของพระเจ้าลูกเธอนั้นกรมพระนเรศทรงหาครูฝรั่งคน ๑ มาสอนภาษาอังกฤษเป็นเวลาเสมอทุกวัน เวลาว่างเรียนภาษาอังกฤษ เจ้าพระยายมราชก็สอนภาษาไทยถวาย เล่ากันว่าเจ้าพระยายมราชชักเงินเดือนของตนเองไปจ้างครูสอนภาษาอังกฤษแก่ตัวท่านด้วย ข้าพเจ้าสงสัยอยู่ด้วยเวลาเมื่อแรกไปยังได้เงินเดือนน้อยนัก น่าจะเรียนต่อตอน

เมื่อได้มีตำแหน่งในสถานทูตรับเงินเดือนมากขึ้นกว่าแต่ก่อน อย่างไรก็ตาม ข้อที่เจ้าพระยายมราชเรียนภาษาอังกฤษด้วยทุนของท่านเองและพยายามเรียนจนรู้ภาษาอังกฤษ อีกภาษาหนึ่งนั้นเชื่อได้ว่าเป็นความจริง พระเจ้าลูกยาเธอ ๔ พระองค์เสด็จอยู่ลอนดอนได้ไม่ช้านัก เห็นจะราวสักปี ๑ กรมพระนเรศก็เสด็จกลับมากรุงเทพฯ แต่นั้น เจ้าพระยายมราชก็ เป็นทั้งครูและเป็นพระอภิบาลเจ้านายทั้ง ๔ พระองค์ต่อมา

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๐ สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียจะฉลองรัชกาลครบ ๕๐ ปีเป็นงานใหญ่ เชิญเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปช่วยงานด้วยกันกับพระเจ้าแผ่นดินประเทศอื่น ๆ แต่ยังขัดข้องจะเสด็จไปเองไม่ได้ จึงโปรด ฯ ให้สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศวโรประการ (เมื่อยังเป็นกรมหมื่น แต่เป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศแล้ว) เสด็จไปแทนพระองค์ ข้าพเจ้าเคยได้ยินจะเป็นสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศตรัสเล่า หรือใครบอกก็ลืมไปเสียแล้ว ว่าเมื่อสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศประทับอยู่ณกรุงลอนดอน ทรงทราบว่าพระเจ้าลูกเธอไม่สบายพระหฤทัยด้วยคิดถึงสมเด็จพระ บรมชนกนาถ และพระญาติวงศ อยากจะ กลับมา เยี่ยมบ้านเมืองสักครั้ง ๑ สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศสงสาร และทรง พระดำริเห็นว่า การเล่าเรียน ของพระ เจ้าลูกเธอใน ชั้นนั้น ก็ยังเป็นแต่ให้ครูไปรเวตมาสอนที่บ้าน ถึงแม้จะกลับมากรุงเทพ ฯ ถ้า

ให้ครูมาด้วยก็จะไม่เสียประโยชน์ในการเรียน จึงมีโทรเลขเข้ามากราบทูลสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ก็ทรงพระกรุณาโปรด ฯ พระราชทาน พระบรมราชานุญาต ให้พระเจ้าลูกเธอทั้ง ๔ พระองค์เสด็จกลับมาชั่วคราวตามพระประสงค์ เมื่อสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศเสร็จราชการในยุโรปแล้ว จึงพาพระเจ้าลูกเธอทั้ง ๔ พระองค์กลับมากรุงเทพ ฯ ทางทวีปอเมริกาและประเทศญี่ปุ่น เจ้าพระยายมราชก็ตามเสด็จกลับมาด้วย มาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อต้น พ.ศ. ๒๔๓๑ เจ้าพระยายมราชได้พระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๕ เป็นบำเหน็จครั้งแรก ถึงเวลานั้นหม่อมเจ้าหญิงเปลี่ยน ซึ่งได้เคยอุปการะมาแต่ก่อนเห็นจะสิ้นชีพตักไสยแล้ว ยังเหลือแต่หม่อมราชวงศหญิงเขียนย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่คลองบางกอกน้อย เมื่อเจ้าพระยายมราชกลับมาก็ยังมีความอารีชวนท่านไปพักอยู่ที่บ้าน เจ้าพระยายมราชได้เคยพาหม่อมราชวงศหญิงเขียนมาหาข้าพเจ้า เป็นคนสูงอายุกว่า ๖๐ ปีแล้ว ดูเจ้าพระยายมราชเคารพนับถือ อย่างเป็นผู้ใหญ่ ต่อมา ภายหลังเมื่อ ท่านเป็นเจ้าพระยายมราชอยู่ที่จวนตำบลศาลาแดง ข้าพเจ้าไปหาได้พบหม่อมราชวงศหญิงเขียนอยู่ที่นั่น ได้ถามได้ความว่าเมื่อหม่อมราชวงศหญิงเขียนแก่ชราลงอยู่ที่บ้านเดิมมีความอัตคัดขัดสน เจ้าพระยายมราชจึงไปรับมาเลี้ยงดูอุปถากสนองคุณให้มีความสุขสบาย และต่อมาเมื่อถึงแก่กรรมก็ปลงศพให้ด้วย

เมื่อพระเจ้าลูกเธอ ๔ พระองค์เสด็จกลับมากรุงเทพ ฯ แล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรด ฯ ให้ไปเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ อยู่ในความรับผิดชอบของข้าพเจ้าอย่างแต่ก่อนการเรียนตอนนี้ ผิดกับแต่ก่อน เพียงแบ่งเวลาให้ ครูอังกฤษสอน ครึ่งวัน เจ้าพระยายมราชสอนครึ่งวัน ส่วนตัวเจ้าพระยายมราชกับข้าพเจ้าก็กลับใกล้ชิดไปมาหาสู่กันเสมอเหมือนอย่างแต่ก่อน และยังไม่มีกำหนดว่าจะโปรดให้พระเจ้าลูกเธอทั้ง ๔ พระองค์ เสด็จกลับไปยุโรปอีกเมื่อใด การที่เจ้าพระยายมราชได้กลับมากรุงเทพ ฯ ครั้งนั้นเป็นคุณแก่ตัวท่านโดยมิได้คาดหลายอย่าง จะกล่าวแต่ฉะเพาะที่เป็นข้อสำคัญคือ เมื่อเดินทางมาด้วยกันกับสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ ฯ ได้ทรงรู้จักคุ้นเคยตระหนักพระหฤทัยว่าเป็นผู้มีความรู้และอัธยาศัยดีก็ทรงพระเมตตากรุณา เป็นเหตุให้ทรงเกื้อหนุนดังจะกล่าวในที่อื่นต่อไปข้างหน้า แต่ข้อที่เป็นคุณอย่างสำคัญอันหนึ่งในเรื่องประวัติของท่านนั้น คือที่มาได้ภรรยาดี เรื่องนี้ข้าพเจ้าจะเล่าได้ด้วยความรู้เห็นของตนเอง

เมื่อเจ้าพระยายมราชกลับมาถึงกรุงเทพฯ ได้ราวสัก ๒ เดือน วันหนึ่งท่านมาบอกข้าพเจ้าว่าใคร่จะมีภรรยาให้เป็นหลักแหล่ง ท่านทราบว่าพระยาชัยวิชิต (นาก ณป้อมเพ็ชร์ เวลานั้นยังเป็นพระยาเพชดา) มีลูกสาว ถ้าข้าพเจ้าไปขอให้ท่านบิดาเห็นจะไม่ขัด เพราะเคยเมตตากรุณาแต่เมื่ออยู่ลอนดอนด้วยกัน (เมื่อพระยาชัย

วิชิตยัง เป็นหลวงวิเศษสาลีได้ตามเสด็จกรมพระนเรศไป เป็นเลขานุการในสถานทูต) ข้าพเจ้าแต่งคนไปทาบทามก็ดูเหมือนจะให้ แต่ข้าพเจ้านึกลำบากใจด้วยตัวเองยังเป็นหนุ่ม อายุรุ่นราวคราวเดียวกับเจ้าบ่าว จะวางตัวเป็นเถ้าแก่ดูกะไรอยู่ จึงแนะให้ไปไหว้วานมารดาของข้าพเจ้าให้เป็นเถ้าแก่ขอสู่ เพราะท่านก็เคยคุ้นกับพระยาชัยวิชิตพอจะพูดกันได้ เจ้าพระยายมราชไปบอกมารดาท่านก็ยินดีรับจะไปขอให้ตามประสงค์ ด้วยท่านเมตตาปราณีเจ้าพระยายมราช มาตั้งแต่ไปอยู่วัดนิเวศด้วยกันกับข้าพเจ้า ท่านจึงชวนข้าพเจ้าไปขอนางสาวตลับ ธิดาคนใหญ่ของพระยาชัยวิชิตให้แก่ขุนวิจิตรวรสาส์น พระยาชัยวิชิตก็ยิ้มแย้มยอมยกให้ด้วยความยินดีว่าได้เคยคุ้นกับขุนวิจิตรวรสาส์น เห็นว่าเป็นคนดีพอจะวางใจให้ลูกสาวได้ แต่เมื่อตกลงกันจนถึงได้ลงมือปลูกเรือนหอในบ้านพระยาชัยวิชิตที่บางขุนพรหม แล้วมีความลำบากเกิดขึ้นด้วยสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงกำหนดเวลาให้พระเจ้าลูกเธอทั้ง ๔ พระองค์เสด็จกลับไปยุโรปใกล้ ๆ กับวันฤกษ์ที่จะแต่งงาน ข้าพเจ้าทราบก็ตกใจเกรงพระยาชัยวิชิตจะไม่ยอมให้แต่งงาน เพราะแต่งแล้วขุนวิจิตรวรสาส์นจะต้องทิ้งลูกสาวของท่านไปเสีย จึงรีบไปปรึกษาพระยาชัยวิชิตว่าจะทำอย่างไรดี แต่พระยาชัยวิชิตไม่ตกใจกลับยิ้มแย้มตอบว่า "ถ้าเช่นนั้นให้เขาไป ฮันนีมูน (คือประเพณีฝรั่งพากันไปเที่ยวเมื่อแรกแต่งงาน) ก็แล้วกัน" จึงคงได้แต่งงานตาม

ฤกษ์ที่กำหนดไว้

เมื่อเจ้าพระยายมราช แต่งประวัติท่านผู้หญิงตลับได้พรรณาถึงการพิธีที่ทำเมื่อแต่งงานพิสดาร ว่าเริ่มด้วยพิธีสงฆ์สวดมนต์และฉันที่เรือนหอ (จะเพิ่มอธิบายสักหน่อย ว่าสวดมนต์เลี้ยงพระนั้นเป็นพิธีสำหรับขึ้นอยู่เรือนใหม่ต่างหาก ส่วนการแต่งงานสมรสนั้นพระสงฆ์หาเกี่ยวข้องไม่) ส่วนการพิธีทางฝ่ายคฤหัสถ์นั้น ท่านเล่าว่าได้เชิญพระยาเจริญราชไมตรี (ชื่น ศรีเพ็ญ) กับคุณหญิงจันทเจริญราชไมตรีเป็นผู้ปูที่นอน ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงพิธีปูที่นอนบ่าวสาวแทรกลงตรงนี้สักหน่อย เพราะเกี่ยวถึงเรื่องประวัติของเจ้าพระยายมราชและท่านผู้หญิงตลับเมื่อภายหลัง

อันคู่ผัวเมียซึ่งสมควรจะเป็นผู้ปูที่นอนให้บ่าวสาวนั้น ต้องทรงคุณสมบัติประกอบกันหลายอย่าง เป็นต้น แต่ต้องได้อยู่ด้วยกันอย่างเป็นคู่ผัวตัวเมียมาแต่ยังเป็นหนุ่มสาว จนแก่ด้วยกันอย่าง ๑ อยู่เป็นสุขสำราญร่วมใจกันมามิได้ร้าวฉานอย่าง ๑ สามารถตั้งตัวได้เป็นหลักฐานและมีบุตรธิดาที่จะสืบสกุลวงศอย่าง ๑ และเป็นผู้อยู่ในศีลธรรมด้วยอย่าง ๑ ถ้าว่าโดยย่อคือผู้ซึ่งทรงคุณสมควรจะเป็นเยี่ยงอย่างแก่บ่าวสาวเมื่ออยู่ด้วยกันต่อไป ผู้ปกครองทั้ง ๒ ฝ่ายจึงปรึกษาหาคู่ผัวเมีย ซึ่งทรงคุณเช่นว่ามาเป็นผู้ปูที่นอนและประสิทธิพรให้คุณสมบัติของตนแก่บ่าวสาว ก็แต่คู่ผัวเมียซึ่งสมบูรณ์คุณสมบัติเช่นนั้นหายาก บางคู่มีคุณอย่างอื่นบริบูรณ์แต่

ผัวกลัวเมียเกินขนาด ผู้ปกครองฝ่ายเจ้าบ่าวก็มักรังเกียจ ถ้าผู้ผัวมีเมียน้อยผู้ปกครองฝ่ายเจ้าสาวก็มักรังเกียจ เมื่อเลือกจึงต้องปรึกษาหารือให้พร้อมใจกันว่าจะเชิญคู่ไหน ส่วนผู้ที่ได้รับเชิญก็ย่อมรับทำให้ด้วยความยินดี เพราะเหมือนกับได้รับความยกย่องของมหาชนว่าเป็นผู้ทรงความดีอันควรเป็นที่นับถือ แต่ก็มีเสี่ยงภัยอยู่บ้าง แม้ผัวเมียคู่นั้นไปเกิดแตกร้าวกันขึ้นเมื่อภายหลังเขาก็ไม่มีเชิญอีกต่อไป คล้ายกับถูกถอด หรือคู่ใดถึงความตายไปคนหนึ่ง คนที่ยังอยู่ก็ไม่ได้รับเชิญอีก เปรียบเหมือนถูกปลดขาดจากหน้าที่ ด้วยเหตุเหล่านี้คู่ผัวเมียซึ่งคนชอบเชิญปูที่นอนบ่าวสาวในสมัยหนึ่งจึงไม่มีมากนัก

อนึ่งการปูที่นอนบ่าวสาวนั้นมีแบบพิธีมาแต่โบราณ ผู้จะปูที่นอนบ่าวสาวต้องเรียนให้รู้ตำราด้วย เมื่อแต่งงานเจ้าพระยายมราชกับท่านผู้หญิงตลับ ข้าพเจ้าไม่ได้เห็นพิธีปูที่นอน เพราะไปรดน้ำเมื่อตอนบ่าย พิธีปูที่นอนเขาทำต่อเวลาค่ำราว ๒๑ นาฬิกา มาได้เห็นพิธีนั้น เป็นครั้งเมื่อแต่งงานหม่อมเจ้าจุลดิศลูกชายใหญ่ของข้าพเจ้ากับนางสาวแช่ม เปาโรหิต (น้องเจ้าพระยามุขมนตรี อวบ) ทั้ง ๒ ฝ่ายพร้อมใจกันเชิญพระยาพฤฒาธิบดี (ปลอด) กับคุณหญิงหนูพฤฒาธิบดี อายุกว่า ๖๐ ปีแล้วทั้ง ๒ คนเป็นผู้ปูที่นอนบ่าวสาว เมื่อถึงเวลาจะทำพิธี ข้าพเจ้ากับพวกญาติเข้าไปนั่งคอยดูอยู่ในห้องนอนหลายคน นั่งอยู่กับพื้นด้วยกันทั้งนั้น พอถึงเวลา

เริ่มการพิธี พระยาพฤฒาก็ลุกขึ้นยืนร้องถามข้อความต่าง ๆ และมีทนายคอยตอบ จะเรียงคำตามที่ยังจำได้ดังนี้

พระยาพฤฒา "ถึงฤกษ์ดีหรือยัง"
ทนาย "ถึงแล้วขอรับ"
พระยาพฤฒา "นายบุญมั่นมาแล้วหรือยัง"
ทนาย "มาแล้วขอรับ"
พระยาพฤฒา "ก็นายบุญคงเล่า มาแล้วหรือยัง"
ทนาย "มาแล้วขอรับ"

แล้วถามถึงคนที่ชื่อ เป็นสวัสดิ์ มงคลอย่างอื่น ต่อไปอีก สักสามสี่คน ทนายก็รับว่ามาแล้วทุกครั้ง เมื่อถามเสร็จแล้วพระยา-พฤฒาลงนั่งหันหน้าไปพูดกับคุณหญิงหนู ว่า " ถึงฤกษ์ดีแล้ว ผู้จะมาช่วยอำนวยพรก็มาพร้อมกันแล้ว เรามาช่วยกันปูที่นอนให้เถิดแม่หนู" ว่าแล้วก็ช่วยกันปูที่นอนจนเรียบร้อย แล้วพระยาพฤฒากับคุณหญิงหนู ก็ขึ้นไป นั่งเคียงกันบน ที่นอนหันหน้าไป ทางข้างหัวนอน ไหว้พระสวดมนต์ด้วยกันสักครู่หนึ่ง พอจบแล้วก็ลงนอนเคียงกันบนที่นอน ให้พรบ่าวสาวเป็นคำสนทนากันและกันเป็นทำนองดังนี้

พระยาพฤฒา ที่นอนน่านอน ใครนอนเห็นจะอยู่เย็น
เป็นสุขสบายอายุยืนนะแม่หนู
คุณหญิงหนู สบายนักคะ ถ้าใครนอนที่นอนนี้คง
จะเกิดทรัพย์สินมากมูลพูนเขา มี

ให้พรโดยกระบวรสนทนาเช่นนี้อีกหลายอย่าง จนจบบทให้พร แล้ว นอนหลับตานิ่งเหมือนกับหลับอยู่สักครู่หนึ่งก็ลุกลงจากเตียง เป็นเสร็จการพิธี

ต่อมาอีกหลายปี เมื่อเจ้าพระยายมราชเป็นเสนาบดีแล้ว ข้าพเจ้าจะแต่งงานหม่อมเจ้าทรงวุฒิภาพบุตรข้าพเจ้า กับหม่อมราช-วงศ์หญิงสอิ้ง สนิทวงศ ในพระองค์เจ้าพร้อมพงศอธิราช ข้าพเจ้าได้ยินว่าในสมัยนั้นมีผู้เชิญเจ้าพระยายมราช กับท่านผู้หญิงตลับปูที่นอนบ่าวสาวอยู่บ้างแล้ว จึงเชิญท่าน ๆ ก็รับ ครั้นถึงวันแต่งงาน เวลาจะปูที่นอน ข้าพเจ้าอยากดูการพิธีเหมือนเมื่อครั้งชายใหญ่แต่งงาน ก็เข้าไปนั่งคอยดูอยู่ด้วยกันกับพวกญาติที่ในห้องนอน เจ้าพระยายมราชเข้าไปตรวจตราเครื่องที่นอนด้วยกันกับท่านผู้หญิงตลับแล้ว มาพูดแก่ข้าพเจ้าว่าการที่ทำพิธีปูที่นอนบ่าวสาวท่านอยากทำให้เป็นศิริมงคลด้วยน้ำใจบริสุทธิ์ ถ้ามีคนคอยดูทำให้ใจคอฟุ้งซ่านไม่มีสมาธิ เห็นว่าคล้ายกับเล่นละคอนหาเป็นมงคลจริง ๆ ไม่ ข้าพเจ้าเกรงใจท่านก็ชวนกันออกมาเสียจากห้อง พอคนออกหมดแล้วท่านก็ปิดประตูลงกลอน เหลืออยู่ในห้องแต่ตัวท่านกับท่านผู้หญิงตลับ ๒ คนเท่านั้น จนเสร็จการพิธีจึงเปิดประตูออกมาข้างนอก การทำพิธีปูที่นอนบ่าวสาวในชั้นหลังมาได้ยินว่าผู้ปูที่นอนไม่ยอมให้ใครดูเหมือนอย่างครั้งนั้น จะได้แบบของ

เจ้าพระยายมราชไป หรือท่านจะได้แบบมาจากใคร ข้าพเจ้าหาทราบไม่ แต่เจ้าพระยายมราชกับท่านผู้หญิงตลับ ได้มีเกียรติในการรับเชิญปูที่นอนบ่าวสาวสืบมาช้านาน

พระเจ้าลูกเธอ ๔ พระองค์เสด็จกลับมาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ได้ ๑๐ เดือน ถึงปลาย พ.ศ. ๒๔๓๑ ประจวบกับเวลาสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ซึ่งในเวลานั้นเป็นตำแหน่งผู้ช่วยบัญชาการทหารเรือ เสด็จตรวจการในยุโรป จึงโปรดให้พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ พาพระเจ้าลูกเธอ กลับไปส่งยังประเทศอังกฤษด้วย เสด็จไปครั้งนี้เดินทางตามระยะที่พระองค์เจ้าสาย ฯ ได้กะไว้สำหรับพระองค์ท่านเอง ไปทางเมืองพม่าและอินเดียก่อนแล้วจึงไปลงเรือเมล์ที่เมืองบอมเบไปยุโรป เป็นประโยชน์แก่พระเจ้าลูกเธอได้ทอดพระเนตรเห็นบ้านเมืองของชนชาติต่าง ๆ หลายเมือง กระบวรส่วนพระองค์พระเจ้าลูกเธอเสด็จไปครั้งนี้ไม่มีพี่เลี้ยงไปเหมือนครั้งก่อน มีแต่เจ้าพระยายมราชกับท่านผู้หญิงตลับเท่านั้น แต่เจ้าพระยายมราชได้รับพระกรุณาของสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์ ทรงอุดหนุน ด้วยกราบบังคม ทูลขอให้เจ้าพระยายมราช เป็นตำแหน่ง ผู้ช่วย เลขานุการ ในสถานทูต ที่กรุงลอนดอนได้เงินเดือนมากขึ้น เมื่อไปถึงลอนดอนจึงสามารถหาบ้านที่อยู่ต่างหาก เพราะมีภรรยาไปด้วยจะอยู่บ้านเดียวกับพระเจ้าลูกเธออย่างแต่ก่อนไม่สมควร ถึงสมัยนี้เจ้าพระยายมราช อาจทำ

ราชการได้ทั้งที่สถานทูตและที่พระเจ้าลูกเธอ ๔ พระองค์ เพราะทรงชำนิชำนาญหนังสือไทยมากแล้ว เป็นแต่ต้องแนะนำให้ทรงหนังสือเรื่องต่าง ๆ แต่เมื่อเจ้านายไม่มีพี่เลี้ยงไทยอยู่ด้วยดังแต่ก่อนเจ้าพระยายมราชก็ต้องเอาเป็นธุระในการส่วนพระองค์มากขึ้น แม้เวลาพระองค์ใดประชวร ก็ไปอยู่ ดู แล รักษา พยาบาล จนกว่าจะหาย ฝ่ายท่านผู้หญิงตลับก็ไปด้วยช่วยทำการต่าง ๆ ถวายพระเจ้าลูกเธอ เช่น ทำเครื่องอย่างไทยให้เสวยเป็นต้น ความรักใคร่ในระหว่างพระเจ้าลูกเธอ กับเจ้าพระยายมราช จึง สนิทสนมอยู่ตามเคยมิได้เปลี่ยนแปลงอย่างใด เจ้าพระยายมราชเป็นตำแหน่งผู้ช่วยเลขานุการในสถานทูตอยู่ไม่ช้านักก็ได้เลื่อนที่ขึ้นเป็นเลขานุการชั้นที่ ๒ เต็มตำแหน่ง

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๔ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าผู้แต่งเรื่องประวัตินี้เป็นผู้แทนพระองค์ไปเยี่ยมตอบแกรนดยุ๊กซาเรวิช รัชชทายาทประเทศรุสเซีย (ซึ่งต่อมาได้เสวยราชย์ทรงพระนามว่าพระเจ้าซานิโคลาสที่ ๒) ที่ได้เสด็จมากรุงเทพ ฯ เมื่อปีก่อน และโปรดให้ข้าพเจ้าไปยังราชสำนักประเทศอื่น ๆ เพื่อถวายเครื่องราชอิศริยาภรณ์บ้าง เพื่อกิจการอย่างอื่นบ้างอีกหลายอย่าง เมื่อไปครั้งนั้นโปรด ฯ ให้ข้าพเจ้าเชิญสัญญาบัตรเลื่อนบรรดาศักดิ์ขุนวิจิตรวรสาสน์ (คือเจ้าพระยายมราช) ขึ้นเป็นหลวงวิจิตรวรสาสน์ไปพระราชทานด้วย นอกจากนั้นยังมีกิจที่เกี่ยว

กับพระเจ้าลูกเธอ ๒ พระองค์ คือ กรมหลวงราชบุรีสอบความรู้ที่จะเข้ามหาวิทยาลัยได้แล้ว โปรดให้ข้าพเจ้าพาไปส่งยังวิทยาลัยไคลสต์เชิชในมหาวิทยาลัยออกสฟอดด้วย ส่วนกรมหลวงนครชัยศรีนั้น มีพระราชประสงค์จะให้ไปเรียนวิชาทหารบกในประเทศเดนมาร์ก ด้วยสมเด็จพระเจ้าคฤศเตียนที่ ๔ (พระอัยกาของพระเจ้าแผ่นดินในปัจจุบันนี้) ตรัสรับว่าจะทรงอุปการะให้ได้เรียนดังพระราชประสงค์ จึงโปรดให้ข้าพเจ้าพากรมหลวงนครชัยศรีไปถวายพระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์กด้วย เมื่อข้าพเจ้าไปถึงลอนดอนยินดีอย่างยิ่งด้วย ไปได้พบ กับพระเจ้าลูกเธอ และเจ้าพระยายมราชกับท่านผู้หญิงตลับ เวลานั้นท่านผู้หญิงตลับมีลูกแล้ว ๒ คน บุตรคนหัวปีชื่อ สวาท (คือพระยาสุขุมนัยวินิตเดี๋ยวนี้) คน ๑ ธิดาชื่อ ไสว (แต่เมื่อกลับมากรุงเทพ ฯ มาถึงแก่กรรมเสียแต่ยังเด็ก) คน ๑ ข้าพเจ้าพักอยู่ที่สถานทูต พระเจ้าลูกเธอเสด็จมาหาและพาไปเที่ยวเนือง ๆ ทั้งเจ้าพระยายมราชกับท่านผู้หญิงตลับก็หมั่นไปมาหาสู่ ข้างฝ่ายข้าพเจ้ามักไปที่ตำหนักพระเจ้าลูกเธอและที่บ้านเจ้าพระยายมราชเนือง ๆ เป็นเริ่มแรกที่ข้าพเจ้าจะได้คุ้นกับท่านผู้หญิงตลับมาแต่ครั้งนั้น

เมื่อข้าพเจ้าได้เฝ้าสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียและได้ส่งกรมหลวงราชบุรีเข้ามหาวิทยาลัยแล้ว ก็พากรมหลวงนครชัยศรีออกจากประเทศอังกฤษ และให้เจ้าพระยายมราชไปในตำแหน่งเป็น

เลขานุการของข้าพเจ้าเพื่อจะได้เป็นเพื่อนกรมหลวงนครชัยศรีด้วย ไปพักอยู่ที่เมืองฝรั่งเศสหน่อยหนึ่งแล้วชวนพระยาสุริยานุวัติ (เกิด บุนนาค) เวลานั้นยังมียศเป็นพระและเป็นอุปทูตอยู่ประเทศฝรั่งเศสคน ๑ กับมิสเตอร์ ไวก ที่ปฤกษาในสถานทูตที่ปารีสอีกคน ๑ ไปด้วย ไปยังกรุงโคเปนเฮเกนประเทศเดนมาร์กก่อน เวลานั้นสมเด็จพระเจ้าคฤศเตียนเสด็จไม่อยู่เจ้ารัชชทายาท (คือสมเด็จพระเจ้าเฟรเดอริค พระราชบิดาของพระเจ้าแผ่นดินในปัจจุบันนี้) เป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระองค์ทรงรับรองเลี้ยงดู ตรัสแก่ข้าพเจ้าว่าเมื่อสมเด็จพระราชบิดาจะเสด็จไปประเทศรุสเซียได้ดำรัสสั่งไว้ให้บอกข้าพเจ้า ว่าข้าพเจ้าก็จะไปสู่ราชสำนักในรุสเซียจะได้พบพระองค์ณที่นั้น ถ้าพากรมหลวงนครชัยศรีไปถวายที่นั่นก็จะทรงยินดี เพราะฉะนั้นกรมหลวงนครชัยศรีกับเจ้าพระยายมราชจึงได้ไปยังประเทศต่าง ๆ ในยุโรป ด้วยกัน กับข้าพเจ้า อีกหลาย ประเทศ ออกจากกรุงโคเปนเฮเกนไปยังกรุงเบอรลิน แต่ที่กรุงเบอรลินกรมหลวงนครชัยศรีเสด็จไปเป็นอย่างไปรเวต ข้าพเจ้าถวายเครื่องราชอิศริยาภรณ์แก่สมเด็จพระเจ้าไกเซอวิลเฮมที่ ๒ แล้วขึ้นรถไฟออกจากกรุงเบอรลินไปยังประเทศรุสเซีย ลงจากรถไฟที่เมืองโอเดสซาริมทะเลดำแล้วลงเรือกำปั่นไฟของหลวงไปยังพระราชวังลิวาเดียอันเป็นที่ประทับในระดูร้อน โปรดให้ไปอยู่ในพระราชวังด้วยกันทั้งหมด เวลานั้นมีเจ้านายไปประชุมกันอยู่ที่วังลิวาเดียมาก

ในพระราชวงศ์รุสเซีย มีสมเด็จพระเจ้าซาอเล็กซานเดอที่ ๒ กับสมเด็จพระราชินีมารีเป็นประมุข ลูกก็เสด็จอยู่ที่นั่นทุกพระองค์ คือ ซาเรวิช แครนดยุกยอช แครนดัชเชสเซเนีย แครนดยุกไมเคล แครนดัชเชสออลคา และแครนดยุกอเล็กซาเดอซึ่งจะเป็นราชบุตรเขย เจ้านายในวงศ์เดนมาร์กคือ สมเด็จพระเจ้าคฤศเตียนและสมเด็จพระราชินีหลุยส์ เจ้านายราชวงศ์อังกฤษคือ สมเด็จพระราชินีอเล็กซานดรา (เวลานั้นยังเป็นปรินเซสออฟเวลส์) เจ้าหญิงวิกตอเรีย เจ้าหญิงหมอด (ซึ่งภายหลังเป็นสมเด็จพระราชินีประเทศนรเว) เวลาเสวยกลางวันเสวยด้วยกันแต่เจ้านาย วันหนึ่งพอเวลาเสวยแล้วสมเด็จพระเจ้าซาร์ดำรัสให้แครนดยุกไมเคลราชโอรสพระองค์น้อย ซึ่งยังเป็นเด็กรุ่นราวคราวเดียวกับกรมหลวงนครชัยศรียังทรงเครื่องกลาสีอยู่ ให้พากรมหลวงนครชัยศรีลงไปเล่นด้วยกันที่ในสวน พอลงไปถึงแครนดยุกไมเคลก็รากเข้าเล่นปล้ำตามประสาเด็ก กรมหลวงนครชัยศรีของเราก็แววดีใจหาย แทนที่จะกระดากกระเดื่อง เขาปล้ำก็ปล้ำกับเขาบ้าง เล่นกันสนุกสนานอยู่ที่ในสวน สมเด็จพระชนกชนนียืนทรงพระสรวลทอดพระเนตรอยู่ทั้ง ๒ พระองค์ เวลาค่ำเสวยพร้อมกันทั้งเจ้านายและข้าราชการที่ไปตามเสด็จ รวมเบ็ดเสร็จทั้งพวกกว่า ๕๐ คน เมื่อกลับจากลิวาเดียสมเด็จพระเจ้าซาร์ โปรดให้เรือไฟพระที่นั่งลำใหญ่รับข้ามทะเลดำมาส่งที่กรุงคอนสะแตนติโนเปิล (เดี๋ยวนี้เรียกว่าเมืองอิสตัมบูล)

ราชธานีของประเทศเตอรกี ชรอยสมเด็จพระเจ้าอับดุลฮามิด สุลต่านเตอรกีจะได้ทรงทราบถึงการรับรองพวกเราในประเทศรุสเซีย จึงโปรดให้รับเข้าไปอยู่ในพระราชวังยิลดิส อันเป็นที่เสด็จประทับด้วยกันทั้งนั้น และทรงแสดงพระเมตตาปราณีมาก เมื่อจะมาจากเตอรกีก็ตรัสห้ามมิให้มาเรือเมล์ โปรดให้เรือกำปั่นไฟหลวงมาส่งจนถึงกรุงแอเธนราชธานีประเทศครีซ สมเด็จพระเจ้ายอชที่ ๑ (องค์พระอัยกาของสมเด็จพระเจ้ายอชที่ ๒ ซึ่งเสวยราชย์อยู่บัดนี้) ก็โปรดรับให้อยู่ในพระราชวังด้วยกันทั้งหมด เห็นจะเป็นด้วยมีพระราชประสงค์จะตอบแทนพระคุณสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงที่ทรงรับเจ้ายอชราชโอรสซึ่งเข้ามากรุงเทพ ฯ ด้วยกันกับแครนดยุกซารวิช ออกจากประเทศครีซมายังกรุงโรมในประเทศอิตาลี ตอนนี้กรมหลวงนครชัยศรีเสด็จเป็นอย่างไปรเวตเหมือนอย่างไปกรุงเบอรลิน เมื่อข้าพเจ้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอุมเบิต และไปเที่ยวชมเมืองฟลอเรนศ์กลับมาถึงเมืองเนเปอล์ เป็นอันเสร็จราชการที่ข้าพเจ้าไปยุโรปแล้วก็ต้องแยกกัน กรมหลวงนครชัยศรีกับเจ้าพระยายมราชกลับไปกรุงลอนดอน พระยาสุริยานุวัติ กับมิสเตอร ไวก กลับไปกรุงปารีส ฝ่ายข้าพเจ้าก็ลงเรือกลับมาจากยุโรป มาแวะดูประเทศอียิปต์และอินเดียราว ๒ เดือนตามได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อปลายเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๔

การที่เจ้าพระยายมราชได้ไปประเทศต่าง ๆ ในยุโรปด้วยกันกับข้าพเจ้าครั้งนั้นเป็นประโยชน์แก่ตัวท่านมาก นอกจากได้เฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ในประเทศที่ไป ท่านได้ความคุ้นเคยเข้าสมาคมชั้นสูงในยุโรปทั้งได้เห็นขนบธรรมเนียมในราชสำนักต่าง ๆ ได้ประโยชน์เหล่านั้นเหมาะกับเวลา พอท่านกลับไปถึงกรุงลอนดอนไม่ช้า สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์ก็กราบบังคมทูลขอให้เลื่อนยศขึ้นเป็นเลขานุการชั้นที่ ๑ ในสถานทูต ต่อมาได้พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นที่พระวิจิตรวรสาสน์ และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ด้วย ถึงตอนนี้ทั้งตัวท่านและท่านผู้หญิงตลับได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียและได้รับเชิญเข้ากับหมู่ทูตต่างประเทศเวลามีงานต่าง ๆ เนืองนิจ

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๖ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ (คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) เสด็จออกไปทรงศึกษาในประเทศอังกฤษ เจ้าพระยายมราชก็ได้เป็นพระครูสอนหนังสือไทยถวายเมื่อตอนแรกเสด็จออกไปถึง จนเจ้าพระยาพระเสด็จ (ม.ร.ว. เปีย มาลากูล) แต่ยังเป็นที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ออกไปเปลี่ยน

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๗ เป็นสิ้นเขตต์ที่เจ้าพระยายมราชเป็นครูและเป็นพระอภิบาลพระเจ้าลูกเธอ ๔ พระองค์ ด้วยทรงพระเจริญวัยเสด็จแยกย้ายกันไปเรียนวิชาฉะเพาะอย่างตามต่างประเทศ

มิได้อยู่รวมกันเหมือนแต่ก่อน กรมพระจันทบุรีเสร็จการเล่าเรียนจะเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ ก่อนพระองค์อื่น จึงโปรดให้เจ้าพระยายมราช เมื่อยังเป็นที่พระวิจิตรวรสาสน์กลับมาพร้อมกันกับกรมพระจันทบุรี ท่านผู้หญิงตลับกับบุตรธิดา ๒ คนก็กลับมาด้วย มาอยู่ที่เรือนหอในบ้านพระยาชัยวิชิตณตำบลบางขุนพรหม ต่อมาเมื่อพระยาชัยวิชิตถึงอนิจกรรมท่านผู้หญิงตลับได้รับมรดกบ้านนั้นก็อยู่ด้วยกันเป็นหลักแหล่งต่อมาจนถึงตอนปลายรัชกาลที่ ๕ จึงย้ายมาอยู่ที่บ้านศาลาแดงด้วยเหตุดังจะกล่าวในที่อื่นต่อไปข้างหน้า

เจ้าพระยายมราชได้เป็นครูพระเจ้าลูกเธอ ๔ พระองค์อยู่ในกรุงเทพ ฯ ปี ๑ อยู่ในยุโรป ๙ ปี รวมเป็น ๑๐ ปี ทั้ง ๒ ฝ่ายมีความรักใคร่กันสนิทสนมยิ่งขึ้นโดยลำดับมา แม้เมื่อพระเจ้าลูกเธอทั้ง ๔ พระองค์เสด็จกลับเข้ามารับราชการได้เป็นต่างกรมถึงชั้นกรมพระและกรมหลวงและเจ้าพระยายมราชก็ได้เป็นเสนาบดีแล้ว เวลาเจ้านายทั้ง ๔ พระองค์ตรัสกับท่านยังเรียกว่า "ครู" ติดพระโอษฐอยู่อย่างเดิมหาเปลี่ยนเรียกว่า "เจ้าคุณ" ไม่ ผู้ที่เคยได้ยินก็เห็นจะยังมีอยู่มาก ฝ่ายข้างเจ้าพระยายมราชก็รักใคร่อยู่อย่างเดิมไม่เสื่อมคลาย เมื่อท่านเขียนคำไว้อาลัยพิมพ์ในงานศพท่านผู้หญิงตลับในรัชการที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ ยังหวนพิไรรำพันถึงพระเจ้าลูกเธอทั้ง ๔ พระองค์ แล้วรำพันต่อไปถึงพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว อ่านจับใจน่าสงสาร จึงคัดตอนที่กล่าวนั้นมาพิมพ์ด้วย

คำรำพันของเจ้าพระยายมราช

ข้าพเจ้าเคยถวายพระอักษรพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ฯ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กรมหลวงปราจิณกิติบดี และกรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช แต่ครั้งยังทรงพระเยาว์ที่พระตำหนักเดิมสวนกุหลาบ เมื่อเสด็จไปทรงศึกษาวิชชาณประเทศยุโรป พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าตามเสด็จไปอยู่ด้วยถึง ๔ ปี แม่ตลับไปทีหลังอยู่ ๖ ปี ท่านทั้ง ๔ พระองค์ทรงพระเมตตาสัญญากับข้าพเจ้าไว้ว่า ถ้าข้าพเจ้าตายท่านจะช่วยกันทรงเผาผี จะมิให้บุตรภรรยาต้องวุ่นวาย ข้าพเจ้านึกดีใจมาก และหวังเต็มทีว่าอย่างไร ๆ ก็คงไม่พลาด เพราะถึง ๔ พระองค์ด้วยกัน และบางพระองค์ก็เท่ากับว่าได้ทรงเริ่มต้นบ้างแล้ว คือเวลาข้าพเจ้าป่วยทรงพระอุสาหะเสด็จมาพยาบาล แต่อนิจจายังไม่ทันไรท่านมาสิ้นพระชนม์ไปเสียก่อนข้าพเจ้าหมดแล้ว โดยพระชนพรรษายังน้อยอยู่ทั้งนั้น แทนที่ท่านจะทรงเผาผีข้าพเจ้า ๆ กลับต้องถวายพระเพลิงพระศพท่าน และรับพระอัฏฐิท่านด้วยความเศร้าสลดใจเสียอีก ในกรมพระจันทบุรีนฤนาถ เป็นพระองค์สุดท้าย ยังซ้ำทรงไว้อาลัยให้คิดถึงมากขึ้น คือ ทั้งในกรมหลวงราชบุรีและในกรมพระจันทบุรี เมื่อจะเสด็จไปรักษาพระองค์ยังเมืองนอก ข้าพเจ้าไปส่งเวลาจะทรงอำลา รับสั่งแก่ข้าพเจ้าเป็นลาง

ว่า "บางทีครูจะไม่ได้เห็นฉันอีก" รับสั่งอย่างเดียวกันทั้ง ๒ พระองค์ เวลาก็ห่างไกลกันหลายปี แล้วก็ไม่ได้กลับมาเห็นกันอีกจริง ๆ ดังนี้ ใช่แต่เท่านั้นยังมีเครื่องปลงอีก คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงดำรงพระชนม์อยู่ ได้เคยมีพระราชกระแสร์รับสั่งแก่ข้าพเจ้าว่า "ฉันก็เคยเป็นศิษย์เจ้าพระยายมราชเหมือนกัน ฉันยังได้เติมสร้อยสมญาเจ้าพระยายมราช ลงในสุพรรณบัตรว่า ฉัฏฐราชคุรุฐานวโรปการี ให้เป็นหลักฐาน ถ้าเจ้าพระยายมราชตาย ฉันจะต้องนุ่งขาวให้" เป็นพระเดชพระคุณล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้ ที่ยังทรงพระมหากรุณาระลึกถึงความหลังมีพระราชกระแสร์รับสั่งเช่นนี้ เป็นที่ปิติยินดีของข้าพเจ้าอย่างเหลือเกิน แต่ลงปลายก็เปล่าอีกเหมือนกัน ยังมิทันที่จะได้ทรงพระภูษาขาวพระราชทานเป็นเกียรติยศแก่ศพข้าพเจ้า ก็มาเสด็จสวรรคตเสียก่อน ข้าพเจ้ากลับต้องนุ่งขาวถวายพระบรมศพฉลองพระเดชพระคุณด้วยความเศร้าโศกาลัยเป็นอย่างยิ่ง เป็นการไม่เที่ยงแท้อยู่ดังนี้ เมื่อเอาธรรมเรื่องนี้เข้ามาหักก็ทำให้ข้าพเจ้าค่อยคลายความเศร้าใจคิดถึงแม่ตลับ ซึ่งดับศูนย์ไปเมื่อมีอายุ ๖๓ ปี (พ.ศ. ๒๔๗๔) แล้วนั้นลงได้มาก.

๓) ประวัติตอนรับราชการในกระทรวงมหาดไทย

เขียนประวัติเจ้าพระยายมราชตอนนี้ จำต้องกล่าวถึงเรื่องกระทรวงมหาดไทย คล้ายกับเล่าเรื่องประวัติของตัวข้าพเจ้าเอง เมื่อแรกเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยก่อน จึงจะเข้าใจเรื่องประวัติของเจ้าพระยายมราชเมื่อทำราชการกระทรวงมหาดไทยได้ชัดเจน เมื่อก่อนข้าพเจ้าไปยุโรปสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงกำลังทรงพระราชดำริห์จะจัดการเปลี่ยนแปลงวิธีปกครองพระราชอาณาเขตต์ให้สมสมัย เริ่มด้วยแก้ไขตำแหน่งเสนาบดีเจ้ากระทรวงต่าง ๆ จะทรงตั้งกระทรวงเสนาบดีเพิ่มขึ้นอีกให้เป็น ๑๒ กระทรวงด้วยกัน ตัวข้าพเจ้าในเวลานั้นเป็นกรมหมื่นและเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการซึ่งจะยกขึ้นเป็นกระทรวงเสนาบดีอันหนึ่งตามพระราชดำริห์ เหมือนกับเทียบที่จะเป็นเสนาบดีอยู่แล้ว เมื่อไปยุโรปข้าพเจ้าจึงเอาใจใส่หาความรู้เห็นซึ่งจะเป็นประโยชน์แก่กระทรวงธรรมการมาเป็นพื้น เมื่อกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ยังไม่ถึง ๗ วันก็ประกาศพระบรมราชโองการให้ตั้งกระทรวงเสนาบดีดังทรงพระราชดำริห์นั้น แต่ในประกาศส่วนทรงตั้งตัวเสนาบดีประจำกระทรวงต่าง ๆ โปรด ฯ ให้ปลดเจ้าพระยารัตนบดินทรที่สมุหนายกเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งแก่ชราออกรับพระราชทานเบี้ยบำนาญ และทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าพเจ้าย้ายไปเป็นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตั้งแต่วัน

ที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นต้นไป การที่จะทรงตั้งข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มิได้มีพระราชดำรัสถามความสมัคร์ของข้าพเจ้า หรือแม้แต่ดำรัสให้ทราบก่อน ข้าพเจ้าต้องย้ายกระทรวงไปในทันทีมิได้เตรียมตัว และยังไม่คุ้นเคยกับราชการกระทรวงมหาดไทยก็เกิดวิตก แต่เมื่อมีพระบรมราชโองการเป็นเด็ดขาดแล้วก็ต้องย้ายจากกระทรวงธรรมการไปตามรับสั่ง ต่อมาในเดือนเมษายนนั้น วันหนึ่งมีรับสั่งให้หาข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าในที่ระโหฐาน ข้าพเจ้าได้โอกาสจึงกราบทูลปรับทุกข์ถึงที่โปรด ฯ ให้ย้ายไปว่าการกระทรวงมหาดไทย ว่าข้าพเจ้าได้พยายามก่อสร้างกระทรวงธรรมการมา ฝังใจอยู่แต่ในกระทรวงนั้น นึกว่าถ้าโปรดให้สนองพระเดชพระคุณในกระทรวงธรรมการต่อไป เห็นจะสามารถจัดให้ดีได้ แต่ราชการกระทรวงมหาดไทยข้าพเจ้าไม่ได้เคยเอาใจใส่ศึกษา รู้แต่ว่าเป็นกระทรวงใหญ่มีหน้าที่บังคับบัญชาการกว้างขวางยากกว่ากระทรวงธรรมการมาก เกรงจะไม่สามารถทำการกระทรวงมหาดไทยได้สมพระราชประสงค์ ถ้าหากไปพลาดพลั้งให้เสียหายอย่างไรก็จะเสียพระเกียรติยศจึงมีความวิตกนัก สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมีพระราชดำรัสตอบ ว่าทรงเชื่อแน่ว่าถ้าให้ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการคงสามารถจัดการได้ดี แต่กรณีย์ที่สำคัญกว่านั้นมีอีกอย่างหนึ่ง บางทีข้าพเจ้าจะยังไม่ได้คิด ด้วย

เวลานั้นต่างประเทศกำลังตั้งท่าจะรุกพระราชอาณาเขตต์เข้ามา ถ้าไม่จัดการปกครองบ้านเมืองให้เรียบร้อย ปล่อยให้เป็นอยู่อย่างเดิมต่อไป อาจจะเกิดเหตุถึงเสียอิสสระบ้านเมือง ถ้าบ้านเมืองเสียอิสสระแล้วกระทรวงธรรมการของข้าพเจ้าจะดีอยู่ได้หรือ การปกครองบ้านเมืองให้เป็นระเบียบเรียบร้อยทั่วพระราชอาณาเขตต์สำคัญกว่า ด้วยเป็นการใหญ่และยาก ตกอยู่ในหน้าที่กระทรวงมหาดไทยเป็นสำคัญ เพราะมีหัวเมืองอยู่ในบังคับบัญชามาก ได้ทรงพิจารณาหาตัวผู้จะเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยให้จัดการได้ดังพระราชประสงค์มานานแล้วยังหาไม่ได้ จนมาทรงสังเกตเห็นว่าตัวข้าพเจ้ามีความสามารถเหมาะกว่าผู้อื่น จึงได้ทรงตั้งให้เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ข้อที่ข้าพเจ้าวิตกด้วยไม่เคยคุ้นกับราชการกระทรวงมหาดไทยนั้นก็เป็นธรรมดา แต่ตัวข้าพเจ้าก็คงเคยทราบอยู่แก่ใจ ว่าราชการกระทรวงมหาดไทยนั้น พระองค์ต้องทรงรับเป็นภาระยิ่งกว่ากระทรวงอื่น ๆ มานานแล้ว ถ้าข้าพเจ้าอยากรู้นโยบายและกระบวรราชการกระทรวงมหาดไทย หรือมีความสงสัยอย่างไรก็ให้กราบบังคมทูลถาม จะทรงพระกรุณาโปรดชี้แจงและอุดหนุนทุกอย่าง พระราชดำรัสข้อหลัง อย่างว่า "ทรงรับเป็นครู" นี้เป็นข้อสำคัญแก่ตัวข้าพเจ้ามาก ได้ถือเป็นหลักและเป็นกำลังสืบมาจนตลอดรัชชกาลที่ ๕ ถึงกระนั้นตอนแรกข้าพเจ้าไปบัญชาการกระทรวงมหาดไทยก็ลำบากมิใช่น้อย ด้วยย้ายไปแต่ตัวกับเจ้า

พระยาพระเสด็จ (ม.ร.ว. เปี่ย มาลากูล) เมื่อยังเป็นที่หลวงไพศาลศิลปสาตร์ เลขานุการสำหรับตัวข้าพเจ้าด้วยกัน ๒ คนเท่านั้น เวลาจะบัญชาการข้าพเจ้าต้องเชิญพระยาราชวรานุกูล (อ่วม) ปลัดทูลฉลองมานั่งกำกับ เมื่อเจ้าหน้าที่มาเสนอราชการอันใด ข้าพเจ้าถามพระยาราชวรานุกูลก่อน ว่าการเช่นนั้นแต่ก่อนเคยบังคับบัญชากันมาอย่างไรและท่านเห็นควรจะสั่งอย่างไร น่าชมความอารีของพระยาราชวรานุกูล ท่านบอกแบบแผนเยี่ยงอย่างและความคิดของท่านให้โดยมิได้รังเกียจ ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วยหรือไม่เห็นมีทางเสียหายอย่างใดก็สั่งทางที่ท่านแนะนำ ถ้าไม่เห็นพ้องด้วยก็โต้แย้งและปรึกษากับท่านจนเป็นยุติแล้วจึงสั่งไป ถ้าความเห็นแตกต่างกันเป็นข้อสำคัญ หรือเห็นว่าเป็นข้อสำคัญไม่ควรจะทำไปแต่โดยลำพัง ข้าพเจ้าก็กราบทูลขอเรียนพระราชปฏิบัติแล้วจึงสั่งไป ส่วนข้าราชการในกระทรวงใครเคยทำการอย่างไรมาแต่ก่อนก็ให้คงทำไปอย่างเดิม แก้ไขเพียงให้ส่งการงานต่าง ๆ อันตกเป็นหน้าที่ของกระทรวงอื่นตามประกาศไปยังกระทรวงนั้น ๆ เช่นส่งการชำระความอุทธรณ์ศาลหัวเมืองไปยังกระทรวงยุติธรรม (แต่ศาลตามหัวเมืองกระทรวงยุติธรรมว่ายังรับไม่ได้ก็ต้องคงอยู่ในกระทรวงมหาดไทย) และส่งการบัตรหมายสั่งกรมพลเรือนเวลามีการพระราชพิธีในกรุงเทพ ฯ ไปยังกระทรวงวังเป็นต้น แต่กระบวรทำราชการในกระทรวง ซึ่งแต่ก่อนเคยนำข้อราชการไป

เสนอเสนาบดีที่บ้านตามแบบโบราณ ข้าพเจ้าให้เจ้าหน้าที่มาเสนอในศาลาลูกขุนเวลาข้าพเจ้าเข้าไปทำการพร้อมกันทุกวัน ได้สมาคมไต่ถามการงานต่อเจ้าหน้าที่จนคุ้นและรู้อัทยาศัยข้าราชการตั้งแต่ชั้นผู้ใหญ่ลงไปจนผู้น้อยทั้งกระทรวง ข้าพเจ้าบัญชาการอย่างศึกษาดังว่ามาอยู่สัก ๓ เดือน จึงสามารถสั่งราชการได้โดยลำพังตน แล้วปรารภจะศึกษาหาความรู้เห็นถิ่นที่และวิธีบังคับบัญชาราชการตามหัวเมืองต่อไป พอถึงเดือนตุลาคมใน พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้น ข้าพเจ้าจึงกราบถวายบังคมลาไปเที่ยวตรวจราชการทางหัวเมืองเหนือ ไปทางเรือตรวจตั้งแต่พระนครศรีอยุธยาและจังหวัดอื่นตามรายทางขึ้นไปทุกจังหวัดจนถึงจังหวัดอุตรดิษฐ ขึ้นเดินบกไปยังจังหวัดสวรรคโลก สุโขทัย ตาก แล้วลงเรือล่องลงมาทางจังหวัดกำแพงเพ็ชร์จนถึงจังหวัดอ่างทอง ขึ้นเดินบกจากที่นั่นไปถึงจังหวัดสุพรรณบุรีเป็นที่สุด ด้วยเวลานั้นจังหวัดนครไชยศรียังขึ้นอยู่ในกระทรวงการต่างประเทศจึงเป็นแต่ผ่านกลับมากรุงเทพ ฯ (ข้าพเจ้าได้รู้จักกับพวกญาติวงศ์และได้ไปถึงบ้านเดิมของเจ้าพระยายมราช เมื่อไปตรวจราชการเมืองสุพรรณครั้งนั้นเป็นหนแรก)

เมื่อไปตรวจหัวเมืองครั้งนั้น ข้าพเจ้าไปแลเห็นความลำบากเป็นข้อสำคัญแก่การที่จะจัดวิธีปกครองหัวเมือง ๒ ข้อ คือ ข้อ ๑ หัวเมืองมีมากด้วยกัน ทางคมนาคมกับกรุงเทพ ฯ กว่าจะไปมาถึงกันก็หลายวันแลหลายทาง พ้นวิสัยที่เสนาบดีเจ้ากระทรวงใน

กรุงเทพ ฯ จะจัดการด้วยตนเองและจะไปตรวจตราการงานได้ทั่วถึงทุกแห่งเสมอ จะได้แต่มีท้องตราสั่งและตั้งข้อบังคับส่งไปในแผ่นกระดาษ พวกเจ้าเมืองกรมการทำอย่างไรก็ยากที่จะรู้ ก็ในเวลานั้น หัวเมืองชายพระราชอาณาเขตต์ที่ขึ้นกระทรวงมหาดไทยได้โปรด ฯ ให้จัดรวมกันเป็นมณฑลมีเจ้านายต่างกรมและข้าราชการผู้ใหญ่ออกไปเป็น "ข้าหลวงใหญ่" ประจำกำกับอยู่แล้ว ๔ มณฑล คือ เจ้าพระยารัตนาธิเบศ (พุ่ม) เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพ มณฑล ๑ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม (เมื่อยังเป็นกรมหมื่น) เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลอุดร มณฑล ๑ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลอิสาณ มณฑล ๑ และกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (เมื่อยังเป็นกรมหมื่น) เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลนครราชสิมา มณฑล ๑ ข้าพเจ้ายังไม่ต้องเป็นห่วงถึง ๔ มณฑลนั้น แต่คิดเห็นว่าถึงหัวเมืองชั้นในถ้าจะจัดการปกครองให้เรียบร้อยก็จะต้องรวมเป็นมณฑลละ ๔ เมือง ๕ เมือง และให้มีเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่ มียศในระหว่างเสนาบดีกับผู้ว่าราชการจังหวัด ไปประจำจัดการตามคำสั่งของเสนาบดีอยู่ในท้องที่มณฑลละคน เรียกว่า "ข้าหลวงเทศาภิบาล" (ซึ่งมาแปลงเป็นสมุหเทศาภิบาลเมื่อภายหลัง) และเปลื้องหน้าที่ของเสนาบดีส่วนบังคับบัญชาการภายในมณฑลนั้น ๆ ให้เป็นหน้าที่ข้าหลวงเทศาภิบาล แบ่งเบาภาระให้เสนาบดีมีหน้าที่แต่คิดระเบียบการที่จะจัด และช่วยแก้ไข

ความขัดข้องของข้าหลวงเทศาภิบาล กับออกไปเที่ยวตรวจตราการที่จัดตามหัวเมืองเป็นครั้งเป็นคราว หรือว่าโดยย่อให้เสนาบดีเป็นผู้คิดและตรวจตรา ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ทำ ดังนี้จึงจะจัดการได้สำเร็จ แต่ยังมีความลำบากข้อสำคัญอีกอย่าง ๑ ด้วยในเวลานั้นการปกครองตามหัวเมืองยังใช้แบบโบราณที่เรียกว่า "กินเมือง" (อาจจะได้แบบมาจากเมืองจีนแต่ดึกดำบรรพ์ เพราะจีนก็เรียกว่า "กินเมือง" เหมือนกัน) ถือว่าผู้เป็นเจ้าเมืองกรมการต้องละการทำมาหากิน มาประจำทำการปกครองบ้านเมืองให้ราษฎรมีความสุขปราศจากภยันตราย เพราะฉะนั้นราษฎรต้องตอบแทนด้วยอุปการะเลี้ยงดูเจ้าเมืองกรมการอย่าให้ต้องอดอยากเดือดร้อน คือ ให้ใช้แรง อย่าง ๑ กับแบ่งสิ่งของซึ่งทำมาหาได้ เช่นเข้าปลาอาหารเป็นต้น ที่มีเหลือใช้ให้เป็นของกำนัลสำหรับเจ้าเมืองกรมการเลี้ยงชีพจนเพียงพอ อย่าง ๑ แต่เดิมมาเจ้าเมืองกรมการได้ผลประโยชน์เป็นตัวเงินแต่ค่าธรรมเนียมความ และส่วนลดภาษีอากรบางอย่าง เช่นค่านาเป็นต้น คนละเล็กละน้อย ครั้นการเลี้ยงชีพต้องอาศัยใช้เงินตรายิ่งขึ้น ข้าราชการกรมต่าง ๆ ในกรุงเทพ ฯ ที่จัดขึ้นใหม่ก็เปลี่ยนเป็นได้เงินเดือนเลี้ยงชีพ แต่ตามหัวเมืองยัง "กินเมือง" อยู่อย่างเดิม เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปตรวจราชการ ได้ความว่า เจ้าเมือง กรมการ ต้องทำมาหากิน เลี้ยงตัว ด้วยอาศัยตำแหน่งในราชการโดยมาก เป็นข้อขัดข้องจะแก้ไขได้แต่

ด้วยให้ข้าราชการหัวเมืองรับเงินเดือนเหมือนข้าราชการในกรุงเทพฯ จึงจะบังคับให้ตั้งหน้าทำราชการบ้านเมืองแต่อย่างเดียว และเลิกวิธีใช้อำนาจในตำแหน่งหาผลประโยชน์ได้ ข้าพเจ้ากลับมาจากตรวจราชการหัวเมืองครั้งนั้น เมื่อเข้าเฝ้าถวายรายงานแล้ว กราบบังคมทูลถึงความขัดข้อง ๒ ข้อที่กล่าวมาเห็นว่าจะต้องแก้ไขก่อนอย่างอื่น ก็ทรงพระราชดำริห์เห็นชอบด้วย เรื่องตั้งมณฑลเทศาภิบาลโปรด ฯ ให้ข้าพเจ้าคิดหาตัวผู้จะเป็นข้าหลวงถวาย และเรื่องจะให้ข้า ราชการ หัวเมืองได้ เงินเดือนนั้น ก็จะทรงสั่ง กระทรวง พระคลังให้มาปรึกษาหารือกับข้าพเจ้าให้ตกลงกัน

การเลือกหาผู้จะเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลชั้นแรกก็ลำบากมิใช่น้อย เพราะต้องพิจารณาหาผู้ที่มีสติปัญญาสามารถ และเป็นผู้ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัยประกอบกัน ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้นหาตัวได้เหมาะแต่ ๒ คน คือเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิทธศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ผู้ว่าราชการเมืองพิชัย ข้าพเจ้าไปพบและชอบมาแต่เมื่อไปตรวจราชการหัวเมืองเหนือ คน ๑ กับนายพลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท (สุข ชูโต) ซึ่งข้าพเจ้าเคยคุ้นมาตั้งแต่เป็นนายทหารมหาดเล็กอยู่ด้วยกัน คน ๑ ถวายชื่อก็พอพระราชหฤทัย โปรดให้พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิศณุโลก และให้พระยาฤทธิรงค์รณเฉทเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจิณ แรก

ตั้งแต่ ๒ มณฑล ต่อมาถึงปีหลังโปรดให้กรมขุนมรุพงศศิริพัฒน์ (แต่เมื่อยังไม่ได้รับกรม) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา และให้นายพันเอก พระยาดัษกรประลาด (อยู่) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ จึงมีเป็น ๔ มณฑลด้วยกัน

เรื่องเงินเดือนข้าราชการหัวเมืองนั้น ข้าพเจ้าปรึกษากับ กรมพระนราธิปประพันธพงศ (เมื่อยังไม่ได้รับกรม) ซึ่งทรงบัญชาการกระทรวงพระคลัง ท่านทรงเห็นชอบด้วยว่าข้าราชการหัวเมืองทำการตามหน้าที่ในระเบียบที่จัดใหม่ควรได้รับเงินเดือนเหมือนข้าราชการในกรุง ฯ แต่ในเวลานั้นเงินแผ่นดินซึ่งสำหรับใช้จ่ายใช้ราชการยังมีน้อย ตรัสขอให้กระทรวงมหาดไทยช่วยกระทรวงพระคลัง ๒ ข้อ คือ ข้อ ๑ อย่าเพิ่งตั้งข้าราชการตำแหน่งรับเงินเดือนเพิ่มจำนวนให้มากเร็วนัก และขอให้กำหนดอัตราเงินเดือนไว้ให้ต่ำสักหน่อย ข้อ ๒ เมื่อจัดการไปขอให้มหาดไทยเอาเป็นธุระพิจารณาหาทางที่จะได้ผลประโยชน์แผ่นดินเพิ่มขึ้นด้วย ข้าพเจ้าก็รับตกลงตามพระประสงค์

มณฑลเทศาภิบาลมีแต่ ๔ มณฑล มาจนถึงเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่าการปกครองหัวเมืองจะจัดสำเร็จได้ จึงโปรดให้ประกาศโอนบรรดาหัวเมืองซึ่งขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหมและกระทรวงการต่างประเทศมารวมอยู่ในกระทรวงมหาดไทยทั้งหมด เว้นแต่พระนครกับ

หัวเมืองที่อยู่ติดต่อใกล้เคียงให้รวมกันเป็นมณฑลกรุงเทพ ฯ ขึ้นในกระทรวงนครบาลต่างหาก หาได้อยู่ในบังคับรับผิดชอบของกระทรวงมหาดไทยไม่ เรื่องกระทรวงมหาดไทยเมื่อเริ่มตั้งมณฑลเทศาภิบาลมีมาดังนี้ แต่นี้จะกล่าวถึงเรื่องประวัติเจ้าพระยายมราชต่อไป

เมื่อเจ้าพระยายมราชยังเป็นที่พระวิจิตรวรสาสน์กลับมาจากยุโรปในตอนต้น พ.ศ. ๒๔๓๗ นั้น ขาดจากหน้าที่และตำแหน่งเดิมทั้งที่เป็นครูพระเจ้าลูกเธอและเป็นเลขานุการในสถานทูต ฐานะเป็นผู้ว่างราชการ ทั้งตัวท่านก็อยากจะมาทำราชการอยู่ด้วยกันกับข้าพเจ้าตัวข้าพเจ้าก็อยากได้ท่านด้วย เพราะกำลังเสาะหาคนสำหรับส่งไปรับราชการหัวเมือง ก็รีบกราบบังคมทูลขอและได้พระวิจิตรวรสาสน์มารับราชการในกระทรวงมหาดไทย แต่ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าตัวท่านเคยรับราชการในกรุงแต่เป็นครู และเป็นอยู่ไม่ช้านักก็ออกไปอยู่ในยุโรปเสียช้านาน ควรให้มีเวลาศึกษาหาความรู้ที่ยังบกพร่องเสียก่อน เผอิญในเวลานั้นตำแหน่งเลขานุการประจำตัวเสนาบดีว่าง ด้วยสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีดำรัสขอเจ้าพระยาพระเสด็จ (ม.ร.ว. เปีย มาลากูล) เมื่อยังเป็นพระมนตรีพจนกิจไปเป็นพระครูสอนหนังสือไทยถวาย สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทรงศึกษาอยู่ในยุโรป ได้พระวิจิตรวรสาสน์มาก็พอดี จึงให้เป็นตำแหน่งเลขา

นุการประจำตัวข้าพเจ้าแทนพระมนตรีพจนกิจ เป็นตำแหน่งเหมาะอย่างยิ่งสำหรับเจ้าพระยายมราชในเวลานั้น เพราะอยู่ใกล้ชิดติดตัวเสนาบดีอยู่เสมอ ได้เห็นการงานในกระทรวงและได้รู้นโยบายที่จัดการปกครองหัวเมืองยิ่งกว่าเป็นตำแหน่งอื่น ถ้าทำการในตำแหน่งเลขานุการไป ผู้ทรงคุณวุฒิเช่นท่านคงจะได้เป็นตำแหน่งชั้นสูงมิเร็วก็ช้า แต่เผอิญมีเหตุเกิดขึ้นคล้ายกับบุญมาหนุนหลังเจ้าพระยายมราชอีกโดยมิได้มีใครคาด ด้วยเมื่อท่านเป็นตำแหน่งเลขานุการยังไม่ทันถึงปี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้รวมหัวเมืองทั้งหมดมาขึ้นกระทรวงมหาดไทยดังกล่าวมาแล้ว พอรวมหัวเมืองแล้วไม่ช้าพระยาทิพโกษา (มหาโต โชติกเสถียร) ซึ่งเป็นข้าหลวงใหญ่ประจำหัวเมืองฝ่ายทะเล ตะวันตก อยู่ ณเมืองภูเก็ตแต่เมื่อยังขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหม มีใบบอกเข้ามายังข้าพเจ้าว่าเกิดอาการเจ็บป่วยขอลาพักรักษาตัวสัก ๖ เดือน ขอให้ข้าพเจ้าส่งใครไปรักษาราชการแทนในเวลาที่ป่วยนั้น ข้าพเจ้ารู้สึกน้อยใจเพราะ หัวเมือง ทางนั้น เพิ่งโปรด ให้ โอนมาขึ้น กระ ทรวง มหาดไทยข้าพเจ้ายังไม่ทันจะรู้การงาน ควรที่พระยาทิพ ฯ ซึ่งเคยเป็นมิตรกับข้าพเจ้ามาแต่ก่อนจะอยู่ช่วยข้าพเจ้า กลับมาลาพักเสีย ถ้าจะไม่รับลาก็จะต้องอ้อนวอนห้ามปราม นึกว่าข้าพเจ้าเป็นตำแหน่งเสนาบดีเจ้ากระทรวง ถ้าต้องอ้อนวอนงอนง้อผู้น้อยก็เหมือนทำตัวอย่างไม่ดีให้เกิดขึ้น จึงตกลงปลงใจว่าจะยอมรับลาและส่งคน

อื่นไปแทนตามประสงค์ แต่เมื่อคิดหาตัวผู้ที่จะส่งไปรั้งการมณฑลภูเก็ตยังคิดไม่เห็นใคร เวลานั้นเผอิญเจ้าพระยายมราชเอาหนังสือเข้าไปเสนอตามหน้าที่เลขานุการ พอข้าพเจ้าเห็นก็นึกได้ว่าพระวิจิตรนี้เองเป็นเหมาะดี ด้วยมีสติปัญญาอัธยาศัยพอจะไม่ไปทำให้เสื่อมเสียอย่างใดได้ จึงเล่าเรื่องความลำบากของข้าพเจ้าให้ท่านฟังดังกล่าวมาแล้ว ถามท่านว่าจะรับอาสาไปได้หรือไม่ ท่านตอบว่าข้าพเจ้าเห็นท่านจะทำราชการอย่างใดได้ก็แล้วแต่ข้าพเจ้าจะใช้ ส่วนตัวท่านเองนั้นหามีความรังเกียจไม่ ข้าพเจ้าก็กราบทูลเรื่องพระยาทิพ ฯ ขอลาพักรักษาตัวและจะให้พระวิจิตร ฯ ออกไปรักษาราชการแทนชั่วคราว ก็ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตจึงมีท้องตราอนุญาตไปยังพระยาทิพ ฯ และจัดการหาเรือให้พระวิจิตร ฯ จากกรุงเทพ ฯ ไป เพราะการเดินทางไปเมืองภูเก็ตในสมัยนั้นทางใกล้กว่าทางอื่นต้องไปเรือจากกรุงเทพฯ ไปขึ้นที่เมืองสงขลาแล้วเดินบกไปผ่านเมืองไทรบุรีไปลงเรือเมล์ที่เมืองปีนัง ไปยัง เมืองภูเก็ต พอเจ้าพระยายมราชลงเรือออกจากกรุงเทพ ฯ ไปแล้ว ทางฝ่ายเมืองภูเก็ตพระยาทิพฯ (ชรอยจะทราบว่าข้าพเจ้าขัดใจ) ก็มีใบบอกเข้ามาว่าจะงดการลา ข้าพเจ้าไม่ต้องส่งใครไปรักษาการแทน ก็ได้เจ้าพระยายมราชออกไปถึงเมืองสงขลาก็ได้ทราบข่าวนั้น บางทีพระยาทิพฯ จะบอกมาให้ทราบด้วยจึงถามมาว่าจะให้กลับกรุงเทพ ฯ หรือทำอย่างไรต่อไป ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าเมื่อเจ้าพระยายมราชจะไป

ก็ได้กราบถวายบังคมลา คนทั้งหลายรู้อยู่ทั่วกัน ออกไปครึ่งทางยังไม่ทันได้ทำอะไรจะสั่งให้กลับเข้ามาเปล่า ๆ ดูน่าละอายอยู่ จะทูลเสนอให้ท่านเป็น ข้าหลวง เทศาภิบาล มณฑล นครศรีธรรมราชก็ขัดข้องอยู่ เพราะตัวท่านเป็นแต่พระวิจิตรวรสาสน์ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ยังไม่สู้เคยคุ้นนัก เกรงจะไม่โปรด ข้าพเจ้าจึงกราบบังคมทูลขอให้เจ้าพระยายมราช (เมื่อยังเป็นพระวิจิตรวรสาสน์) เป็นข้าหลวงพิเศษตรวจการที่เมืองสงขลาและเมืองนครศรีธรรมราช ให้รู้ว่าระเบียบการปกครองท้องที่ใน ๒ จังหวัดนั้นจัดกันมาอย่างไร ให้ทำรายงานมาเสนอ เพื่อประกอบความคิดที่จะจัดมณฑลเทศาภิบาลต่อไป ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตจึงสั่งไปยังเจ้าพระยายมราชให้พักอยู่เมืองสงขลาเที่ยวตรวจราชการ ๒ จังหวัดนั้นเสียก่อน เสร็จแล้วจึงกลับมา

ตรงนี้จะต้องเล่าเรื่องประวัติ ๒ จังหวัดนั้นแทรกลงสักหน่อย จังหวัดนครศรีธรรมราชกับจังหวัดสงขลาเป็นคู่แข่งกันมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ผู้ว่าราชการจังหวัดนครศรีธรรมราชก็อยู่แต่ในสกุลณนคร ผู้ว่าราชการจังหวัดสงขลาก็อยู่แต่ในสกุลณสงขลา สืบมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ไม่เคยมีคนสกุลอื่นเข้าไปแทรกแซง เวลาเมื่อโอนหัวเมืองทั้ง ๒ นั้นมาขึ้นกระทรวงมหาดไทย ผู้ว่าราชการจังหวัดสงขลาว่าง พระยาวิเชียรคีรี (ชม ณสงขลา) เมื่อยังเป็นที่พระยาสุนทรานุรักษ์เป็นผู้รั้งราชการจังหวัด ส่วนจังหวัดนครศรีธรรมราช

เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนูพร้อม ณนคร) เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีธรรมราช ผู้ว่าราชการจังหวัด (แต่มีผู้ฟ้องต้องถูกกักตัวอยู่ในกรุงเทพ ฯ หลายปี จนรวมหัวเมืองมาขึ้นกระทรวงมหาดไทย ข้าพเจ้าจึงให้ท่านกลับออกไปว่าราชการตามเดิม) เวลานั้นรู้กันอยู่แล้วว่าคงรวมจังหวัดนครศรีธรรมราชกับจังหวัดสงขลาและจังหวัดพัทลุงเข้าเป็นมณฑลเทศาภิบาลอันหนึ่ง แต่ยังไม่รู้ว่าใครจะเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ข้าพเจ้าอยากจะสงสัยต่อไป ว่าในเวลานั้นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีก็เกรงว่าพระยาวิเชียรคีรีจะได้เป็นเทศาฯ เพราะตัวท่านเองแก่ชราเสียแล้ว ฝ่ายข้างพระยาวิเชียรคีรีก็เกรงว่าเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีจะได้เป็นเทศา ฯ เพราะมีบรรดาศักดิ์สูงกว่าผู้อื่นในมณฑลนั้น ที่จริงข้าพเจ้าก็ยังไม่ได้คิดหาตัวผู้จะเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช แต่ชอบพอคุ้นเคยกับเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีและพระยาวิเชียรคีรีอยู่แล้วทั้ง ๒ คน

เมื่อเจ้าพระยายมราชแรกไปถึงเมืองสงขลาในตอนที่จะไปเมืองภูเก็ต พระยาวิเชียรคีรีได้รู้จักก็ชอบอัธยาศัยเริ่มสมัครสมานเป็นมิตรกันมากับพระวิจิตรวรสาส์นแต่ชั้นนั้นแล้ว แต่ทั้ง ๒ คนก็เห็นจะยังไม่ได้คิดว่าเจ้าพระยายมราชจะได้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล เพราะยศยังเป็นแต่ชั้นพระและจะไปราชการทางหนึ่งต่างหาก แต่เมื่อมีตราตั้งพระวิจิตรวรสาส์นเป็นข้าหลวงตรวจการ ชรอยพระยาวิเชียร ฯ จะนึกคาดการอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะเป็นคนฉลาดและ

มีมิตรสหายในกรุงเทพ ฯมาก แม้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระเมตตาปรานี พระยาวิเชียร ฯ ก็เข้าอุดหนุนพระวิจิตรวรสาส์นให้ตรวจการได้สดวก และแสดงความประสงค์ต่อไป ว่าอยากจะจัดการเมืองสงขลาให้เข้าระเบียบใหม่ที่กระทรวงมหาดไทยจัดทางหัวเมืองชั้นใน ขอให้เจ้าพระยายมราชช่วยชี้แจงแบบแผนให้ทราบว่าควรจะจัดอย่างไร เจ้าพระยายมราชมีจดหมายลับมาหารือ ข้าพเจ้าก็ตอบไปให้ช่วยแนะนำพระยาวิเชียรคีรีตามประสงค์ แต่นั้นที่เมืองสงขลาก็เริ่มจัดการปกครองท้องที่ตามระเบียบใหม่ ด้วยอาศัยพระวิจิตรวรสาส์นออกความคิดและพระยาวิเชียรคีรีเป็นผู้จัด ความเจริญก็เกิดขึ้นในจังหวัดสงขลาก่อน ครั้นข่าวเล่าลือไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีก็เร่งพระวิจิตรวรสาส์นให้ไปเมืองนครศรีธรรมราช อาศัยกรณีย์อันมิได้คาดไว้ก่อนเกิดขึ้นอย่างนั้น เกียรติคุณของเจ้าพระยายมราชก็ปรากฏแพร่หลายไปตลอดมณฑล ตั้งแต่ยังเป็นที่พระวิจิตรวรสาส์น

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๘ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ เมื่อเสด็จไปถึงเมืองสงขลาทรงสังเกตเห็นบ้านเมืองเจริญขึ้นกว่าได้เคยทอดพระเนตรเห็นมาแต่ก่อน และได้ตรัสไต่ถามการงานต่าง ๆ เจ้าพระยายมราชกราบทูลชี้แจงชอบพระราชอัธยาศัยในคราวนี้ ก็ทรงหยั่งเห็นว่าพระวิจิตรวรสาส์นเป็นผู้มีสติปัญญาสามารถ เมื่อเสด็จกลับจึงโปรด ฯ ให้ประกาศตั้งมณฑล

นครศรีธรรมราช แล้วพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนบรรดาศักดิ์พระวิจิตรวรสาส์นขึ้นเป็นพระยาสุขุมนัยวินิต และทรงตั้งให้เป็นตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชด้วย ส่วนพระยาสุนทรานุรักษ์ก็ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นพระยาวิเชียรคีรี ฯ และพระราชทานพานทองเต็มตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองสงขลา แต่ส่วนพระยาสุขุม-นัยวินิตต่อมาอีกปี ๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๐ จึงได้รับพระราชทานพานทองเครื่องยศเป็นชั้นขุนนางผู้ใหญ่ มีอธิบายควรกล่าวแทรกตรงนี้ว่าด้วยราชทินนาม "พระยาสุขุมนัยวินิต" ซึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระราชทานนั้น เป็นนามทรงสถาปนาขึ้นใหม่ให้สมกับคุณสมบัติของเจ้าพระยายมราช ด้วยทรงสังเกตเห็นว่าท่านมีสติปัญญาอย่างสุขุมสามารถทำการได้ด้วยผูกใจคน ไม่ชอบใช้อำนาจด้วยอาญา เมื่อพระราชทานนามนั้นผู้อื่นที่รู้จักท่านก็เห็นสมโดยมาก บางคนถึงกล่าวต่อไปว่า เพราะท่านเคยบวชอยู่นานจึงได้อัธยาศัยของพระติดตัวมาจากวัด แต่ส่วนตัวท่านเองนับถือนามที่ได้พระราชทานนั้นมาก ถึงรัชกาลที่ ๖ เมื่อสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระราชบัญญัติให้มีนามสกุล เวลานั้นท่านเป็นเจ้าพระยายมราชแล้ว กราบบังคมทูลขอให้พระราชทานคำ "สุขุม" เป็นนามสกุล บรรดาญาติวงศ์ทางเมืองสุพรรณ ฯ ก็ขอเข้าชื่ออยู่

ในสกุล "สุขุม" ด้วย ท่านจึงมีฐานะเป็นต้นสกุล "สุขุม" ด้วยประการฉะนี้

มณฑลนครศรีธรรมราชตั้งในคราวเดียวกันกับมณฑลอื่นอีกหลายมณฑล คือ มณฑลนครชัยศรี มณฑลราชบุรี มณฑลชุมพร และมณฑลภูเก็ต เว้นแต่มณฑลจันทบุรียังมิได้ตั้งเพราะยังมีความขัดข้องต้องรออยู่หลายปี เมื่อมีมณฑลมากขึ้นก็โปรดให้ตั้งประเพณีมีการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลพร้อมกันที่ในกรุงเทพ ฯ ปีละครั้ง ๑ นับแต่ พ.ศ. ๒๔๓๙ เป็นต้นมา ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมีโอกาสเข้ามาเสนอรายงานการที่ได้จัดไป และปรึกษาความขัดข้องต่อเจ้ากระทรวง ทั้งเสนอความคิดเห็นในกิจการต่าง ๆ ในมณฑลของตน และที่สุดปรึกษาลงมติสำหรับการต่าง ๆ ที่จะจัดต่อไปในปีหน้า ประชุมกันที่ศาลาลูกขุนในราวปีละ ๗ วัน รายงานการประชุมพิมพ์ลงในหนังสือ "เทศาภิบาล" แจกจ่ายไปตามหัวเมืองด้วยทุกปี เนื่องในการประชุมเทศาภิบาลนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรด ฯ พระราชทานเลี้ยงเวลาค่ำและเสด็จเสวยกับข้าหลวงเทศาภิบาลด้วยทุกปี นอกจากนั้นฉายรูปหมู่เป็นที่ระลึกด้วย บางปีสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จประทับในรูปหมู่นั้นด้วย อาศัยพระบรมราชูปถัมภ์ด้วยประการต่าง ๆ การจัดหัวเมืองซึ่งตั้งต้นด้วยจัดการปกครองท้องที่ แล้วขยายออกไปถึงจัดการอื่น ๆ แก้ไขแบบเดิมตั้งเป็นระเบียบใหม่ เป็นต้น

แต่วิธีเก็บภาษีอากร ตั้งสาขาพระคลัง ทำการโยธาในท้องที่ และที่สุดจัดการศาลยุติธรรมตามหัวเมือง ข้าหลวงเทศาภิบาลมีหน้าที่และต้องรับผิดชอบมากขึ้นเป็นลำดับมา แต่เมื่อการปกครองหัวเมืองมีการงานเพิ่มเติมมากขึ้นความลำบากก็เกิดขึ้นอีกอย่าง ๑ ด้วยไม่มีตัวคนสำหรับรับหน้าที่ต่าง ๆ พอแก่การ ข้าหลวงเทศาภิบาลต้องขอคนจากกระทรวงมหาดไทย ๆ ก็เที่ยวเสาะหานักเรียนที่สอบความรู้แล้วส่งไปปีละหลาย ๆ คน ที่ตั้งโรงเรียนมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งกลายเป็นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยบัดนี้ ก็เกิดแต่หาคนรับราชการ แต่ในสมัยนั้นก็ยังหาได้น้อยนัก เรื่องนี้เป็นมูลที่จะแสดงความสามารถของผู้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ ให้เห็นว่าใครหัดคนเป็นหรือหัดไม่เป็น ใครรู้จักหัดคนในมณฑลของตนใช้ได้ ก็สามารถจัดการได้สดวกกว่าที่ไม่รู้จักหัด เจ้าพระยายมราชอยู่ในพวกสันทัดหัดคนมาแต่แรก ด้วยท่านได้หลักสำคัญที่คนในมณฑลนับถือมาแต่ยังเป็นที่พระวิจิตรวรสาส์นแล้ว ก็สามารถชักชวนคนชาวเมืองที่ท่านสังเกตเห็นว่าแววดี เป็นต้นแต่ลูกหลานเจ้าเมืองกรมการ ตลอดจนลูกพ่อค้าและคฤหบดีเอาเข้ามาหัดทำราชการได้มาก แต่อุบายอย่างนี้ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอื่น ๆ ก็ทำอย่างเดียวกันโดยมาก ที่แปลกฉะเพาะตัวเจ้าพระยายมราชนั้น พอท่านเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลแล้ว เวลาไปตรวจท้องที่ต่าง ๆ ชอบสั่งสอนราษฎรตามท้องที่คล้ายกับพวก

มิชชันนารีสอนสาสนา ผิดกันแต่ท่านสอนให้เป็นสามัคคีช่วยทำนุบำรุงกันและกัน และช่วยรัฐบาลทำนุบำรุงบ้านเมืองให้มีความสุข ใครได้พบปะสนทนากับท่าน จะเป็นพระตามวัดก็ดี พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านก็ดี ตลอดจนราษฎรและชนชาติอื่นที่อยู่ในบ้านเมืองก็พากันเลื่อมใส ท่านจะทำการอันใดเป็นแต่ชี้แจงประโยชน์ของการที่จะทำนั้นให้เข้าใจ คนก็เต็มใจช่วยมิพักต้องกะเกณฑ์จับกุม

คุณวิเศษของเจ้าพระยายมราชในข้อที่มีอัธยาศัย "เข้าคน" ได้ทุกชะนิด มีเป็นอย่างแปลกปลาดจะเอามาเล่าพอให้เห็นเป็นอุทาหรณ์เรื่อง ๑ คือ เมื่อก่อนท่านจะได้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลเกิดไฟไหม้ที่วัดมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราชจนปรักหักพัง มีพระภิกษุองค์ ๑ เรียกกันว่า "อาจารย์ปาน" ศรัทธาเที่ยวชักชวนผู้คนให้ช่วยกันบูรณปฏิสังขรณ์ให้คืนดีอย่างเดิม ก็พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราชนั้น นับอยู่ในเจดีย์วัตถุอันเป็นหลักของประเทศสยามแห่ง ๑ บรรดาพุทธสาสนิกชนในแหลมมลายูนับถือทั่วไปจนถึงเมืองปีนัง เมืองสิงคโปร์ และเมืองมอญ เมื่อทราบข่าวว่าอาจารย์ปานจะบูรณปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุให้คืนดี คนทั้งหลายก็พากันเลื่อมใสศรัทธาที่จะช่วย ที่เป็นคนมั่งมีศรีสุขก็บริจาคเงินถวายอาจารย์ปานให้เป็นทุน ที่ไม่มีเงินก็เอาแรงของตนมาช่วยให้อาจารย์ใช้สอย บางพวกก็ถวายสะเบียงอาหารสำหรับเลี้ยงคน

ทำงาน เวลาทำการปฏิสังขรณ์นั้นตัวอาจารย์พักอยู่ในวิหารน้อยที่วัดร้างตรงหน้าวัดมหาธาตุออกมา และปลูกเพิงมุงจากให้คนทำงานอาศัยเต็มไปในลานวัดนั้น มีพวกผู้ชายที่รับเป็นกรรมกรผลัดเปลี่ยนกันมาอยู่ประจำทำงานคราวละหลาย ๆ ร้อย พวกที่เป็นผู้หญิงก็พากันไปรับทำครัวเลี้ยงพวกกรรมกรที่ทำงาน ว่าโดยย่อคนนับถืออาจารย์ปานเมืองนครศรีธรรมราชครั้งนั้น เป็นทำนองเดียวกันกับนับถือพระศรีวิชัยในมณฑลพายัพเมื่อภายหลัง เมื่อเจ้าพระยายมราชไปพบอาจารย์ปาน แทนที่จะแสดงความรังเกียจในทางการเมือง กลับเข้าคบหาวิสาสะช่วยเหลือจน อาจารย์ปานนับถือ เมื่อ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสเมืองนครศรีธรรมราชครั้ง ๑ อาจารย์ปานรับช่วยเจ้าพระยายมราชในการหากรรมกรหาบขน คือชักชวนพวกราษฎรที่มาทำการปฏิสังขรณ์นั้นเอง ให้ช่วยกันสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คนเหล่านั้นก็เต็มใจไม่มีใครรังเกียจ ถึงเจ้าพระยายมราชให้พาดสายโทรศัพท์แต่จวนของท่านไปจนถึงวิหารน้อยที่อาจารย์อยู่ จะต้องการแรงงานเมื่อใดพูดโทรศัพท์ไปถึงอาจารย์ปานก็ขอแรงคนส่งมาให้ได้ในทันที ครั้งนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเลยเสด็จไปทอดพระเนตรถึงโรงงานของอาจารย์ปาน ทรงอนุโมทนาแล้วโปรดตั้งอาจารย์ปานเป็นที่พระครูเทพมุนี ตำแหน่งพิเศษในคณะสงฆ์เมืองนครศรีธรรมราชต่อมา เรื่องนี้ถ้าเปรียบกับเรื่องประวัติพระ

ศรีวิชัยก็เห็นได้ ว่าผู้มีสติปัญญาอัธยาศัยเช่นเจ้าพระยายมราชอาจจะใช้อุบายแปรเหตุอันอาจจะให้ร้ายให้กลายเป็นดีได้ มีอีกอย่างหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าคิดเห็นว่าจะเกิดผลจากที่คนทั้งหลายในมณฑลนับถือเจ้าพระยายมราชเหมือนกัน คือตลอดเวลาที่ท่านเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชอยู่ ๑๐ ปี นั้นโจรผู้ร้ายสงบมิได้กำเริบทั่วทั้งมณฑล ข้อนี้หยั่งรู้ได้ด้วยสังเกตเห็นแต่เริ่มจัดการปกครองท้องที่มา ตำบลใดได้สาธุชนชั้นคฤหบดีที่ราษฎรในท้องที่นับถือเป็นกำนัล แม้โจรผู้ร้ายเคยชุกชุมมาแต่ก่อนก็สงบลงทันที แต่มีข้อสำคัญอันหนึ่ง คือที่ต้องยกย่องเอาใจกำนัล ให้รู้สึกว่าความดีอยู่ที่ปกครองลูกบ้านให้เป็นสุข ถ้าผู้ว่าราชการจังหวัดหรือแม้จนข้าหลวงเทศาภิบาลเข้าใจว่ากำนัลผู้ใหญ่บ้านเป็นแต่คนสำหรับรับใช้ อะไร ๆ ก็จะเอาแต่กับกำนัลผู้ใหญ่บ้านตะบันไป อย่างว่า "ไม่แลเหลียวหนอก" คนดีก็มักพากันหลีกเลี่ยงไม่รับเป็นกำนัลผู้ใหญ่บ้าน ถ้าแห่งใดเป็นเช่นนั้นโจรผู้ร้ายก็ไม่ราบคาบ บางทีท่านผู้อ่านจะสงสัยว่า เพราะเหตุใดกำนัลดีจึงคุ้มโจรภัยได้ ข้อนี้อธิบายว่าธรรมดาราษฎรไม่มีใครอยากจะให้มีโจรผู้ร้ายทั้งนั้น ถ้ามีหัวหน้าที่นับถือราษฎรก็เต็มใจช่วย เช่นกระซิบบอกให้รู้ตัวว่าพวกโจรจะปล้นสดมภ์ ได้เตรียมป้องกันแต่ก่อนเหตุ หรือมิฉะนั้นเมื่อเกิดเหตุแล้วก็พากันช่วยสืบเสาะจับกุมโดยเต็มกำลัง กำนัลเช่นว่ามา ราษฎรในตำบลมักเรียกกันว่า "คุณพ่อ" กำนัล

ที่ข้าพเจ้าได้เคยพบในมณฑลนครศรีธรรมราช เจ้าพระยายมราชสามารถหาคนชั้น "คุณพ่อ" ได้เป็นพื้น และรู้จักเอาอกเอาใจด้วยอัธยาศัยของท่านอยู่เสมอ จึงเห็นว่าโจรผู้ร้ายจะสงบด้วยเหตุนั้น ในสมัยเมื่อยังไม่ได้ตั้งกรมตำรวจภูธร

เมื่อเจ้าพระยายมราชเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ชอบทำการโยธาที่เป็นสาธารณประโยชน์ด้วยอีกสถานหนึ่ง มีสิ่งซึ่งท่านทำยังปรากฏอยู่หลายแห่ง นอกจากทำถนนใช้รถในบริเวรเมือง ทำถนนหลวงข้ามแหลมมลายู แต่เมืองนครศรีธรรมราชข้ามเทือกเขาบันทัดไปต่อแดนจังหวัดตรัง สาย ๑ ทำถนนเช่นเดียวกันแต่เมืองพัทลุงไปต่อแดนจังหวัดตรัง สาย ๑ ขุดคลองก็หลายสาย คือขุดคลองจากเมืองนครศรีธรรมราชชักสายน้ำจืดลงไปให้ราษฎรชาวปากพนังบริโภค ข้าพเจ้าขนานนามว่า "คลองสุขุม" สาย ๑ ขุดคลองเรือแต่ลำน้ำปากพญาไปถึงลำน้ำปากนครในจังหวัดนครศรีธรรมราช ขนานนามว่า "คลองนครพญา" สาย ๑ ชุดชำระคลองท่าแพทางเรือสินค้าเข้าเมืองนครศรีธรรมราช สาย ๑ ขุดชำระคลองรโนดทางเรือในระหว่างจังหวัดนครศรีธรรมราชกับจังหวัดสงขลา สาย ๑ ขุดคลองชลประทานแต่ทะเลสาบขึ้นไป ถึงตำบลคอกช้างในจังหวัดพัทลุง เรียกว่า "คลองคอกช้าง" สาย ๑ ขุดคลองลัดแหลมเกาะใหญ่ในจังหวัดสงขลา เรียกว่า "คลองเกาะใหญ่" สาย ๑ ยังสถานที่สำหรับราชการต่าง ๆ และที่พักของข้าราชการ ก็สร้างในสมัยเจ้าพระยา

ยมราชเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลโดยมาก

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาข้างต้นเรื่องประวัติตอนนี้ ว่าเมื่อจะจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล กระทรวงพระคลังขอให้กระทรวงมหาดไทยประหยัดเงินรายจ่ายด้วยเงินแผ่นดินรายได้ยังมีน้อยนัก และขอให้กระทรวงมหาดไทยช่วยพิจารณาทางที่จะบำรุงผลประโยชน์ให้ได้เงินแผ่นดินมากขึ้น ถ้าทำได้เช่นนั้นก็จะยอมจ่ายเงินเพิ่มจำนวนให้กระทรวงมหาดไทยจัดการหัวเมืองสดวกขึ้น เรื่องนี้ข้าพเจ้าขอย้อนความขึ้นไปกล่าว เพื่อให้เป็นยุติธรรม และเป็นอนุสสรณ์แก่เกียรติคุณของพระยาฤทธิรงค์รณเฉท (สุข ชูโต) ซึ่งถึงอนิจกรรมไปช้านานแล้วให้ปรากฏ พระยาฤทธิรงค์ ฯ ได้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจิณแต่แรกตั้งเมื่อ พ. ศ. ๒๔๓๕ ไปสังเกตเห็นขึ้นก่อน ว่าวิธีเก็บภาษีอากรที่รัฐบาลให้มีผู้ประมูลกันเป็นเจ้าภาษีนายอากรไปเก็บเป็นปี ๆ นั้น ไม่ดีทั้งได้เงินหลวงน้อยกว่าที่ควรจะได้และไม่เป็นยุติธรรมแก่ราษฎร เพราะเจ้าภาษีนายอากร (อันเป็นจีนแทบทั้งนั้น) รับประมูลไปเพื่อแสวงหากำไรอย่างเดียว ใครได้อำนาจออกไปก็รีบบังคับเก็บภาษีอากร สุดแต่ให้ได้กำไรแต่ก่อนสิ้นปี มักใช้อุบายบีบคั้นและเก็บเกินพิกัดอัตรา ราษฎรจะฟ้องร้องก็เห็นว่าป่วยการทำมาหากิน มักยอมให้ตามใจเจ้าภาษีเหมือนซื้อรำคาญ แต่ที่จริงเจ้าภาษีเก็บได้แต่เพียงราษฎรที่อยู่ใกล้ ๆ พอจะเก็บถึง ราษฎรที่อยู่ห่างไกลเจ้าภาษีออกไปเก็บไม่ถึง

ไม่ต้องเสียภาษีอากรตามพระราชบัญญัติมีอยู่มาก พระยาฤทธิรงค์ เห็นว่าเทศาภิบาลมีกรมการอำเภอกับทั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านปกครองราษฎรอยู่ทั่วทุกแห่ง ถ้าเลิกวิธีที่ให้เจ้าภาษีผูกขาดโอนการเก็บภาษีอากรมาให้เทศาภิบาลเก็บ จะได้เงินแผ่นดินเพิ่มขึ้นอีกเป็นอันมากโดยมิต้องเพิ่มพิกัดอัตราอย่างไร และราษฎรก็จะไม่เดือดร้อนเหมือนเช่นเจ้าภาษีอากรเก็บด้วย ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นความคิดดีจึงไปพูดกับกระทรวงพระคลัง (แต่เวลานั้นกรมพระนราธิปเสด็จออกจากตำแหน่งเสียแล้ว) กระทรวงพระคลังยังไม่เห็นชอบด้วย อ้างว่าถ้าเทศาภิบาลเก็บเงินไม่ได้จริงอย่างว่า จะเร่งเรียกอย่างเจ้าภาษีนายอากรไม่ได้ ข้าพเจ้าก็จนใจ แต่เผอิญพอสิ้นปีนั้นนายอากรค่าน้ำเมืองปราจิณร้องขาด (ทุน) ขอลดเงินหลวงในปีหน้า กระทรวงพระคลังหาใครรับทำเท่าจำนวนเงินปีก่อนไม่ได้ กลัวเงินแผ่นดินจะตกจึงหันมายอมให้พระยาฤทธิรงค์เก็บอากรค่าน้ำมณฑลปราจิณทดลองดูสักปี ๑ และยอมตกลงว่าถ้าเทศาภิบาลเก็บอากรค่าน้ำได้เงินมากกว่าปีที่ล่วงมามากน้อยเท่าใดจะให้ใช้ในการเทศาภิบาล พระยาฤทธิรงค์ไปจัดการเก็บอากรค่าน้ำได้เงินมากขึ้นสักสองสามเท่าเกินคาดหมายโดยมิต้องเพิ่มพิกัดอัตรา พอประจวบเวลากรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยได้เป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลัง ก็ทรงเห็นทันทีว่าควรเลิกการผูกขาดเก็บภาษีอากรจากราษฎรเปลี่ยนมาให้เทศาภิบาลเก็บเหมือนกันทุกมณฑล จึงทรงพระดำริให้ตั้งกรม

สรรพากรนอกขึ้นในกระทรวงมหาดไทย และตั้งกรมสรรพากรในขึ้นในกระทรวงนครบาล เป็นพนักงานจัดการเก็บภาษีอากรแต่นั้นมา จำนวนเงินผลประโยชน์แผ่นดินก็ได้มากขึ้นนับปีละหลายล้านติดต่อกันมาหลายปี กระทรวงพระคลังก็ยอมจ่ายเงินในการปกครองมากขึ้นเป็นลำดับมา ตามที่กรมพระนราธิป ฯ ได้ตรัสรับไว้แต่แรก เมื่อเจ้าพระยายมราชเป็นพระยาสุขุมนัยวินิตข้าหลวงเทศาภิบาลก็สามารถจัดการเก็บภาษีอากรถ้วนถี่ ได้เงินหลวงในมณฑลนครศรีธรรมราชเพิ่มขึ้นเกินกว่าที่ต้องจ่ายใช้ในการตั้งมณฑลมาก กระทรวงพระคลังจึงเพิ่มเงินรายจ่ายให้ท่านทำการโยธาต่าง ๆ ที่พรรณนามาแล้ว และยอมให้สร้างเรือกำปั่นไฟชื่อ "นครศรีธรรมราช" ขึ้นลำ ๑ สำหรับตัวท่านไปเที่ยวตรวจการในมณฑล เพราะสมัยเมื่อยังไม่ได้สร้างทางรถไฟไปมายาก ต้องใช้เรือแจวพายเป็นพาหนะไปทางทะเลลำบาก เรือศรีธรรมราชนั้นได้ใช้สำหรับขนเงินแผ่นดินเข้ามาส่งกรุงเทพ ฯ และมารับเสนาบดีไปตรวจราชการตามมณฑลชายทะเลด้วย

เมื่อเจ้าพระยายมราชจัดการปกครองจังหวัดสงขลา พัทลุง และนครศรีธรรมราชเป็นระเบียบ และมีเรือศรีธรรมราชเป็นพาหนะ อาจจะไปมาตามหัวเมืองในมณฑลได้สดวกแล้ว ข้าพเจ้าจึงให้ท่านคิดจัดการปกครองมณฑลปัตตานี ในสมัยนั้นยังเรียกว่า "เมืองแขกทั้งเจ็ด" ซึ่งขึ้นต่อเมืองสงขลา ต่อลงไป เรื่อง

เจ้าพระยายมราช จัดเมืองแขกทั้งเจ็ดควร นับเป็นข้อสำคัญในเรื่องประวัติของท่านอย่าง ๑ ด้วยเป็นเหตุให้ปรากฏแก่คนทั้งหลายว่าท่านมีสติปัญญาสามารถชั้นสูง และเป็นปัจจัยอันหนึ่งซึ่งท่านได้เป็นเสนาบดีในสมัยต่อมา แต่จะต้องเล่าเรื่องพงศาวดารเมืองแขกทั้ง ๗ ให้ผู้อ่านทราบเสียก่อน

เมืองแขกทั้งเจ็ดนั้นเดิมรวมกันเป็นเมืองเดียว เรียกว่าเมือง "ปัตตานี" เจ้าเมืองเป็นมลายูถือสาสนาอิสลาม มียศเป็นสุลต่าน บางสมัยก็เป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา บางสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสื่อมอำนาจก็ตั้งตัวเป็นอิสสระ เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พะม่า สุลต่านเมืองปัตตานีตั้งตัวเป็นอิสสระมาจนถึงรัชชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร ไม่ยอมกลับมาเป็นประเทศราชอย่างเดิม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงดำรัสสั่งให้ พระมหาอุปราชยกกองทัพลงไปตีเมืองปัตตานี เมื่อได้เมืองแล้วทรงตั้งเจ้าชาวเมืองนั้นคนหนึ่งซึ่งมาอ่อนน้อมต่อไทยให้เป็น พระยาปัตตานี ครองเมืองเป็นประเทศราชต่อมาอย่างเดิม แต่เมื่อในรัชชกาลที่ ๑ นั้นเอง มีแขกอรับคนหนึ่งซึ่งอ้างตัวว่าเป็นซาหยัด (คือสืบสายโลหิตลงมาจากนาบีมหมัดผู้ตั้งสาสนาอิสลาม) มาสอนสาสนาอิสลามที่เมืองปัตตานีมีพวกมลายูเลื่อมใสมาก เลยชวนพระยาปัตตานีให้เป็นขบถ รวบรวมชาวเมืองปัตตานีสมทบกับพวกแขกสลัดยกเป็นกองทัพมาตีเมืองสงขลา แต่กองทัพไทยที่เมืองสงขลา

กับเมืองนครศรีธรรมราชช่วยกันตีพวกขบถแตกพ่ายไป แล้วเลยลงไปตีเมืองปัตตานีได้อีกครั้ง ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชดำริเห็นว่า จะให้เมืองปัตตานีเป็นเมืองใหญ่อย่างแต่ก่อนต่อไปไว้ใจไม่ได้ จึงดำรัสสั่งให้แยกอาณาเขตต์เมืองปัตตานีเดิมออกเป็น ๗ เมือง คือ เมืองตานี ๑ เมืองยิหริ่ง ๑ เมืองสายบุรี ๑ เมืองระแงะ ๑ เมืองราห์มัน ๑ เมืองยะลา ๑ และเมืองหนองจิก ๑ ให้ขึ้นต่อเมืองสงขลาทั้ง ๗ เมือง ส่วนผู้ปกครองเมืองเหล่านั้นทรงตั้งผู้ที่มีความชอบช่วยปราบขบถครั้งนั้นเป็นไทยบ้าง เป็นมลายูชาวเมืองบ้าง ให้เป็นเจ้าเมืองมียศเป็นพระยาใช้วิธีปกครองอย่างเคยเป็นมาแต่ก่อน คือ (อย่างเมืองประเทศราช) เก็บภาษีอากรและใช้กฎหมายเดิมได้โดยลำพัง เป็นแต่ต้องถวายต้นไม้ทองเงินและเครื่องบรรณาการ ๓ ปีครั้ง ๑ เหมือนกันทั้ง ๗ เมือง นอกจากนั้นก็แล้วแต่เจ้าเมืองสงขลาจะบังคับบัญชาหรือถ้าว่าอีกอย่าง ๑ ก็เหมือนเป็นกำลังของเจ้าเมืองสงขลาอย่าง "กินเมือง" ทั้ง ๗ นั้น เป็นเช่นนั้นมากว่า ๑๐๐ ปี

เมื่อก่อนเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ข้าพเจ้าได้เคยลงไปถึงเมืองเหล่านั้นบางเมือง สังเกตเห็นราษฎรเป็นไทยกับเป็นมลายูมากไล่เลี่ยกัน และตั้งบ้านเรือนอยู่ด้วยกันโดยปรองดองเป็นแต่ถือสาสนาผิดกันและใช้ภาษาต่างกัน เพราะเหตุนั้นจึงคิดว่าจัดการปกครองเมืองแขกทั้งเจ็ด จะต้องใช้นโยบายให้เหมาะกับ

ท้องที่ คือรวมหัวเมืองแขกทั้งเจ็ดเข้าด้วยกันคล้ายกับมณฑล แต่ให้เรียกว่า "บริเวณ" เพราะยังขึ้นอยู่ในจังหวัดสงขลา และจะต้องแก้ไขระเบียบการปกครองให้ผิดกับเมืองอื่นบ้าง จึงให้เจ้าพระยายมราชลงไปตรวจตามเมืองทั้งเจ็ดให้รู้ลักษณการที่เป็นอยู่อย่างไร และทำรายงานมาเสนอให้กระทรวงมหาดไทยพิจารณาเสียก่อน แล้วปรึกษาหานโยบายที่จะจัดต่อไป เจ้าพระยายมราชตรวจแล้วเสนอรายงานมีเนื้อความ ว่า

๑) วิธีปกครองเมืองทั้งเจ็ดยังเป็นอย่างที่เรียกกันว่า "กินเมือง" เจ้าเมืองจะทำอย่างไรก็ได้สุดแต่อย่าขัดขืนคำสั่งผู้ว่าราชการจังหวัดสงขลาเท่านั้น

๒) ภาษีอากรยังเก็บอย่างโบราณก่อนสมัยกรุงรัตนโกสินทร ยกตัวอย่างเช่น เก็บค่านา ด้วย เอา จำ นวนโค สำหรับ ใช้ไถ นา เป็นเกณฑ์เก็บภาษีโคคู่ละเท่านั้น ๆ ไม่ต้องรางวัดเนื้อนา (วิธีอย่างนี้เป็นมูลที่เรียกว่า "นาคู่โค" ภาษีอากรอย่างอื่นก็ให้จีนรับผูกขาดไปเก็บ ใช้ทั้งวิธีชักส่วนสินค้า และวิธีให้ซื้อขายได้แต่เจ้าภาษี

๓) การปกครองราษฎรในท้องที่ก็แล้วแต่เจ้าเมืองจะตั้งใครเป็นนายตำบล และจะต้องการใช้แรงงานเมื่อใด หรือให้ราษฎรหาสิ่งของอย่างไรให้เมื่อใดก็เกณฑ์ตามใจเจ้าเมือง

๔) การชำระตัดสินความอยู่ในอำนาจ "โต๊ะกาลี" คืออาจารย์ทางฝ่ายสาสนาเป็นผู้ชำระตัดสินตามกฎหมายอิสลาม มี

เมืองหนองจิกเมืองเดียวที่ใช้กฎหมายไทยเพราะเจ้าเมือง เป็นไทยมาหลายชั่วคนแล้ว

เมื่อเสนอรายงานแล้วเจ้าพระยายมราชกับข้าพเจ้าปรึกษากันเห็นว่าการปกครองท้องที่ตามแบบมณฑลเทศาภิบาลชั้นในจะจัดในเมืองทั้งเจ็ดได้สดวก แต่จะต้องใช้นโยบายผ่อนผันในอย่างอื่นบ้างบางอย่าง อย่าให้พวกมลายูชาวเมืองรู้สึกว่าไทยลงไปจัดการให้เดือดร้อนกว่าแต่ก่อน ในเรื่องนี้เห็นเป็นข้อสำคัญมีอยู่ ๓ ข้อ คือ

๑) การเก็บภาษีอากรยังไม่ควรแก้ไขให้เหมือนกับเมืองอื่นในมณฑล ให้ราษฎรเสียภาษีอากรแต่ตามที่เคยเสียอยู่อย่างเดิม เป็นแต่เลิกผูกขาด แม้จะลดพิกัดลงบ้างก็เชื่อว่าคงจะได้จำนวนเงินมากขึ้นเหมือนเคยปรากฏในมณฑลอื่น

๒) ยังไม่ควรเลิกศาลโต๊ะกาลี เพราะราษฎรนับถือสาสนาอิสลามมีอยู่มาก เป็นแต่จะแก้ไขด้วยเลือกตั้งพวกอาจารย์สาสนาอิสลามที่คนนับถือมาก เป็น "ดาโต๊ะยุติธรรม" ขึ้นไว้คณะ ๑ ราว ๒๐ คน ถ้าคนถือสาสนาอิสลามเป็นความกัน หรือเป็นจำเลยในคดีที่ต้องตัดสินด้วยกฎหมายทางสาสนา คือความผัวเมียอย่าง ๑ ความมรดกอย่าง ๑ ให้คู่ความเลือกดาโต๊ะยุติธรรมที่ได้ตั้งไว้เป็นอนุญาโตตุลาการฝ่ายละคนหนึ่งหรือหลายคนตามตกลงกันมานั่งชำระตัดสินในศาลไทย ถ้าคู่ความเป็นไทยหรือเป็นความประเภทอื่นศาลไทยชำระและตัดสินตามกฎหมายไทยทั้งสิ้น

๓) ไม่ควรให้ผู้ที่เป็นเจ้าเมืองอยู่ในเวลานั้น (อันเป็นมลายู ๖ คน เป็นไทย คน ๑) ได้ความเดือดร้อนเพราะที่ไปจัดการเปลี่ยนแปลงวิธีปกครอง ข้อนี้ปรึกษากันเห็นว่ามีทางที่จะแก้ไขอย่างเดียวแต่ให้เงินบำนาญทดแทนให้พอเพียงผลประโยชน์ที่ต้องขาดไป

ปรึกษากันแล้วนำความขึ้นกราบบังคมทูลก็โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จัดตามความคิดที่ปรึกษาตกลงกันนั้น ก็ให้เจ้าพระยายมราชลงไปแก้ไขวิธีปกครองบริเวณเจ็ดเมือง ตามหลักดังกล่าวมา

เจ้าพระยายมราชลงไปจัดการตั้งบริเวณเจ็ดเมืองครั้งนั้นท่านใช้อุบายอย่าง "สุขุมคัมภีรภาพ" สมกับนามที่ท่านได้พระราชทานจะกล่าวแต่รายการที่เป็นข้อสำคัญ เมื่อประกาศพระบรมราชโองการให้รวมเมืองทั้ง ๗ ตั้งเป็นบริเวณแล้วท่านแสดงความให้ปรากฏแพร่หลายต่อไป ว่าระเบียบการที่จะจัดนั้นจะถือว่าชาวเมืองที่เป็นไทยกับมลายูเสมอกันหมด ผู้ที่เป็นเจ้าหน้าที่พนักงานปกครองตามระเบียบใหม่ก็จะเลือกแต่ผู้มีความสามารถ จะเป็นไทยหรือมลายูก็เป็นได้เหมือนกัน ท่านพยายามระวังป้องกันมิให้เกิดรังเกียจกันว่าต่างชาติต่างสาสนาหรือว่าจะให้ไทยไปเป็นมลายู เป็นข้อสำคัญอย่าง ๑ ส่วนการที่เกี่ยวกับเจ้าเมืองในเวลานั้น ท่านก็ชี้แจงให้ทราบรายตัวทั่ว ทุกคน ว่าระ เบียบ การ ปกครอง ที่จัดใหม่

ดังเช่นได้จัดในจังหวัดนครศรีธรรมราชและสงขลานั้น ต้องแก้ไขวิธีเก็บภาษีอากร และ ผ่อนผัน การใช้ แรง ราษฎร ผิด กับ อย่าง เดิม ท่านเกรงว่าผล ประโยชน์ที่ เจ้าเมือง เคยได้ มา แต่ก่อน จะขาดไปมิมากก็น้อย เพื่อจะมิให้เดือดร้อนจะให้เป็นตัวเงินประจำปีทดแทนเท่าผลประโยชน์ที่เจ้าเมืองเคยได้ จากภาษีอากร และค่า ธรรมเนียมอย่างแต่ก่อน ขอให้เจ้าเมืองจดบัญชีมาให้ท่านทราบเป็นรายการว่าเคยได้ผลประโยชน์จากการอย่างใดเป็นเงินเท่าใด จะได้ตั้งเป็นจำนวนเงินบำนาญ ว่าเจ้าเมืองคนไหนจะได้ปีละเท่าใด พวกเจ้าเมืองก็พากันยินดีที่จะได้เงินโดยมิต้องขวนขวาย หรือต้องถูกคนเก็บภาษีอากรยักยอกเหมือนแต่ก่อน ต่างก็ยอมรับด้วยความยินดีและพากันไปทำบัญชีเงินผลประโยชน์ที่ตนได้เคยรับมายื่น เจ้าพระยายมราชเห็นบัญชีก็รู้เท่าว่าจำนวน เงินที่ ตั้งมา สูงกว่าที่ เคยได้รับจริงโดยมาก แต่ท่านก็ยอมรับเพราะประสงค์จะให้ตกลงโดยพอใจด้วยกันทุกฝ่าย และเห็นว่าให้ฉะเพาะชั่วอายุเดียว ทั้งเชื่อว่าคงเก็บผลประโยชน์ได้เพิ่มขึ้นคุ้มหรือเกินจำนวนเงินที่ยอมให้ แต่ก็มีขบขันอยู่บ้าง เช่นพระยาเพชราภิบาล (พ่วง ณสงขลา) เป็นเจ้าเมืองหนองจิกได้เงินบำนาญมากกว่าเงิน เดือนของ เจ้าพระยายมราชผู้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลได้รับเกือบเท่าหนึ่ง แต่พระยาหนองจิกก็ช่วยเจ้าพระยายมราชมาก เพราะเป็นเจ้าเมืองหนึ่งใน ๗ เมืองนั้น พระยาหนองจิกทำอย่างไร เจ้าเมืองอื่น ๖ เมืองก็ต้องทำด้วย ช่วย

ให้การที่จัดสดวกขึ้นอย่าง ๑ ข้อสำคัญที่เจ้าพระยายมราชจัด "บริเวณ" ครั้งนั้น อีกอย่าง ๑ คือ เอาข้าราชการไทยจากจังหวัดอื่นไปเป็นตำแหน่งในบริเวณน้อยที่สุด เลือกหาแต่ผู้ชำนาญการอันหาตัวไม่ได้ในท้องถิ่น ถ้าคนในท้องถิ่น ไทยก็ตามมลายูก็ตามสามารถจะทำได้ แม้จะทำไม่ได้ดีทีเดียวก็ใช้คนในท้องถิ่น ท่านได้คนสำคัญไปจากต่างถิ่นอันควรจะกล่าวถึง คน ๑ คือพระยาเดชานุชิต (หนา บุนนาค) เมื่อยังเป็นที่พระศักดิ์เสนี ลงไปเป็นข้าหลวงประจำบริเวณ (และภายหลังได้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลเมื่อตั้งบริเวณเป็นมณฑลปัตตานี) อยู่ประจำทำการต่างหูต่างตาเจ้าพระยาราช ข้าราชการไทยเอาไปจากที่อื่นเวลานั้นเป็นชั้นกรมการอำเภอแลเจ้าหน้าที่สรรพากรเป็นพื้น มีปลาดอยู่ที่การเลือกตั้งกำนัลผู้ใหญ่บ้านพวกมลายูพากันชอบมาก ได้คนดีดีที่เป็นชนิด "คุณพ่อ" ดังกล่าวมาแล้วแทบทั้งนั้น เรียกตามเสียงมลายูว่า "กำเนร์" "พูเยแบร์" ทำการตามหน้าที่ด้วยใจสมัคร์อย่างแข็งแรง ถ้ารวมความว่าโดยย่อ เจ้าพระยายมราชจัดหัวเมืองทั้งเจ็ดครั้งนั้น สามารถทำการยากให้เป็นง่ายได้ด้วยสติปัญญาและความเพียรของท่านอันสมควรจะยกเป็นเอก เทศใน เกียรติคุณของท่านได้อย่าง ๑

เมื่อ เจ้าพระยายมราช ยังเป็น พระยา สุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ได้รับราชการพิเศษนอกหน้าที่ในตำแหน่งหลายครั้ง จะกล่าวแต่โดยย่อ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ โปรดให้เป็นข้าหลวงไปรับพระบรมสาริกธาตุส่วนที่สักยราชบรรจุพระสถูปไว้ณเมืองกบิลพัสดุ์ ซึ่งอังกฤษขุดพบและลอร์ดเคอสันอุปราชอินเดียทูลถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โดยทรงเป็นประมุขของพุทธสาสนิกชนทั้งหลาย

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้เป็นข้าหลวงพิเศษลงไปเมืองกลันตัน เมื่อเจ้าเมืองคนก่อนถึงอนิจกรรม

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ โปรดให้ล่วงหน้าไปจัดการรับเสด็จเมืองชวาด้วยกันกับพระยาปฏิพัทภูบาล (คอยุเหล ณระนอง) ครั้งนั้นเมื่อเสด็จไปถึงเมืองบันดุงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ (กรมหลวงนครราชสีมา) ไปประชวรหนัก ต้องเสด็จพักอยู่ที่เมืองบันดุงเกือบเดือน ในระหว่างนั้นเผอิญกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ (เมื่อยังเป็นกรมหมื่น) ก็ประชวร เจ้าพระยายมราชก็ป่วยลงด้วย ก็ยิ่งเกิดลำบากขึ้นในกระบวรเสด็จ พอเจ้าพระยายมราชหายป่วยเป็นแต่ยังอ่อนกำลัง พระอาการกรมหลวงราชบุรีค่อยคลายขึ้น หมอเห็นว่าพอจะกลับได้ จึงโปรดให้กรมหลวงราชบุรีกับเจ้าพระยายมราชกลับมาก่อน มิได้ตามเสด็จตลอดทาง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ โปรด ฯ ให้เป็นข้าหลวงไปทำหนังสือสัญญาที่เมืองกลันตัน

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ โปรดให้พระยามหาอำมาตย์ (เส็ง วิริยศิริ) เมื่อยังเป็นพระยาศรีสหเทพปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ตามเสด็จกรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช (เมื่อยังเป็นกรมหมื่น) ไปราชการถึงยุโรป พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ข้าพเจ้าเรียกพระยาสุขุมนัยวินิตเข้าไปรับราชการในตำแหน่งปลัดทูลฉลองกระ-ทรวงมหาดไทยชั่วคราวแล้วกลับออกไปรับราชการตามเดิม และในปีนั้นโปรดให้เป็นข้าหลวงไปรับเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ (สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต) ที่เมืองปีนัง เมื่อเสร็จการทรงศึกษาในยุโรปเสด็จกับคืนมายังพระนคร นอกจากนั้นในเวลาเมื่อเจ้าพระยายมราชเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลได้สนองพระเดชพระคุณรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาศมณฑลนครศรีธรรมราชถึง ๔ ครั้ง เป็นเหตุให้ทรงพระเมตตาปราณีทั้งเจ้าพระยายมราชและท่านผู้หญิงตลับยิ่งขึ้นเป็นลำดับมา

ถึง พ.ศ. ๒๔๔๙ ข้าพเจ้ากำหนดว่าจะออกไปตรวจราชการมณฑลนครศรีธรรมราช สั่งให้เจ้าพระยายมราชส่งเรือศรีธรรมราชเข้ามารับ และให้เตรียมพาหนะสำหรับเดินบกไว้ณเมืองนครศรีธรรมราช จะไปตรวจถนนสายที่จะไปจังหวัดตรังด้วยกันกับตัวท่าน เมื่อก่อนข้าพเจ้าจะออกจากกรุงเทพ ฯ กรมหมื่นมหิสรราชหฤทัยเสนาบดีกระทรวงพระคลังทรงเวรคืนตำแหน่ง จึงทรงพระกรุณา

โปรด ฯ ให้พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลัง แต่ยังหาได้ทรงตั้งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการไม่ ข้าพเจ้าไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยายมราชก็มาคอยอยู่ที่นั่นและจัดพาหนะเตรียมไว้พร้อมแล้ว ข้าพเจ้ากำหนดว่าจะพักอยู่เมืองนครศรีธรรมราช ๒ วันแล้วจะเดินทางไป แต่พอไปถึงได้วัน ๑ ก็ได้รับพระราชโทรเลขว่า "ฉันเห็นว่าพระยาสุขุมจะว่าการกระทรวงโยธาธิการได้ เธอจะให้ได้หรือไม่ ถ้าให้ได้ก็สั่งให้เข้ามาโดยเร็ว" ดังนี้ ข้าพเจ้าอ่านพระราชโทรเลขก็เข้าใจเหตุที่ดำรัสถามข้าพเจ้าว่าถวายพระยาสุขุมได้หรือไม่ คงเป็นเพราะทรงพระราชดำริห์เกรงว่าข้าพเจ้าจะหาตัวแทนถวายไม่ได้ ข้าพเจ้าก็ยังไม่คิดเห็นว่าจะได้ผู้ใดแทน แต่เห็นว่าตำแหน่งเสนาบดีสำคัญกว่าเทศา และบุญมาถึงพระยาสุขุมจะได้มีเกียรติยศยิ่งขึ้นไป ไม่ควรข้าพเจ้าจะขัดขวาง ถึงจะลำบากในการหาตัวแทนก็ต้องทนเอา จึงให้เชิญพระยาสุขุม ฯ มาหาแล้วส่งพระราชโทรเลขให้ดู ท่านอ่านแล้วก็นิ่งอยู่มิได้ว่าประการใด คงเป็นเพราะเห็นว่าเป็น พระราชโทรเลขถามความเห็นข้าพเจ้าโดยฉะเพาะตัว ข้าพเจ้าเป็นผู้พูดก่อนก็แสดงความยินดีต่อท่าน และสั่งให้ท่านรีบกลับเข้าไปกรุงเทพ ฯ ตามพระราชประสงค์ แล้วจึงมีโทรเลขกราบทูลสนองว่า "ข้าพระพุทธเจ้าเห็นตามพระราชดำริห์ ได้สั่งให้พระยาสุขุมรีบเข้าไปกรุงเทพ ฯ แล้ว" วันรุ่งขึ้นเมื่อข้าพเจ้าจะ

ออกเดินทางเจ้าพระยายมราชมาส่ง เมื่อจับมือลากันน้ำตาหลั่งตาด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย เพราะในใจมีทั้งความยินดีและความอาลัยระคนปนกัน พอข้าพเจ้าออกเดินทางไปแล้วท่านก็ลงเรือไปรับครอบครัวที่เมืองสงขลาพากันเข้าไปกรุงเทพ ฯ ไปอยู่บ้านเดิมซึ่งได้รับมรดกพระยาชัยวิชิตณตำบลบางขุนพรหม

---

๔) ประวัติตอนเป็นเสนาบดีในรัชกาลที่ ๕

เจ้าพระยายมราชเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่ ๑๐ ปี ถึง พ.ศ. ๒๔๔๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ท่านเข้ามารับราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ เวลานั้นอายุท่านได้ ๔๔ ปี ชั้นแรกโปรดให้เป็นแต่ผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีอยู่สักสองสามเดือน เหมือนอย่างทดลองเสียก่อนว่าจะสามารถเป็นเสนาบดีได้หรือไม่ แล้วจึงทรงตั้งให้เป็นตัวเสนาบดีเต็มตำแหน่ง แต่ยังคงมีนามว่าพระยาสุขุมนัยวินิตอยู่ตลอดเวลาที่ท่านเป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ แต่เรื่องประวัติตอนนี้ข้าพเจ้าจะต้องขอออกตัวสักหน่อย ด้วยตั้งแต่เจ้าพระยายมราชเข้ามาเป็นเสนาบดีอยู่ในกรุงเทพ ฯ แม้จะได้พบปะกับข้าพเจ้าเสมอ และยังรักใคร่กันสนิทเหมือนอย่างก่อนก็ดี แต่รับราชการต่างกระทรวงกัน ข้าพเจ้าไม่รู้การงานของท่านถ้วนถี่เหมือนเมื่อเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ความที่ข้าพเจ้าแต่งอาจจะบกพร่องหรือผิดไปได้บ้าง ถ้าเป็นเช่นนั้นต้องขออภัย

กระทรวงโยธาธิการในสมัยนั้นจัดเป็น ๓ แผนก คือ กรมรถไฟแผนก ๑ กรมไปรษณีย์และโทรเลขแผนก ๑ และกรมโยธาแผนก ๑ การงานแผนกต่าง ๆ เหล่านั้น เวลาเมื่อเจ้าพระยายมราชไปว่าการกระทรวงโยธาธิการ กรมรถไฟพวกฝรั่งผู้เชี่ยวชาญทำการอยู่เป็นพื้น เสนาบดีเป็นแต่ตรวจตราและช่วย

ชี้แจงแก้ไขความขัดข้องที่เกี่ยวกับกระทรวงอื่นมิสู้เป็นการหนักนัก กรมไปรษณีย์โทรเลข สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ได้โปรดให้แก้ไขเป็นระเบียบเรียบร้อยมาไม่ช้านัก แต่การในกรมโยธากำลังยุ่งถึงต้องเอาเจ้ากรมออกจากตำแหน่ง แรกเจ้าพระยายมราชเข้าไปเป็นเสนาบดีต้องแก้ยุ่งของกรมโยธาเป็นการสำคัญ ก็ในเวลานั้นกรมโยธากำลังสร้างพระราชมณเฑียรในหมู่พระที่นั่งอัมพรสถานที่พระราชวังดุสิตยุ่งอยู่ด้วยแห่ง ๑ เจ้าพระยายมราชเข้าไปแก้ไขระเบียบการงานที่สร้างพระราชมณเฑียร มีโอกาสได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเพื่อเรียนพระราชปฏิบัติ และรับสั่งมาทำการตามพระราชประสงค์เนือง ๆ หรือว่าอีกนัยหนึ่งคือได้เข้าใกล้ชิดสนิทพระองค์ทรงคุ้นยิ่งขึ้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ทรงหยั่งเห็นคุณวิเศษของท่านเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่ง คือว่าการงานอันใดที่ดำรัสสั่งเจ้าพระยายมราชมีสติปัญญาสามารถเข้าใจพระราชประสงค์ได้โดยถูกต้อง และพยายามทำการนั้น ๆ ให้สำเร็จได้ดังพระราชประสงค์ เป็นเหตุที่จะพอพระราชหฤทัยใช้สอยเจ้าพระยายมราชมาแต่นั้น ความที่กล่าวนี้มีเค้าเงื่อนที่จะพึงเห็นดังเช่นเมื่อจะเสด็จไปยุโรปครั้งที่ ๒ มีพระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์ทรงฝากฝังเจ้าพระยายมราชให้เอาเป็นธุระช่วยดูแลพระราชฐานด้วยคน ๑ มีสำเนาจดหมายเจ้าพระยายมราชกราบทูลตอบ ส่อให้เห็นทั้งข้อที่ทรงพระเมตตาเจ้าพระยายมราชอย่างสนิทสนมในเวลานั้น และ

เจ้าพระยายมราชมีความสามิภักดิ์ในน้ำใจเพียงไร จึงให้พิมพ์สำเนาจดหมายเจ้าพระยายมราชลงในนี้ด้วย

(สำเนา)

วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาสุขุมนัยวินิต ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทพระราชอาญาไม่พ้นเกล้า

ด้วยเช้าวันนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถ์เลขาลงวันวานนี้ ทรงพระราชปรารภถึงจะเสด็จประพาสยุโรป แลโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าหมั่นตรวจตราที่พระที่นั่งอัมพรสถานเสมอ เผื่อว่าจะมีการขัดข้องประการใด ก็ให้สนองพระเดชประคุณไป แลจะโปรดเกล้าฯพระราชทานกระแสร์เป็นทางราชการด้วย กับในชั้นนี้โปรดเกล้าฯให้ข้าพระพุทธเจ้ารีบติดโทรศัพท์ระหว่างพระที่นั่งอัมพร กับตำหนักสมเด็จกรมหลวงนริศ(๑) ฯ เพื่อจะได้พูดถึงกันได้ในเวลาเมื่อมีการจำเป็น กับมีข้อความอื่น ๆ อีกหลายประการนั้น ข้า

(๑) เวลานั้นทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง

พุทธเจ้าได้ทราบเกล้าทุกประการแล้ว พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้าหาที่สุดมิได้

ที่ทรงพระมหากรุณาไว้วางพระราชหฤทัยดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกมีความปลื้มใจเป็นอย่างยิ่ง ความจริงข้าพระพุทธเจ้าเป็นคนแก่วัด ได้เล่าเรียนอยู่บ้าง แลเชื่อถือในความกตัญญูกะตะเวที ว่าเป็นสวัสดิมงคลแลเป็นราษีแก่ตัว ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ทรงพระมหากรุณาชุบเกล้า ฯ ถึงเพียงนี้ ก็ตั้งใจจะสนองพระคุณทั้งราชการแผ่นดินแลในส่วนพระองค์ ไม่ถือว่าการหยาบ หรือ การละเอียดหรือความเหน็จเหนื่อย อย่างใดอย่างหนึ่งเลย

อีกประการหนึ่งข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกเสมอว่า ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทย่อมเป็นหลักอันสำคัญแห่งพระราชอาณาจักรสยามอยู่พระองค์เดียว ถ้าจะเปรียบก็ผิดกับพระเจ้าแผ่นดินในประเทศยุโรป เพราะฉะนั้นการรักษาพระองค์จึงเป็นการสำคัญอย่างยิ่ง แต่ไม่ต้องสงสัยเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้คงจะกระทำให้ทรงพระเป็นสุขสำราญขึ้นเป็นอันมาก แต่ที่จะทรงพระสำราญนี้ก็ต้องประกอบพร้อมด้วยแพทย์อันวิเศษ แลอากาศทางข้างเมืองนอกประการ ๑ ทั้งราชการแผ่นดินตลอด

ถึงพระบรมวงศแลพระราชูประถากฝ่ายใน ทางข้างหลังนี้ก็ต้องให้เป็นที่เรียบร้อยปราศจากการขัดข้องด้วยประการ ๑ แม้ว่าการทางข้างหลังนี้ ไม่เรียบร้อยจะนับว่าเป็นที่ทรงสำราญพระราชหฤทัยนั้นไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกเช่นนี้ เพราะฉะนั้นในระหว่างเวลาที่เสด็จไม่อยู่นี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ตั้งใจอยู่ว่า ส่วนราชการกระทรวงก็จะสนองพระเดชพระคุณมิให้ถอยหลัง ส่วนราชการในพระองค์สิ่งใดที่ได้ทรงมอบหมายไว้ ก็จะสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มกำลัง หรือให้ยิ่งกว่าเสด็จประทับอยู่ในพระนคร

อนึ่งเครื่องโทรศัพท์นั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้ลงมือทำในวันพรุ่งนี้แล้ว.

ควรมิควรสุดแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า (ลงนาม) สุขุมนัยวินิต ขอเดชะ

แต่เจ้าพระยายมราช เป็นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการอยู่ไม่เต็ม ๒ ปี ก็เกิดเหตุต้องย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล เหตุที่จะย้ายไปนั้นข้าพเจ้าทราบอยู่ ด้วยเกี่ยวกับเรื่องประวัติของตัวข้าพเจ้าเองอยู่บ้าง เรื่องเป็นดังจะเล่าต่อไปนี้ คือ

เมื่อ กระทรวง มหาดไทย จัดการ ปกครอง หัวเมืองเป็น มณฑล เทศาภิบาลมาได้สักสองสามปี สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงปรารภแก่ข้าพเจ้า ว่ากระทรวงมหาดไทยก็ได้จัดวิธีปกครองหัวเมืองวางเป็นระเบียบแล้ว แต่กระทรวงนครบาลเฉยอยู่ไม่ได้จัดอะไรให้ดีขึ้นเลย ที่จริงท้องที่ที่กระทรวงนครบาลปกครองก็เหมือนอย่างมณฑล ๑ โอนเอาไปรวมเข้ากระทรวงมหาดไทยเสียเหมือนอย่างหัวเมืองมณฑลอื่น ๆ จะไม่ได้หรือ ข้าพเจ้าคิดดูแล้วกราบบังคมทูลว่าท้องที่ที่กระทรวงนครบาลปกครองเป็นอย่างมณฑลหนึ่งก็จริง แต่เป็นมณฑลราชธานี อันเป็นที่ประชุมทั้งสิ่งที่ดีอย่างยิ่งและที่ร้ายอย่างยิ่งเหมือนกับราชธานีประเทศอื่น ๆ ถ้าโปรดให้ข้าพเจ้าต้องบังคับการมณฑลกรุงเทพ ฯ ด้วย เกรงจะติดกิจการต่าง ๆ ต้องประจำอยู่ในกรุงเทพ ฯ ไม่มีเวลาไปเที่ยวตรวจการตามหัวเมือง การที่จัดขึ้นตามมณฑลต่าง ๆ ก็จะทรุดโทรมหรือรั้งราไปไม่เจริญ ข้าพเจ้าเห็นว่ามณฑลกรุงเทพ ฯ อยู่ใกล้พระเนตรพระกรรณ ถึงผู้บัญชาการจะหย่อนความสามารถก็อาจทรงพิจารณาเร่งรัดตักเตือนได้ อย่าเพิ่งเอาหัวเมืองมณฑลกรุงเทพ ฯ รวมเข้าในกระทรวงมหาดไทยเห็นจะดีกว่า ได้ทรงฟังไม่ตรัสประการใดต่อไปเรื่องก็เป็นอันระงับมาหลายปี จนมีกรณีย์เกิดขึ้นด้วยเรื่องตั้งพระราชบัญญัติลักษณเกณฑ์ทหาร โปรดให้ใช้พระราชบัญญัตินั้นทีละมณฑล ๑ หรือ ๒ มณฑล ตามแต่กระทรวงมหาดไทยกับกระทรวงกลาโหม

จะปรึกษาตกลงกัน ได้ใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารตามหัวเมืองที่ขึ้นกระทรวงมหาดไทยสำเร็จมาหลายมณฑล แต่กระทรวงนครบาลไม่รับจัดการใช้พระราชบัญญัตินั้นในมณฑลกรุงเทพ ฯ ด้วยอ้างว่าเป็นการยากเหลือกำลังที่จะจัดได้ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ทรงขัดเคือง วัน ๑ ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ เมื่อเสด็จกลับจากยุโรปแล้ว มีรับสั่งให้หาข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าในที่ระโหฐาน ดำรัสว่า "ฉันทนกรมเมือง (คือกระทรวงนครบาล) ต่อไปไม่ไหวแล้ว เธอจะรับมณฑลกรุงเทพ ฯ ไปรวมกับมหาดไทยได้หรือไม่" ใจข้าพเจ้าก็ยังไม่อยากรับอยู่อย่างเดิม แต่สังเกตดูพระราชอัธยาศัยกำลังทรงขุ่นเคือง จะกราบทูลปฏิเสธซ้ำเหมือนหนหลังก็เกรงจะถูกกริ้ว เผอิญนึกขึ้นได้ในขณะนั้นเหมือนอย่างเขาว่า "เทวดาดลใจ" ก็กราบทูลสนองว่า "แก้ด้วยสับเปลี่ยนตัวเสนาบดีจะดีดอกกระมัง คือ โปรดให้ย้ายพระยาสุขุมมาว่าการกระทรวงนครบาล เพราะเคยชำนาญการมณฑลเทศาภิบาลมาแล้ว และย้ายเสนาบดีกระทรวงนครบาลไปว่าการกระทรวงโยธาธิการ บางทีจะแก้ไขความขัดข้องได้" มีพระดำรัสตอบว่า "ชอบกล" แล้วก็มิได้ทรงปรารภเรื่องนั้นต่อไป ต่อมาอีกสองสามวันก็มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สับเปลี่ยนตัวเสนาบดีดังกล่าวมา เจ้าพระยายมราชจึงได้ย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล แต่ในชั้นแรกยังคงเป็นพระยาสุขุมนัยวินิตอยู่อย่างเดิม

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงหยั่งเห็นสติปัญญาสามารถของเจ้าพระยายมราช และได้เคยทรงใช้ชิดติดพระองค์ไว้วางพระราชหฤทัยอยู่แล้ว เมื่อย้ายตำแหน่งไปเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาลก็โปรดให้คงอำนวยการก่อสร้างในพระราชวังดุสิตอยู่อย่างเดิม และโปรดให้โอนกรมสุขาภิบาลซึ่งพ่วงอยู่กับกระทรวงเกษตราธิการ ในเวลานั้นมาขึ้นในกระทรวงนครบาลด้วย ตรงนี้เห็นควรจะย้อนความถอยหลังขึ้นไปเล่าถึงกำเนิดของกรมสุขาภิบาลด้วย ราวเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ เจ้าพระยาอภัยราชา (โรลังยัคมินส์) ที่ปรึกษาราชการทั่วไป กราบทูลว่าพวกชาวต่างประเทศมักติเตียนว่ากรุงเทพมหานครยังโสโครก และไม่มีถนนหนทาง สำหรับ มหาชนไป มาตามสมควรแก่เป็นราชธานี ทูลแนะนำให้คิดจัดมุนินสิเปอล (เดี๋ยวนี้เรียกว่า "เทศบาล") เหมือนเช่นเขาจัดกันในเมืองต่างประเทศ ทรงปรึกษาความเห็นของเจ้าพระยาอภัยราชาในที่ประชุมเสนาบดี เห็นว่าที่จะจัดเทศบาลในกรุงเทพ ฯ อย่างเมืองต่างประเทศในสมัยนั้นยังไม่ได้ เพราะหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีที่ไทยได้ทำไว้กับต่างประเทศมีอยู่ว่า ถ้ารัฐบาลไทยจะตั้งกฎหมายอันใดที่บังคับถึงชาวต่างประเทศ ต้องบอกให้รัฐบาล (คือกงซุล) ต่างประเทศทราบก่อน ต่อเขายินยอมจึงจะตั้งกฎหมายเช่นนั้นได้ แม้ตั้งกฎหมายได้แล้วถ้าชาวต่างประเทศละเมิดกฎหมายก็ต้องไปร้องฟ้องต่อศาลกงซุล ความในหนังสือสัญญามีอยู่ดังนี้ แลชาวต่างประเทศ

ในเมืองไทยก็อยู่ในกรุงเทพ ฯ เป็นพื้น จะจัดเทศบาลคงติดขัดด้วยพวก กงซุลต่างประเทศ เข้ามาเกี่ยวข้องป้องกัน คนในบังคับของตนโต้แย้งให้ขัดข้องต่าง ๆ ยากที่จะจัดให้สำเร็จได้ เจ้าพระยาอภัยราชาก็ยอม แต่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชปรารภว่า ที่เขาติเตียนนั้นเป็นความจริงโดยมาก เราจะมัวใส่โทษหนังสือสัญญาไม่ทำอะไรแก้ไขให้ดีขึ้นเสียเลยหาควรไม่ จึงดำรัสสั่งให้ตั้ง "กรมสุขาภิบาล" ขึ้นสำหรับบำรุงสาธารณสุขในกรุงเทพ ฯ ด้วยบำบัดความโสโครกและทำถนนหนทางเป็นต้น ทรงตั้งเจ้าพระยาเทเวศร์วงศวิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) เมื่อยังเป็นพระยาจางวางมหาดเล็กเป็นอธิบดี กรมสุขาภิบาลได้ทำการงานบำรุงพระนครมาหลายอย่าง ครั้นทรงตั้งเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ยังโปรด ฯ จะให้เจ้าพระยาเทเวศร์อำนวยการสุขาภิบาลอยู่ด้วย กรมสุขาภิบาลจึงไปพ่วงอยู่กับกระทรวงเกษตร ฯ เมื่อเจ้าพระยายมราชเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาลนั้นประจวบเวลาเจ้าพระยาเทเวศร์มีอาการเจ็บป่วยทุพลภาพถึงต้องออกจากตำแหน่งเสนาบดี ทั้งประจวบเวลากำลังทรงพระราชดำริจะสร้างสิ่งสำคัญ คือ "ประปา" ชักน้ำจืดมาให้บริโภคในกรุงเทพ ฯ และสร้างพระที่นั่งอนันตสมาคมที่ในพระราชวังดุสิต จึงโปรดให้โอนกรมสุขาภิบาลมาขึ้นในกระทรวงนครบาล เมื่อเจ้าพระยายมราชเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล หรือถ้าว่าอีกอย่าง ๑ รวมหน้าที่

กับทั้งพนักงานก่อสร้างซึ่งเคยอยู่ในกระทรวงโยธาธิการกับพนักงานก่อสร้างในกรมสุขาภิบาลให้มาอยู่ในบังคับบัญชา เจ้าพระยายมราชด้วยกัน

แรกเจ้าพระยายมราช (เมื่อยังเป็นพระยาสุขุมนัยวินิต) เป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล พอท่านศึกษาหน้าที่ราชการต่าง ๆ ในตำแหน่ง และได้สมาคมคุ้นกับข้าราชการในกระทรวงแล้ว ก็เริ่มจัดการปกครองท้องที่ ให้ใช้วิธีปกครองเมืองต่าง ๆ ในมณฑลกรุงเทพ ฯ อย่างเดียวกันกับหัวเมืองขึ้นมหาดไทย ตัวเสนาบดีรับหน้าที่ผู้บัญชาการมณฑล กำหนดท้องที่ในจังหวัดกรุงเทพ ฯ เป็น "อำเภอชั้นนอก" และ "อำเภอชั้นใน" อำเภอชั้นนอกให้มีกรมการอำเภอและกำนัลผู้ใหญ่บ้านปกครองเหมือนอย่างหัวเมืองขึ้นกระทรวงมหาดไทยแต่อำเภอชั้นใน คือ ตัวพระนครและจังหวัดธนบุรี มีแต่กรมการอำเภอขึ้นตรงต่อกระทรวง หามีกำนัลผู้ใหญ่บ้านไม่ เมื่อวางระเบียบปกครองที่มีพนักงานสำหรับปกครองติดต่อกับราษฎรทุกถิ่นแล้วก็ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณเกณฑ์ทหาร อันเป็นเหตุให้เปลี่ยนตัวเสนาบดีดังกล่าวมาแล้ว ที่ในมณฑลกรุงเทพ ฯ แต่พอตั้งต้นก็เกิดความด้วยพวกจีนในกรุงเทพ ฯ ตื่น พากันปิดร้านไม่ขายของ เวลานั้นข้าพเจ้ายังอยู่ที่บ้านเก่าริมเชิงสะพานดำรงสถิตย์ มีจีนเช่าร้านที่หน้าบ้านขายของอยู่ ๒ ร้าน ข้าพเจ้าเห็นปิดร้านก็ให้ไปเรียกจีนผู้เช่ามา

ถาม ว่ามีความเดือดร้อนอย่างไรหรือจึงปิดร้าน ได้รับคำตอบว่าไม่มีความเดือดร้อนอย่างไร แต่พวกจีนเขาทิ้งใบปลิวสั่งให้ปิดร้าน ว่าถ้าไม่ทำตามสั่งพวกเขาจะมาปล้นทำลายของในร้านให้หมด กลัวภัยต้องปิดร้าน ข้อนี้ภายหลังมาข้าพเจ้าอ่านหนังสือฝรั่งแต่งว่าด้วยประเพณีในเมืองจีนจึงได้รู้มูลเหตุของการปิดร้าน เขาเล่าว่าเมืองจีนใช้วิธีปกครองอย่าง "กินเมือง" (ดังพรรณนามาในที่อื่นแล้ว) มาแต่ดึกดำบรรพ์ แต่อาณาเขตต์เมืองจีนกว้างใหญ่ไปมาถึงกันยาก ถ้าราษฎรเมืองไหนถูกเจ้าเมือง "บีบคั้น" (เขาแปลเป็นภาษาอังกฤษว่า "สะควีส") เหลือทน จะไปร้องเรียนต่อจงต๊ก (อุปราช) ก็ไม่ถึง จึงมักนัดกันปิดร้านไม่ค้าขาย เพื่อให้ข่าวระบือไปถึงจงต๊กจะได้ให้มาช่วยระงับทุกข์ร้อน พวกราษฎรจีนรู้และใช้ประเพณีนี้มาช้านาน คงมีจีนบางพวกแนะนำให้จีนในกรุงเทพ ฯ ทำอย่างนั้น แต่พวกจีนที่ค้าขายหาเลี้ยงชีพไม่พอใจจะปิดร้านจึงต้องขู่เข็ญให้กลัว ครั้งนั้นเจ้าพระยายมราชท่านไปปรึกษากับกรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช (ศิษย์เก่าของท่าน) เมื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารบก ตกลงกันใช้อุบายให้ทหารม้าสัก ๒ กองร้อยแยกกันเป็นหลายหมวด เดินแถวผ่านไปตามถนนเจริญกรุงจนถึงบางรัก และที่อื่นซึ่งมีจีนอยู่มากในเวลาบ่ายคล้ายกับไปตรวจตรา ไม่มีใครรู้ว่าทหารม้าจะลงไปทำอะไร พอรุ่งขึ้นเจ้าพระยายมราชให้นายพลตระเวรลงไปสั่งให้จีนเปิดร้านขายค้า

เหมือนอย่างเดิมก็ยอม (และยินดี) เปิดด้วยกันหมด ยกเรื่องมากล่าวเป็นตัวอย่างพอให้รู้วิธีทำการของเจ้าพระยายมราช ซึ่งชอบและสามารถจะทำการงานกลมเกลียวกับกระทรวงอื่น ไม่ถือเป็นเขาเป็นเรา จึงทำการให้สำเร็จประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองมาก

ถึง พ. ศ. ๒๔๕๑ เมื่อปรากฏเกียรติคุณว่าสมควรเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาลแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาเป็นเจ้าพระยายมราชเต็มตามตำแหน่ง เมื่อทรงตั้งมีประกาศดังนี้

ศุภมัศดุ พระพุทธสาสนกาล เป็นอดิตภาคล่วงแล้ว ๒๔๕๑ พรรษา ปัตยุบันกาล จันทรคตินิยม มักกฏสังวัจฉระ กติกมาศกาฬปักษ์ จันทวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๒๗ พฤศจิกายนมาศ โสภสมาสาหคุณพิเศษ ปริเฉทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุษยรัตนราชรวิวงษ์ วรุตมพงษ์บริพัตร วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตพบรม มหาจักรพรรดิราชสังกาศ ฯ ล ฯ ปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราชบรมนารถบพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระยาสุขุมนัยวินิต ได้เริ่มต้นรับราชการมาในกรมศึกษาธิการ ด้วยเหตุเป็นผู้ได้เรียนภาษาบาฬีมีความรู้เข้าแปลในสนามมีประโยคได้เป็นเปรียญ ภายหลังได้เป็นผู้โดยเสด็จพระเจ้าลูกเธอ ๔ พระองค์ออกไปทรงเล่าเรียนในประเทศยุโรปเป็นครั้งแรก เพราะเหตุที่ได้ถวายพระอักษรภาษาไทยมาแต่

ยังเสด็จอยู่ในกรุงเทพ ฯ เป็นที่รักใคร่ของพระเจ้าลูกเธอผู้เป็นศิษย์โดยสนิททุกพระองค์ ครั้นเมื่อพระเจ้าลูกเธอเสด็จเข้าเรียนภาษาอังกฤษมีเวลาว่าง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นผู้ช่วยในสถานทูตสยามกรุงลอนดอนอีกตำแหน่งหนึ่ง ได้ถือเอาโอกาสอันออกไปอยู่ในประเทศยุโรปนั้นด้วยดี เรียนภาษาอังกฤษในระหว่าง ๗ ปีที่ได้รับราชการอยู่นั้นด้วยความเพียรและทุนของตนเอง มีความรู้กว้างขวาง ทั้งเป็นผู้ที่ได้เข้าตามเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทววงศวโรประการ แลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ซึ่งเสด็จไปยังราชสำนักนี้ต่าง ๆ ในประเทศยุโรปแลอเมริกา ในชั้นหลังที่สุดได้เป็นเลขานุการแลทำการแทนราชทูตสยามในประเทศอังกฤษชั่วคราว ครั้นเมื่อกลับเข้ามายังกรุงเทพพระมหานคร ได้เริ่มต้นรับราชการเป็นเลขานุการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แล้วไปเป็นข้าหลวงพิเศษจัดการเมืองสงขลาแลเมืองพัทลุง ซึ่งภายหลังรวมขึ้นเป็นมณฑลนครศรีธรรมราช แล้วแลขยายออกไปถึงเมืองมลายู ๗ เมือง ได้เริ่มต้นตั้งการปกครองมณฑลด้วยความสามารถเป็นอันมาก วางแบบอย่างการปกครองการสรรพากรแลคลัง เริ่มตั้งการยุติธรรม วางระเบียบแบบอย่างก่อนที่จะส่งยังกระทรวง ส่วนการโยธาในกระทรวงนั้นก็ได้ขุดคลองแลทำทาง เป็นที่สัญจรไปมาทั้งทางบกทางเรือเป็นอันมาก ส่วนการปกครองเมืองมลายูซึ่งเป็นการยากด้วยเกี่ยวแก่

สาสนา ก็ได้จัดวิธีพิจารณาอนุโลมตามให้เป็นการสำเร็จลงเป็นแบบอย่างเรียบร้อยได้ ส่วนการในระหว่างที่รับราชการนั้นก็มีหลายคราว คือไปประเทศอินเดียแลยวาแลไปรักษาราชการแลทำสัญญาเมืองกลันตัน อันเป็นข้อราชการสำคัญที่ต้องใช้สติปัญญาเป็นอันมาก ได้รับราชการในมณฑลนอกกรุงเป็นเวลาถึง ๑๐ ปี มีความรู้แลชำนาญกว้างขวางในทางปกครองพระราชอาณาเขตร ครั้นเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เข้ามารับราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ได้เริ่มจัดการในกระทรวงนั้น ทั้งเป็นผู้ได้รับฉลองพระเดชพระคุณการส่วนพระองค์ในการก่อสร้างพระที่นั่งอัมพรสถาน แลดำริห์เริ่มการก่อสร้างพระที่นั่งอนันตสมาคม มีเวลาได้ออกไปตรวจการมณฑลไทรบุรีแลมลายูประเทศซึ่งเข้ากันในการปกครอง ครั้นเมื่อเสด็จพระราชดำเนินกลับจากประเทศยุโรปครั้งนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายไปรับราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนครบาลเพื่อจะได้ตรวจตราจัดการปกครองมณฑลกรุงเทพ ฯ แลบัญชาการกรมสุขาภิบาล ส่วนการที่ได้ฉลองพระเดชพระคุณฉะเพาะพระองค์ มีการก่อสร้างพระที่นั่งเป็นต้น ก็ยังคงติดอยู่เป็นการฉะเพาะตนอีกแผนกหนึ่ง

พระยาสุขุมนัยวินิตเป็นผู้มีอัธยาศัยซื่อตรง มั่นคงต่อความคิดอันได้กำหนดไว้ว่าจะทำแล้วมิได้ละเลยให้จืดจางเคลื่อนคลาย มีความรู้แลสติปัญญาพอที่จะใช้ความตั้งใจนั้นให้ดำเนินไป

ได้ด้วยแยบคาย แลอุบายอันชอบประกอบด้วยความกตัญญูแล กตเวที ทั้งเมตตาปราณีเปนเบื้องน่า มีความอุสาหะแลความเพียร เปนกำลัง จึงอาจจะยังราชกิจทั้งปวงในน่าที่ให้สำเร็จได้โดยสะดวก ดีควรจะชม เปนที่นิยมทั่วไปในหมู่ชนเปนอันมาก ปรากฎมา โดยลำดับ ทรงพระราชดำริห์ว่าผู้ซึ่งมีอัธยาศัยแลความสามารถ เช่นนี้ คงจะได้รับราชการในตำแหน่งน่าที่ยืนยาวสืบไป เปนผู้ สมควรจะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ยกย่องขึ้นไว้ในตำแหน่ง เจ้าพระยาให้เปนตัวอย่างของข้าราชการทั้งปวงสืบไปภายน่า

จึงมีพระบรมราชโองการ ดำรัสสั่งให้สถาปนาพระยาสุขุม นัยวินิตขึ้นเปนเจ้าพระยา มีสมญาจาฤกในหิรัญบัตรว่า เจ้าพระยา ยมราช ชาติเสนางคนรินทร มหินทราธิบดีศรีวิชัย ราชมไหสวรรย- บริรักษ์ ภูมิพิทักษโลกาธิกรณ์ สิงหพาหเทพยมุรธาธรราชธานี มหาสมุหประธาน สุขุมนัยบริหารอเนกนรสมาคม สรรโพดมม- สุทธิศุขวัฒณาการ มหานคราภิบาลอรรคมาตยาธิบดี อภัยพิริย- บรากรมพาหุคชนาม ถือศักดินา ๑๐๐๐๐ จงเจริญทฤฆชนมายุ พรรณศุขศิริสวัสดิพิพัฒนมงคล ธนสารสมบัติบริวารสมบูรณ์ทุก ประการ เทอญ.

เจ้าพระยายมราชอื่น หรือผู้อื่นซึ่งได้เปนตำแหน่งเสนาบดี กระทรวงนครบาลแต่ก่อนมา ไม่มีท่านผู้ใดเคยทำราชการในกระ ทรวงนั้นมากและใหญ่ยากยิ่งกว่าเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ข้อนี้อาจอ้างได้ด้วยไม่เกรงคำคัดค้าน เพราะเสนาบดีกระทรวง นครบาลแต่ก่อน มีแต่หน้าที่ในการปกครองรักษาสันติสุขในราช

ธานีเป็นสำคัญ จนถึงเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ต้องรับราชการเพิ่มขึ้นอีกหลายอย่าง เมื่อแต่งประวัตินี้มีเวลาแต่พอจะจาระไนได้แต่โดยย่อ คือ อำนวยการสร้างพระที่นั่งอนันตสมาคม สร้างประปา และสร้างโรงทำไฟฟ้าหลวงสำหรับใช้ทางฝ่ายเหนือพระนครเป็นต้น นอกจากนั้นเมื่อขยายภูมิพระนครให้กว้างขวางออกไปในตอนปลายรัชชกาลที่ ๕ โปรดให้เจ้าพระยายมราชเป็นผู้อำนวยการสร้างถนนและสพานแทบทุกแห่ง ส่วนการปกครองรักษาสันติสุขของพระนครในหน้าที่กระทรวงนครบาลก็ยากยิ่งขึ้นโดยลำดับมาตั้งแต่ก่อนเจ้าพระยายมราชมาเป็นเจ้ากระทรวง เมื่อถึงสมัยของท่าน ๆ เอาคุณสมบัติที่รู้จักผูกใจคนอันมีประจำตัวมาแต่ก่อนแล้วมาใช้เป็นกำลังได้มาก คือว่าไม่ถือตัวทำภูมิเข้าคนได้ทุกชั้น เป็นต้นแต่ชาวพระนครทุกชาติทุกภาษาใครมีกิจธุระที่จะให้ท่านช่วย ก็ยอมให้ไปหาถึงตัวได้ทั่วหน้าเป็นนิจ การอันใดที่พอจะช่วยได้ก็ช่วยด้วยความเต็มใจและไม่เบียดเบียฬผู้ใด อันเป็นเหตุที่ท่านได้รับไมตรีจิตต์ของคนทั้งหลายพากันนับถือโดยมาก แต่ถ้าว่าโดยทั่วไปเจ้าพระยายมราชได้อาศัยพระเมตตากรุณาของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงอุดหนุนโดยไว้วางพระราชหฤทัย เป็นปัจจัยประกอบกับคุณวุฒิของท่าน จึงได้มีเกียรติระบือชื่อเสียงว่าเป็นคนสำคัญคน ๑ ในรัชชกาลที่ ๕

การที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระเมตตาเจ้าพระยายมราชถึงเพียงใด มีกรณีย์ที่เป็นอุทาหรณ์ จะนำมาแสดงไว้ด้วย ครั้งหนึ่งเจ้าพระยายมราชป่วยเป็นไข้ถึงต้องล้มหมอนนอนเสื่อขาด

เผ้าไปหลายวัน โปรดให้มหาดเล็กไปฟังอาการกราบทูลเสมอ พอเจ้าพระยายมราชค่อยคลายป่วยเดินได้เป็นแต่ยังอ่อนเพลีย วัน ๑ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเรือพระที่นั่งยนต์เสด็จไปเยี่ยมเจ้าพระยายมราชถึงบ้านที่บางขุนพรหม ดำรัสว่าอยากจะเสด็จไปเยี่ยมแต่เมื่อแรกเจ็บแต่ขัดอยู่ด้วยราชประเพณี แต่ก่อนมาถ้าเสนาบดีคนใดป่วยจนอาการถึงจะไม่รอดแล้วพระเจ้าแผ่นดินจึงเสด็จไปเยี่ยม เสด็จไปเยี่ยมใครคนทั้งหลายก็เข้าใจกันว่าเสนาบดีคนนั้นจะตาย จะเสด็จเยี่ยมแต่แรกป่วยทรงเกรงจะลือกันว่าเจ้าพระยายมราชจะถึงอสัญกรรมจึงรอมาจนอาการฟื้นแล้วจึงเสด็จไปเยี่ยม แต่การที่เสด็จไปเยี่ยมครั้งนั้นมาเป็นคุณข้อสำคัญแก่เจ้าพระยายมราชเมื่อภายหลัง ด้วยทอดพระเนตรเห็นบ้านเรือนของท่านที่บางขุนพรหมซอมซ่อไม่สมกับเกียรติยศเสนาบดีผู้มีความชอบ จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานบ้านณศาลาแดงซึ่งเดิมเป็นบ้านเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) แล้วตกเป็นของหลวงและยังว่างอยู่นั้น ให้เป็นสิทธิแก่เจ้าพระยายมราชเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ท่านได้อยู่ต่อมาจนตลอดอายุ ต่อมาในปีนั้นเองถึงเดือนกรกฎาคม เจ้าพระยายมราชทำบุญฉลองอายุครบ ๔ รอบปี เวลานั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประทับอยู่เมืองเพ็ชร์บุรี ทรงพระกรุณามีลายพระราชหัตถ์เลขาพระราชทานพรกับของขวัญมายังเจ้าพระยายมราช ดังพิมพ์ไว้ต่อนี้ไป

[illegible]

วันที่ ๑๐ กรกฎาคม [illegible]

[illegible]

ปัญญา ที่จะได้ทำการ [illegible]

[illegible]

เจ้าพระยายมราชได้รับพรกับของขวัญที่พระราชทานครั้งนั้น จะมีความชื่นชมยินดีและรู้สึกพระเมตตา กรุณา สักเพียงใด พอจะคาดได้ แต่ไม่มีผู้ใดแม้ตัวเจ้าพระยายมราชเอง ที่จะคาดว่าต่อมาอีกเพียง ๔ เดือนสมเด็จพระปิยมหาราชเจ้าจะประชวรเสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม ใน พ. ศ. ๒๔๕๓ นั้น เป็นเหตุให้เกิดโศกาลัยทั่วไปทั้งประเทศ.

เจ้าพระยายมราชเป็นเสนาบดีอยู่ ๔ ปีก็สิ้นรัชชกาลที่ ๕ เวลานั้นอายุท่านได้ ๔๘ ปี

ภาคที่ ๒

ตอนที่ ๕

สมัยรัชกาลที่ ๖

พระวรวงศเธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต ทรงแต่ง

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเสวยราชสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ เวลานั้นเจ้าพระยายมราชนับว่าย่างเข้าสู่มัชฌิมวัย แต่สำหรับตำแหน่งราชการได้บรรลุถึงขีดสูงสุด คือตำแหน่งเสนาบดีแล้ว การงานซึ่งท่านทำในระหว่างสมัยนี้ แสดงให้เห็นว่าท่านได้รับความรู้จากความชำนิชำนาญ อันประกอบด้วยสติปัญญาเฉียบแหลม นิสสัยส่วนตัวของท่านและความประพฤติต่อผู้ใหญ่ผู้น้อยที่เกี่ยวกับท่านทั่วไป ก็แสดงให้เห็นว่าเป็นผลแห่งความชำนิชำนาญอันประกอบด้วยปัญญาดั่งกล่าวมาแล้ว ยิ่งท่านเจริญ

หมายเหตุ ประวัติภาค ๑ และภาค ๒ แต่งในระยะเวลาเดียวกัน ผู้ทรงพระนิพนธ์ภาค ๑ ทรงที่เกาะหมาก ส่วนตอน ๕ ตอน ๖ แห่งภาคหลังนี้แต่งในกรุงเทพ ฯ ไม่มีโอกาสจะรอดูได้ว่าภาค ๑ จะทรงอย่างไร เพราะงานเมรุกระชั้นอยู่แล้ว เหตุฉนั้นความบางตอนอาจกล่าวซ้ำกันบ้าง.

ขึ้นด้วยอาวุโสและด้วยลาภยศฐานันดร ท่านยิ่งแสดงอุปนิสสัยอ่อนโยนและถ่อมตัวยิ่งขึ้นโดยลำดับ

ในตอนที่แล้วมาความประจักษ์ว่า ภายในระยะ ๔ ปีที่ดำรงตำแหน่ง เสนาบดี กระทรวง โยธาธิการ และกระทรวงนครบาลนั้น ท่านได้ทำตัวให้เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างรวดเร็ว จนทรงสำแดงพระมหากรุณาธิคุณอุปการะเป็นการส่วนตัว เช่นพระราชทานบ้านศาลาแดงให้อยู่ เจ็บไข้ก็เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมถึงบ้านเป็นต้น รู้สึกว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงคงจะทรงพระกรุณา เจ้าพระยายมราช ดุจผู้ใหญ่ที่ได้ชุบเลี้ยงผู้น้อยอย่างที่เรียกว่า ปั้นขึ้นให้เป็นตัวแล้วและผู้น้อยนั้นยังแสดงความสามารถให้เห็นชัด เป็นการรับรองว่าผู้ใหญ่ได้ยกย่องโดยถูกต้องและโดยปราศจากลำเอียงแล้วด้วย ราชการในสมัยนั้นเป็นไปในลักษณะที่ พระเจ้าแผ่นดินมิได้ทรงดำรงแต่ตำแหน่งพระมหากษัตริย์อย่างเดียวเท่านั้น หากทรงทำหน้าที่อัครมหาเสนาบดี หรือที่เรียกกันทุกวันนี้ว่า นายกรัฐมนตรีด้วยอีกส่วนหนึ่ง เพราะต้องประทับเป็นประธานในเสนาบดีสภา ต้องทรงวางแนวรัฐประศาสโนบายให้แก่เจ้ากระทรวงแล้ว ยังต้องควบคุมให้กิจการเป็นไปตามแนวรัฐประศาสโนบายนั้นด้วย ครั้นเมื่อเปลี่ยนรัชกาล วิธีปฏิบัติราชการ ระหว่างพระเจ้าแผ่นดิน กับเสนาบดีย่อมเปลี่ยนไปบ้าง ตามส่วนแห่งพระราชอัธยาศัยของพระเจ้า

แผ่นดิน ผู้ที่ฉลองพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่แล้วมาโดยคล่องแคล่วถูกพระราชอัธยาศัย บางทีอาจไม่สดวกสำหรับพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ก็เป็นได้ อาการเช่นนี้ย่อมเกิดขึ้นเสมอ ไม่แต่ระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับเสนาบดีเท่านั้น แต่ระหว่างหัวหน้า การงานทุกอย่าง ทุกชั้นกับผู้ อยู่ใต้บังคับบัญชา ของตนก็มีเหมือนกัน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ ทรงบัญชาราชการโดย อาศัยหลัก รัฐประศาสโนบาย เดียว กันกับ สมเด็จ พระบรมชนกนาถ แต่พระราชอัธยาศัยไม่สู้เหมือนกันทีเดียว ในรัชกาลที่ ๕ ตอนกลางและตอนหลังเสนาบดีส่วนมากเป็นบุคคลที่ท่านเลี้ยงขึ้นมาแต่ตำแหน่งต่ำ ๆ ทรงคุ้นเคยมามาก ทรงหัดมาเอง ตรงกับคำที่พูดกันเล่น ๆ ว่าเป็น "ลูกศิษย์" ท่านทั้งนั้น ในรัชกาลที่ ๖ ชั้นต้น เสนาบดีแทบทุกท่านมีพระชัณษาและอายุมากกว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึงคนละรุ่นทีเดียว เพราะ ฉะนั้น เมื่อพระองค์ เป็นผู้ มีพระ อัธยาศัย สุภาพ เป็น อย่าง-อุกฤษฏ์ดั่งรู้กันอยู่แล้ว ก็ย่อมเป็นเหตุให้ทรงเกรงใจท่านเสนาบดีเหล่านั้น ความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับเสนาบดีเหล่านั้นจึงต่างกันกับในรัชกาลที่ ๕ ด้วยเหตุนี้เป็นข้อใหญ่ จึงเป็นผลให้ทรง ปล่อยการงานไว้ใน มือเจ้ากระทรวง ยิ่งขึ้น กว่าในรัชกาล ก่อนโดยมากทรงวางรัฐประศาสโนบายให้ แต่ไม่สู้จะได้ทรงควบคุมกวดขันเหมือนอย่างในรัชกาลที่แล้วมา ส่วนเจ้าพระยายมราช

นั้น เมื่อลักษณะการเปลี่ยนแปลงไปดังกล่าวมาแล้วนี้ ก็ยังคงสนองพระเดชพระคุณให้เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยต่อมา ยิ่งได้ ทรงใช้มากขึ้น ก็ยิ่งทรง พระเมตตา ขึ้นโดยลำดับ จนกระทั่งโปรดเกล้า ฯ ให้ยกกระทรวงมหาดไทยอันเป็นกระทรวงใหญ่ที่สุดกระทรวงหนึ่งมาสมทบไว้ในความรับผิดชอบของท่าน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

ความสัมพันธ์ในระหว่างเจ้าพระยายมราชกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ พอจะแยกออกกล่าวได้เป็น ๓ สถาน คือ

๑. ทรงชุบเลี้ยงเป็นฉันสหายและฉันข้าในราชสกุล

๒. ทรงยกย่องฉันปราชญ์และอาจารย์

๓. ทรงใช้สอยและยกย่องฉันเสนาบดีและมุขมนตรี

จะได้พิจารณาหลักฐานจากเอกสารต่าง ๆ มาประกอบให้เห็นอาการทั้ง ๓ อย่างดั่งได้กล่าวมาแล้วนี้โดยลำดับ

ในฉันสหายและข้านั้น จะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ทรงปรับทุกข์สุขเนือง ๆ ตรงมายังเจ้าพระยายมราชตลอดจนกระทั่งทรงฝากฝังข้าไทยส่วนพระองค์ซึ่งทรงเป็นห่วงว่า เมื่อสิ้นพระองค์ลงไปแล้วอาจได้รับความลำบากอดหยากขัดสนเป็นต้น ในเวลาทรงทำพระราชพินัยกรรม์ครั้งใดก็โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยายมราชเข้าไปลงนามเป็นพะยาน และเป็นผู้กราบบังคมทูลสอบทานตามธรรมเนียมการทำพินัยกรรม์ นอกจากนั้นยังได้พระราชทานพระมหากรุณาให้ตั้งเครื่องเสวยรับเสด็จที่บ้านเนือง ๆ เวลา

เสด็จประพาสบางคราวก็โปรดให้ไปตามเสด็จ เมื่อพระราชทานตราวัลภาภรณ์เป็นบำเหน็จความชอบส่วนพระองค์ ก็ได้ทรงร่างคำยกย่องความดีความชอบด้วยพระองค์เองว่า "ได้ปฏิบัติ (พระองค์) เช่นพยาบาลในเวลาประชวรเป็นต้น (เวลาประทับอยู่ที่ประเทศอังกฤษ) นับว่าเป็นที่ทรงคุ้นเคยอย่างสนิทสนม ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์แล้ว และต่อมายังได้สนองพระเดชพระคุณในส่วนพระองค์ ทั้งเมื่อก่อนเสวยราชย์และเสวยราชย์แล้ว" ครั้นเมื่อ พระราชทาน สุพรรณบัฏ ทรงพระราชนิพนธ์ สร้อยนาม พระราชทานด้วยว่า "นิตยภักดีศรีสุโขปสดัมภก"

ในฉันครูนั้น นอกจากที่ทรงยกย่องอยู่บ่อย ๆ โดยทรงเรียกเจ้าพระยายมราชว่า "ครู" แล้ว ควรจะสังเกตด้วยว่าในประกาศพระราชทานตราวัลภาภรณ์ (๒๔๖๒) ซึ่งได้อ้างมาข้างบนนี้แล้วนั้น ยังมีความอีกข้อหนึ่งซึ่งว่า "เจ้าพระยายมราชได้รับราชการถวายพระอักษรเมื่อประทับอยู่ ณ ประเทศอังกฤษ" อีกแห่งหนึ่งได้ทรงไว้ในคำนำพระราชนิพนธ์ "ตามใจท่าน" ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์ช่วยงานทำบุญอายุ ๖๐ ปี ของเจ้าพระยายมราช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ นั้นว่า "..................เรื่องลคอนนี้..............................ได้สำเร็จ เป็นภาษาไทย ขึ้นได้โดย อาศัยความพยายาม ของผู้เป็นศิษย์ของเจ้าพระยายมราชถึง ๒ คน คือข้าพเจ้าผู้แปลและประพันธ์เรื่องคนหนึ่ง กับพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี ผู้ทรง

ช่วยประทานความ เห็นในทาง แปลศัพท์ และโวหารของ เชกส์เปียร์ อีกองค์หนึ่ง ส่วนข้าพเจ้ารู้สึกยินดีที่ได้มีโอกาศตอบแทนบุญคุณที่เจ้าพระยายมราชได้มีมาแก่ข้าพเจ้า เมื่อข้าพเจ้ายังเยาว์วัยและอยู่ในประเทศห่างไกลจากเมืองบิดร" ในสร้อยชื่อซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ พระราชทานด้วยพระองค์เอง เมื่อตอนพระราชทาน สุพรรณบัฏนั้น ก็มีอยู่วรรคหนึ่งซึ่งว่า "ฉัฏฐมราชคุรุฐานะวโรปการี" ในฐานปราชญ์ ได้ทรงยกย่องสืบมาแต่ข้อที่เจ้าพระยายมราชเคยเป็นเปรียญเมื่อครั้งอุปสมบท จึงได้โปรดเกล้า ฯ ให้แต่งขาวเป็นอุบาสกเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเวลาเสด็จลงบูชาพระในงานวิสาขะบูชาที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และให้เป็นราชบัณฑิตถวายน้ำที่พระที่นั่งอัฐทิศในเบื้องต้นแห่งพระราชพิธีบรมราชาภิเษกทั้งสองคราว นอกจากนั้นยังได้พระราชทานพัดเปรียญจำลองยกย่องความรู้ในทางธรรมวินัยอีกด้วย ในหมวดนี้บางทีจะ ควรกล่าว ถึงการที่ โปรดเกล้า ฯ ให้เป็น พระยา แรกนาระหว่างที่เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการเป็นพระราชวงศ์ จะมาทรงทำหน้าที่พระยาแรกนาไม่ได้นั้น เพราะได้ทราบจากตัวท่านเองว่า ผู้เป็นพระยาแรกนาต้องรักษาศีลและทำการบูชาพระโดยละเอียดลออเป็นพิเศษ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ท่านทำหน้าที่นี้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๕ จนถึง ๒๔๖๔

ในส่วนที่ ทรงใช้ และยกย่อง ฉันเสนาบดี และ มุขมนตรีนั้น

อยู่ข้างจะเป็นเรื่องยาวสักหน่อย เพราะความจริงถ้าจะว่าถึงอัธยาศัยเจ้าพระยายมราชแล้ว แท้จริงเจ้าพระยายมราชมิได้มีนิสสัยเป็นปราชญ์หรือกวีหรือนักประพันธ์แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง หากเป็นผู้รู้จักเอาชนะแก่การ, รู้จักใช้วิธีชนะแก่ความชั่วร้ายของผู้อื่นด้วยความดี แม้แต่ตัวท่านเองท่านก็ชนะอย่างสมบูรณ์จนไม่รู้จักเสียสติด้วยความโกรธ สิ่งที่เหมาะแก่นิสสัยท่านที่สุดก็คือ การทำราชการ การบังคับบัญชาคน ไม่มีสิ่งใดที่จะทำให้ท่านเพลิดเพลินยิ่งไปกว่าการทำราชการ และดูเหมือนจะไม่รู้สึกเหน็จเหนื่อยเสียด้วย ผู้ที่ไม่เคยร่วมราชการกับท่านแต่คุ้นเคยกับท่านในส่วนตัว ได้เคยสังเกตว่าเมื่อท่านกลับจากทำงานถึงบ้านแล้วใจก็ยังหมกมุ่นอยู่ในข้อราชการ ถ้าจะคุยกับท่านเรื่องใด ๆ ก็ดูไม่จับใจเท่าเรื่องราชการ ในส่วนทรงยกย่องสติปัญญาของท่านเพื่อจะรวมความให้สั้น จึงขอแสดงด้วยหลักฐานพระราชหัตถเลขาพระราชทานนามสกุล ดังต่อไปนี้

พิเคราะห์ดูราชการของท่านในสมัยรัชชกาลที่ ๖ นี้เห็นจะแยกได้เป็น ๒ ตอนคือ ตอนเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล ๑ ตอนที่รวมกระทรวง นครบาล กับ มหาดไทย ท่านดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๑ ในตอนต้น นั้น จำจะต้อง ย้อนไป กล่าวถึงความเบื้องหลังเล็กน้อย ตัวท่านเองเคยเล่าว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ได้ทรง พระราชปรารภกับท่านว่า การที่โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาลนั้น โดยมีพระราชประสงค์ จะให้จัดการที่ เป็นชิ้นใหญ่-๒-๓ อย่าง ซึ่งยังไม่ได้ทำหรือทำแล้ว ยังไม่ สู้จะ สำเร็จที เดียวคือการ กำหนด ให้ประชาชน มีเวลา-เข้ารับราชการทหาร ๑ การจัด

ระเบียบที่ประชาชนจะออกเงินอุดหนุนราชการเป็นรายตัว ๑ การประปาสำหรับพระนคร ๑ สองอย่างข้างต้นนั้นได้สำเร็จไปแล้วในรัชกาลที่ ๕ แต่การประปายังค้างอยู่ ปัญหาเรื่องการประปานี้เป็นปัญหาสำคัญ เพราะเวลานั้นมีโรคระบาด เช่นอหิวาตกโรคเกิดขึ้นเป็นคราว ๆ ในเวลาหน้าแล้งน้ำในแม่น้ำเค็มหรือกร่อย เมื่อมีโรคระบาดลุกลามขึ้นครั้งใด ก็ย่อมเสียชีวิตประชาชนและเสียความไว้วางใจแห่งนานาประเทศบรรดาที่ติดต่อ ดังจะเห็นได้จากวิธีที่พวกฝรั่งในสหรัฐมลายูชอบกล่าวทับถมว่า ถ้าใครจะมาเที่ยวกรุงเทพ ฯ ก็ขอให้ระวังอย่ามาตายลงเป็นต้น ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งนั้นก็คือถูกกักด่านสำหรับสินค้าใหญ่ ๆ เช่นสุกร โคกระบือ ซึ่งเป็นโรคระบาดบางอย่างอีกด้วยจึงเป็นการสำคัญอย่างยิ่งที่จะต้องให้มีน้ำที่สอาดใช้บริโภคให้แพร่หลาย แต่การตั้งประปาไม่สำเร็จได้เพียงซื้อเครื่องจักรมา กรองน้ำให้บริสุทธิ์หรือ เพียงก่อสร้างบริเวณประปาที่พญาไทขึ้นเท่านั้น ยังต้องทำการขุดคลองลำเลียงน้ำขึ้นไปจนถึงเชียงราก ซึ่งต้องจัดการติดต่อหาซื้อที่ดินตลอดทางขึ้นไป แล้วยังมีปัญหาเรื่องกำลังไฟฟ้าที่จะเดินเครื่องจักรอีกด้วย แปลว่าตั้งโรงไฟฟ้าขึ้นอีกโรงหนึ่ง ซึ่งไม่สู้จะง่ายนัก เพราะเป็นการขัดกับสัมปทานที่บริษัทไฟฟ้าสยามได้ไว้ในสมัยก่อนจะคิดทำประปานั้นด้วย การทั้งนี้เจ้าพระยายมราชได้จัดไปจนสำเร็จเป็นชิ้นที่ควรยกขึ้นกล่าวอันหนึ่ง ส่วนกิจการโดยปกติของกระทรวงนคร

บาลนั้น งานที่สำคัญที่สุดย่อมอยู่ในหมวดปกครองท้องที่ แต่ท้องที่กรุงเทพ ฯ นั้นผิดกับภายนอกเพราะมีผู้คนสำส่อน ทั้งต่างชาติต่างภาษาเป็นอันมาก ทั้งในเวลานั้นลำบากด้วยเรื่องนานาประเทศยังสงวนอำนาจกระทรวงศาลด้วยหลักสภาพนอกอาณาเขตต์ อันเป็นเหตุติดขัดในเรื่องจับกุมชำระผู้ร้าย และผู้หลีกเลี่ยงพระราชกำหนดกฎหมายต่าง ๆ นานาเข้าใจว่า ผู้ปกครองท้องที่ คงจะต้องใช้ความอดทนระมัดระวังมิใช่น้อย ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้โอนราชการเรือนจำทั่วประเทศสยามเข้ามาไว้ในบังคับบัญชา เสนาบดีกระทรวงนครบาลตั้งเป็นกรมใหญ่เรียกว่า กรมราชทัณฑ์และได้โอนกรมตำรวจภูธร เข้ามารวม กับตำรวจนครบาล เป็นกรม ใหญ่อีก กรมหนึ่งเรียกว่า กรมตำรวจภูธรและนครบาล เป็นการเพิ่มความรับผิดชอบขึ้นอีกเป็นอันมาก ได้แก้ไขขยายกิจการอื่น ๆ ในหน้าที่ เช่น งานเจ้าท่า งานสุขาภิบาลเป็นต้น นอกจากนี้ยังมีงานต่างกระทรวงซึ่งเสนาบดีกระทรวงนครบาลต้องรับทำให้ในฐานที่เป็นเทศาภิบาลมณฑลกรุงเทพ ฯ อีกด้วยเป็นต้นว่า งานสัสดี งานศึกษาประชาชนและงานสรรพากร

ในระหว่างนี้เจ้าพระยายมราช ได้ริเริ่มตั้งบริษัททำปูนสิเมนต์ขึ้นโดยได้ตรวจพบดินขาวใกล้ทางรถไฟสายเหนือ ในตำบลที่เคยได้ ชื่อว่า เมืองเสนา ราชนคร หรือเมือง ขีดขินใกล้ สถานี บ้าน หมอระหว่างสระบุรี กับลพบุรี เป็นบริษัทใหญ่มีทุนหนึ่งล้านบาทและ

อยู่ในจำพวกบริษัทไทยแรก ๆ ที่มีทุนส่วนมากเป็นของไทย และจดทะเบียนเป็นบริษัทไทย แม้ว่าบริษัทไทยโดยมากจะตั้งไม่ใคร่ติดในเวลานั้นก็ดี แต่บริษัทปูนซิเมนต์ไทยนี้ดำเนินการสำเร็จเรียบร้อยตลอดมา ในขั้นต้นทำปูนซิเมนต์ขึ้นได้วันละ ๔๐๐ ถัง ได้ขยายการงานจนบัดนี้ทำปูนได้ถึงวันละ ๑๒๐๐ ถัง และสามารถแบ่งกำไรงามแก่ผู้ถือหุ้น

ในระยะแรกแห่งรัชชกาลที่ ๖ เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เริ่มตั้งกองเสือป่าขึ้น ท่านก็ได้อาษาสมัครเข้าเป็นพลเสือป่าอยู่ในกองหลวง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบังคับการด้วยพระองค์เอง ครั้นเมื่อขยายการเสือป่าออกไปให้มีเสือป่ารักษาดินแดน คือพลเรือนที่มิใช่นักรบอาษาทำหน้าที่ป้องกันท้องที่ตามแบบ Territorial Army ของอังกฤษระหว่างมหาสงครามนั้น ท่านได้เป็นผู้บัญชาการกองเสนารักษาดินแดนกรุงเทพ ฯ ซึ่งจัดเป็นกองพลใหญ่ เป็นตำแหน่งซึ่งได้รับคำยกย่องว่า " ยากมาก เพราะต้องบังคับบุคคลต่างกระทรวงทะบวงการมากหลาย " (คัดจากคำปรึกษาความชอบตามพระราชบัญญัติเครื่องราชอิศศริยาภรณ์อันมีศักดิ์ รามาธิบดี พ.ศ. ๒๔๖๐) ในหน้าที่นี้ท่านได้โดยเสด็จไปฝึกซ้อมกลางสนามใน เขตต์ระหว่างนครปฐม กับราชบุรีในหน้าที่แม่ทัพต่อสู้กับพระองค์หลายครั้ง ได้เป็นราชองครักษ์พิเศษ จนกระทั่งในที่สุดทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระ

ราชทานยศให้เป็นนายพลเสือป่าเป็นบำเหน็จ ในเวลาเดียวกันนั้นโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งกองลูกเสือขึ้นทั่วพระราชอาณาเขตต์และให้ เจ้าพระยายมราช เป็นสภานายก จัดการลูกเสือ กรุงเทพ พระมหานครตลอดมาจน ท่านพ้นจากหน้าที่ราชการ

ครั้นพุทธศักราช ๒๔๖๐ โดยที่รูปการณ์ในมหาสงคราม-เปลี่ยนแปลงไป คือการรบไม่ได้จำกัดอยู่ในระหว่างนักรบเท่านั้น เรือดำน้ำเยอรมันออกทำร้ายแก่เรือค้าขายเนือง ๆ พระบาทสมเด็จ พระมงกุฎ เกล้าเจ้า อยู่หัว ทรง ปรึกษา เสนาบดี สภา เห็นชอบ-พร้อมกัน ในการที่จะเข้าร่วมสงครามกับฝ่ายสัมพันธมิตร์เพื่อค้านการกระทำของฝ่ายเยอรมันดังได้กล่าวมาแล้ว หน้าที่ตระเตรียมตกอยู่ในระหว่างทหารตำรวจและผู้ปกครองท้องที่เป็นส่วนมาก เจ้าพระยายมราช เกี่ยวด้วยหน้าที่รักษา ความสงบในพระนคร ตลอดจนการจับกุมชนชาติที่เวลานั้นเป็นศัตรู ต้องกำกับงานกวดขันถึงไปอยู่ที่กระทรวงนครบาลตลอดคืน ในคืนก่อนที่จะประกาศสงครามเมื่อรุ่งขึ้นกิจการดำเนินสำเร็จไปแล้ว เสนาธิการทหารบก (สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ) ซึ่งเสด็จมาประทับอยู่ด้วยตลอดคืนนั้นออกพระโอษฐว่า "ฉันเป็นห่วงเจ้าคุณมาก เพราะงานใหญ่และใหม่ ไม่คิดเลยว่าจะเรียบร้อยถึงเพียงนี้" เมื่อสงครามถึงที่สุด ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

พระราชทานฐานันดรมหาโยธิน แห่งเครื่องราชอิศศริยาภรณ์อันมีศักดิ์รามาธิบดีเป็นเครื่องแสดงความชอบ ปรากฎคำปรึกษาความชอบดังนี้

"คณะที่ปรึกษาประชุมกันตามความในพระราชบัญญัติมาตรา ๒๐ เห็นพร้อมกันว่า มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยายมราชซึ่งในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนครบาล ได้อำนวยการเรื่องเกณฑ์พลเมืองใน กรุงเทพมหานครเข้ารับราชการตาม พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร แต่เริ่มใช้พระราชบัญญัติในเขตต์นี้มาจนบัดนี้นับว่าเป็นราชการซึ่งยากยิ่งกว่าในเขตต์อื่น ๆ เพราะมีคนสำส่อนมาก ในทางเสือป่า ก็ได้รับราชการในตำแหน่ง ผู้บัญชาการกอง เสนารักษาดินแดนกรุงเทพ ฯ แต่ต้นมาอันเป็นตำแหน่งยากมาก เพราะต้องบังคับบุคคลต่างกระทรวงทะบวงการมากหลาย นับว่ามีความชอบตามพระราชบัญญัติเครื่องราชอิศศริยาภรณ์อันมีศักดิ์รามาธิบดี มาตรา ๑๖ ตอนท้ายนั้น"

"อนึ่งเนื่องใน การประกาศสงคราม เยอรมันนี แลเอาสเตรีย ฮุงการี ได้เป็นผู้อำนวยการจับกุมชนชาติสัตรู ทั้งรักษาความสงบเรียบร้อยในพระนคร การอันนั้นสำเร็จเรียบร้อยดียิ่ง นับว่ามีความชอบตามพระราชบัญญัติมาตรา ๑๕ ตอนท้ายหมายอักษร จ. จึงเห็นว่าสมควรได้รับพระราชทานฐานันดรชั้นมหาโยธิน"

ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ เกิดอุทกภัยทั้งในประเทศสยาม และประ

เทศอินโดจีนฝรั่งเศส ประเทศพม่า ซึ่งเป็นแหล่งข้าวใหญ่ที่สุดในโลกทั้งสามประเทศ เป็นเหตุที่จะพึงวิตกว่า ราษฎรจะอดข้าว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งกรรมการกำกับตรวจตราการค้าข้าวขึ้นคณะหนึ่ง เพื่อผ่อนผันมิให้เกิดทุพภิกขภัย แต่ให้โอกาสให้ได้ผ่อนขายบ้างตามกำลังและจำนวนพอมิให้การค้าขายต้องหยุดชงักเสียทีเดียว ได้โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยายมราชเข้าร่วมอยู่ในคณะนั้นด้วย ท่านได้เป็นกรรมการที่ "เป็นราชการ" ยิ่งผู้หนึ่งในคณะนั้น ในที่สุดก็สามารถป้องกันทุพภิกขภัยมิให้เกิดขึ้นได้

ก่อนที่จะผ่านไปสู่ยุคหลังแห่งรัชกาลที่ ๖ คือตอนที่รวมกระทรวงมหาดไทยนั้นจะต้องกล่าวเติมด้วยว่า ในระหว่างยุคแรกนี้ได้ทรงพระราชดำริตั้งยศสูงสุดฝ่ายพลเรือนขึ้นอีกชั้นหนึ่ง เรียกว่า "มหาอำมาตย์นายก" ให้เทียบเท่าจอมพลทหาร และได้โปรดเกล้า ฯ ให้เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ) และเสนาบดีกระทรวงนครบาลรับพระราชทานยศชั้นนี้ ตั้งแต่นั้นมาก็มิได้พระราชทานยศนี้แก่ผู้ใดอีก

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๖๕ เจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ มีอาการป่วย กราบถวายบังคมลา ออกจากตำแหน่งเสนาบดี กระทรวงมหาด-ไทย ทรงพระราชดำริว่า แต่ก่อนนั้นการปกครองท้องที่แยกย้าย

กันอยู่เป็นหลายกระทรวง คือพระนครอยู่ในหน้าที่นครบาล หัวเมืองอยู่ในกลาโหม,มหาดไทยและกรมท่า ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้รวม หน้าที่ปกครอง หัวเมือง มาขึ้น อยู่ในกระทรวง มหาดไทย แต่แห่งเดียว บัดนั้นราชการได้ดำเนินมาถึงขีดขั้นอันสมควรที่จะรวมหน้าที่ปกครองท้องที่ไว้แห่งเดียวได้แล้ว ทรงเห็นว่าเจ้าพระยายมราช "เป็นผู้ชำนาญในการปกครองท้องที่มานานแล้วทั้งในกรุงและหัวเมือง และอยู่ในฐานะแห่งมุขมนตรีเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยเป็นอันมาก สมควรจะรับพระราชภาระตามโครงการณ์ที่ตั้งขึ้นใหม่นี้ได้" (คัดจากประกาศตั้งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๕) จึงโปรดให้เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตามรูปใหม่นี้ ในที่นี้น่าจะกล่าวเซกสักหน่อยหนึ่งถึงลักษณะงานปกครองท้องที่ ใคร ๆ ก็ย่อมทราบอยู่แล้วว่ากระทรวงมหาดไทยที่จัดขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ เพื่อให้เข้ารูปงานสมัยใหม่นั้น ปลดหน้าที่ตุลาการไปไว้ยุตติธรรม แต่รวมการปกครองท้องที่หัวเมืองทั้งหมดเข้ามาไว้ และมีกรมอัยยการ (หัวเมือง) กรมป่าไม้ กรมสรรพากรนอก เป็นกรมขึ้นใหญ่ ๆ ซึ่งเกิดขึ้นตามระยะเวลาต่อนั้นบ้าง จัดขึ้นแต่เดิมบ้าง ผู้ทรงริเริ่มจัดการทั้งนี้คือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความนิยมแห่งประชาชนหรือข้าราชการทั่ว ๆ ไป ตั้งแต่นั้นมาจนถึง รัชชกาลที่ ๖ มีอยู่ว่าเป็นกระทรวงที่ก้าวหน้าและบริบูรณ์ด้วยสมรรถภาพ

เป็นอย่างเยี่ยม เพราะฝีพระหัตถ์เสนาบดีพระองค์นั้นเป็นข้อใหญ่ และด้วยเหตุนี้เองงานที่ริเริ่มขึ้นใหม่หลายอย่าง จึงมักเกิดขึ้นโดยอาศัยพระองค์ท่าน ยิ่งเวลาล่วงไปงานก็หนักยิ่งขึ้นทุกทีจนกระทรวงนั้นขยายตัวใหญ่กว่ากระทรวงใด ๆ ทั้งสิ้น เมื่อสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพประชวร และกราบถวายบังคมลาออกจากหน้าที่ราชการ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพยายามที่จะผ่อนผันโอนงานที่พอจะโอนได้ไปไว้กระทรวงอื่นเสียบ้าง เพราะผู้ที่จะมีความอุตสาหะด้วยมีสติปัญญาด้วยให้เท่าเทียมกับสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพนั้นก็หายากอยู่ ทั้งตอนนี้มีงานใหม่เกิดขึ้นเป็นงานใหญ่ คืองานกรมสาธารณสุข เหตุฉะนั้นจึงได้โอนงานเรือนจำและตำรวจไปไว้ในนครบาล (ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น) และโอนงานสรรพากรนอกไปรวมกับสรรพากรในขึ้นอยู่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ โอนงานอัยยการไปไว้กระทรวงยุตติธรรม ครั้นต่อมาได้มีอุปสัคเกิดขึ้นบางอย่างในทางดำเนินงานระหว่างกรมใหญ่ต่าง ๆ ซึ่งยังก้าวก่ายกันอยู่บ้าง เช่น แผนกอัยยการเมื่อไปเสียจากสังกัดผู้ปกครองท้องที่ทำให้ความร่วมมือในระหว่างสองหน้าที่นั้นอ่อนลง ในโอกาสที่รวมหน้าที่ปกครองอีกครั้งหนึ่งในพ.ศ. ๒๔๖๕ นี้จึงได้โปรดเกล้า ฯ ให้โอนหน้าที่อัยยการมาไว้ในกระทรวงมหาดไทยใหม่ แต่ยกกรมราชทัณฑ์จากกระทรวงนครบาล ไปขึ้นอยู่ในกระทรวงยุตติธรรมเพื่อแบ่งปันภาระแก่กัน

เมื่อเจ้าพระยายมราชเข้าเป็นเสนาบดีมหาดไทยตามรูปใหม่นี้แล้ว ได้ตั้งใจจัดการอย่างเข้มแข็ง เป็นที่สังเกตว่าการงานเดินคล่องแคล่วขึ้นมาใหม่จนมีเสียง (หนังสือพิมพ์) เรียกท่านว่า "The New Broom" (ไม้กวาดอันใหม่ซึ่งสะสางกิจการที่ค้าง ๆ) ในตอนนี้ได้ออกกฎเสนาบดีจัดระเบียบการอยู่ชุดหนึ่ง บางกฎน่าจะยกมากล่าวในที่นี้เพื่อแสดงอนุสนธิแห่งประวัติการปกครองท้องที่ คือ:—

๑) ข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราว พ.ศ. ๒๔๖๕ ซึ่งกำหนดหน้าที่อำนาจและความรับผิดชอบของเจ้าหน้าที่ปกครองท้องที่ตามลำดับชั้น น่าจะอธิบายลงในระยะนี้ด้วยว่า การกำหนดหน้าที่ อำนาจ และความรับผิดชอบนั้น เดิมมาก็เคยมี โดยพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ เป็นต้น แต่เทศา, เจ้าเมือง, และนายอำเภอมิได้ทำงานฉะเพาะแต่งานของกระทรวงมหาดไทยอย่างเดียว หากต้องทำงาน "ฝาก" จากกระทรวงอื่นอีกด้วย เพื่อจะอาศัยใช้อำนาจของผู้ปกครองท้องที่ เช่น ในการภาษีอากรก็ต้องใช้อำนาจผู้ปกครองท้องที่บางอย่าง ในการศึกษาก็ต้องใช้อำนาจที่จะเกณฑ์เด็กมาเรียนเป็นต้น ในเวลาต่อมาเมื่อการงานของรัฐบาลขยายตัวขึ้น งานฝากเหล่านี้ทวีขึ้นทุกที จนกระทั่งผู้ปกครองท้องที่โดยฉะเพาะชั้นนายอำเภอ ไม่มีเวลาและกำลังจะทำให้ได้ผลดีทุกอย่างไป เหตุฉะนั้นข้อบังคับลักษณะ

ปกครองหัวเมืองชั่วคราวอันนี้จึงต้องเกิดขึ้น และพึงสังเกตความแห่งหนึ่งซึ่งกล่าวว่า

"มาตรา ๑๖ ถ้ามีราชการแผนกอื่นซึ่งเป็นระเบียบการประจำหรือระเบียบใหม่ที่เสนาบดีเจ้ากระทรวงนั้น ๆ ได้ทำความตกลงเห็นชอบพร้อมกันกับเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว และมอบการอย่างใดแพนกใดให้อยู่ในความบังคับบัญชาของผู้ปกครองท้องที่แล้ว ก็ให้ผู้บังคับบัญชาท้องที่นั้น ๆ มีอำนาจเหนือพนักงานแพนกนั้นๆในการที่จะให้คุณให้โทษเหมือนดังข้าราชการในแพนกปกครองตามข้อบังคับนี้" (พึงสังเกตว่าแต่นี้ไป เสนาบดีต่างกระทรวงสั่งสมุหเทศาภิบาลเอาเองตามชอบใจอย่างแต่ก่อนไม่ได้ ต้องตกลงกับเสนาบดีมหาดไทยก่อน)

๒) กฎระเบียบการ (ที่ ๑) ให้ข้าราชการผู้ใหญ่ออกไปสืบสวนผู้ร้ายด้วยตนเอง สาระแห่งกฎอันนี้มีอยู่ว่า

"การจับผู้ร้ายนั้นจะไม่ถือเป็นความชอบ เป็นแต่นับว่าผู้นั้นได้กระทำการครบถ้วนแก่หน้าที่เท่านั้น แต่จะถือเป็นความชอบต่อเมื่อได้ปกครองป้องกันเหตุร้ายให้ชีวิตและทรัพย์สมบัติของข้าแผ่นดินในท้องที่นั้นอยู่เย็นเป็นปกติสุขพอสมควร ..."

"และจะถือ เป็นความผิด ความบกพร่อง เมื่อการปกครองยุ่งยิ่งไม่เรียบร้อย เพราะปราบปรามโจรผู้ร้ายไม่ราบคาบก็ตาม หรือเพราะแตกความสามัคคีในฝ่ายเจ้าพนักงานผู้ปกครองท้องที่ไม่

กลมเกลียวกันด้วยการแย่งยื้อถืออำนาจไม่เป็นผู้ใหญ่ผู้น้อย......ก็ตาม"

๓) นอกจากนี้ยังมีกฎอื่น ๆ อีก ๘ กฎ ระบุหน้าที่หรือตักเตือนกำชับเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ โดยมากเพ่งเล็งในเรื่องปราบปรามโจรผู้ร้าย ซึ่งเวลานั้นค่อนข้างจะกำเริบ

เจ้าพระยายมราชฉลองพระเดชพระคุณเป็นที่พอพระราชหฤทัยแห่งพระมหากษัตริย์เพียงไร จะพึงหยั่งรู้ได้ด้วยบำเหน็จที่สูง และที่ไม่ใคร่มีใครจะได้เคยรับ เช่นยศมหาอำมาตย์นายก ซึ่งได้กล่าวมาแล้ว อีกบำเหน็จหนึ่งที่พึงสังเกตก็คือได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสสริยาภรณ์อันเป็นโบราณมงคล นพ-รัตนราชวราภรณ์ ซึ่งข้าราชการน้อยคนนักที่จะได้รับพระราชทานเคยมีอยู่ก็แต่ (๑) สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๒ (๒) เจ้าพระยาสุรวงศไวยวัฒน-พิพัฒนศักดิ (วอน บุนนาค) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ (๓) จอมพลเจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต (หม่อมราชวงศ์อรุณ ฉัตรกุล ณอยุธยา) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ เท่านั้น แต่ท่านทั้งสามนี้ยังว่าเป็นราชินิกูลและราชสกุล ผู้ที่มิได้มีวุฒิทางกำเนิดเข้าช่วยด้วยนั้นเห็นจะมีแต่เจ้าพระยายมราชแต่ผู้เดียว

ลุพุทธศักราช ๒๔๖๗ ทรงพระราชปรารภว่า ตามราชประเพณีที่เคยมีมา เสนาบดีที่ได้ราชการดี ย่อมทรงยกย่องให้

เป็นเจ้าพระยาชั้นหิรัญบัฏ หากเป็นราชสกุลหรือราชินิกูลก็พระราชทานสุพรรณบัฏเป็นพิเศษ ดุจทรงสถาปนาพระยศเจ้านาย เจ้าพระยายมราชได้รับพระราชทานหิรัญบัฏมาแต่รัชชกาลก่อน ทรงเห็นว่ามีความชอบและความจงรักภักดีเป็นที่ยิ่ง จึงมีพระบรมราชโองการให้จาฤกนามใหม่ลงในสุพรรณบัฏ มีพิธีอ่านประกาศในงานเฉลิมพระชนมพรรษาเป็นพิเศษ ซึ่งผู้ที่เคยรับพระราชทานเลื่อนจากหิรัญบัฏขึ้นมาเช่นนี้ แต่ก่อนก็มิได้มีพิธีเช่นนี้ (ความชอบที่อ้างในประกาศก็ทำนองดังได้พรรณนามาแล้ว และปรากฏอยู่แล้วในหนังสือราชกิจจานุเบกษา และพระนิพนธ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "เรื่องตั้งเจ้าพระยา" จึงมิได้คัดมาลงไว้ในที่นี้อีก)

ในลำดับนี้ เจ้าพระยายมราชได้ฉลองพระเดชพระคุณในหน้าที่การก่อสร้างพระราชฐานชั้นใหญ่ ๆ และสำคัญอีกหลายแห่งทั้งในกรุงและหัวเมือง จะยกขึ้นกล่าวแต่เพียงบางชิ้น เช่นพระที่นั่งอนันตสมาคม ซึ่งเริ่มแต่รัชชกาลที่ ๕ มาสำเร็จลงในรัชชกาลนี้เป็นงานใหญ่ที่สุดของท่านในการก่อสร้าง นอกจากนี้ยังมีพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน, พระราชนิเวศน์มฤคทายวัน, สวนสุนันทา, วังปารุสกวัน, พระตำหนักสวนกุหลาบ เป็นต้น นอกจากการก่อสร้างยังได้ฉลองพระเดชพระคุณในหน้าที่พิเศษอื่นอีกหลายอย่าง เช่น เป็นกรรมการราชนาวีสมาคม ซึ่งตั้งขึ้นเพื่อชักชวนราษฎรบริจาคทุนช่วยราชนาวีหาซื้อเรือรบมาเพิ่มกำลัง จน

ในที่สุดได้เรือ "พระร่วง" มาลำหนึ่ง เป็นกรรมการปกครองวชิรพยาบาล ซึ่งได้โปรดเกล้า ฯ ให้จัดตั้งขึ้นเป็นสถานพยาบาลสำหรับภาคเหนือแห่งกรุงเทพมหานคร เป็นมรรคนายกวัดหงษ-รัตนาราม ซึ่งเป็นสำนักอุปสมบทของท่าน และวัดสามพระยาซึ่งอยู่ใกล้บ้านเดิมของท่าน และเมื่อจวนจะถึงกาลที่สุดแห่งรัชชกาลที่ ๖ ทรงพระราชปรารภจะให้มี พิพิธภัณฑ์ แสดงสินค้าและหัตถกรรม กสิกรรม อุตสาหกรรม ศิลปกรรม ฯ ล ฯ ของบ้านบ้านเมือง เนื่องในโอกาสที่จะได้เสวยราชย์มาครบ ๑๕ ปีนั้น ก็ได้ทรงมอบให้ท่านเป็น ผู้อำนวยการตระเตรียมงาน พระราชทานที่ส่วนพระองค์ที่ทุ่งศาลาแดงให้จัดเป็นสถานพิพิธภัณฑ์และให้สร้างเป็นวนาสำหรับพระนคร โดยพระราชประสงค์ที่จะให้ได้เป็นที่หย่อนใจของประชาชน ท่านก็ได้เป็นผู้คิดการสร้างสวนนี้ ได้โปรดพระราชทานนามสวนนี้ว่า สวนลุมพินี แต่เป็นที่น่าเสียใจที่ไม่ทันจะถึงกำหนดที่จะได้ฉลองสิริราชสมบัติก็พลันเสด็จสวรรคต งานพิพิธภัณฑ์จึงเป็นอันงด คงมีแต่สวนลุมพินีอยู่ทุกวันนี้

องค์แห่งความสำเร็จในหน้าที่ราชการของเจ้าพระยายมราชที่สำคัญนอกจากในข้อที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว เห็นจะมีอยู่อีกสัก ๒ อย่างซึ่งจะเว้นกล่าวถึงไม่ได้ คือรู้จักรวบรวมหาคนดีมาใช้ประการหนึ่ง และพรหมวิหารธรรมของตัวท่านเองอีกประการหนึ่ง ในข้อต้นนั้นควรจะสังเกตว่าท่านรู้จักใช้คนทุกอย่าง ใช่แต่จะได้ชุบ

เลี้ยงคนมีสติปัญญามีหลักธรรมในใจมั่นคงขึ้นจนถึงได้เป็นอธิบดีเป็นหลายคนเท่านั้น คน "ใช้ยาก" ด้วยมีพยศท่านก็รู้จักกล่อมเกลาจนสามารถเป็นได้ถึงชั้นนั้นอีกไม่น้อยคน คนเก่าที่มีอยู่แล้วได้พยายามใช้ให้เป็นประโยชน์ยิ่งจนถึงได้ดีเป็นตำแหน่งสูงรองตัวท่านเอง เช่นพระยาศรีธรรมาธิราช (เจิม บุณยรัตพันธ์) ก็มี และที่น่าอัศจรรย์อยู่บ้าง คือไปเที่ยวหยิบเอาคนที่ไม่เคยใช้มาใช้ได้เป็นผลสำเร็จอีกหลายคน เช่นพระยาจ่าแสนยบดี (ชิต สุนทรวร) ซึ่งภายหลังได้เป็นถึงเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยก็มี ในส่วนข้อหลัง (พรหมวิหาร) นั้นเล่า เห็นจะรวมใจความพูดได้สั้น ๆ ว่าน่าจะเป็นการยากที่จะหาคนที่จะบรรดาลให้งานใหญ่โต เช่นงานบัญชาการกระทรวงสำเร็จไปได้โดยดี แต่คงตั้งอยู่ในความเมตตากรุณา มุทิตา อุเบกขา ดังเช่นเจ้าพระยายมราชนี้ เชื่อว่าผู้ใดที่รู้จักท่านดีพอคงจะรับรองคำกล่าวอันนี้ได้ด้วยความเต็มใจเป็นแน่จริงอยู่เมื่อชมแล้วก็ต้องติถ้ามีเรื่องจะติ หากจะติท่านแล้วก็เห็นจะต้องติว่ามีธรรมะหมวดนี้ค่อนข้างจะมากเกินไปสักหน่อยในบางโอกาส แต่เมื่อติดังนี้แล้วก็ต้องไม่ลืมว่าแม้เช่นนั้นงานใหญ่ของท่านก็สำเร็จไปได้ทุกชิ้น.

ตอนที่ ๖

สมัยรัชกาลที่ ๗

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต ทรงแต่ง

ในรัชกาลที่ ๗ เจ้าพระยายมราชได้ฉลองพระเดชพระคุณในกิจการเบื้องต้นแห่งพระราชภาระที่ขึ้นเสวยราชย์และพระบรมราชาภิเษกบางอย่างที่ควรจะยกมากล่าวก็มีเช่น ในการประชุมพระบรมวงศ์และเสนาบดีในเวลาดึกต่อจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตลงนั้น เมื่อที่ประชุมรับทราบพระราชประสงค์ในรัชกาลที่ ๖ ที่จะให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา ทรงรับราชสมบัติสืบราชสันตติวงศ์แล้ว เจ้าพระยายมราชได้เป็นผู้ที่นำข้าราชการลงจากเก้าอี้ที่นั่งประชุมคุกเข่ากับพื้นถวายบังคม ๓ ครั้งเป็นการรับรองพระราชประสงค์อันนั้นในนามของข้าราชการและประชาชน นอกจากนั้นยังคงมีหน้าที่ถวายน้ำในนามของประชาชนทิศอุดรในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกฐานเป็นราชบัณฑิตเช่นเดียวกันกับที่ได้เคยฉลองพระเดชพระคุณมาแล้วในรัชกาลสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช

ครั้นต่อมาไม่ช้า (วันที่ ๑๑ มีนาคม ๒๔๖๘) ท่านได้ปรารภถึงอายุสังขารที่ชราลง ขอพระราชทานกราบบังคมลาออกจากตำแหน่ง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย รวมเวลาที่รับราชการได้ถึง ๔๓ ปี ใน ๔๓ ปีนี้ท่านรับราชการในตำแหน่งครูและอาจารย์เจ้านายและตำแหน่งผู้ช่วยและเลขานุการสถานทูตสยามกรุงลอนดอนอยู่ ๑๑ ปี ในตำแหน่งเลขานุการกระทรวงมหาดไทยตลอดจนถึงข้าหลวงเทศาภิบาล ๑๒ ปี ตำแหน่งเสนาบดี ๒๐ ปี เป็นอันว่าส่วนมากแห่งเวลาราชการของท่านเป็นอยู่ในตำแหน่งเสนาบดี มีน้อยท่านที่จะได้รับราชการในตำแหน่งเสนาบดีนานถึงเพียงนี้ และแม้ว่าท่านจะได้อยู่ในจำพวกเสนาบดีที่สามารถก็ดี แต่กว่าจะขึ้นมาได้ถึงเพียงนี้ก็ต้องรับราชการมาแล้วตั้ง ๒๓ ปี เข้าอยู่ในข่ายทรงพิจารณาเลือกเฟ้นอย่างละเอียด เพราะในกาลครั้งนั้นเป็นการยากนักหนาที่ใคร ๆ จะขึ้นมาถึงตำแหน่งเสนาบดีเจ้ากระทรวงได้ในเร็ววัน

เมื่อออกจากราชการแล้วก็ยังได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เป็นผู้ถวายพระพรชัยในเวลาเฉลิมพระชนม์พรรษาแทนข้าราชการและประชาชนต่อมาจนเลิกพิธีนั้น หน้าที่นี้เจ้าพระยายมราชได้รับทำสืบต่อจากเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ตั้งแต่ พ. ศ. ๒๔๕๔ มาจน พ. ศ ๒๔๗๕ เป็นเวลา ๒๑ ปี

อนึ่งเมื่อ พ. ศ. ๒๔๗๐ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้แก้ไขระเบียบการแห่งองคมนตรีสภาโดยคัดเลือกองคมนตรีขึ้นคณะหนึ่งมีจำนวน ๔๐ ท่าน ทรงเลือกสรรทั้งข้าราชการประจำการและนอกตำแหน่งอีกทั้งองคมนตรีที่มีความเชี่ยวชาญในอาชีพอื่นจากการทำราชการ

ด้วย ให้มีหน้าที่ออกความเห็นในกิจการบ้านเมือง และสนองพระราชปุจฉาที่พระราชทานลงไปเนือง ๆ ที่เกี่ยวด้วยกิจการบ้านเมืองและทุกข์สุขของประชาชน เป็นการทดลองฝึกหัดให้ดำเนินการตามพระราชประสงค์ที่จะตั้งระบอบการปกครองโดยรัฐธรรมนูญขึ้นในภายหน้า กิจสำคัญอันหนึ่งซึ่งกรรมการนี้ได้ทำ คือตรวจพิจารณา และ แก้ไข ส่วนหนึ่ง แห่ง ร่างประมวล กฎหมาย แพ่ง และพาณิชย์ที่เจ้าหน้าที่ร่างทูลเกล้า ฯ ถวายขึ้นไป เจ้าพระยายมราชได้เป็นผู้หนึ่งซึ่งทรงเลือกสรร ให้เป็นสมาชิกแห่งสภากรรมการองคมนตรีนี้ ได้ฉลองพระเดชพระคุณอยู่ตลอดเวลาจนกระทั่งมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองและสภานั้นถูกยุบไป

อนึ่งในระหว่างรัชชกาลที่ ๖ เจ้าพระยายมราชได้สมัครเป็นสมาชิกกิติมศักดิ์แห่งสภากาชาดสยาม ซึ่งได้โปรดเกล้า ฯ ให้จัดระเบียบเปลี่ยนแปลงใหม่ ได้มีส่วนช่วยเหลือสภานั้นด้วยกำลังแรง โดยรับเป็นกรรมการแห่งสภานั้นหลายปี และด้วยกำลังทรัพย์ คือได้บริจาคเงิน ๒,๑๐๐ บาทร่วมกับท่านผู้หญิงตลับสร้างประตูเข้าออกและรั้วหน้าโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ต่อมาใน พ. ศ. ๒๔๖๓ ได้ร่วมกันบริจาคเงินอีก ๑๐,๐๐๐ บาทอุทิศถวายสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ โดยเสด็จพระราชกุศลสร้างสถานเสาวภา ครั้นอายุครบ ๖๐ ปีใน พ. ศ. ๒๔๖๕ ได้บริจาคเงินอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีก ๘๐,๐๐๐

บาทสร้างตึกชั้นเดียวขนาดใหญ่ขึ้น ๒ หลังให้แก่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ซึ่งมาเสร็จในระยะเวลาที่กำลังกล่าวถึงอยู่นี้ พระบาทสมเด็จประปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิดตึกเมื่อ พ. ศ. ๒๔๖๙ และพระราชทานนามว่า "โรงพยาบาลของเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)" ตึกนี้ใช้สำหรับเป็นที่พักรักษาคนป่วยเป็นโรคมะเร็งและโรคสตรี และสำหรับคนคลอดบุตร โดยเหตุที่มีคุณูปการดั่งกล่าวมาแล้ว สภากาชาดได้ลงมติให้เหรียญกาชาดสมนาคุณชั้นที่ ๑ เพื่อเชิดชูเกียรติยศท่านไว้ด้วย

ใน พ. ศ. ๒๔๖๙ นั้น โรงพยาบาลที่ท่านบริจาคเงินสร้างอีก ๔๐,๐๐๐ บาท ที่เมืองสุพรรณบุรีก็เสร็จลงเหมือนกัน ได้เปิดใช้และขนานนามว่า "โรงพยาบาลเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)

หลังจากที่ได้พระราชทานรัฐธรรมนูญใน พ. ศ. ๒๔๗๕ เจ้าพระยายมราชได้ฉลองพระเดชพระคุณในหน้าที่พิเศษบ้าง เช่นเป็นกรรมการข้าราชการพลเรือน และกรรมการกฤษฎีกาในสำนักนายกรัฐมนตรี

เจ้าพระยายมราชเป็นบุคคลที่ไม่สามารถจะอยู่เฉย ๆ ได้โดยไม่ทำการสิ่งหนึ่งสิ่งใด เหตุนั้นในระหว่างที่ว่างราชการตอนนี้ จึงปรากฏว่าท่านมิได้อยู่ว่าง ๆ กี่มากน้อย ธุระที่ท่านพอใจถัดจากทำราชการมาเห็นจะเป็นการก่อสร้าง ระหว่างนี้ท่านก็ได้มีโอกาสควบคุมการสร้างตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอัพภันตริปชา

ในที่สวนนอกเหนือพระราชวังดุสิต ควรจะกล่าวความแซกในที่นี้สักหน่อยหนึ่งว่า แต่รัชกาลที่ ๕ มาแล้ว ดูเหมือนจะได้ทรงมอบหมายให้เจ้าพระยายมราชเป็นธุระช่วยเหลือกิจการผลประโยชน์ของเจ้าจอมมารดาแส ในเวลาต่อมาท่านได้เป็นธุระวิ่งเต้นในกิจการทั้งปวงของท่านเจ้าจอมมารดาผู้นี้กับพระธิดาทั้งสองพระองค์ ในเมื่อท่านว่างราชการลงตอนนี้ประจวบเวลาที่เจ้าจอมมารดาแสป่วยถึงอสัญญกรรมลง เจ้าพระยายมราชจึ่งได้ไปฉลองพระเดชพระคุณวิ่งเต้นในการรักษาพยาบาลตลอดจนช่วยเจ้าภาพทำศพท่าน แต่ต้นจนถึงเวลาพระราชทานเพลิงและงานอัฏฐิในที่สุด แล้วยังได้อาษาดูแลพระธุระทั้งปวงของเจ้านายพระธิดาทั้งสองพระองค์ทุกสถาน เป็นการที่ตัวท่านเองเคยพูดด้วยความภูมิใจว่า ได้สนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงผู้เป็นพระบรมชนกนาถแท้จริงขึ้นชื่อว่า พระราชโอรสธิดาในรัชกาลที่ ๕ แล้ว เจ้าพระยายมราชเป็นยินดีที่จะรับพระภาระทรงใช้สอยทุกสถาน ด้วยความกตัญญูกตเวทีอันมีอยู่แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น แต่ที่ท่านรักใคร่สวามิภักดิเป็นพิเศษนั้น ก็คือพระองค์ที่เคยทรงเป็นศิษย์ (กรมพระจันทบุรี, กรมหลวงราชบุรี, กรมหลวงปราจีณ กรมหลวงนครชัยศรี กับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) และความสนิทสนมอันนี้ได้ช่วยให้ราชการของท่านสะดวกขึ้นมากเหมือนกัน เพราะท่านได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีร่วมคณะกับเจ้า

นายผู้ทรงเป็นศิษยนั้นทุกพระองค์ อนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๗๔ ท่านผู้หญิงตลับก็ป่วยกลับไปกลับมาจนถึงอนิจจกรรมลง ท่านก็ได้มีเวลารักษาพยาบาลและทำศพจนตลอด

กิจธุระของท่านอีกอย่างหนึ่งในระหว่างนี้ คือเรื่องโรงเรียนเบ็ญจมะราชูทิศ โรงเรียนนี้ในชั้นเดิมได้มีพระราชเสาวนีในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถให้ท่านช่วยในการจัดตั้งขึ้นด้วยทุนที่ท่านผู้หญิงตลับเป็นหัวหน้าเรี่ยไรมาได้ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคต ได้จัดเป็นโรงเรียนสำหรับเลี้ยงเด็กหญิงอนาถา และท่านผู้หญิงตลับได้เป็นผู้อำนวยการ เด็กในโรงเรียนนั้นได้รับการศึกษาทั้งสามัญวิสามัญชั้นต่ำ ๆ พอควรแก่อัตตะ-ภาพ เด็กเรียนสำเร็จออกจากโรงเรียนมาแล้วหลายชุดโดยลำดับ การใช้จ่ายได้อาศัยดอกเบี้ยของทุนนั้น ซึ่งเจ้าพระยายมราชช่วยมอบหมายให้ข้าราชการผู้ใหญ่บางนาย เช่นนายพลตำรวจตรีพระยาอธิกรณประกาศควบคุมหาผลประโยชน์ และบางทีก็มีผู้ใจบุญบริจาคเพิ่มเติมบ้าง ครั้นท่านผู้หญิงตลับถึงอนิจกรรม งานบังคับบัญชาโรงเรียนนี้จึงตกอยู่ในความรับผิดชอบของเจ้าพระยายมราช และได้ดำเนินสืบมาโดยดี จนถึงเวลาที่ตั้งเทศบาลนครกรุงเทพ ฯ ขึ้นจึงได้มอบให้รับไปดูแลตามหน้าที่

เป็นความเห็นของคนโดยมากว่า นอกจากมีสติปัญญาเฉียบแหลม และสามารถดังกล่าวมา แล้ว เจ้าพระยายมราช ยังได้ มี

เคราะห์ดีเป็นอย่างยิ่งที่มีภรรยาเป็นนารีรัตน คือท่านผู้หญิงตลับ เพราะท่านผู้หญิงตลับนี้เกิดมาในสกุลข้าราชการผู้ใหญ่ สืบต่อกันมาหลายชั้น ย่อมเป็นโอกาสที่จะได้รับความอบรมมาก่อนแล้วเป็นอย่างดี ครั้นเมื่อสามีได้เป็นใหญ่เป็นโต มีหน้าที่ต้องปกครองคนหลายชั้นหลายชะนิด ท่านผู้หญิงตลับได้เป็นกำลังสำคัญทางบ้านทั้งในทางดูแลปกครองบ้านช่องมิให้สามีต้องร้อนใจหรือกังวล ทั้งในทางที่จะเชื่อมความสามัคคีกับผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชาของสามีและประชาชนพลเมืองทั่วไป ทั้งในทางที่จะรับปรับทุกข์สุข ทั้งเป็นผู้ไว้วางตัวสมแก่ฐานะที่ได้เป็นท่านผู้หญิงแห่งเสนาบดี ผู้ใหญ่คนหนึ่งด้วย เมื่อท่านผู้หญิงตลับมีอายุ ๕ รอบ เจ้าพระยายมราชได้บำเพ็ญการกุศลฉลองอายุให้ ณวัดปทุมวนาราม และได้สร้างกุฎีถวายไว้ในวัดเป็นที่ระลึก มีผู้คนไปช่วยมาก แสดงให้เห็นความนิยมรักใคร่ในตัวท่านและท่านผู้หญิงของท่านอย่างชัดเจน

เมื่อกล่าวถึงท่านผู้หญิงตลับแล้วก็น่าจะเลยกล่าวต่อไปอีกด้วยว่า เจ้าพระยายมราชเป็นผู้ที่มีความรักใคร่ห่วงใยในครอบครัวและเป็นบิดาและกุลเชฐที่ดีแท้ เพราะได้รวบรวมเลี้ยงญาติไว้ในบ้านทุกชั้น ตั้งแต่พระยาสมบัติภิรมย์พี่ชาย ซึ่งท่านประคับประคองดูแลเป็นนักหนานั้นลงไป สำหรับบุตรธิดาก็มีความกรุณายิ่งนัก ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วถึงพรหมวิหารธรรมของท่าน และอยากจะย้ำความนั้นในที่นี้อีกเกือบทุกข้อ และยังเลยไปถึงหลาน

ด้วยซ้ำ เช่นบุตรข้าพเจ้าเองถ้าคนใดเจ็บลง แม้ท่านจะอยู่ในหรือนอกราชการ ถ้าเดินไหวเป็นต้องมาเยี่ยมถึงบ้านทุกครั้ง ทราบว่าหลานทุกคนทุกสกุลก็เช่นเดียวกัน ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วข้างต้นถึงความสามารถของท่านที่จะกุมสติไว้อยู่โดยสมบูรณ์ ในที่นี้อยากจะย้ำความนั้นอีกทีหนึ่งว่า ในกิจการครอบครัวก็เช่นกันกับในการทำราชการ แม้เวลาจวนจะถึงอสัญญกรรม หมอต้องฉีดยาบรรเทาทุกขเวทนาอันเกิดแต่ปอดอักเสบ เมื่อเวลาสร่างความอึดอัดยังยิ้มพูดได้สติดีว่า "ลูกมากหมอมากก็ยังไม่ยอมให้ตาย" แม้แต่หมอที่เคยชินกับความตาย เมื่อได้ยินดังนี้แล้วก็ไม่อาจจะกลั้นน้ำตาไว้ได้

ตอนที่ ๗

สมัยรัชกาลที่ ๘

พระเจ้าวรวงศเธอ พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา ทรงแต่ง

เมื่อปลาย พ. ศ. ๒๔๗๗ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ตามระบอบการปกครอง ประชาธิปไตย เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์อยู่ จะทรงบริหารพระราชภาระไม่ได้ จึ่งสภาผู้แทนราษฎร อาศัยอำนาจตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ ได้ลงมติเมื่อ ณ วันที่ ๗ มีนาคม ๒๔๗๗ ตั้งคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ขึ้นคณะหนึ่ง อันมีท่านเจ้าพระยายมราช เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ด้วยผู้หนึ่ง อันตำแหน่งหน้าที่นี้นับว่าเป็นเกียรติยศสูงและสำคัญมาก ท่านเจ้าพระยายมราชได้ตั้งใจพยายามบริหารราชการมาด้วยความเรียบร้อย เป็นประโยชน์แก่ราชการทั้งในส่วนพระองค์ พระมหากษัตริย์และราชการแผ่นดินเป็นอันมาก

ครั้นเมื่อเดือนกรกฎาคม พ. ศ. ๒๔๘๐ โดยที่ได้มีการอภิปรายกันในที่ประชุมสภาผู้แทนราษฎร อันเกี่ยวถึงเรื่องการซื้อขายที่ดินของพระคลังข้างที่ คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์จึ่งปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า ถ้าสภาผู้แทนราษฎรเห็นว่าการที่ปฏิบัติ

ไปเป็นที่ข้องใจของประชาชน ก็ใคร่ขอลาออก จากคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ครั้นถึงวันที่ ๔ สิงหาคม ๒๔๘๐ สภาผู้แทนราษฎรได้ลงมติตั้งคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ขึ้นใหม่ ซึ่งประกอบด้วยท่านเจ้าพระยายมราชในคณะนั้นด้วย ท่านเจ้าพระยายมราชได้บริหารราชการ สืบต่อมา จน ถึงวาระ สุดท้าย ที่ท่าน ได้ถึงอสัญญกัมม์ในเวลาที่ท่านยังดำรงตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

ท่านเจ้าพระยายมราช ได้รับพระราชทานยศทางฝ่ายทหารในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ คือ:-

เมื่อวันที่ ๔ มกราคม ๒๔๗๘ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายพันเอก นายทหารพิเศษประจำกรมทหารอากาศ และ

เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม ๒๔๗๙ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายนาวาอากาศเอก แห่งกองทัพทหารอากาศ

ในโอกาสที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อานันทมหิดล เสด็จพระราชดำเนินจากต่างประเทศกลับเข้ามาเยี่ยมราชอาณาจักร์สยาม เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ๒๔๘๑ ท่านเจ้าพระยายมราชได้มีโอกาสฉลองพระเดชพระคุณทั้งในทางส่วนพระองค์และทางราชการแผ่นดินเป็นที่พอพระราชหฤทัยเป็นอันมาก จึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๑ ในวันที่เสด็จพระราชดำเนินมาถึงกรุงเทพพระมหานคร และในวันพระราชพิธี

สมโภชสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม ๒๔๘๑ โดยที่ท่าน เจ้าพระยายมราชได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ชั้นสูงสุดมาแล้วโดยมาก จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องอิสสริยศถาดชาทองคำ เป็นเกียรติยศ อันเคยมีตัวอย่างมาแล้วเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานแด่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ นับว่าเป็นเกียรติยศอันสูงศักดิ์

ท่านเจ้าพระยายมราชได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณมาด้วยความอุสสาหะพิริยะอันแรงกล้า แม้จะมีอาการป่วยไข้พอที่จะทำกิจการงานใดได้ ก็ได้พยายามมารับราชการสนองพระเดชพระคุณในหน้าที่ด้วยความอดทนมานะ จนกระทั่งมาล้มเจ็บหนักพักใหญ่ครั้งสุดท้ายนี้ ในระหว่างที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังประทับอยู่ในพระมหานคร

วันที่ ๓๐ ธันวาคม ๒๔๘๑ เวลา ๑๕ นาฬิกา ท่านเจ้าพระยายมราช ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้ถึงอสัญญกัมม์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบด้วยความเศร้าสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง และได้โปรดเกล้า ฯ ให้ประธานคณะผู้สำเร็จราชการ ฯ เสด็จไปแทนพระองค์ในการพระราชทานน้ำอาบศพ ณที่บ้านศาลาแดง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานลองกุดั่นน้อยประกอบ พร้อมทั้งเครื่องเกียรติยศศพ เทียบผู้สำเร็จราชการ

แทนพระองค์พระองค์ก่อนที่สิ้นพระชนม์ และได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงวางพวงมาลาที่ศพเมื่อวันครบกำหนด ๗ วัน

อนึ่งโดยที่ท่านเจ้าพระยายมราชได้ถึงอสัญญกัมม์ในขณะที่ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ว่า ท่านเจ้าพระยายมราชเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ และได้ปฏิบัติราชการกอร์ปด้วย คุณงาม ความดีเป็น ประโยชน์ แก่ประเทศชาติเป็นอันมาก สมควรจะได้รับพระมหากรุณาธิคุณในการศพโดยตลอดในส่วนที่เกี่ยวกับเกณฑ์ของหลวง ตั้งแต่วันพระราชทานน้ำอาบศพตลอดจนถึงวันพระราชทานเพลิงศพ จึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ทางราชการดำเนินการโดยอนุโลมอย่างเมื่อครั้งพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นอนุวัตน์จาตุรนต์สิ้นพระชนม์นั้น ทั้งนี้นับว่าเป็นพระมหากรุณาธิคุณและเป็นเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ในตระกูลสุขุมเป็นล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้.

ตอนที่ ๘
ตอนสุดท้าย

ในขณะที่ท่านเจ้าพระยายมราชป่วยหนักอยู่นั้น พระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์และข้าราชการทั้งทหารและพลเรือนตลอดจนชาวต่างประเทศได้เสด็จและมาเยี่ยมพึงอาการป่วยเป็นอันมาก โดยฉะเพาะคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์และรัฐมนตรีบางท่านได้ทรงพระเมตตาและกรุณาเสด็จและมาเยี่ยมพึงอาการ แม้ว่าเป็นเวลาค่ำคืนดึกดื่น และในเวลาท่านเจ้าพระยายมราชถึงอสัญญกรรมด้วยอาการสงบนั้น นอกจากจะแวดล้อมอยู่ด้วยบุตรธิดาและญาติสนิทโดยครบถ้วนแล้ว คณะผู้สำเร็จราชการและนายกรัฐมนตรีทั้งเก่าและปัจจุบัน กับรัฐมนตรีแทบทุกท่าน ได้เสด็จและมาเยี่ยมอยู่อย่างพร้อมเพรียง รุ่งขึ้นจากวันที่ท่านเจ้าพระยายมราชได้ถึงอสัญญกรรม ทางราชการได้ประกาศให้ข้าราชการไว้ทุกข์ทั่วพระราชอาณาจักรมีกำหนด ๑๕ วัน และให้สถานที่ราชการลดธงกึ่งเสา ๓ วัน และบรรดาสถานทูตและสถานกงสุลต่าง ๆ ได้ให้เกียรติยศลดธงลงกึ่งเสา ๓ วันเช่นกัน และพระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์ ข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน กับคณะทูตานุทูตกงสุล ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ ตลอดจนบรรดา

พ่อค้าคฤหบดีเป็นอันมาก ได้ทรงพระเมตตาเอื้อเฟื้อเสด็จและมาเยี่ยมศพด้วยตนเองบ้าง มีลายลักษณ์อักษรมาแสดงความเสียใจและอาลัยบ้าง เมื่อวันบำเพ็ญพระราชกุศลสัตตมวาร ซึ่งตามหมายกำหนดการให้แต่งกายเต็มยศสรวมสายสะพายไว้ทุกข์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระพี่นาง สมเด็จพระอนุชา และสมเด็จพระราชชนนี กับคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ พร้อมด้วยคณะรัฐมนตรีและข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ชั้นผู้ใหญ่และผู้น้อย ตลอดจนคณะทูตานุทูต กงสุล ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ และพ่อค้าคฤหบดีได้เสด็จพระราชดำเนิน, เสด็จและมาในการพระราชกุศลเป็นจำนวนมาก เมื่อถึงงานบำเพ็ญพระราชกุศลปัญญาสมวาร คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้เสด็จและไปเป็นประธานในการพระราชกุศลนั้น

อนึ่ง เนื่องจากท่านเจ้าพระยายมราชได้รับพระราชทานยศเป็นนายนาวาอากาศเอก แห่งกองทัพอากาศ จึ่งเป็นการสมควรที่จะกล่าวไว้ด้วยว่า ในวันรับพระราชทานน้ำอาบศพ วันพระราชกุศลสัตตมวาร และปัญญาสมวาร กองทัพอากาศได้จัดนายทหารอากาศมาเป็นเกียรติยศในขณะทำพิธีด้วยกันทุกคราว ซึ่งนับว่าเป็นเกียรติยศอันสูงยิ่ง

ในระหว่างที่ยังไม่ถึงกำหนดวันพระราชทานเพลิงนั้น นอกจากบรรดาบุตรธิดาและญาติสนิทจะได้บำเพ็ญกุศลตามประเพณี

นิยมแล้ว ยังมีพระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์ รัฐมนตรีบางท่าน ท่านที่เคารพนับถือในท่านเจ้าพระยายมราชบ้าง ข้าราชการในกรมกองต่าง ๆ บ้าง และคณะสงฆ์บ้าง ได้บำเพ็ญกุศลโดยมีพระธรรมเทศนาหน้าศพบ้าง มีสวดพิธีธรรมบ้าง ทุก ๆ คืนตลอดจนถึงวันพระราชทานเพลิงศพ

แม้ว่าบุตรธิดาในตระกูล สุขุมจะมีความ เศร้าสลด อย่าง สุดซึ้ง แต่ก็รู้สึกทราบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณและเป็นเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ จึงขอกราบ ถวายบังคม แทบ ฝ่าละอองธุลีพระบาท และขอขอบคุณ แด่บรรดา ท่าน ที่แสดง อัธยาศัยไมตรี และเอื้อเฟื้อโดยทั่วกัน.

บุตรและธิดาของท่านเจ้าพระยายมราชที่อยู่ณบัดนี้ คือ

๑. พระยาสุขุมนัยวินิต (สวาสดิ์ สุขุม)

๒. หลวงพิสิฐสุขุมการ (ประพาศ สุขุม)

๓. หม่อมประยูร โสณกุล ณอยุธยา

๔. พระพิศาลสุขุมวิท (ประสบ สุขุม)

๕. ประยงค์ สุขุม

๖. นายประสาท สุขุม

๗. หลวงสุขุมนัยประดิษฐ (ประดิษฐ สุขุม)

๘. ประนอม ณนคร

๙. นายประวัติ สุขุม

๑๐. คุณหญิงรามราฆพ (ประจวบ พึ่งบุญ ณอยุธยา)
๑๑. นายเรือเอกนิตย์ สุขุม
๑๒. ปอง สุขุม
๑๓. ประณีต สุขุม

เจ้าพระยายมราชได้รับ พระราชทาน ยศ บรรดาศักดิ์ แล เครื่องราชอิสสริยาภรณ์ เหรียญและเข็ม เป็นบำเหน็จความชอบในราชการแผ่นดิน และราชการส่วนพระองค์ และได้รับตราต่างประเทศ โดยลำดับดังนี้คือ :—

บรรดาศักดิ์

พ.ศ.	เป็น
๒๔๒๙	ขุนวิจิตรวรสาสน์ (ตำแหน่งอาลักษณ เพราะเป็นครูโรงเรียนในพระบรมราชูปถัมภ์)
๒๔๓๔	หลวงวิจิตรวรสาสน์
๒๔๓๖	พระวิจิตรวรสาสน์
๒๔๓๙	พระยาสุขุมนัยวินิต (ตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล)
๒๔๕๑	เจ้าพระยายมราช (หิรัญบัฏ) (ตำแหน่งเสนาบดีนครบาล)
๒๔๖๗	เจ้าพระยายมราช (สุพรรณบัฏ)

ยศ

พ.ศ.	เป็น
๒๔๕๓	เสวกโท กรมราชเลขาธิการ (ยศพิเศษ เทียบตามตำแหน่งครั้งยังสังกัดอาลักษณ์)
๒๔๕๓	มหาอำมาตย์เอก กระทรวงนครบาล
๒๔๕๕	นายหมู่ใหญ่เสือป่า
	นายกองตรีเสือป่า
	นายกองโทเสือป่า
๒๔๕๖	นายกองเอกเสือป่า
๒๔๕๗	มหาเสวกเอก กรมราชเลขาธิการ
๒๔๕๘	นายพลเสือป่า
๒๔๖๑	มหาอำมาตย์นายก
๒๔๗๘	นายพันเอก นายทหารพิเศษประจำกรมทหารอากาศ
๒๔๗๙	นายนาวาอากาศเอก นายทหารพิเศษประจำกรมทหารอากาศ

เครื่องราชอิสสริยาภรณ์

พ.ศ.	ได้รับพระราชทาน
๒๔๓๑	เบญจมาภรณ์ช้างเผือก
๒๔๓๕	จัตุรถาภรณ์มงกุฎสยาม

พ.ศ.	ได้รับพระราชทาน
๒๔๓๙	ตริยาภรณ์ช้างเผือก
๒๔๔๐	ทุติยจุลจอมเกล้า
๒๔๔๑	ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ
๒๔๔๒	ทวีติยาภรณ์มงกุฎสยาม
๒๔๔๗	ประถมาภรณ์มงกุฎสยาม
๒๔๔๙	ประถมาภรณ์ช้างเผือก
๒๔๕๑	ปฐมจุลจอมเกล้า
๒๔๕๔	วชิรมาลา
๒๔๕๕	รัตนวราภรณ์
๒๔๕๖	มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก
๒๔๖๐	มหาโยธินรามาธิบดี
๒๔๖๒	วัลภาภรณ์
๒๔๖๓	มหาวชิรมงกุฎ
๒๔๖๗	นพรัตนราชวราภรณ์

เหรียญและเข็ม

พ.ศ.	ได้รับพระราชทาน
๒๔๔๐	เหรียญประพาสยุโรป เหรียญราชินี

พ.ศ.	ได้รับพระราชทาน
๒๔๔๖	เหรียญทวีธาภิเษกทอง
๒๔๔๘	เหรียญรัตนาภรณ์ จ.ป.ร. ชั้นที่ ๒
๒๔๕๐	เหรียญรัชมงคลทอง
	เข็มประพาสยุโรป
๒๔๕๓	เหรียญรัตนาภรณ์ ว.ป.ร. ชั้นที่ ๒
	เข็มสมุหมนตรี
๒๔๕๔	เหรียญบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๖ ทอง
	เข็มพระบรมนามาภิธัยย่อ ว.ป.ร.ฝังเพ็ชรชั้นที่ ๑
	เข็มข้าหลวงเดิม
๒๔๕๕	เข็มไอยราพรต
๒๔๕๖	เหรียญรัตนาภรณ์ ว.ป.ร. ชั้นที่ ๑
๒๔๕๗	เหรียญจักรพรรดิมาลา
๒๔๖๐	เหรียญดุษฎีมาลา เข็มราชการแผ่นดิน
๒๔๖๘	เหรียญบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๗ ทอง
๒๔๗๕	เหรียญฉลองพระนคร ทอง
๒๔๘๑	เหรียญรัตนาภรณ์ อ.ป.ร. ชั้นที่ ๑

เครื่องราชอิสสริยาภรณ์แลตราต่างประเทศ

พ.ศ.	ได้รับ	ประเทศ
๒๔๓๔	มงกุฎชั้นที่ ๓	ปรัสเซีย
	โอสมานีชั้นที่ ๔	ตุรกี
	เซนต์สตานิสเลาสชั้นที่ ๔	รัสเซีย
	เซนต์ซาเวียร์ชั้นที่ ๔	กรีซ
	มงกุฎชั้นที่ ๔	อิตาลี
	ดันเนะบรอกชั้นที่ ๔	เดนมาร์ก
๒๔๖๓	บริติชเอมไปร์ชั้นที่ ๒	อังกฤษ
๒๔๖๔	เลยองดอนเนอร์ชั้นที่ ๒	ฝรั่งเศส

สวนดุสิต

วันที่ ๑๕ ส.ค. รัตนโกสินทรศก ๑๒๔

ถึง พระยาสุขุม

ได้รับรูปที่ส่งมาให้ ๔ รูปนั้นแล้ว ขอเตือนอย่างหนึ่งว่า รูปขนาดนี้ ถึงว่าได้ถ่ายด้วยกระจกโรลด์เปลตควรจะถือเอาที่งามเป็นสำคัญ ต้องตัดกระดาดที่เหลืออยู่โดยรอบนั้นออกเสียเพียงเท่าที่ด่างขาวรอบ แล้วปิดกระดาดซานให้กว้างจะงามขึ้นกว่านี้ รูปไม่ควรจะสงวนขนาดกลัวจะเล็กไป ถ้าหากว่ามีที่งามชัดเจนอยู่เพียงไร ควรจะตัดเอาแต่เพียงนั้น

ตามที่สัญญาไว้ บัดนี้ได้ส่งกล้องขนาด ๙ × ๑๒ ออกมาให้ กล้องนี้เป็นของที่มีอยู่แล้ว ได้ไปดูเองถึงที่ห้างเลนซ์ก็ไม่มีดีกว่านี้ จึงส่งกล้องเก่ามาให้ คำที่ว่าเก่านั้น คือได้ซื้อมาแล้วประมาณสัก ๖ เดือน ใช้ได้ทั้งชัดเตอน่าแลโฟเคอลเปลนข้างหลังด้วย ถ้าหากว่าเคยถือ ๆ ได้คล่อง เป็นลักษณะเดียวกันกับกล้องแดงไชยเชฐที่เราถือไปถ่ายอยู่ที่สงขลานั้น ม่านที่ใช้ตามสังเกตกล้องไชยเชฐถ้าเวลาเช้าทีเดียว ใช้ม่าน ๕๐ สปริง ๑ อัน แปลว่าเปิด ๑-๒๕ สตอบ ๖ สายลงมาขึ้นแต่สปริงเป็น ๖ แล ๑๒ ตามเวลา ถ้าเวลาตั้งแต่ ๓ โมงเช้าไปแล้ว เว้นไว้แต่มืดครึ้มม่าน ๓๐ เป็นใช้ได้ สปริงใช้ ๑๒ สตอบใช้ ๑๒ ขนาดนี้เป็นพื้น ถ้า

ตกเย็นแดดอ่อนลง ผ่อนใช้ม่าน ๔๐ ก็เคยใช้ ถ้ามืดลงไปก็ใช้เหมือนเวลาเช้า

ถ้าจะถ่ายตึกหรือเครื่องก่อสร้าง เช่นพระเจดีย์แลรูปคนคลายควงทั้ง ๔ ที่อยู่ข้างหลังออกสวิงได้ เพื่อจะไม่ให้มีดิสตอชั่นใช้ได้เหมือนกล้องใหญ่ ๆ

ขอให้ระวังอีกอย่างหนึ่ง ถ้าเวลาจะเปลี่ยนม่าน ให้ขันม่านขึ้นไป จนแผ่นข้างบนเกือบจะถึงขอบข้างบน แล้วจึงกดสปริงข้างซ้ายมือหมุนม่านให้เดิน อย่าตั้งม่านในเวลาที่ยังอยู่ต่ำ ถ้าเวลาจะเก็บขอให้หย่อนสปริงแลปล่อยม่านลงไว้เสีย อย่าปล่อยขันขึ้นไว้ให้สปริงอ่อน มีความเสียดายที่มีสไล๊ท์เฉภาะแต่ ๓ อันแลเชื่อว่ากระจกขนาดนี้จะไม่มีในสงขลา. จะทดลองไม่ได้ทันใจจึงส่งกระจกออกมาให้ทดลองด้วย ๖ โหล กระจกอากฟ่า ๓ โหลเป็นกระจกอยู่ข้างจะช้า แต่เร็วกว่าออดินารี ถ้าถ่ายม่านตามที่บอกมาข้างต้น ถ่ายได้ กระจกมอนากนั้นเป็นกระจกเร็วกว่าอากฟาสักหน่อยหนึ่ง ถ้าถ่ายในเวลาเช้าเย็นที่แดดไม่สู้จัดคงใช้สตอบราวกันกับกระจกอากฟา การที่แนะนำกันด้วยหนังสือยากที่จะเข้าใจกัน แต่หวังใจว่าพระยาสุขุมจะเข้าใจอยู่บ้างแล้ว แลมีที่ปฤกษาหารือ พอทดลองให้รู้จักใจกล้องได้

สยามินทร์

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๔

ถึง พระยาสุขุมนัยวินิต

ได้เห็นรูปที่ส่งมาแล้ว รูปอ้ายคนัง๑ กับรูปถนนบ้านหม้อ เป็นดีกว่าอื่นหมด เข้าใจว่ารูปที่บ้าน ๒ แผ่นนั้นควรจะดี แต่ถ่ายเวลาที่แดดเผา จึงทำให้มัวไป ควรจะเลือกที่ ถ้าได้ที่แดดไม่เผาจะดีกว่านั้น

รูปคนสวยเมืองพัทลุงดีนักเหมือนกัน แต่เพราะตั้งกระจกตามยาว ถูกแสงแดดเป็นเฮอเลชันมาก ถ้าตะแคงเสียเข้าไปให้ใกล้ หน้าคนจะโตขึ้น ผ้าจะน้อยลง จะดีกว่านี้ การที่ถ่ายรูปเวลาเปิดรถรางได้เท่านี้ก็นับว่าดีหนักหนา แต่เพราะต้องถ่ายสแนบชอต ควรจะตั้งใจว่า ถ้ารูปที่ไม่ไหวเป็นตึกรามฤาแผนที่ แลคนซึ่งเราบังคับให้นิ่งได้ ไม่ควรจะถ่ายสแนบชอต เปิดช้าลงสตอปแรงดีกว่า

อนึ่งได้ส่งรูปเมืองสงขลาที่บอกไว้ว่าจะให้นั้นมาให้ แต่ที่จริงรูปเหล่านั้นมีดีน้อย เหตุว่าไม่มีเครื่องมือเหมือนเดี๋ยวนี้ ยืมกล้องเขามาใช้ เป็นกล้องไม้เลวเต็มที ไม้แห้งยืดเข้ายืดออกได้ เมื่อเวลาอยู่ในบางกอกดีอยู่ ครั้นออกไปทะเล ถูก

---

๑ นายคนัง มหาดเล็ก (ชาติเงาะ เมืองพัทลุง)

อาบน้ำแลอาบฝนเวลากลางคืน ถูกแดดที่เดินผ่าไปเวลากลางวัน ไม้หดเข้าไป สไล๊ท์รั่วบ้าง กล้องรั่วบ้างทั้งนั้น ถ้ารูปไหนถูกสไล๊ท์ดี ก็ได้ดี ถ้ารั่วเสียก็ชั่วไปหมด แต่เป็นรูปซึ่งได้ถ่ายยกใหญ่ ได้จัดมาให้ครบทุกอย่างตลอดจนบริเวณมลายู จะได้ไปทำกรอบติดที่ว่าการบ้าง ที่บ้านบ้าง ถ้าหากว่าได้กล้องของตัวเองเหมือนเดี๋ยวนี้ เชื่อได้ว่าจะไม่เสีย นึกเสียดายเต็มที่ที่กล้องมาไม่ทัน

สยามินทร์

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๔

ถึง พระยาสุขุมนัยวินิต

ด้วยอ้ายคะนังฝากรูปไปให้พี่น้อง ได้ส่งออกมาด้วยแล้ว

ถ้ามีช่องที่ใครไปตรวจราชการถึงที่นั้น ขอให้นำไปส่งให้มันด้วย

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๑๔ ธ.ค. รัตนโกสินทรศก ๑๒๔

ถึง พระยาสุขุมนัยวินิต

ได้รับหนังสือลงวันที่ ๒๕ พฤศจิกายนนั้นแล้ว

เรื่องนี้ตรงกันกับที่อ้ายคนังเล่า เดี๋ยวนี้เข้าใจภาษามากขึ้น ไล่เลียงค่อยได้ความ ถามถึงเวลาที่จะเอามานั้นอย่างไร ให้การเชือน ๆ ไปบ้าง เมื่อเวลาพูดถึงใดที่เกี่ยวข้องแก่เรื่องที่จะมา คงได้รูปว่า เมื่อแม่ตายแล้วนั้นตัวอยู่กับพี่ ไปเที่ยวป่ากับอ้ายไม้ไผ่ซึ่งเป็นเพื่อนเพื่อจะตัดกระบอก มีเสียงคนเอะอะไล่เข้าไป วิ่งหนีกันหกล้มหกลุก คืออ้ายยาง ซึ่งมันเรียกว่าอ้ายยัง ชวนให้มาดูโนราที่บ้านอ้ายยาง มันหายตกใจเลยมาดูโนรา อ้ายยางให้กินมะพร้าว แล้วมันหาวนอน ๆ หลับ อ้ายยางไปอุ้มทั้งหลับส่งให้คนคุณพ่อหลวง[๑] มันตื่นขึ้นถามว่าอ้ายยางทำพรือ[๒] อ้ายยางบอกว่าเขาจะเอาตัวไป เวลานั้นมันกำลังตกใจ ดิ้นรนเท่าไรเขาก็ไม่ปล่อย ได้ทำหอบรวนอะไรเต็มที่เหมือนอย่างที่มาทำเมื่อจะเข้ามาอยู่ในวัง แล้วเขาเอาไปใส่คุกไว้หลายคนด้วยกัน ภายหลังคุณพ่อหลวงจึงไปรับ ให้สนับเพลาให้นุ่ง

---

๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒ ภาษาชาวใต้ แปลว่า "อะไร"

ข้อที่มันอยากพบพวกพี่น้องเหล่านั้น อยากจะถามว่า เมื่อเขาจับมัน พากันไปอยู่ที่ไหนเท่านั้น พูดถึงอ้ายยาง แสดงกิริยาไม่ชอบมาก ทั้งที่พูดว่าไม่ชอบใครไม่เป็น แต่สังเกตได้ จึงสันนิษฐานกันว่า ในยหนึ่งอ้ายยางจะตกลงกับพี่ แต่ไม่บอกให้อ้ายคนังรู้ แต่สังเกตดูข้อที่ย้ายที่ไป น่ากลัวจะเป็นด้วยเข็ดบางทีจะไม่ได้บอกให้รู้ทีเดียว ก็เอาเป็นถูกตามที่ได้ข่าวนี้ เรื่องที่จะเอารูปไว้แห่งใดนั้น อ้ายคนังได้คิดแล้วเหมือนกัน มันคิดถึงแปลนบ้านเก่า ว่าจะเอาไว้ในทับไม่ได้ เปียกฝน จะต้องเอาไปไว้ที่ซอกหินในถ้ำ ซึ่งเป็นที่เคยหลบฝน การที่แสดงกิริยาเศร้าโศรกเวลาพูดถึงบ้านอย่างแต่ก่อนไม่มี ด้วยว่ารู้จักคนกว้างขวาง ตั้งแต่เจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่ลงไปจนถึงผู้น้อย ทั้งข้างหน้าข้างในเขาแสดงความเมตตาปรานีเล่นหัวได้ทั่วไป อยู่ข้างจะเพลิดเพลินมาก อดนอนก็ทน แลคุณสมบัติในส่วนตัวซึ่งได้สังเกตเห็นแต่แรกไม่มีเสื่อมทรามลงไป คือตาไวความคิดเร็วจงรักภักดีฤๅกตัญญูมาก นับว่าเป็นเฟเวอริตของราชสำนักนี้ได้ได้ถ่ายรูปแต่งตัวเป็นเจ้าเงาะละคอน สำหรับจะให้มันขายเองในงานวัด แล้วแบ่งเงินเป็น ๓ ส่วน ๆ หนึ่งเป็นค่ากระดาษค่าน้ำยา ส่วนหนึ่งให้ทำบุญเข้าในงานวัด อีกส่วนหนึ่งจะเป็นทุนซึ่งคิดจะรวบรวมไว้ให้ เสียแต่อย่างไร ๆ ก็ยังนับเงินไม่ถูกอยู่เช่นนั้นเอง หนังสือเห็นจะพอสอนง่ายกว่าเลข เลขนั้นดูเหมือนไม่มีกิฟ

สำหรับชาติของมันทีเดียว ได้ลองให้ขายของซ้อมกันอยู่หลายวัน ก็ยังราง ๆ อยู่เช่นนั้น สาเหตุนั้นด้วยเรื่องมันไม่รู้จักรักเงิน ยังไม่รู้เลยว่าเงินมีราคาอย่างไรจนเดี๋ยวนี้

ผู้หญิงอีกคนหนึ่งนั้น ถ้าได้มาก็ดี ถ้าเด็กเสียทีเดียวดูเหมือนจะง่าย แต่นึกกลัวอยู่ว่าอ้ายพวกนี้จะเข็ดเสีย ขอให้คิดการให้ดี ถ้าจะไม่ชอกช้ำตกอกตกใจจึงค่อยเอามา แต่การเลี้ยงนั้นเห็นจะไม่เป็นไร อ้ายคนังตั้งแต่มายังไม่ได้เจ็บเลย เจ้าสาย[๑] นั้นรักหลงเหลือเกินทีเดียว เพราะมันไม่ไปเที่ยวข้างไหนเลย อยู่แต่บนเรือน ช่างประจบด้วยความรู้ประมาณตัวมีเองในสันดาน ทั้งที่ถือตัวว่าเป็นลูก ก็พูดอยู่เสมอว่าเป็นลูกข้า ไม่ได้ไว้ตัวเทียบเทียมเจ้านายลูกเธอ รักแลนับถือไม่เลือกว่าใคร ไว้ตัวของตัวเสมอหม่อมเจ้าไม่ได้มีใครสั่งสอนเลย

รูปน่าเทวดาที่ส่งมานั้นดี แต่มัวไปสักหน่อย หวังใจว่าคงจะได้ส่งรูปเข้ามาโชในครั้งนี้ เวลานี้กำลังชุลมุนกันไปทุกหนทุกแห่ง แต่ค่าปิดรูปทำกรอบ อ้ายเลนซ์[๒] เห็นจะรวยสักร้อยชั่ง รูปที่ออกประมาณกันว่าจะถึงราว ๑๐๐๐ รูป แต่ฝรั่งยังมากกว่าไทย

สยามินทร์

---

๑ พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ

๒ โรเบิตเลนซ์ ช่างถ่ายรูป

สวนดุสิต
วันที่ ๒๔ ธ. ค. รัตนโกสินทรศก ๑๒๔

ถึง พระยาสุขุมนัยวินิต

ขอบอกข่าวรูปที่ออกโชครั้งนี้ ได้ลอกรูปเดิมตัดปลงลงเป็นรูปแคบิเนต ปิดกระดาดแขงกว้างเข้ากรอบใหม่ แต่งให้ดีขึ้น ออกโชได้เหรียญรางวัล ยังมีผู้ต้องการรูปนั้น คือมิสเตอริเวตคาแนก[๑] จะขอเอาให้ได้ บอกจำหน่ายว่าเป็นของพระยาสุขุม ก็ไม่ใคร่เข้าใจกัน ถึงว่าไม่เป็นรูปที่วิเศสอันได้คอมโปสิชันแปลกปลาด ก็เป็นรูปเรียบ ๆ ไม่น่าอายใครเลย มีรูปที่เลวกว่าหลายร้อย เมื่อได้เหรียญเมื่อใดจึงจะส่งออกไปให้

บัดนี้ได้ส่งรูปอ้ายคนังที่ขายเมื่องานวัด[๒] มีคนชอบมาก เดิมพิมพ์ขึ้นไว้แต่ ๒๓๐ เร่งกันให้พิมพ์ในเวลางาน กระดาดเหลือเท่าใดก็ได้พิมพ์อีกสัก ๓๐-๔๐ รูปขายไม่ทัน ยังหาซื้อกันเรื่อยอยู่จนเดี๋ยวนี้ อีกรูปหนึ่งนั้นได้ถ่ายในวันก่อนเริ่มงาน ด้วยนึกว่าฝรั่งจะไม่เข้าใจเรื่องเงาะ จึงได้ถ่ายรูปแต่งธรรมดาก็ถูกต้อง ฝรั่งชอบรูปนั้นมากกว่ารูปที่แต่งเป็นเงาะ ขายในเวลางานแผ่นละ ๓ บาท ได้เงิน ๑๐๐๐ บาทเศษ แบ่งเป็นสามส่วน ให้วัดส่วน

---

๑ ที่ปรึกษาราชการกระทรวงคลัง

๒ งานวัดเบญจมบพิตร์ ร้านหลวงมีการประกวดรูปถ่าย

หนึ่ง เป็นค่ากระดาษค่าน้ำยาส่วนหนึ่ง เป็นของอ้ายคนังส่วนหนึ่ง ได้เงินส่วนอ้ายคนังเกือบ ๔๐๐ บาท เดี๋ยวนี้สมบัติของอ้ายคนังมีกว่า ๔๐๐ บาทขึ้นไปแล้ว ถ้าอยู่ไปจนเห็นจะมีเงิน เพราะมันไม่ได้ใช้

เสียดายที่รูปมาถึงไม่ทัน จะได้เห็นฝีมือว่ารูปที่ทำมาโชว์จะงามอย่างไรขึ้นบ้าง

สยามินทร์

มณฑลนครสวรรค์
วันที่ ๑๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๕

ถึงพระยาสุขุม

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๑๒ สิงหาคมนั้นแล้ว มีความยินดีที่ได้ทราบข่าวว่าตลับ[๑] ยังชั่วถึงเดินได้ ขอให้ช่วยบอกขอบใจที่ฝากมะม่วงมาให้น่ากินจริง ๆ การพระที่นั่ง[๒] นั้นยอมเชื่อเสียแล้วว่าเห็นจะแล้ว เพราะเอื้อถึงเพียงนี้ เรื่องท่อน้ำได้บอกให้ดุ๊ก[๓] รู้แล้วก็ติดอึ้งอยู่เหมือนกัน เรื่องระดับดินได้เอะอะกันแต่แรกว่าจะพา

---

๑ ท่านผู้หญิงยมราช (ตลับ สุขุม)

๒ พระที่นั่งอัมพรสถาน

๓ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ

ให้ต้องถมดินตามขึ้นไป แต่พระสถิตย์[๑] ว่าฝรั่งเขาไม่ยอม เผื่อพระที่นั่งจะซุดลง จึ่งยกขึ้นไว้ถึงคืบ ๑ การที่จะถมดินรอบนอกขึ้นมาหานั้นไม่ไหว จะสิ้นเงินมากไม่ใช่น้อย ทั้งหญ้าก็จะไม่ขึ้นทันเป็นอันขาด เพราะกว่าจะถมดินเสร็จก็พอตกน่าแล้ง ดุ๊กพุ่งจะให้เอนระดับลงไป ก็ได้ขัดคอกันว่าถ้าเช่นนั้นปลายท่อจะลงไปจมอยู่ในสระ เมื่อเช่นนั้นก็ยังนึกแก้อย่างไรไม่ออก ขอผัดไปตรึกตรอง เรื่องพัดลมนั้นได้ว่าเองว่ารกรุงรังนัก ถ้าขายคนอื่นไม่ได้ ขายกันเองในกระทรวงวังก็ได้ ได้เคยพูดกับกรมหลวงนริศ[๒] ไว้บ้างแล้วให้เริ่มหาพัดตั้งเสีย ถ้าไม่มีควรสั่งก็จะต้องสั่ง ช่างเขียนนั้นเห็นจะไม่สำเร็จ มันจะดูให้งามอย่างฝรั่ง คนไทยมันจะมีงามอย่างฝรั่งที่ไหน เรื่องที่เขียนนั้นก็เป็นเรื่องไทย แต่ให้มันเขียนตามความคิดฝรั่ง ลองว่ากันดูให้หมดท่า ถ้าเห็นไม่ได้จริงแล้วที่ควรจะเขียนเป็นลายก็เขียนเป็นลาย ที่ควรจะติดรูปภาพฉากฝรั่งก็เว้นไว้ติดรูปภาพฝรั่ง ให้ตกลงเสียดีกว่ารั้งรออยู่เช่นนี้ เรื่องวอเตอร์คลอเสตที่คิดจัดนั้นดี แต่ท่านพวกอินยิเนียเหล่านี้เดาทั้งนั้น ด้วยเมืองฝรั่งไม่เหมือนกับเมืองเรา แล้วประกอบไปด้วยทิฐิมานะกล้า ต่อผิดแท้ทีเดียวจึงจะยอมรับว่าใช้ไม่ได้ เขา

---

๑ พระยาประดิษฐอมรพิมาน (ม. ร. ว. ชิด อิศรศักดิ์)

๒ สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์

ก็ไม่ต้องเสียอะไร แต่เราเป็นผู้เสียเงิน ขอให้สังเกตในใจไว้ว่า ที่แผ่นดินสวนดุสิตนั้น ขุดลงไปคืบ ๑ ฤๅคืบเศษก็ถึงน้ำ ขอให้ป้องกันน้ำที่จะซึมเข้าและซึมออกให้จงดี

มีความยินดีที่ได้ทราบว่าการยารั่วเป็นอันสำเร็จ และหลังคามุขแล้วสำเร็จ ทั้งคิดเรื่องถังน้ำด้วยแล้วนั้น

มิสเตอร์ชอ[๑] กรมนเรศ[๒] จะต้องการก็ดีเราจะได้ไม่ต้องเปลืองเงินมาก...

....

กำหนดกลับนั้นจำกัดตัว คือจะได้หล่อพระพุทธรูปพระชนม์พรรษาในวันที่ ๓๑ เดือนนี้ สวดมนต์วันที่ ๓๐ คงจะต้องกลับลงไปถึงวันที่ ๓๐ ให้คิดกะใจว่าจะไปดูงานแห่งใดบ้างก็ขึ้นมาตามกำหนดวันให้พอแก่งาน คงเป็นวันได้ตามเสด็จกลับวันที่ ๓๐

การที่มานี้สนุกดี แต่ไม่ใช่อย่างโสมมเป็นต้นแท้เช่นครั้งก่อน เจือออพิศเชียลอยู่บ้าง สังเกตได้ว่าร่างกายไม่ไวอย่างแต่ก่อน ที่ว่านี้ไม่ใช่งุ่มง่ามหนักตัว คืออาการที่ไม่สบายเมื่ออยู่กับที่ เปลี่ยนที่เคยหายได้เร็ว ๆ ครั้งนี้ช้าไป ลางทีก็รื้อกลับ แต่นับว่าได้กำไร การที่เป็นเช่นนี้ก็เห็นจะเป็นด้วยเครื่องจักรมันเก่าแก้ยากขึ้นทุกที

สยามินทร์

---

๑ นายช่างไพ่ฟ้า

๒ กรมพระนเรศร์วรฤทธิ์

สวนดุสิต
วันที่ ๓ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

พระยาสุขุม

ได้รับหนังสือจรูญ[๑] ลงวันที่ ๓ เดือนก่อนว่า เฟอนิเชอร์พระที่นั่งอัมพรจะได้ลงเรือวันที่ ๑๙ งานที่ทำนั้นเขาได้ทำทั้งกลางวันกลางคืน ของคงจะมาถึงเกินทัน ห้องที่จะต้องของ ๆ แกเองจะแล้วไม่ทัน ถ้าของมาถึงจะรับไว้ที่ไหนนึกดูเสียก่อนเถิด

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๑๑ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ถึงพระยาสุขุม

ข่าวเจ้าพระยาสุรพันธ์[๒] ถึงอสัญกรรมพึ่งได้รับต่อบ่ายโมงหนึ่งสองโมงทั้งสองราย เวลาบอกจากเพ็ชร์บุรีย่ำรุ่ง รับเช้า ๔ โมงกว่าจะวนตามเจ้าพนักงานไปเสียเป็นนาน พระยาสุขุมคงจะทราบว่าจะตกลงได้ไปรดน้ำเมื่อใดดีกว่าเรา ถ้าจะได้รดน้ำต่อพรุ่งนี้ ถ้ารถบ่ายพอจะส่งทัน ขอให้ซื้อน้ำแข็งส่งไปให้พระยาสุรินทรฤๅไชย[๓]

---

๑ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์ กฤดากร

๒ เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธ์ (เทศ บุนนาค)

๓ พระยาสุรินทรฤๅไชย (เทียน บุนนาค)

รักษาศพ สำหรับลูกหลานจะได้ไปรดน้ำ ให้พอที่จะรักษาไว้ได้ตลอดเวลา ให้มาคิดเงินที่กรมขุนสมมต[๑] ถ้าจัดการตลอดได้จะขอบใจมาก เพราะเป็นการนอกน่าที่

สยามินทร์

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท
วันที่ ๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๕

ถึงพระยาสุขุม

ฤกษ์ขึ้นพระที่นั่งโหรหามาได้ดีทั้ง ๒ ฤกษ์ คือฤกษ์แรกวันที่ ๒๕ ธันวาคม จุดเทียนไชย ที่ ๒๘ ขึ้นพระที่นั่ง ไม่ใช่จะหาว่าพระยาสุขุมจะทำพระที่นั่งไม่ทันกำหนดนี้ แต่เขาให้อาบน้ำเวลาเช้าโมงเศษ น่าหนาวเลยหอบเสียจะเสียฤกษ์ จึงได้เลือกเอาฤกษ์ที่ ๒ คือวันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๕ ตรงกับวัน ๓ ฯ๔ ค่ำ ปีมะเมียอัฐศก เช้า ๓ โมงจุดเทียนไชย วันที่ ๒๒ เช้าโมง ๑ สรง ๕ โมงขึ้นพระที่นั่งเสวตรฉัตรพระที่นั่งอภิเศกดุสิต ๒ ทุ่มขึ้นพระแท่นพระที่นั่งอัมพร เห็นว่าฤกษ์นี้คงจะมีเวลาพอที่จะตกแต่งให้เรียบร้อยด้วย ขอให้ถือเอากำหนดหลังนี้เป็นแน่เถิด

สยามินทร์

---

๑ กรมพระสมมตอมรพันธุ์

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๖ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ถึง พระยาสุขุมนัยวินิต

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๓ เดือนนี้ เรื่องเปิดหีบเครื่องเฟอนิเชอร์พบกระจกตู้ห้องหลุยที่ ๑๕ แตกบานหนึ่ง ส่งกระดาษทำเทียมแพรกำมหยี่สำหรับปิดห้องต่าง ๆ มาให้ดู แลว่าจะสู้ประสมสีเขียนตามตัวอย่างกระดาษนี้ไม่ได้ เพราะปิดกระดาษแล้วจะชื้นนั้น ทราบแล้ว

กระดาษปิดฝามันก็เคยอยู่ได้นาน ๆ ใช้ทาพื้นเสียก่อนแล้วใช้แป้งเปียกประสมสารหนู ได้เคยเห็นอยู่ทนได้จนเดี๋ยวนี้ นั้นที่พระที่นั่งปราโมทมไหสวรรยแห่งหนึ่งประมาณ ๔๓ ปีมาแล้ว ที่ตำหนักเสด็จกรมพระปวเรศ[๑] ปิดเมื่อไรไม่รู้ แต่เห็นมาก็ปิดอยู่แล้ว อยู่จนสิ้นพระชนม์ ผนังเขียนบางแห่งไม่ทนสู้กระดาษได้ เพราะถ้าจะชื้นแล้วชื้นได้เช่นเดียวกัน ถ้าจะเป็นได้เปรียบเสียเปรียบกันก็จะเป็นด้วยกระดาษจะเก่าได้ ถ้าน้ำยาสีไม่ชื้นแล้วเห็นจะไม่รู้เก่า ถ้ามีเวลาจะเขียนพอเขียนเสียทีเดียวก็ได้ เอากระดาษไว้ใช้อื่น ฤๅจะปิดกระดาษไว้ เมื่อเสียหายไปข้างหน้าจึ่งขูดกระดาษออกเขียนใหม่ก็ได้ ตามแต่จะสมัคร

สยามินทร์

---

๑ สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

วันที่ ๒๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๕

ถึง พระยาสุขุม

ได้รับหนังสือฉบับเล็กลงวันที่ ๒๒ แล้ว มีความยินดีที่ได้ฟังคำบอกเช่นนี้ เป็นสำคัญว่ามือเจ้าได้จับน่าที่มั่นแล้ว การสอดส่องคนเป็นสำคัญกว่าที่จะตั้งตำแหน่ง การที่จะตั้ง ๆ ไปพลาดแล้วเปลี่ยนเสียนั้นไม่ยากอะไร แต่เสียการงานถอยหลังลงไป สู้ประคองไว้จนให้พบคนดีแล้วจึงตั้งไม่ได้

เรื่องเรือนั้นมีขึ้นมาอีกลำเช่นนี้ก็ดี เมื่อมีที่ไปจะได้อาไศรยใช้บ้าง การที่จะไปเที่ยวคราวหลังฤๅไม่ไปนั้นออกเคลือบแคลงไปเสียแล้ว เพราะร่างกายไม่บริบูรณ ไม่รู้ว่าผลที่ไปจะให้คุณฤๅให้โทษ เพราะเป็นฤดูหนาวมาเสียแล้ว หนาวร้อนของเมืองไทยเรามันไม่ยั่งยืน ในวันเดียวกันก็เปลี่ยนร้อนเปลี่ยนเย็นมาก ทั้งหนาวก็ไม่อยู่ได้กี่วัน ประเดี๋ยวก็กลับเป็นร้อน การเปลี่ยนร้อนเปลี่ยนหนาวรบัดรเบิดอยู่ข้างจะแสลงโรค ข้าเคยเจ็บมาก ๆ มาก็นักหนาแต่ไม่เคยหนักใจเหมือนที่เจ็บน้อยๆ ครั้งนี้เลย เรื่องที่เป็นประกอบกับอายุมันไม่สู้ชอบกล กลัวจะเลยเป็นคนบอบแบบไปเสีย ทำราชการไม่ได้สดวก ตัวข้าเป็นคนที่รักราชการผูกพันมานาน ถ้าทำไม่ได้ดังใจฤๅต้องละวางก็คิดถึงเหมือนติดผู้หญิง เมื่ออาการมากขึ้นทำเข้าก็เกิดโทษ ไม่ทำก็ไม่มีความสบายใจ เห็นเอาตัวไม่รอดทั้ง ๒ ฝ่าย เวลานี้กำลังจัดการทดลองรักษาแลพิจารณาโดยกวดขัน แต่ยังไม่ถึงโรคสลักสำคัญแท้ เป็นแต่มีพื้นเพไม่สู้ดี ถ้ามีอาการใหญ่ ๆ มาจะรักษายาก จึงได้คิดที่จะป้องกันไว้เสียก่อน

สยามินทร์

พระที่นั่งไอสวรรย์ทิพยอาศน์, เกาะบางปะอิน
วันที่ ๘ พฤศจิกายน ๑๒๕

ถึง พระยาสุขุม

จดหมายมาด้วยเรื่องหลังคาห้องเครื่องนั้น ความคิดรอบคอบดี แต่การที่จะทำอย่างไรได้ลองเสนอดุ๊กดู ดุ๊กเห็นด้วยในเรื่องปลูกหญ้า ว่าดินฟุตหนึ่ง รดน้ำทุกวันงามได้ แต่มีข้อรังเกียจเรื่องเสากลาง ถ้าจะใช้เลี้ยงดูอะไรมันจะเกะกะ แกมีความคิดอีกอย่างหนึ่งว่าถ้าทำปรำไม้เลื้อยเสียจะเป็นอย่างไร กันรั่วไม่ได้ แต่เข้าใจว่าจะกันร้อนได้ ขอผัดลงไปปฤกษากับพระยาสุขุมแลอาเลกรี[๑] ดูสักที เห็นว่าวันที่จะกลับก็ยังไม่กี่วัน รอไว้ปฤกษากันเสียก่อนก็ได้

อนึ่งการที่จะกลับคราวนี้นึกว่าจะกลับทางเรือ สำหรับได้นอนไป แลนึกจะออกเมื่อไรก็ออกได้ เพราะได้เห็นโทษข้อที่ผูกใจว่าจะทำอะไรแล้วนอนไม่หลับ พระยาสุขุมเป็นอันไม่ต้องขึ้นมา ไว้พูดกันบางกอกทีเดียว

สยามินทร์

---

๑ นายช่างกำกับงานโยธา

กรุงเก่า

วันที่ ๑๐ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ถึง พระยาสุขุมนัยวินิต

มีเรื่องหนึ่งซึ่งได้นึกแล้วแต่เมื่อเวลาอยู่บางกอก แต่เห็นงานของเจ้ายังมากจึ่งนิ่งเสีย ครั้นเมื่อมาตามทางตึกพูดขึ้นว่าห้องนอนสองห้องติดกันที่หลังสามชั้นข้างตวันตกเฉียงใต้ ทางเดิรจะต้องลุยห้องนอนกัน จะขอกั้นฝาเตี้ยเสมอเพดานเตียงให้เปนทางเดิรผ่านห้องกันทั้งสองห้อง ก็รู้สึกใจว่าห้องข้างตวันตกสว่างอยู่ แต่แคบไป ห้องข้างตวันออกไม่มีน่าต่างด้านใดเลย เว้นแต่ด้านเหนือสองช่อง ถ้ากั้นฝาสกัดเสียจะมืดด้วยแคบด้วย

ทางที่จะแก้ให้เปนอย่างดีที่สุดที่จะทำได้นั้น ได้คิดพลาดไปเสียแต่ต้นมือ คือเฉลียงด้านเหนือที่เปนเฉลียงโถง ไปหยุดไว้เพียงสี่ห้อง ถ้าได้ทำเปนห้าห้องเสียแต่แรก ชั้นล่างใช้พื้นแต่สี่ห้อง ห้องที่ห้าให้เปนหลังคากระไดที่มีอยู่เดิม ชั้นบนจึ่งใช้เปนห้าห้องเต็ม เจาะประตูให้เดิรออกจากในตัวตึกตรงห้องที่ห้า ซึ่งข้างล่างเปนกระไดนั้น ประตูข้างบนของตัวตึก ห้องข้างตวันตกอุดเปนน่าต่างเสียช่องหนึ่ง ห้องข้างตวันออกอุดเปนน่าต่างช่องหนึ่ง คงเปนประตูช่องหนึ่ง น่าต่างช่องหนึ่งคั่นกันไป เวลาจะเดิรขึ้นจากกระไดทบด้านหลัง เลี้ยวออกเฉลียงโถง เมื่อ

จะเข้าห้องตวันตกฤๅห้องตวันออกก็เข้าตรงประตูห้องนั้น ไม่ต้องเดิรลุยกันไม่มืด ห้องก็ไม่แคบเข้าไป

ครั้นเมื่อตุ๊กลงไปดูการทำประตูห้องเล็กวันนี้ กลับขึ้นมาพูดถึงฝาผ้าที่คิดจะทำ ก็ยังคิดเห็นอยู่ว่าคงจะทำให้เสียห้องไป เช่นกล่าวมาแล้ว แลทราบว่างานร่วมเข้ามาก จึ่งคิดอ่านลองบอกให้เจ้ารู้ดูสักที บางทีจะทำทัน ข้อสำคัญที่จะต้องทำใหม่นั้นก็เสาต้นเดียว เปนเสาหล่อสิเมนอย่างเช่นที่ทำ แต่เปนเสามุมจะต้องแข็งแรง จะต้องปูตรางลวดดาดสิเมนก็แต่ชั้นบนชั้นเดียว เพราะชั้นล่างคงเปนบันไดอยู่ตามเดิม เลื่อนพนักสกัดออกไปช่องหนึ่ง เติมพนักขึ้นอีกช่องหนึ่ง น่าที่จะทำได้ทัน จึ่งได้วานให้ตุ๊กเขียนลากเส้นมาเพื่อจะให้เข้าใจชัดดีกว่าหนังสือ ถ้าหากว่าเข้าใจแล้วควรจะปฤกษาช่าง ถ้าจะลงมือได้ ก็จะได้ลงมือทีเดียวไม่เสียเวลา ถ้ายังสงไสยอยู่ประการใด จึ่งให้ขึ้นมาหาพูดกันประเดี๋ยวเดียวก็เข้าใจ

สยามินทร์

กรุงเก่า

วันที่ ๑๒ มกราคม ร.ศ. ๑๒๕

ถึง พระยาสุขุม

ได้รับจดหมายลงวันนี้ ว่าด้วยเรื่องที่จะต่อเฉลียง รับจะทำได้นั้นเป็นที่พอใจเป็นอันมาก ขึ้นมาอยู่ที่นี่ก็นึกเป็นห่วงงาน ไม่ใช่ห่วงที่ว่าจะเร่งงาน เพราะไว้ใจเจ้าได้แล้ว ห่วงเรื่องจะยังลืมอะไร ๆ อยู่ เช่นเฉลียงทางเดินนี้ ได้เห็นรายงานในวังว่า พระยาวรพงษ์[๑] ได้เข้ามาขนของในวังออกไปบ้างแล้ว ถ้าของที่ใหญ่จะตั้งที่เสียทีเดียวได้ก็ให้ตั้ง เว้นแต่รูปภาพยังมีข้อลังเลอยู่บ้าง ว่าแผ่นใดควรจะติดที่แห่งใด ให้เทียบที่ไว้ให้ดูก่อนอย่าเพ่อติด มีความยินดีที่จะได้พบในวันที่ ๑๕

ขอบใจที่บอกข่าวไฟไหม้มาให้รู้ทันที ข้างเหนือนี้มีไฟทิ้งหลายครั้งแล้ว แต่ดับได้ ครั้งนี้ก็มีความสงไสยเป็นอันมาก โปลิศรักษาการไม่มีพอ ได้สั่งกรมนเรศแล้วให้เติมขึ้นก็เห็นจะยังไม่ได้เติม ถ้าไม่ได้ตัวผู้ร้ายทิ้งไฟเสียสักคนหนึ่งแล้ว เห็นจะยังไหม้อีก ได้ว่ากับกรมนเรศแล้ว ว่าถ้าไฟไหม้อีกคราวนี้ จะต้องให้เสนาบดีกระทรวงเมืองเสียค่าอาญาไฟเสียบ้าง

สยามินทร์

---

๑ เจ้าพระยาวรพงษ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา)

สวนดุสิต
วันที่ ๓๑ ม.ค. รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

พระยาสุขุม

วันนี้เข้าใจว่าเจ้าจะฟกเต็มทีจึงได้หายไป แต่ความจริงนั้นสามารถที่จะบอกได้ว่า งานที่เป็นหลักถานนับเป็นแล้วสำเร็จ ถึงชั้นติดรูปริทูกราฟแลโฟทูกราฟ ซึ่งกล่าวไว้ว่าเป็นที่สุดแห่งงานอื่น ๆ ต่อนี้ไปจะต้องไปทำงาน แต่วันละสักชั่วโมงหนึ่งฤๅ ๒ ชั่วโมงก็พอ เป็นอันสมปราถนาที่จะได้หยุดพักไม่ให้เหนื่อยเหนื่อยฉาบน่างาน

แต่อีกฝ่ายหนึ่งในส่วนงานที่ต้องทำมาจากที่อื่นยังขาดค้างมากจนนึกหนักใจว่า ในเวลางานจะไม่พ้นจากจับอะไรเข้าเปียกเปื้อนสี มือเหนียวน้ำมันอย่างแต่ก่อน ๆ มา กล่าวคือฝาขั้นห้อง ตู้ในภาคปรัศจิม กรอบรูป ซึ่งจะต้องซ่อมแลทำขึ้นใหม่เป็นต้น ซึ่งเป็นงานของดุ๊กมากกว่างานของเจ้า จำจะต้องช่วยกันพัดไว้ ด้วยใกล้ตรุศม์จีนเข้าไปทุกวัน ถ้านั่งเพลิน ๆ ไปถึงตรุศม์จีนถึงจะเฆี่ยนให้ตายเจ๊กก็ไม่ยอมทำ ถ้าตรุศม์จีนแล้วจึงได้มาติดมาตั้งเป็นไม่พ้นมือเปื้อนมือเหนียว

ข้อสำคัญ ๓ ประการ ซึ่งได้กำชับไว้ คือน้ำที่จะขึ้นไปบนพระที่นั่ง วันนี้ปรากฏแล้วว่าบนห้องเล็กชั้นบนไม่มีน้ำทั้งที่ได้นัดหมายกันไว้

ยังล่องแลถังกับทั้งท่อไม่เคยมีสมประดีในเมืองไทย อย่างเดียวกันกับไฟฟ้าหลังคาตัดเป็นข้อที่ ๒ กับหลังคาตัดเป็นข้อที่ ๓ ซึ่งได้รับอาญัติไว้นั้น ขอให้พิจารณาให้จงมาก

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๖ กุมภ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ถึง พระยาสุขุม

ในการที่จะไปยุโรปครั้งนี้มีความวิตกห่วงอยู่ด้วยครอบครัวซึ่งจะอยู่ภายหลังที่สวนดุสิตนี้บ้าง อยู่ในพระบรมมหาราชวังบ้าง ในพระบรมมหาราชวังเป็นที่ใกล้คนอยู่ ข้างน่ากับข้างในก็ใกล้กัน ใคร ๆ ก็มีสมบัติครอบครัวอยู่ในเมืองทั้งนั้น คงจะสมัครประจำซองรักษาในเมืองมากกว่าที่จะมาเอื้อเฟื้อทางสวนดุสิตนี้ ครั้นจะให้เข้าไปอยู่ในวังเสียให้หมด ผู้ที่ไม่ไข้เจ็บแลมีเย่าเรือนสบายก็จะดีอยู่ ผู้ที่ป่วยไข้ไม่สู้สบายแลที่มีเรือนอยู่ไม่ได้จริง ๆ ทั้งเคยหลบตามเสดจออกมาอยู่เสียสวนดุสิตในฤดูร้อนฤดูฝน ซึ่งเป็นเวลาไม่สบายเสียตั้ง ๕) ปีมาแล้ว กำลังร่างกายก็พลอยกำเริบทนทานที่ลำบากมากขึ้น จะต้องกักขังอยู่ถึง ๘) เดือน จะพากันเจ็บไข้ทรุดโทรมเป็นเครื่องห่วงไยอยู่เป็นอันมาก ....

.... เขาถือเป็นแง่เป็นงอนกัน แต่เวลาเสดจอยู่เช่นนี้จะเรียกใครแต่ละที จะสั่งให้ไปทำอะไรไม่เกรี้ยวกราดก็ไม่ใคร่สำเร็จ ไม่มีกาเวินแมนต์เพราะมืออยู่ไม่ทำ เป็นอย่างเสนาบดีแต่ก่อนไปหมด จะแก้ไขผลัดเปลี่ยนอะไรก็ยาก เพราะคนในวังไม่มีเลือกมากอย่างเช่นแต่ก่อน ทุกวันนี้ที่มีความสดวกสบายอยู่ที่สวนดุสิต ไม่ใช่แต่อากาศดีมีที่อยู่สบาย เพราะได้ใช้ผู้ชายทั่วไปไม่ว่าการข้างนอกข้างใน จนถึงในที่นอน มาอยู่ที่นี่ก็ต้องผู้ชายมานอนอยู่ด้วยเพราะผู้หญิงนั้นไม่มีที่ไว้วางใจได้เลย มีการเจ็บไข้อันใดเกิดขึ้นก็ฉโงกน่าต่างลงไปสั่งผู้ชายให้เอารถโมเตอร์คาร์ไปรับหมอได้ทันอกทันใจ

ในการเสด็จไม่อยู่นี้ กรมหลวงนริศจะจัดการอย่างใหม่ปิดเอากำแพงชั้นในเป็นข้างในหมด มหาดเล็กจะต้องออกไปอยู่ที่พระที่นั่งอภิเศก กรมหลวงนริศจะอยู่ที่บ้าน ถ้าเกิดเจ็บไข้อันใดขึ้น ไม่สู้จะกลัวตอนข้างน่า กลัวตอนข้างใน จะไปปลุกผู้หนึ่งผู้ใดให้ลุกขึ้นเดินไปนั้นแสนยากประดักประเดิด ข้อที่ผู้มีบรรดาศักดิจะลุกไปนั้นไม่ควรหวัง ยังอ้ายคนรับใช้ยังจะไม่ไปต่ออีก ไปถึงเข้าแล้วยังจะไม่มีประแจซึ่งจะไข ถ้าหากว่ามืออธิบดีอยู่ที่นี่ กว่าจะไปทูลข้าหลวงขอกุญแจ ต่ออาการหนักจึงจะได้ไปในกลางคืน แล้วจึงจะไปบอกมหาดเล็ก ๆ จะไปทูล

กรมหลวงนริศ กว่ากรมหลวงนริศจะเสดจมา สั่งรถโมเตอร์คาร์หามหาดเล็กขับเป็นไม่มี โลๆเลๆจน ๑๒ ชั่วโมงล่วงไปจึงจะได้หมอ ถ้าเป็นไข้ไม่สลักสำคัญแต่เสดจอยู่เช่นนี้ เจ็บกลางคืนรุ่งขึ้นเวลาบ่ายจึงได้หมอ อาการที่เจ็บนั้นก็ลงห้องด้วยยังเป็นได้ถึงเพียงนี้ ได้คิดอ่านที่จะแก้ไข แต่ข้อ ๑ ซึ่งจะให้ลัดตัดสั้นเท่านั้น อยากจะให้มีโทรศัพท์ฤๅรฆังออกไปจากในวังให้ถึงกรมหลวงนริศทีเดียว ถ้ามีเหตุอะไร จะตัดการเชื่อนแชเกียจคร้านในวังไปได้สัก ๖ ระยะ ขอให้คิดอ่านจัดการตั้งเสาพาดสายขึ้นเสียให้ทันก่อนเวลาไปนี้

อนึ่งเจ้ามีน่าที่ๆจะมาตรวจการพระที่นั่งได้เสมอเนืองๆ ใจข้าไม่ได้ถือว่าเจ้าเป็นแต่เสนาบดีสำหรับแผ่นดินข้าราชการฝ่ายนอกมารู้สึกในใจอยู่ว่าความรักใคร่ในใจข้ารู้สึกว่าเจ้าเป็นมิตรที่ควรวางใจคนหนึ่ง ซึ่งเจ้าคงจะรู้สึกเหมือนกัน เพราะฉนั้นในเวลาที่ไม่อยู่นี้ ขอให้หมั่นมาตรวจตราดูการพระที่นั่งแลไต่ถามศุขทุกข์ช่วยอุปการแก่ผู้ซึ่งอยู่ในพระที่นั่งในการขัดข้องทั่วไป อย่าให้ได้ความยากลำบาก ซึ่งต้องกักขังอยู่โดยไม่มีผู้ดูแล แลเสียงเบาปากสั้น ถ้าเจ้าอุปการได้เช่นนี้จะเป็นที่ขอบใจเป็นอันมาก ในการที่จะให้เข้ามาตรวจการได้ไม่เป็นเสือกเกินไปนั้น จะได้สั่งไว้โดยทางราชการให้ปรากฏแก่คนทั้งปวง ที่เขียนหนังสือมาบัดนี้เป็นพูดกันส่วนตัวให้รู้ไว้เสียก่อน ว่าคำสั่งซึ่งจะได้สั่งนั้นมีความประสงค์ประการใด

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ถึง พระยาสุขุม

การเรื่องนี้ก็ไม่ประหลาดอะไร แต่เป็นธรรมเนียมฝนตกเคยตรวจมาสำหรับได้แก้ไข หลวงศักดิ์[๑]ได้ขึ้นไปตรวจบนหลังคายื่นรายงานว่า ชั้น ๓ รั่วด้วยรางน้ำ ๖ แห่ง รั่วด้วยปูนแตก ๓ แห่ง

ชั้น ๒ รั่วด้วยรางน้ำ ๘ แห่ง รั่วด้วยปูนแตก ๒๑ แห่ง รั่วด้วยสายถูกไฟฟ้า ๒ แห่ง นี่ตรวจบนเพดาน ส่วนในห้องนั้นที่ห้องมุขหลังรั่วเฉลียงเหนือน้ำนองที่เดียว ไม่ใช่รั่วราง ห้องเตอรกีรั่วกลาง ๆ เฉลียง มุขขวางรั่ว ๒ แห่ง ห้องสีชมภูสีฟ้าเฉลียงด้านเหนือลมเป่าสายฝนเข้ามาตามช่องเชิงฝาอย่างที่เล่าให้ฟังวันนี้ว่าปูเข้ามาได้ ช่องเช่นนี้โทษถึงต้องอุด ห้องสีน้ำเงินที่เฉลียงสายไฟฟ้าเปียก ไฟฟ้าไม่เดิน เรื่องไฟฟ้ากับน้ำฝนนั้นน่ากลัวอยู่หน่อยหนึ่ง เข้าใจว่าตามเฉลียงจะไม่มีท่อเหล็ก จะเป็นสายหุ้มไหม ถ้าเป็นสายหุ้มไหมแรก ๆ ก็ไม่เป็นไร ถ้าสายผุไฟฟ้าอาจเดินได้ด้วยถูกน้ำอยู่ข้างรวังยาก ลมวันนี้เป็นตวันออกแลตวันออกเฉียงใต้ มุขในระหว่างมุขหลังแลมุขขวางยื่นออกไปมาก ข้างด้านตวันตกกลับไม่สาด ไปสาดปูเข้าตามเชิงฝาด้านเหนือ แต่ถ้าเป็นฝนฤดู มาทางตวันตกเห็นจะยิ่งกว่านี้มากจะต้องเตรียมตัวไว้คอยรับ

สยามินทร์

---

๑ พระยาไพชยนต์เทพ (ม.ร.ว. ลพ อรุณวงศ์)

๒๕

สวนดุสิต

วันที่ ๒ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ถึง พระยาสุขุม

ด้วยการที่คิดจะเปลี่ยนเวลาไปเมืองสงขลาเข้ามาเสียก่อน เวลาเสด็จยุโรปนี้ดีนัก ถึงจะไม่มีพระที่นั่งอัมพร เวลาเสด็จไม่อยู่ทางไกลเพียงนั้นก็ไม่ควรจะละน่าที่ไป ในโต๊ะเสนาบดีมีคนที่จะมีปากเสียงพูดจาอะไรได้อยู่น้อย มีแต่ปลัดทูลฉลองเข้ามานั่งปรกเสียมาก การนั่งปรกในที่ประชุมบางทีคนอื่นเขาจะชอบใจ ถ้าตัวเราผู้เป็นเจ้าแผ่นดินแล้วชอบเสนาบดีที่มีปากมากกว่ามานั่งปรก บางทีถ้าคนที่พูดได้น้อยตัวไปได้เคยว้าเหว่ใจปรับทุกข์กับกรมดำรงมาไม่รู้ว่าเท่าใดต่อเท่าใด เพราะใจข้ารักคนทำงานแลคนคิด คนที่นอน ๆ นิ่ง ๆ เคยนึกว่าไม่มีคน นั่งกันอยู่เป็นกองเคยร้องว่าไม่มีใครก็มี

สยามินทร์

วันที่ ๓

ถึง เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ

ด้วยเมื่อณวันศุกร์ที่ ๑ มีนาคม ฝนตกหนัก โทรศัพท์

ในระหว่างสเตชั่น หูเจ้าถนอม[๑]ไปถึงสเตชั่นหัวใจเดินไม่สะดวก ได้บอกโทรศัพท์แต่วันที่ ๒ เวลาดึก จะเป็นกี่ทุ่มไม่ทราบแน่ เพราะนาฬิกาเดินไม่สะดวก ลูกตุ้มเบาไป พึ่งได้รับโทรศัพท์ต่อวันนี้เวลาบ่าย ๔ โมง เห็นว่าช้าเกินนัก ด้วยระยะทางแต่หูถึงใจ ถ้าหูซ้ายก็ไม่กี่เซนติเมเตอร์ ถ้าหูขวาก็ไม่ถึงครึ่งเมเตอร์ จะว่าไฟฟ้าไม่เดินตลอดเวลาตีสายไม่ได้ก็ไม่ใช่ ถ้าจะไฟฟ้าไม่เดินก็คงเพียง ๘ ชั่วโมงหรือ ๙ ชั่วโมง คือตั้งแต่ ๘ ทุ่มจน ๔ โมง หรือ ๕ โมงเช้าไฟฟ้าคงจะเดิน สงไสยว่าจะเป็นด้วยบุรุษไปรษนีย์เกียจคร้านเสียไม่เดิน ในเท้าบุรุษไปรษนีย์ผู้นี้อยู่ข้างจะเชือนแชอยู่บ่อย ๆ นายสเตชั่นส่งโทรเลขให้ไปแล้วก็ไม่เดิน ไปหลบหลีกนั่งนอนเสียในที่ใด จึงได้เกิดเหตุขึ้นดังนี้ จะควรแก้ไขโทรศัพท์ในระหว่างบางหูไปหาบางใจอย่างไรได้.

วันที่ ๕

พระยาสุขุม

วันนี้เดินผ่านเฉลียงมุขหลังด้านข้างใต้ ฝนหยดลงมาถูกแขน จึงหยุดแลดูเห็นน้ำกองอยู่ที่พื้น รั่วประเภทเดียวกันกับเฉลียงด้านเหนือ เกี่ยวแก่หลังคาดาดหรือจะมีรางอะไรมาลง

---

๑ หม่อมเจ้าถนอม กุไร กำกับพนักงานชะวาลาและเผ้าที่

ตรงนั้น รั่วตรงกันกับเฉลียงเหนือในที่แห่งเดียวกัน คงจะมีอะไรอยู่บนหลังคาที่ตรงนั้น เช่นกับรางที่ไหลลงจากปากรางทั้งสองข้าง ข้างหนึ่งลงเฉลียงเหนือ ข้างหนึ่งลงเฉลียงใต้

ที่อื่น ๆ ซึ่งรั่วหลวงศักดิได้จับไว้ชั้นบน ๗ แห่งชั้นกลาง ๑๗ แห่ง

เรื่องช่องพนักปรุใต้หน้าต่าง ฝนเช่นนี้ไม่มี ถ้าฝนตวันตกอย่างลมพัดน้ำฟูมาเห็นจะเข้าได้ ถ้าจะอุดตันประดักประเดิดติดกระจกทับข้างนอก ฤๅข้างในเสียจะกันฝนเป่าได้ แต่ที่จริงก็เป็นเฉลียงเป่าเข้ามาก็ถูกพื้นศิลาไม่เหมือนพระที่นั่งวิมานเมฆเป่าเข้ามาแล้วไหลซามลงไปข้างล่าง กลายเป็นรั่วใหญ่ เพราะเป็นเฉลียงพื้นกระดาน ฝนอย่างนั้นจะมีปีหนึ่งไม่เกิน ๖ ครั้งโดยมากปีหนึ่งสัก ๓-๔ ครั้งก่อนเดือน ๘ ถ้าเดือน ๘ ถึงฝนใหญ่แล้วเป็นไม่มีเป่า เคยสังเกตมาเช่นนี้ เว้นไว้แต่ปีนี้มันแปลกอยู่จะเป็นอย่างไรไม่รู้.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๕ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

พระยาสุขุม

ได้รับหนังสือวันนี้แล้ว การพระที่นั่ง[๑] นี้ยังไร ๆ ก็ไม่พ้นความรังเกียจของฝรั่งฤๅไทยบางคน ตามความจริงว่าเปลืองเงิน ไม่จำเป็นไม่ได้ประโยชน์ สุรุ่ยสุร่าย ให้การอื่นที่จะทำได้มากน้อยไป เป็นข้อรังเกียจ ๔ วิกัปเช่นนี้

วิกัปต้นที่ว่าเปลืองเงินนั้น เพราะคิดมันใหญ่โตหรูหราหนักไป เอาแต่พอควรก็จะใช้ได้ ตั้งสแตนดาดใจคนว่า พระที่นั่งอภิเศกดุสิตที่เห็นหรูกว่าต้องการแล้ว นี่จะหรูเกินไป ถ้าทำเสมออย่างพระที่นั่งอภิเศก คิดราคาขึ้นให้ ๑๐ เท่าล้านเดียวพอ

วิกัปที่ ๒ ที่ว่าไม่จำเป็นนั้น โดยจะทำงานใหญ่โตหลังคาไม่พอ ต่อหน้าต่อหลังพระที่นั่งอภิเศกออกไปยังไรก็ต่อได้ ที่เหลือถมไป ไม่ควรจะทำขึ้นใหม่ต่างหากทิ้งของเก่า

วิกัปที่ ๓ ที่ว่าไม่ได้ประโยชน์นั้น คือคำโปรพี่ด เช่นสร้างตึกให้เขาเช่าได้ค่าเช่า สร้างที่อยู่ได้มีความสุข นี้ไม่มีประโยชน์ทั้ง ๒ อย่าง สร้างไว้เป็นที่สำหรับทำพิธีซึ่งแปลว่าเปลืองอันพิธีนั้นเองควรจะตัดเลิกอยู่แล้ว ยังไปสร้างที่ขึ้นไว้สำหรับทำให้เปลืองเงินอีกเป็นต้น

---

๑ พระที่นั่งอนันตสมาคม

วิกัปที่ ๔ การที่ควรจะทำได้แต่พอเกลี้ยง ๆ พอสบายไปทำให้วิจิตรพิศดารเหลือเกิน เกินถานานุรูปของทุนทรัพย์ เช่นกับว่าคนมีเงินซึ่งจะได้เปนผลประโยชน์พอเลี้ยงตัวแลบุตรภรรยาบ่าวไพร่ เผยออยากจะสร้างตึกสู้เขม็ดแขม่ในการใช้จ่าย เอาไปสร้างตึก เปนเหตุให้ในบ้านตัวเองควรจะบริบูรณ์กว่า ต้องลดความบริบูรณ์ลงไป คนอื่นที่เขาแลเห็นแลรู้ที่ได้ที่เสียของเราเขาก็จะนึกสงไสยฤานึกติเตียนอย่างเดียวกับเรานึกว่ากระไรในบ้าน..........อยู่เดี๋ยวนี้

ข้อความ ๔ วิกัปนี้ไม่มีใครมาว่า แต่มันปรากฏในใจ จึงทำให้ย่อหย่อน ถ้าจะคิดประโยชน์ทางที่จะทำขึ้นน้อยกว่ากัน มันเปนเปอซอนเนลไปเสียทั้งนั้น เช่นกับไม่ต้องไปทำเฉลิมพระชนมพรรษาที่ในวัง ทำได้ที่นี่ เฉลิมฉัตรทำในวังเปนต้น ในที่สุดอาวสานกาลอยากอยู่ที่นี่ มันเปรอะไปเสียเช่นนี้ จึงออกยอม ๆ ว่า ถ้าเห็นว่าควรงดไว้ก็งด ไม่โกรธแลไม่เสียใจจริง ๆ แต่เสียดายนั้นห้ามไม่ได้...

....

....

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๕ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

พระยาสุขุม

ส่งแมกกาซินซึ่งจำเพาะมีเรื่องเมืองอนุราชเก่งอยู่ ขอบใจ ถ้าได้ไปพบอะไรเก่ง ๆ จะเล่าให้ฟัง

สยามินทร์

(รับวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๑๒๖)

Dampfer Sachsen

Norddeutscher Lloyd, Bremen

วันที่ ๑๕ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

ถึง พระยาสุขุม

ตั้งแต่มาได้รับโทรเลขบอกข่าวพระที่นั่งฉะบับหนึ่ง ได้เตรียมโทรเลขไว้สำหรับจะมีจากสุเอซ หรือปอรตเซดฉะบับหนึ่ง หนังสือฉะบับนี้มีความมุ่งหมายที่จะอธิบายโทรเลขนั้นให้แจ่มแจ้ง คือพระยาสุขุมจะนึกได้ว่ามีความคิดอย่างหนึ่ง ซึ่งค้างอยู่ช้านาน ว่าจะเอาเงินที่ข้าราชการเรี่ยรายในการทำบุญแซยิดอายุครบ ๕๐ อันมีเหลืออยู่นั้น ก่อสร้างเป็นซุ้มประตู ที่ต้นถนนเบญมาศ อันต่อกันกับถนนดวงตะวัน และถนนราชดำเนินนอก เพื่อจะ

ให้เป็นซุ้มประตูสำหรับวังสวนดุสิต ความคิดอันนี้ได้คิดเมื่อครั้งพระยาสุริยา[๑] เป็นเสนาบดี มีหน้าที่สามคนร่วมกัน คือพระยาสุริยา กรมหลวงนริศร กรมดำรง[๒] ถึงได้วาดอย่างขึ้นดูบ้างแล้ว แต่ก็เลยติดค้างอยู่ตามเคย มาภายหลังพระยาสุริยาคิดเห็นว่าน่าจะหล่อพระบรมรูปขี่ม้าตั้งบนหลังซุ้มนั้น แต่ไม่มีโอกาสที่จะได้ทำรูป ก็ระงับมาอีก

ครั้นครั้งนี้เห็นว่าเป็นโอกาสที่จะหาเวลาอื่นอีกนั้นยาก จึงได้จดหมายสั่งจรูญ ให้คิดอ่านหาช่างแลสืบราคาเตรียมไว้

ครั้นเมื่อมาถึงเอเดน ได้รับหนังสือจรูญ ส่งเมมโมเรนดัมว่าด้วยราคารูปนั้นมาถาม ขอให้ตอบโดยโทรเลข เพื่อจะได้คอนแตรกตามราคาที่ได้กล่าวในเมมโมเรนดัม แต่เป็นการขัดข้องที่จะตอบไปไม่ได้ ด้วยเหตุว่าในเมมโมเรนดัมนั้นช่างหล่อเขาอยากจะรู้ส่วนสูงส่วนกว้างของซุ้ม ซึ่งเรายังไม่ได้กะไว้เลย เพราะเหตุฉะนั้น จึงได้คิดจะมีโทรเลขมาถาม แต่ก็คงจะกินเวลานานเหมือนกันกว่าจะได้รับคำตอบ เพราะจะต้องไปเรียกช่างเขามาคิดตัวอย่างขึ้นใหม่ เสร็จแล้วจึงจะบอกออกมาได้ แต่นึกว่าถ้าหากว่าบอกพุ่งขนาดกว้าง ซึ่งต้องอาไศรยถนนเป็นหลัก สูงก็ต้องอาไศรยกว้างเป็นหลัก ออกมาแล้วอยากจะลองหาช่างให้เขาเขียนตัวอย่าง

---

๑ พระยาสุริยานุวัตร์ (เกิด บุนนาค)

๒ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ.

ซุ้มนั้น ทั้งรูปที่ตั้งที่เดียว บางทีก็จะได้ดี แต่จะไม่เข้าสไตลกันกับพระที่นั่ง อันจะสร้างขึ้นใหม่ ก็จะเป็นได้

การก็ไม่น่าจะร้อนรนอันใด เพราะถึงจะลงมือเดี๋ยวนี้ กว่าจะทำแล้วก็ตั้งปี แต่ความจริงที่ทำให้ต้องเร่งรัดอยู่นั้น ตรงที่จะปั้นโมเดล เราจะมีเวลานั่งให้เขาก็ในเดือนพฤษภาคม พ้นนั้นก็จะเที่ยวร่อนไปร่อนมา ฤๅเสียเวลาเที่ยวเตร่ จึ่งเป็นเหตุร้อนรนอยู่เท่านี้ ได้คัดเมมโมเรนดัม สอดมาให้ดูด้วยในซองนี้ ขอให้หาฤๅกรมหลวงนริศร กรมหลวงดำรง พระยาสุริยา ซ้ำดูอีกสักที แต่หน้าที่นั้นคงเป็นของพระยาสุขุม อย่าหวังต่ออะไรเลย

มีใจคิดถึงอยู่เนือง ๆ จะจดหมายเข้าไปทักทายอย่างหนึ่งอย่างใด ก็เบื่อด้วยช้านักกว่าจะได้ตอบ ยิ่งเป็นเวลาเดินทางอยู่ดังนี้ จะมีโทรเลขไป เหตุก็ไม่พอ คิดถึงพระที่นั่งอัมพรเหมือนคิดถึงครอบครัวที่อยู่ภายหลัง แต่ทุเลาที่วางใจได้ว่า การที่มอบหมายไว้จะไม่ผิด กลับไปจะไม่ได้รับความเสียใจอย่างหนึ่งอย่างใด ด้วยได้เห็นผลแห่งความละเลย ให้เป็นที่เสื่อมทรามไป เหมือนอย่างได้รับผลแห่งความละเลยให้ได้ความลำบากในเวลาเดินทาง อย่างที่มาข้างฝ่ายนี้ ทางที่ตั้งแต่มาจนบัดนี้ ไม่มีอันใดเป็นเครื่องเจริญตาเจริญใจ ซึ่งจะเล่าสู่กันฟังได้ จึงของดไว้เมื่อเห็นอะไรชอบกลจึ่งจะเล่าให้ฟัง

สยามินทร์

๓๓

วิลลาโนเบล ซันเรโม

วันที่ ๑๑ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

ถึง พระยาสุขุม

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๑๑ เมษายนนั้นแล้ว ขอบใจที่รีบเขียนมา เปนเวลาที่ออกจะเปลี่ยวเปล่าใจไม่ได้รับหนังสือบางกอกเลย ล่วงถึง ๕๓ วันแล้ว การซึ่งได้เอื้อเฟื้อเอาใจใส่การพระที่นั่ง แลได้เปนธุระในเรื่องเจ้าสายนั้น เปนที่พอใจเปนอันมาก คิดถึงพระที่นั่งอัมพรเต็มที่ ยังไม่เห็นว่ามีที่ไหนดีกว่าเท่าที่ได้มาแล้ว มิสเตอร์อาเลกรีมาถึงแต่วานซืนนี้ พระสารสาตร มาบอกข่าว จึงยังไม่ตอบหนังสือในทันที วันนี้จึงได้พบได้ดูแผนที่ตัวอย่างนั้นแล้ว เปนที่พอใจในรูปพรรณสัณฐานแลขนาด มีข้อที่ต้องพูดอยู่แต่เรื่องฝาประจันห้อง ซึ่งเขากะไว้เดี๋ยวนี้จะกั้นด้านตวันตก เพียงสุดมุขซึ่งเปนจตุรมุขกลาง ถลำเข้ามาในแนวกำแพงเพราะจะให้เห็นสี่ขา เหมือนอย่างพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เปนฝาฉากรดน้ำเสีย เหลือห้องข้างในแต่ห้องแบงเควต เอาโธรนไปตั้งมุขใต้เสมอแนวผนังในประธาน หลังโธรนเปนห้องไปรเวต ถ้าหากว่าเปนเช่นนี้ จะทำเฉลิมพระชนมพรรษา มีเลี้ยงแบงเควตด้วย เปนที่ขัดขวาง ห้องข้างในคงจะต้องเปนที่เลี้ยงแบงเควตฤๅเปนที่ผู้หญิงเฝ้า ได้อย่างหนึ่ง ขาดอย่างหนึ่ง จึงมีความเห็นว่า ควรจะเอาโธรนไปตั้งในประธาน

หันหน้าตวันออก เลิกฝาสกัดมุขตวันตกเสีย ใช้โธรนเปนฉากกั้นต่ำ ๆ เหมือนพระมหาปราสาท เพราะจะกั้นสูงเขาเห็นว่าไปปิดขามุขเสียจะไม่งาม แต่ถ้าจะไปมีฝาตันตามที่เขียนไว้เดี๋ยวนี้ เอาห้องหลังโธรนเปนห้องไปรเวต การที่จะเดินไปห้องแบงเควตก็จะต้องผ่านห้องไปรเวต จึงตกลงกันว่า ฝาสกัดจะงดไว้ก่อน เมื่อควรกั้นแห่งใดจึ่งจะกั้นต่อภายหลัง

ได้ชี้ให้อาเลกรีดูหลังคากระจกครอบอัฒจันท์ขึ้นวิลลาโนเบลนี้ ตรงกันกับความประสงค์ที่อยากจะให้มี ที่อัฒจันท์พระที่นั่งอัมพรตรงห้องงาด้านหลัง กับเฉลียงฝากระจกของเรือนนี้เหมือนกัน จะใช้ที่พระที่นั่งอัมพรไม่มีที่ แต่ถ้าใช้เรือนที่มีเฉลียงโถงซึ่งจะทำต่อไปภายน่าลักษณะเช่นเรือนมกุฎราชกุมาร[๑] เช่นนั้นแล้วละงามดี แต่จะต้องสั่งเหล็กแลกระจกไปจากนอก

การที่มาครั้งนี้นับว่าคิดถูก ไม่มีอะไรเสียเปรียบลงเลย มีแต่ฝ่ายข้างจะดีขึ้น แต่ถ้าหากว่าการปฏิบัติไม่ใช่ร้องว่าขาดกามคุณคือนวดฟั้นเอาใจใส่เอื้อเฟื้อดี จะสบายเร็วขึ้นกว่านี้เปนอันมาก ความจริงกลับเลวไปกว่าครั้งก่อน เหตุด้วยเปนเวลาอยู่ตัวเข้าด้วยกัน ความตะเกียกตะกายน้อย

แรกมาถึงออกจะรู้สึกหนาวมาก ด้วยโลหิตน้อย แต่ค่อยทนได้มากขึ้นทุกวัน ยังไม่เต็มที่ที่ควรจะทนได้ แลเปนด้วย

---

๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ระวังตัวเสียมาก จะกล้าอวดดีไปกลัวเปนกรมมหิศร[๒] บัดนี้ที่นี่ร้อนแล้ว แต่ทั้งร้อนเช่นนี้ ถ้าบ้านเราได้เย็นสักครึ่งหนึ่งนี้ก็จะนับว่าเปนลาภอันอุดม อ้ายร้อนเหนื่อยเหนื่อยอยากกินน้ำมันหายไปหมด ถึงจะเดินเหนื่อยหยุดเสียประเดี๋ยวก็เหมือนกับได้กินน้ำ ฝรั่งเขาร้อนกัน แต่เราช่างรู้สึกพอดีจริง ๆ ถ้าหากว่ามีรถไฟไปมาได้ ทางจนสามวันเปนได้มาสร้างบ้านกันอยู่ริวาราแห่งใดแห่งหนึ่ง ตั้งอยู่ในกลางสวนดอกไม้ซึ่งเปนที่พึงใจ ถึงถนนมีสายเดียวซึ่งต้องซ้ำบ่อย ๆ ก็เที่ยวได้มากกว่าบ้านเราเสียเท่าหนึ่งเท่าไร เราจะเดือดร้อนอะไร บ้านเราซ้ำยิ่งกว่านี้ ที่จริงยังไม่สู้อยากจะไปจากที่นี้ แต่หมอแกสั่งให้ไปอาบน้ำที่เมืองบาเดนบาเดน ให้ไปต่อเดือนหน้า แต่เวลาเราจำกัด ด้วยเดือนกรกฎาคมจะต้องขึ้นไปโนรเวเสียทั้งเดือน จึ่งได้เอาย่นเข้ามาในเดือนนี้ อยากจะไปซื้อปิกเชอที่วินิศแลฟลอเรนศ์ ครั้นจะรอไปซื้อต่อออตัมน์ เศรษฐีอเมริกันเขามาในฤดูซัมเมอก็จะกวาดเอาไปเสียหมด มาคราวก่อนเสียทีไปครั้งหนึ่งแล้ว ครั้งนี้จึ่งต้องรีบไปกะเวลาให้ถึงบาเดนในปลายเดือนนี้ ต้นเดือนน่าตามคำหมอ ขาดทุนค่าเช่าที่นี้ต้องเสียเปล่ากว่าครึ่งเดือน

การที่จะคอยฟังข่าวขอให้เข้าใจว่า จะไม่ใคร่จะได้ยินว่าผู้ใดได้รับรองเปนเกียรติยศอย่างหนึ่งอย่างใด เพราะไม่ได้มุ่งหมาย

---

๒ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย

มาเช่นนั้น ต้องการรักษาตัวแลเที่ยวจริง ๆ ถ้าคอยฟังข่าวเรื่องพระเกียรติยศแล้วจะเสียใจ ขอให้คอยฟังข่าวคราวแต่สบายไม่สบายเท่านั้น ในเวลานี้ขอบอกว่าตั้งต้นขึ้นสู่ทางสบาย แต่ยังไม่ลงร่องรอยเรียบร้อยดี เพราะทรุดโทรมเรื้อรังมาเสียนาน ทั้งชราลงมันก็ขึ้นช้าอยู่ด้วย แต่อย่ากลัวว่าจะมีอันตรายอันใดเช่นทนหนาวไม่ได้เป็นต้นนั้นเลย แต่โรคคิดถึงบ้านแก้ยากเห็นจะไม่มีหมอรักษา หมอก็ไม่ห้ามบอกว่าคิดถึงเถิด ดีไม่เป็นไร

สยามินทร์

ซาวอยโฮเตล เมืองฟลอเรนศ์

วันที่ ๒๑ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

ถึง พระยาสุขุมนัยวินิต และพระยาวรพงษ์พิพัฒ

ด้วยในการที่มาเที่ยวเมืองอิตาลีครั้งนี้ ได้จัดซื้อรูปภาพสีน้ำมัน รูปตุ๊กกะตาศิลา แลตุ๊กกะตาหล่อต่าง ๆ เป็นเครื่องสำหรับประดับพระที่นั่ง จากเมืองวินิศแลเมืองฟลอเรนศ์หลายอย่าง ได้สั่งให้เขาส่งเสนาบดีกระทรวงโยธา ด้วยเหตุว่าเชื่อในเสนาบดีว่าเป็นคนใจร้อน จะไม่ทิ้งให้รูปภาพไปตากฝนอยู่ที่โรงภาษีจนผุพังเสียไป จึ่งจะค่อยโซเซไปรับภายหลัง แต่การที่จะเปิดรูปภาพฤๅขนตุ๊กกะตาศิลาเช่นนี้ก็เป็นการสำคัญเหมือนกัน เรื่องรูปภาพ

เชื่อใจในพนักงานช่างเขียนกรมโยธา ว่าจะทำได้เรียบร้อย แต่เรื่องตุ๊กกะตาศิลา ที่ต้องอาไศรยแรงกุลีนั้นมีความวิตกมาก กลัวผู้ที่จะจัดการทำไม่เคยการ จะระวังไม่พอ ขอให้พระยาวรพงษ์พิพัฒเป็นเจ้าน่าที่ขนแลเปิดหีบตรวจทุกอย่าง รวบรวมไว้ที่พระที่นั่งอัมพรสถาน ถ้าห้องแถวข้างล่างไม่รั่วไว้ในห้องแถวนั้นก่อนได้ แต่รูปภาพน่ากลัวอันตรายด้วยฝน ให้ทำขาอย่างตั้งไว้ที่ห้องเผ้า ถึงจะซ้อนกันเต็มทั้งห้องก็ไม่เป็นไร แล้วให้บอกให้เจ้าสายทราบ จะดูก็ให้ดูได้ เมื่อได้รับสิ่งใดชำรุดทรุดโทรมที่ควรจะต่อว่า ก็ขอให้ทราบ แลให้ต่อว่ามาทางกงซุลผู้ส่งทางหนึ่ง ให้บอกมาให้ทราบด้วยอีกทางหนึ่ง เชื่อใจว่าเจ้าทั้งสองคนจะทำการได้เรียบร้อยไม่ให้ของเสีย

จุฬาลงกรณ์ ปร.

(รับวันที่ ๒๑ มิถุนา ๑๒๖)

Grand Hotel

Milano,

วันที่ ๒๓ พฤษภาคม ร. ศ๕๎ก ๑๒๖

ถึง พระยาสุขุม

วันนี้ได้ไปดูร้านที่ทำกระจกสี อย่างที่เรียกว่าสเตนคลาศ แต่ก่อนนั้น เดี๋ยวนี้เขาทำได้อย่างอื่นง่ายขึ้นแลราคาถูกลง มีวิธีที่ทำได้หลายอย่าง เปนรูปภาพอย่างเก่า เปนดอกไม้ แลเปนสีหยกโมรา เปนเหมือนอย่างประดับพลอยจะพรรณาก็จะยาวไปผเอินให้ตามหาอาเลกรี คิดจะมาพูดด้วยเรื่องทำเฉลียงเหล็กก็พอมาพบกันวันนี้ ได้ไปดูด้วยกัน ได้ขอตัวอย่างบรรดางานที่เขาทำได้อย่างไร อย่างละชิ้น ส่งเข้าไปสำหรับกระทรวงโยธา ได้ซื้อสิ่งของเปนฉากแลตู้ ๔ อย่าง ราคาไม่มากเท่าใดนัก ได้มอบให้มิสเตออาเลกรีเปนผู้ซื้อแลส่งเข้าไปยังกระทรวง ขอให้จ่ายเงินให้มิสเตออาเลกรีเปนค่าสิ่งของเหล่านั้น

เรื่องกระจกสีนี้ ที่เปนสำคัญคือปรารถนาจะใช้ในวัดเบญจมบพิตร เช่นที่คอสองพระที่นั่งทรงธรรมอันได้คิดไว้นานแล้ว ว่าจะทำเปนเพื่องอุบะด้วยกระจกสี การค้างมาหลายปี เดี๋ยวนี้กรุอยู่ด้วยผ้าแดง ถ้าจะมีตัวอย่างแลวัดขนาดให้มิสเตออาเลกรีสั่งทำที่นี่คงจะแล้วสำเร็จได้โดยง่าย หนังสือฉบับนี้ได้มอบให้มิสเตออาเลกรีส่งเข้ามาถึงกระทรวงพร้อมกับบาญชีเงินแลสิ่งของ.

สยามินทร์

(รับวันที่ ๒๑ มิถุนา ๑๒๖)

Grand Hotel

Milano,

วันที่ ๒๓ พฤษภาคม ร. ศก ๑๒๖

ถึงพระยาสุขุม

ได้ซื้อตุ๊กกะตาทองบรอนซ์หลายตัว ที่เป็นชิ้นใหญ่งามอยู่ชิ้นหนึ่ง ยังคิดอยู่ว่าจะตั้งแห่งใดดี ไปเห็นที่ตั้งสามแห่งด้วยกัน คือที่ห้องชั้นบนตรงกะไดขึ้นมาสองแห่ง แลที่ชะลาข้างห้องทองแดง แต่ชะลานั้นเป็นกลางแจ้ง ตามปรกติเวลาที่นั่งห้องสูบบุหรี่ก็มักมีใคร ๆ ออกไปนั่งที่ชะลานั้น ถ้ามีหลังคาแลฝากระจกเสียได้ดูเหมือนจะดี ยังมีขัดข้องอยู่ที่ชะลานั้นกว้างมากไม่เป็นสี่เหลี่ยมชัด ด้วยอมเฉลียงห้องทองอยู่ มิสเตอร์อาเลกรีกำลังจะคิดว่าจะควรทำอย่างไร ถ้าคิดตัวอย่างตกลงแล้วอยากจะให้สั่งเครื่องเหล็กแลกระจกให้พร้อม เข้าไปคุมขึ้นในที่นั้น ความปราถนาอยากจะให้แล้วสำเร็จทันก่อนกลับ แต่มิสเตออาเลกรีสงไสยว่าจะแล้วไม่ทัน ด้วยไม่รู้ขนาดกว้างยาวกว่าจะสืบสวนได้ขนาดแลคิดตัวอย่าง จะกินเวลาเข้าไปถึงเดือนหนึ่ง ยังจะทำเครื่องเหล็กประทุกส่ง ถึงจะได้เข้าไปพร้อมก็น่าที่จะไม่แล้ว ได้ยอมว่าถึงจะไม่แล้วสำเร็จค้างอยู่ก็ตาม เมื่อพร้อมเสร็จเมื่อไรก็ให้ได้ลงมือทำ ตัวอย่างนั้นมิสเตออาเลกรีจะ

ให้ดูทางนี้ ถ้าพอใจแล้วจะอนุญาตให้เขาทำทีเดียว เรื่องเงินที่จะใช้ก็เป็นเงินพระคลังข้างที่ ตามที่เคยทำการพระที่นั่งนั้นมา หนังสือฉะบับนี้ได้มอบให้มิสเตอร์อาเลกรีเป็นคำนำการที่ได้สั่งให้ทำนั้น

สยามินทร์

Le Grand Hôtel

Hôtel des Alpes

Territer, Suisse

วันที่ ๒๔ พฤษภาคม ร. ศก ๑๒๖ [๔๐]

ถึง พระยาสุขุม

ได้รับหนังสือที่ ๒ ลงวันที่ ๒๐ เมษายนนั้นแล้ว ข้อความที่บอกมาเป็นที่ถูกใจทุกประการแล้ว จะไม่ตอบรายข้อ ขอบอกถึงเรื่องที่มา ซึ่งหวังว่าจะเป็นประโยชน์ที่อยากรู้ การที่มาครั้งนี้หนังสือพระยาสุขุมเป็นฉะบับที่ ๓ คือได้รู้จากกรมดำรงแห่งหนึ่ง พระยาศรี[๑] แห่งหนึ่ง นอกนั้นข่าวคราวแห้งแล้งเต็มที จน

---

๑ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ)

หนังสือในวังก็ไม่ใคร่จะได้ ความรำคาญของผู้ที่มาไกลไม่ได้ข่าวบ้านนั้นอยู่ข้างจะเบียดเบียน แต่ก็เคยแล้ว เราอยู่บ้านก็ขี้เกียจเขียนหนังสือตอบคนที่มาเมืองนอก เพราะเขียนแล้วหายไปนานจนลืมก็ไม่ได้รับคำตอบ ชักให้เบื่อหน่าย ถ้าเป็นการในครอบครัวไม่รู้เสียเลยก็ดีไปอย่าง ความห่วงใยคิดถึงก็น้อยลง เหมือนเล่นเด็ดขาดกันเสียที ช่องที่จะได้รับหนังสืออีกทีหนึ่งก็ที่บาเดนบาเดน พ้นนั้นไปก็เห็นจะไม่ได้รับตั้งเดือน เพราะจะไปสุดหล้าฟ้าเขียวจริง ๆ อีกสองดีกรีเศษจะถึงนอถโปล ต่อเดือนสิงหาคมกลับมาเบอลินจะได้รับอีกคราวหนึ่ง ต่อนั้นก็จวนเวลากลับ น่าที่หนังสือจะวิ่งตามกลับเข้าไปบางกอก

จะบอกความคิดที่จะไปอย่างไรเป็นรูป คือในเดือนมิถุนายนนี้อยู่บาเดนบาเดนจนวันที่ ๑๙ แล้วไปปารีสลอนดอนข้ามออสเตนด์ไปกีล เดนมาก เดือนกรกฎาคม นอรเวทั้งเดือน สิงหาคมขึ้นลูเบ๊ก เบอลิน ปารีส สเปน กันยายนบาเวเรีย เวียนนาสวิตเซอแลนด์ เฉลิมพระชนมพรรษาที่สวิตเซอแลนด์ แล้วลงฟลอเรนศ์ โรม เนเปอล ไปขึ้นมัสเซนาไปเปอลารโม ออกจากมัสเซนาไปขึ้นอาเลกซานเดรีย ไกโร สุเอส แต่นั้นจะตั้งใจฉิวไปบางกอก ไม่แวะแห่งใดเลย เว้นไว้แต่เรือเมล์เขาหยุด

ขอให้แกทอดธุระ ว่าอย่างไรอย่างไรคงได้ชีวิตกลับไปบ้านดีกว่าเมื่ออยู่ในบางกอก แต่อ้ายเรื่องจะหายเป็นปรกตินั้นให้

สงไสย แต่จะว่าล่วงน่าไปก่อนก็ไม่ได้ ไว้เมื่อไปบาเดนบาเดนแล้ว ได้ทำตามคำแนะนำหมอทุกอย่าง ดีร้ายอย่างไรคงจะได้รู้ มาเที่ยวคราวนี้คงจะมีเวลาที่อยู่ในเมืองครึ่งหนึ่ง บ้านนอกครึ่งหนึ่งฤๅกว่าครึ่ง เพราะเป็นที่เงียบสงัดสบายดีกว่าในเมืองทั้งหนวกหูแลคนดูมาก หวังว่าราชการของแกจะไม่ขัดข้องเพราะเสด็จไม่อยู่ มีความคิดถึงอยู่เนือง ๆ

จุฬาลงกรณ์ ปร.

เมืองบาเดนบาเดน

วันที่ ๒ มิถุนายน ร. ศก ๑๒๖

ถึง พระยาสุขุม

ได้ให้ส่งรูปหล่อแลรูปเขียน ที่ซื้อจากเมืองบาเดนบาเดนเป็นรูปหล่อ ๓ รูป รูปเขียน ๔ รูป รูปฉาย ๑ รูป ขอให้รับไว้

สยามินทร์

วิลลาสตูร์ดซา เมืองบาเดนบาเดน
วันที่ ๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๖

ถึง พระยาสุขุม

ด้วยได้รับหนังสือฉบับที่ ๓ ลงวันที่ ๖ ที่ ๔ ลงวันที่ ๘ พฤษภาคม ส่งตัวอย่างเรือนชายอุรุพงษ์[๑] กับแปลนประตูสวนดุสิต มานั้น ได้ตรวจดูแล้ว ฯ เรือนชายอุรุพงษ์เข้าใจว่าหลังเตียตอนข้างหน้านั้น เป็นที่พักขุนนาง หันน่าตะวันออก กระใดใหญ่ที่อยู่ในตัวเรือน คงจะหันข้างใต้ เพราะประสงค์จะให้ออกถนนมังกรหย่อม ไม่พอใจทั้งสองอย่าง เหตุด้วยหลังคาหลังเตียมาบังหลังสูง สิ้นสบายไปเสียมาก ซ้ำมีหลังคาตัดในรหว่าง เพื่อจะไม่ให้หลังคาชนกัน ซึ่งพระอินทร์พระพรหมจะมาทำอย่างไรไม่ให้รั่วนั้น ไม่ได้เป็นอันขาด อีกประการหนึ่ง กระใดใหญ่ถึงว่าจะได้ออกถนนก็จริง แต่อยู่เคียงกันกับห้องนอน ทางลมมาทางนั้นคงบังกันร้อน ใช้ไม่ได้เสียอีกกระทงหนึ่ง เห็นว่าทำขึ้นแล้วคงจะเป็นที่เสียใจเมื่อภายหลัง การที่จะแก้กระใดเปลี่ยนไปไว้เสียข้างโรงรถ ไม่มีที่ขัดขวางอันใด เพราะถ้าจะเดินขึ้นเรือน คงจะไม่มีใครซอกเข้ามาเดินทางถนนนั้น เพราะเหตุที่ต่อกับข้างใน ควรจะหาทางเดินเข้ามาทางหลังโรงรถ สำหรับคนสนิทสนมขึ้นลง ถ้าเป็นแขก คงจะต้องขึ้นทางห้องรับแขกข้างหน้า ข้อขัดข้องสำคัญ

---

๑ ตำหนักราชฤทธิ์รุ่งโรจน์ ในพระราชวังดุสิต

อยู่ที่ที่พักขุนนาง ข้างล่างก็ไม่ขัดอันใดนัก แต่หลังคาบังกันนั้นไม่ดีอย่างที่สุด เสียหลังสูงทั้งหมู่ จำจะต้องแก้ไขอย่างอื่นแท้ทีเดียว โดยจะผลักที่พักไปไว้เสียมุมข้างหนึ่ง ให้เรือนออกได้แต่ครึ่งเดียวก็ยังดี ขอให้คิดใหม่ ถึงเสด็จกลับไปถึง ยังไม่แล้วก็ตามเถิด ฯ เรื่องมอนยุเมนต์นั้นยังไม่อยากจะโต้เถียงด้วยดีไซนประการหนึ่งประการใดเลย เพราะอยู่ไกลกัน แต่เป็นที่พอใจที่แกไปพัดเอาความคิดกว้างแคบมาได้ เท่านี้ก็พอที่จะคิดเรื่องทำรูปอยู่แล้ว ได้ส่งไปให้จรูญเป็นหลักคิด ฯ การที่มาอยู่เช่นนี้นึกว่าว่างเปล่าไม่มีราชการ ความจริงก็นาน ๆ จึ่งจะได้รับหนังสือเมล แต่ไม่มีเวลาว่างที่จะเรียกว่าไม่มีอะไรทำเลย มันช่างทำอะไร ๆ เสียจริง ๆ ไม่หยุดไม่หย่อน ยังค่ำ ยังค่ำ จนถึงเวลานอนหมู่นี้อยู่ข้างจะคั่งจัด รู้สึกร้อนใจหริ่ง ๆ ในกิจการซึ่งคั่งค้าง เหมือนอย่างอยู่บางกอก ฯ ซึ่งให้ข่าวมาว่าเจ้าสายช่วยเร่งงานนั้นเป็นที่ยินดีมาก พอหวังใจได้ว่าในการบ้านเรือนจะไม่มีผู้ใดหยุดนอน ฯ เสียดายอีจำปากอมาก แต่อ้ายคนังจะออกสบายเสียดอกกระมังเพราะอิจฉามากอยู่ ฯ ความรู้สึกคิดถึงบ้านเบียดเบียนมาก แต่หากอยู่ได้ด้วยความตั้งใจ ในการคิดรักษาตัวเป็นที่ตั้งอย่างเดียวเท่านั้น ถ้าไม่มีสมาธิ อาจจะกลับให้กำเริบโรคได้ เช่นชายเพ็ญ[๒] เป็นที่น่าสงสัย ว่าในการที่มาจะมีคุณฤๅไม่ ดูช่างไม่สนุกไม่สบาย

---

๒ กรมหมื่นพิไชยมหินทโรดม

เสียเลย มีความวิตกอยู่ในการที่มาประพฤติพรหมจรรย์ ตั้งอยู่ในขันติธรรม แลสันโดษฐในที่บางสถานเช่นนี้ ก็นับว่าเป็นส่วนกุศลอยู่ จึงขอให้ส่วนบุญ ได้อนุโมทนาในความประพฤตินี้ด้วยเทอญ ฯ

จุฬาลงกรณ์ ปร.

วิลลาสตูร์ดซา เมืองบาเดนบาเดน
วันที่ ๑๒ มิถุนายน ร. ศ. ๑๒๖

ถึง พระยาสุขุม

ได้ส่งของจากบาเดนบาเดน ซึ่งเป็นจำนวนส่วนขอให้กรมโยธารับนั้น คือหีบใหญ่หีบหนึ่งมีรูป ๑๔ แผ่น หีบเล็ก ๑ มีรูปสองแผ่น กับสมุดรูปเล่มหนึ่ง รูปบรอนซต่าง ๆ สามตัว ๑ หีบ ฐานตุ๊กกะตา ๑ หีบ ตุ๊กกะตาต่าง ๆ เล็กใหญ่รวม ๖ ตัว ๑ หีบ รูปถ่ายแต่งตัวฟรอกโก๊ตเป็นของชูมันน์ ซึ่งเคยเข้าไปกรุงเทพ ฯ ถ่ายที่บาเดนบาเดน เขาไปขยายใหญ่มาให้เป็นของกำนัน กับสมุดรูปนั้น ช่างถ่ายรูปที่ไฮเดลเบิรคผู้หนึ่ง ได้เที่ยวตามถ่ายเมื่อเวลาขึ้นไปดูคาเซอลไฮเดลแบร์ค รูปทั้งนี้ให้นำขึ้นให้มกุฎ

ราชกุมารดู แล้วจึงส่งไปที่เจ้าสาย ถ้าหากว่าใครอยากจะเห็น จะตั้งไว้ที่ห้องพระโรงฤๅแห่งใดก่อนสองสามวันก็ได้.

จุฬาลงกรณ์ ปร.

พระราชโทรเลข ส่งจากลอนดอน เมื่อวันที่ ๒๖ มิถุนายน ค.ศ. ๑๙๐๗ (ร.ศ. ๑๒๖)

Sukhum

Bangkok

Telegram received wish you success.

Siamindr.

พระราชโทรเลขส่งจากเมือง Brevik เมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม ค. ศ. ๑๙๐๗ (ร. ศ. ๑๒๖)

(คำแปลจากโค๊ต)

Sukhum

Bangkok

Your telegram received, I congratulate you upon the success of your mission. According to the report at hand it appears that the tiles at the Ambara Palace are quite useless in which case architects should be consulted what kind of tiles should be used and to have them ready to replace the old ones in the dry season.

(M. R.) Siamindr

เรืออัลเบียน

วันที่ ๒ สิงหาคม ร. ศก ๑๒๖

ถึง พระยาสุขุม

หนังสือฉะบับนี้เขียนมาเพื่อจะขอยมาลาโทษที่ได้หมิ่นประ-มาทแก ว่าแกคงจะยังไม่ได้กลับไปถึงบางกอกเร็ว ด้วยออกไปตรวจราชการ จะเขียนไปก็ป่วยการเวลาข้างนี้ ซึ่งอยู่ข้างคับแคบขัดสน ด้วยตั้งแต่ไปคริสเชียเนียแล้ว ไม่ได้ค้างแห่งใดถึงสองคืนสักแห่งเดียว ถ้าว่าจะพูดถึงมาแต่บาเดนบาเดน ไม่ได้ค้างแห่งใดเกินสามคืนแต่สักแห่งเดียว เดินทางเรื่อยไปทุกเมื่อเชื่อวันในนอรเวทั้งเดือน เดินทางไม่ผิดกันกับบางกอก ใช้รถม้า ความเหนื่อยเหนื่อยมากกว่าเดินทางอย่างฝรั่งมาก การที่แกไปราชการบอกว่าจะต้องไปห้าวีก ความรู้สึกว่ามันช่างนานเสียจริง ๆ จนทอดธุระไม่รู้ว่าเมื่อไรจะได้กลับ เพราะเรานับวันของเรา ๕ วีกนั้น อึดในใจไม่อยากนัก แต่ครั้นมาได้รับโทรเลขว่ากลับแล้ว รู้สึกว่าประเดี๋ยวเดียวเท่านั้นเอง ออกอิจฉาว่าทำไม วันของเรามันไม่เร็วเหมือนวันของแกบ้าง ความรู้สึกมันเป็นเช่นนี้ จึงชักให้เหลวไหลมิใช่จะไม่ยินดีที่ได้รับหนังสือ ที่จริงเป็นของต้องการอย่างยิ่งขอบใจที่ไม่ได้ตอบก็ไม่โกรธ คราวนี้จะดำเนินเรื่องตอบเลหลังใหญ่

ฉบับที่ ๕ คำแปลโค๊ตโทรเลขของแกผิดอยู่นิดหนึ่ง แต่เป็นที่เข้าใจกันแล้ว ไม่ต้องว่ากะไรต่อไป เรื่องพระที่นั่งรั่ว ได้จดหมายไปด้วยเรื่องเปลี่ยนกระเบื้องนั้นแล้ว ขออำนวยพรในการที่ใช้รถมอเตอร์คาร์ได้แล้ว เรื่องสพานรถไฟได้ทราบแล้ว ในราชการของแกดำเนินดีขึ้น ขออนุโมทนา

ฉบับที่ ๖ ว่าด้วยเรื่องรูปที่จะตั้งกลางถนนนั้น ได้ตกลงกันตามแบบหลังเป็นดีแล้ว กลับไปถึงปารีสคราวนี้จะได้รู้เป็นแน่นอนตกลง ว่าช่างเขาจะทำอย่างไร จะบอกไปให้ทราบ

เรื่องใช้หนี้นายชิดสถิตย์[๑] คิดการผ่อนผันนั้น เป็นการดีแล้ว

ฉบับที่ ๗ ว่าด้วยเรื่องมีหนังสือ ได้กล่าวไว้ข้างต้นหนังสือนี้แล้ว มีความยินดีที่ได้ทราบการพระที่นั่งจักรกรีและพระที่นั่งอัมพร แลเรื่องคิดทำอิฐนั้น จะประมาทแกไม่ได้ว่าแกจะทำไม่สำเร็จ จึ่งยอมอนุโมทนา

ฉบับที่ ๘ ว่าด้วยเรื่องรูปที่จะตั้งหน้าประตู ซึ่งเป็นการตกลงเสร็จแล้ว แลยินดีที่ได้ทราบข่าวการงานที่สวนดุสิต ทั้งขอบใจที่ได้ดื่มให้พรในการเลี้ยงนั้น

ฉบับที่ ๙ ว่าด้วยเรื่องรูปนั้นอีก แลส่งหนังสือพิมพ์ตัดสยามฟรีเปรส ไม่เป็นเหตุที่จะต้องตอบในเวลานี้

ฉบับที่ ๑๐ ว่าด้วยเรื่องรับรูป แลเรื่องการพระที่นั่งกับเรื่องจิระ[๒]เจ็บ รูปได้ส่งไปให้อีก หวังว่าจะได้รับก่อนหนังสือนี้ จิระนั้นเป็นที่น่ารำคาญเต็มที กลับไปจะได้คิดอ่านต่อไป

ฉบับที่ ๑๑ ลงชื่อกับพระยาวรพงษ์ ตอบคำสั่งให้รับตุ๊กกะตาแลรูปภาพ เป็นเคราะห์ดีที่ของส่งช้าจนได้รับหนังสือก่อน หาไม่

---

๑ พระยาประดิษฐ์อมรพิมาน (ม. ร. ว. ชิต ดิศรศักดิ์)

๒ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช

คำแปลโค๊ดผิดจะทำให้เข้าใจเลอะได้บ้าง

คราวนี้หมดเรื่องตอบแล้ว หนังสือแกก็เห็นจะไม่มีมาอีก เพราะจะเป็นเวลาไม่อยู่ จึงขอพูดส่วนตัวต่อไป ในเรื่องพระที่นั่งอัมพร ตั้งแต่มาคราวนี้ ยังไม่พบแห่งใดที่ว่าแปลนเรือนขนาดนั้นจะดีไปกว่า ยังพอใจอยู่นั้นเอง ถ้าจะขาดก็ขาดลักเชรี ไม่ใช่เนสเซสซารี เว้นไว้แต่พื้นที่ ซึ่งได้ตั้งเรือนลงไปผิดนั้น รู้แล้วแต่แรก มาเดี๋ยวนี้ยิ่งคิดเห็นมากขึ้น ทางที่จะคิดแก้ก็ได้คิดไว้แล้ว แต่ยังเสียดายเงินจึ่งได้รออยู่ น่าที่จะต้องทำ คือพระที่นั่งเดี๋ยวนี้ ไม่มีที่สงัดซึ่งจะเที่ยวเล่นแต่ลำพังได้ ลงกระไดลงมาก็เป็นข้างหน้า ออกจากกำแพงไปก็ฝรั่งมาถึง เราควรจะมีสวนข้างในซึ่งเที่ยวได้ตามลำพัง ยิ่งมาเห็นพวกเจ้าแผ่นดินฝรั่งถือลูกประแจสวนหลายคนเข้า ยิ่งคิดถึงสวนที่นึกไว้ว่าจะทำมากขึ้น ต้องขยายกำแพงออกไปจนถึงถนนตพานทอง เอาสวนหลังวังเข้าไว้ในวัง การที่จะย้ายสวนสี่ฤดูเป็นการจำเป็นยิ่งขึ้น จึงขอรีบบอกมาให้รู้ว่า แบบตำหนักพระราชินีนั้น ควรจะแล้วสำเร็จ ถ้ากะไรจะได้สั่งทางโทรเลขให้ขยายกำแพงตามที่กะไว้ ถึงสวนสี่ฤดูจะค้างอยู่อีกปีหนึ่งเศษก็ไม่เป็นไร ด้วยงานในสวนยังมีมากที่จะทำได้ ถ้าแกจะสงเคราะห์สักอย่างหนึ่ง ให้ช่างในกรมโยธา ฤๅถ้าไม่มีตัว น่าจะต้องให้สุขาภิบาลช่วยคิด ทำแปลนสวนหลังพระที่นั่งให้แล้วสำเร็จไว้ ไปถึงได้ดูแก้ไข จะย่นเวลาได้ถนัดทีเดียว

ที่ซึ่งจะทำนั้นดังนี้ ก่อกำแพงวังด้านหลังขึ้นใหม่ ยืนไปตามถนนใบพรแลถนนซางฮี้ จนถึงถนนตพานทอง ขยายถนนตพานทองให้ใหญ่ขึ้นเท่าถนนซางฮี้และถนนใบพร เอาถนนดวงดาวเข้าไว้ในวัง รถรางที่เดินอยู่เดี๋ยวนี้ ให้เดินไปจนกระทั่งถนนตพานทองแล้วจึงค่อยเปลี่ยนก็ได้ ในสวนก็ลงมือทำไป กำแพงก็ก่อไป รถรางเมื่อจะย้ายได้เมื่อไรจึงย้ายไป สวนสี่ฤดูเมื่อจะย้ายได้เมื่อไรจึงย้าย กำแพงเดิมด้านหลังที่เป็นอยู่เดี๋ยวนี้คงไว้ไม่ต้องรื้อ กำแพงใหม่ให้เป็นแต่แถวนอก เมื่อแล้วสำเร็จพร้อมหมด อยากจะรื้อกำแพงเสียสักครึ่งหนึ่งก็รื้อได้ ที่ในบริเวณกำแพงชั้นนอกนี้คิดจะกันไว้เป็นสวนหลังพระที่นั่ง เสมอแนวถนนบ๋วยฟากข้างห้องเครื่อง เรือนสวนบัวอยู่ในสวนหลังพระที่นั่ง แปลนซึ่งจะเขียนสวนตามที่ขอให้เขียนนั้น เขียนเพียงแนวใต้ถนนบ๋วย คงจะต้องชักถนนบ๋วยนั้นยาวออกไปจนจดกำแพงข้างนอก เพราะฉนั้นจะได้ที่สวนหลังพระที่นั่งเท่ากันกับด้านหน้า จะเป็นห้าเส้นสี่เหลี่ยม ฤๅห้าเส้นเศษ อยากจะวางเรือนสวนลงไว้หลังหนึ่ง ให้เดินทางตพานหลังพระที่นั่งตรงไปถึงเรือนสวนนั้นได้ ถ้ากะไรจะมีตพานอีกตพานหนึ่งข้ามเหล่า ๆ ตรงสวนสี่ฤดู เข้าไปในนั้นให้ซึ่ง ปลูกต้นไม้เป็นป่าบังข้างทิศตวันตก เป็นสวนอย่างป่า ๆ ให้รู้สึกเงียบสงัดในที่นั้น การเรื่องทำสวนนี้ บางทีช่างเขาจะหรู แต่ไม่เป็นไร แก้ไขง่าย ให้วางเค้าลงไว้เสียให้ได้ก่อน

ว่าถนนจะไปอย่างไร ควรจะมีสระในนั้น ที่จะเอาดินขึ้นถม ท้องล่องให้ใช้น้ำอยู่ในล๊อกเดียวกันกับล๊อกเดิม ต้องการให้แลเหินซึ้งจากหลังพระที่นั่ง ตัวเรือนในสวนนั้นต้องให้บังมิด ลับจากถนน ลับจากพระที่นั่ง ไม่ต้องโตใหญ่ ขนาดสักเท่าพระที่นั่งราชฤดีจะพอดี แต่ต้องเป็นที่มีห้องสำหรับเป็นที่ลับบ้าง เช่นเว็จเป็นต้น ให้บังฝนได้ จะว่ามากไปกว่านี้ก็ที่จะพ้นเผื่อ จึงบอกเค้าไว้เท่านั้นที ส่วนฟากถนนบ๋วยข้างเหนือคิดจะเอาไว้เป็นที่ปลูกเรือนสำหรับลูกผู้หญิง ซึ่งจะต้องอยู่ในวังไปภายหน้าด้วยการที่จะกลับไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังออกจะเป็นการลึกซึ้งไม่ใคร่มี ถ้าจะต้องเข้าไปก็เป็นการถูกเกณฑ์ บางคนก็จะชอบใจบางคนก็จะเดือดร้อน ที่ซึ่งอยู่เดี๋ยวนี้เป็นแต่ที่อาไสย ถ้าเป็นการจำเป็นต้องไป จะเป็นที่รหกรเหินมาก แต่การนั้นเอาไว้คิดภายหลังได้ ทิ้งเปล่าไว้เสียครึ่งซีก ถ้าจะคิดก็เป็นการจำเป็นอย่างเดียวแต่เรื่องน้ำ ถ้าเรือนจะขึ้นไปอยู่ในดอนเช่นนั้นจะเกิดขัดน้ำขึ้น น่าจะต้องมีห้วยคลองอไรต่อไปจากสระ ซึ่งจะทำสวนทางนี้ ให้มีน้ำใช้ได้ตลอดอีกสายหนึ่ง ขอให้แลดูในข้อนั้นด้วย

ถ้าหากว่าเผลอไม่นับเวลาได้ ให้แลเห็นเร็วเหมือนพระยาสุขุมไปราชการก็จะดี นี่มันนึกไปไม่ได้ ช่างเห็นช้าเสียจริง ๆ ขอจบความไว้เพียงเท่านี้

จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

(รับวันที่ ๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๖)

เมืองฮอมเบิค

วันที่ ๔ กันยายน ร. ศก ๑๒๖ (๕๐)

ถึง พระยาสุขุม

ด้วยได้รับหนังสือฉบับที่ ๑๒, ๑๓, ๑๔, ๑๕, ไม่ได้ตอบช้าไปเพราะไม่ว่าหนังสือใครเวลานี้ค้างหมด พึ่งจะมาสางกันได้ที่นี่ นึกว่าแกจะโกรธฤๅอย่างไร หายไปหลายเมล ไม่เห็นมีมาอีก อย่าโกรธหนา จะเป็นคนใจน้อย

ฉบับที่ ๑๒ เป็นการปรากฏความเอื้อเฟื้อ เป็นที่พอใจเป็นอันมาก

เรื่องตุ๊กกะตาศีลา ได้ข่าวตัวเล็ก ๆ ของลูกแตกหลายตัว ก็เกิดหวาดหวั่นขึ้น ถ้าหากว่าตุ๊กกะตาตัวใดร้านใดแตก เราต่อว่าให้เปลี่ยนได้ เพราะได้สัญญากันไว้เช่นนั้น ขออย่าให้นิ่งเสีย

ขอแสดงความยินดีในการที่จับสลากได้รถมอเตอคาร์ แต่ขอเตือนให้ระวังให้มาก อาเลกรีเองแกขี่ แกช้าไม่ได้ ต้องพุ่งปราด ๆ ถ้าไปขับเองมันไม่สู้ชอบกล

เรื่องเรือนอุรุพงษ์นั้น ขอเชื่อว่าคงจะเหนดีแล้ว จึ่งได้ทำ

ฉบับที่ ๑๕ เขียนในเรือบุ๊ก เป็นเวลาออกจากบางกอกแล้ว ชี้แจงมาด้วยเรื่องคิดจะทำรากพระที่นั่งนั้น ขอชมว่ามีสติสัมปชัญ

ดีมาก ข้อที่หนังสือขาดไปก็คงเป็นเวลาที่ไม่อยู่ ซึ่งพ้อตัดมาข้างต้นนั้นเป็นการหยอกเล่น

เวลานี้รู้สึกว่าธุระปะปังอะไรเป็นอันสำเรจหมด ยังเหลืออยู่แต่การรักษาตัว ที่จะอยู่ให้เต็มตามกำหนดหมอแล้วก็จะได้กลับกัน แต่อยู่นิ่ง ๆ ก็ออกเบื่อ อยากจะใคร่กลับ เวลานี้จวนงานเฉลิมพระชนมพรรษา พองานแล้วเสรจก็จะได้ออกเดินทางนับว่าเป็นขากลับแท้ เวลานี้เปลี่ยนฤดูเป็นออตั่มน์แล้ว เป็นฤดูซึ่งอยู่ที่ไหนที่ไหนก็ไม่สบาย ในเวลานี้ก็ไม่สู้สบายนัก แต่ไม่ได้เป็นอะไรมากนอกจากท้องขึ้นเท่านั้น ยังนับว่าดีกว่าที่เคยเป็นในกรุงเทพ ฯ ทราบจากหนังสือกรมดำรงว่ากลับไปถึง หวังว่าเมลน่าคงจะได้รับหนังสือ

จุฬาลงกรณ์ ปร.

วันที่ ๒๔ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖ ๕๐

ถึง พระยาสุขุม

ได้รับหนังสือฉบับที่ ๑๖ ส่งรายงานเมืองไทรที่ได้ลงไปตรวจได้อ่านตลอดแล้ว เห็นว่าจรูญเป็นผู้ได้เคยลงไปอยู่เมืองไทรถึง

เดือนหนึ่ง คงจะรู้การอะไรซอกแซก จึ่งได้ไต่ถามประกอบรายงานนี้ จรูญเห็นแตกต่างไป ในเรื่อง.......... เป็นผู้ซึ่งปรากฏชัดว่าเป็นหัวน่าฝ่ายข้างขัดขวาง และมีเขียวมีเล็บด้วยเขาออกจะทำนายว่าจะไม่สำเร็จ ยังไม่ทันที่จะเขียนหนังสือตอบด้วยหาเวลาไม่ได้ ก็พอได้รับข่าวจากพระยาศรีว่ามีท่าทางออกความคิดอย่างใหม่ขึ้น จึ่งมีความร้อนใจอยากให้กรมหลวงดำรงลงมาจัดเอง

แต่ข้อที่ได้ไปเยี่ยมเมืองเฟรเดอเรเตด มเลย์สเตตส และได้เห็นได้คุ้นเคยพวกกรมการเหล่านั้นไว้ดีมาก สำหรับจะได้พูดโต้ตอบถึงแต้มกันได้บ้าง

ขอบใจที่อุสาหะตรวจการ แต่เรื่องสายโซ่ล้าระย้าตกน่ากลัวเต็มที หวังใจว่าแกจะได้ตรวจหมดแล้ว จะไม่มีใครตายในกองระย้าต่อไปภายน่า จะตั้งใจคอยดูรายงานซึ่งจะได้ส่งต่อไปข้างน่าอีก

รูปที่ส่งมาให้นั้น เห็นว่าพอจะยืมตราแมวดำกรมดำรงดีได้ แต่ถ้าจะให้ดีรับเอามาเสียทีเดียว เพราะกรมดำรงควรจะเลื่อนยศขึ้นเป็นแมวขาวหรือแมวเทาได้แล้ว มีแกมะราอัน ๑ มาฝากหวังว่าแกจะทำได้ดีต่อไปภายน่า

จุฬาลงกรณ์ ปร.

วันที่ ๒๔ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

ถึง พระยาสุขุม

ได้รับหนังสือฉบับที่ ๑๗, ๑๘, ๑๙ นึกทอดธุระว่าจะไม่ตอบ กว่าหนังสือจะไปถึงก็เกือบจะได้พบกัน แต่มาบัดนี้ก็นอนอยู่เปล่า ๆ ทั้งมีช่องที่จะส่งหนังสือเข้าไปถึงก่อนได้ จึ่งต้องเขียน

ของที่ส่งช้าไป เพราะเหตุที่เราไปเลือก ๆ แล้วก็ไปจากที่นั้น การที่จะบรรทุกส่งไม่ใช่ของง่าย เมื่อไปถึงแล้วการที่จะแบ่งว่าสิ่งใดควรจะอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ควรจะอยู่สวนดุสิต และอยู่บางปะอิน จะต้องส่งทบทวนถ่ายเทกันจะกินเวลาไม่น้อยกว่า ๓ เดือน เพราะเหตุที่เราแต่งพระที่นั่งครั้งนี้ ไปเที่ยวรื้อมาจากอื่น ที่เก่าดูร้างไปหมด ถ้าเป็นแขกบ้านค้านเมืองมีมาแต่งโดยด่วนจะได้ความร้อนใจอย่างยิ่ง สู้คลำออด ๆ ให้แล้วสำเร็จเสียก่อนไม่ได้

พูดถึงการรับเสด็จ และพูดถึงการซื้อของมีความเจ็บใจเป็นอันมาก แต่ความเจ็บใจอันใด จนถึงเขาหาว่าเป็นผู้จะทำลายแผ่นดินสยามก็ไม่มีความเสียใจเท่าที่ได้เห็น ปรากฏว่า....... เป็นผู้มีความอิจฉาโดยจะไม่เกิดในสันดารเอง ก็ได้ถูกด้วงแมลงล้วงไส้พรอนภายในมาเสียนานแล้ว ความรู้สึกเหมือนอย่างมีผู้บอกว่ากรมหลวงวชิรญาณ[๑] หยอกผู้หญิง แกจะคิดเห็นว่าจะเชื่อ

---

๑ สมเด็จกรมพระยาวชิรญาณวโรรส

หรือไม่เชื่อ ข้าเองจะเป็นผู้ไม่เชื่อคำบอกนี้ก่อนคนอื่นหมด ฉันใดถ้ามีผู้มาบอกเรื่อง .... เช่นนี้จะไม่เชื่อเหมือนกัน แต่นี่เข็ดหลาบที่หนังสือมันมาโดนในตาเอง โดยไม่มีผู้ใดจงใจเอามาให้ เวลาออกจากเมืองโรมได้แยกเป็นขบวนน้อย .... ไม่ได้มาในขบวนนั้น จรูญได้รับหนังสือเมล์บางกอกที่ปาเลอโม ก็นำมาส่ง ได้ดูหนังสือนั้นเห็นว่าเป็นรายงานประชุมเสนาบดีหรือเป็นหนังสือซองเล็กซึ่งจะเป็นส่วนบุคคล ได้สั่งให้จรูญเอาคืนส่งไปให้กรมสมมตที่เยนัว ....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

.... แต่ครั้งนี้ไม่ได้แตะต้องเงินแผ่นดินสักอัฐเดียว ด้วยเห็นว่าเป็นแต่การออกมารักษาตัวไม่ใช่มาราชการ ถ้าจะว่าด้วยซื้อของให้ลูกเมียญาติมิตรก็เงินซึ่งยกให้เป็นส่วนข้าแล้ว

ข้าจะให้กันจะเป็นอะไรไป ถึงจะไม่ไปให้ใครเงินนั้นก็ไม่ไปเพิ่มภูลในราชการแผ่นดิน ถ้าจะกำตัวเงินส่งให้ผู้ใดไปเสียเงียบ ๆ ใครจะเป็นผู้มาว่าว่าไม่เป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน ถ้าจะว่าซื้อของสำหรับตกแต่งพระที่นั่งหรือเครื่องใช้สอยแผ่นดินกลับได้เปรียบเสียอีก ถ้าข้าจะทิ้งเสียไม่ซื้ออะไรเลย ไม่แต่งอะไรเลยจะผิดร้ายอะไร ใครจะเป็นผู้บังคับ ว่าให้ชักเงินของตัวออกซื้อออกแต่ง เมื่อซื้อของไปแต่งพระที่นั่งแล้วก็ตกเป็นของแผ่นดิน กลับเป็นผู้ซึ่งทำผิด เช่นนี้ก็เป็นการหนักเต็มทีที่ลงโทษ แต่ก็ไม่สู้เดือดร้อน เพราะเป็นกองกิเลศอันหนึ่งซึ่งรักดีรักงามไม่สันโดด แต่เซนเตนสที่ลงโทษต่อไปข้างท้ายเห็นว่าควรจะร้องอุทธรณ์คำตัดสินนี้ได้ คำตัดสินนั้นดังนี้ "เห็นจะไม่พ้นเป็นขี้ค่าฝรั่งเป็นแน่ หรือจะเป็นชะตาของบ้านเมือง ที่หากจะให้เป็นไป จึ่งเป็นได้ดังนี้" ความอันนี้อ่านไม่ออกว่าได้ทำอะไรซึ่งสมควรจะเป็นขี้ค่าฝรั่ง จะว่าเพราะใช้.............จึ่งจะต้องเป็นค่าฝรั่งก็ไม่ใช่ จะว่าเพราะใช้เงินพระคลังข้างที่มากจึ่งจะต้องเป็นขี้ค่าฝรั่งก็ไม่ใช่ จะมีได้ก็แต่พระราชอิริยาบถปรวนแปรนั้นต้องแปลให้แรงขึ้นว่าเป็นบ้า การที่จะให้เป็นขี้ค่าฝรั่งนั้นต้องอาไศรยเหตุสองประการ คือทำให้ผิดหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีอย่างแรง คือจับเอาฝรั่งมาตัดหัวเป็นต้น หรือไปทำหนังสือยอมอยู่ในโปรเตกชัน หรือทำหนังสือยอมยกเมืองโดยวิลล์ให้แก่ประเทศ

หนึ่งประเทศใด ถ้าหากว่าความเห็นของคนว่าข้าจะเป็นเช่นนั้นได้แล้ว ไม่มีอย่างอื่นที่จะควรทำยิ่งกว่าให้ออกเสียจากราชสมบัติเพื่อจะรักษาแผ่นดินไว้ ถ้าอีกอย่างหนึ่งจะว่าการที่ออกมายุโรปนี้ต้องใช้เงินแผ่นดินเปลือง ดูก็ไม่ผิดกันกับมิชันอะไร ๆ ที่แต่งออกไปประชุมต่าง ๆ ซึ่งรู้ได้ว่าผู้ที่ไปประชุมนั้นไม่มีความคิดหรือถ้อยคำที่จะไปคัดค้านเรโซลูชันของประเทศใหญ่ ๆ ได้แต่สักอย่างเดียว เช่นไปประชุมเฮค ไปประชุมกากะบาทแดงเป็นต้น หรือการเอกซิบิเชน ที่จำต้องไปช่วย เสียเงินมากมายเท่าใดก็รู้กันอยู่ นี่จะนึกว่าเอาเจ้าแผ่นดินออกมาโซสักครั้งหนึ่งไม่ได้หรือและได้กุศลที่ทำให้อายุยืนยาวไป ดูไม่ควรจะดุร้ายถึงเพียงนี้ เว้นไว้แต่ถ้าเขาเห็นว่าปรวนแปรนั้นถึงเป็นบ้า อย่างเช่นกล่าวมาข้างต้นนั่นเป็นการไม่ควรจะปล่อยให้ออกมาจริง ๆ

เดี๋ยวนี้ชาวบางกอกเห็นเช่นนี้หมดแล้วหรือ ถ้าชั้นผู้ใหญ่จะไม่เห็น ข้าราชการผู้น้อยชั้นนี้จะมีความคิดอย่างเดียวกันเป็นพวกมากน้อยสักเท่าใด เป็นที่น่าสงไสยอยู่มาก การที่จะจัดรับรองอันใด ขอให้เหลียวดูอ้ายคนพวกชั้นนี้ว่ามันมีอยู่มากน้อยเท่าใด มันจะเอาอ้ายความฉิบหายของการรับรองนี้ ไปขายให้แก่คนต่างประเทศ ให้เห็นว่าคนในเมืองเราร้าวราญไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน เพราะไม่ชอบเจ้านายของตัว อ้ายศัตรูมันจะย่องตามเข้าไปทางนั้นมากกว่า น่าที่ข้าจะฆ่าฝรั่งหรือจะยอมยกเมืองให้

....

รวมใจความว่า .... ไม่มีความพอใจทั้งเจ้าแผ่นดินและทั้งที่ประชุม เซนเซอร์การปกครองแผ่นดินสยามในเวลานี้ ซึ่งเขาจะมีความคิดอย่างอื่นอย่างไรอยู่ ความคิดมนุษย์ชั้นนี้จะมีมากสักเท่าไร ทำไฉนเราจะรู้

ที่เขียนเรื่องนี้เข้ามาให้ยืดยาวอยากจะให้รู้ไว้จริง ๆ สักคนหนึ่ง เผื่อจะพูดกันเข้าใจผิดไปประการใดในที่ประชุมหรือที่แห่งใด แกจะได้ชี้แจงได้ตามความจริง แต่ที่เป็นสำคัญนั้นคือแกอิน[๓] ควรจะพิจารณาว่า คนอินเป็นได้ถึงเพียงนี้ จะมีความสลดใจมากกว่าผู้อื่น

ความคิดของ .... ข้าไม่เดือดร้อนอันใด เพราะพูดไม่มีที่จบอยู่เพียงไหน ถ้าจะเอาเรโซลูชันเข้าก็จนเท่านั้น นี่เสียใจที่สิ่งซึ่งไม่คาดว่าจะเป็นมาเป็นขึ้น เป็นของที่จะเปลืองให้ลืมเสียได้ยากอย่างยิ่ง

มีความยินดีที่จะได้พบกันเร็วแล้ว แต่อย่านึกว่าจะอ้วนพีบริบูรณ์ เห็นเข้าจะเสียใจ ไปโทรมเสียที่ฮอมเบิคคราวนี้เดือนหนึ่ง พึ่งจะฟื้นตัวขึ้นเมื่อกลับลงทเล แต่คงจะดีกว่าเมื่อแรกมาไม่ต้องเสียใจ.

จุฬาลงกรณ์ ปร.

---

๓ คนแก่วัด

เรือซักเซน

วันที่ ๓ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

พระยาสุขุม

ได้รับหนังสือฉบับที่ ๒๒ และ ๒๓ แล้ว มีความยินดีที่ได้ทราบการซ่อมแซมพระที่นั่ง ได้ทำอยู่เสมอ กลับไปจะได้เห็นความบริบูรณ์ทันที การเลี้ยงอย่างอารามที่ศาลาอันเตนั้นสนุกมาก

มีความรำคาญใจที่ได้ทราบว่า ....

....

.... ขอให้เร่งเร้าในใจไว้ให้มาก

มีความเสียดายอย่างยิ่งที่ไม่ได้ไปเมืองอนุราธ ขอให้พิเคราะห์ดูเถิดเพียงระยะ ๗ เดือน กลายเป็นงมงายไปได้ เมื่อพูดกับเซอร์เฮนรีเบลก แกเก็บเอาเรื่องที่แกขึ้นไปกับดุ๊กออฟ-คอนอตปีกลายนี้มาเล่า เราก็ละเมอตามว่ารถไฟยังไม่ไปถึง จะต้องขึ้นรถม้าไปอีกตอนหนึ่ง จึ่งต้องกะเวลาให้ลังกาถึง ๕ วัน ครั้นมาคราวนี้หลวงสุนทร[๑] เขาขึ้นไป เขาบอกว่าระยะทางรถไฟ ๖ ชั่วโมงถึงอนุราธทีเดียว แต่โฮเตลยังไม่แล้ว มีเรสตเฮาส ของรัฐบาล ถ้าหากว่าเราจะไปจริง ๒ วันเป็นพอ วัน ๒ วันนี้ เราอาจจะตัดจากเมืองโรม เมืองเนปลส์ เมืองซิซีลี และมลตา

---

๑ พระยาปฏิพัทภูบาล (คอยู่เหด ณระนอง)

มาใช้ได้เหลือพอ เวลานั้นเรารู้ว่าอยู่เปล่า ๆ บ่วยการด้วยซ้ำไป แต่ถ้าหากว่าเราจะรู้ว่าไปง่ายเช่นนี้ เราจำจะต้องรู้ที่ฮอมเบิค จะได้จัดกับเรือเมล์ได้ นี่มารู้ภายหลัง ไม่มีท่าจะแก้ไขอย่างไร หาไม่จะได้เอาเรื่องอื่น ๆ อะไรไปเล่าให้ฟัง หลวงสุนทรขึ้นไป ความรู้แกมันอยู่เสมอไกดบุก แต่ไกดบุกก็จำไม่ได้ เพราะไม่รู้ท้องเรื่องเสียเลย เรื่องนี้อยู่ข้างจะเสียดายมาก

หวังใจว่าคงจะได้รับหนังสือที่บี่นังอีก จึ่งยังไม่ผนึกซองภายนอก เพราะเชื่อว่าแกจะอดไม่ได้ แต่ว่าจะหยุดเพียงฉบับที่ ๒๒ ยังเล็ดออกมาได้เป็นฉบับที่ ๒๓ เพราะฉนั้น จึ่งจะตั้งหน้าคอยไปกว่าจะพบตัวกัน

จุฬาลงกรณ์ ปร.

วันที่ ๖ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

พระยาสุขุม

พระยารัษฎา[๑] เอาหนังสือฉบับที่ ๒๐, ๒๑ มาลืมเสีย พึ่งมาส่งก่อนน่าไปถึงบี่นัง จะเป็นกี่ชั่วโมงแน่ไม่รู้ เพราะเป็นภาษาเยอรมัน เขาพูดไม่ใคร่แน่นอน แต่เห็นจะไม่เกิน ๖ ชั่วโมง

---

๑ พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี้ ณระนอง)

ข้อความในฉบับที่ ๒๐ ว่าด้วยเรื่องรถไฟของอังกฤษในแหลมมะลายู และคำสนทนากับเจ้าเมืองสิงกโปร์ ก็เป็นการดีตลอดรอดฝั่ง แต่ที่ไม่พูดถึงทางรถไฟของเรา ไม่แต่สิงกโปร์ ในอิงแลนด์ก็ยังไม่มีใครนึก น่าปลาดเต็มที่ ว่าอ้ายความอยากขัดขวางในเรื่องรถไฟนี้มันมาแต่แห่งใดแน่ เพราะหัวใจกระทรวงต่างประเทศมันอยู่ที่ .... ได้พูดกันแล้ว ความปรารถนาที่แท้จริงของรัฐบาลอังกฤษ อยากจะป้องกัน .... เข้าไปเป็นเจ้าของได้ในภายน่า อย่างเดียวเท่านั้น มันจึ่งเกิดสาขะคดี ว่าจะทำฉันใดจึ่งจะป้องกันเช่นนั้นได้ จึ่งตั้งต้นรังเกียจ ....

....

.... ความคิดอันนี้มันพึ่งจะเกิดลาม ๆ ขึ้นในบางกอกกับสิงกโปร์นี่เอง มันเริ่มแต่เวลาเสด็จยังอยู่ แต่ดิเวลบ์ไม่ได้จนกระทั่งเสด็จไม่อยู่ ขาดรอไปต้นหนึ่งน้ำจึ่งได้ไหลเชี่ยวขึ้น อันอินฟลวนซของ .... ข้าเคยกลัวและเขีดหลาบยิ่งกว่า .... เป็นอันมาก เหมือนยังกับน้ำที่เซาะใต้ทราย ไม่มีรออันใดจะตั้งรับอยู่ ได้เคยเป็นเสาต้นเดียวถูกสายน้ำพัดสั่นดก ๆ อยู่ในกลางแม่น้ำมาหลายหนแล้ว เชิงเรื่องนี้มันจะเป็นเช่นนั้น จะบอกให้รู้ไว้ ถ้าต้องเป็นเช่นนี้เมื่อใดแล้ว ก็พึงรู้เถิดว่าอำนาจเรามีอยู่เพียง .... ซึ่งเคยถูก

ปลือกเคดครั้งหนึ่งนั้น ....
ซึ่งเขายังแลไม่เห็นว่าจะสำเร็จ แต่มีผู้รับอาษาว่าจะสำเร็จ เขาจึงคิดเห็นว่าอย่าวุ่นด้วยอีกขาหนึ่งเลยจะดีกว่า เขาจึ่งได้นิ่งเสีย ความคิดอันนี้มันอยู่ในระหว่าง ....
.... และเห็นแน่ใจว่าจะได้ ถ้าทำขึง ๆ สักหน่อย การมันเป็นเช่นนี้เขาถึงไม่พูดกับแก พูดไม่น่าเชื่ออยู่หน่อยหรือไม่ แต่อีกหน่อยหนึ่งจะเห็นความจริง ขอจบไว้เท่านี้ก่อน

เรื่องสายโทรเลขที่คิดจัดการนั้นดีแล้ว ดุดูบาญชีรถไฟก็ออกจะปลื้มใจอยู่ เพราะเหตุที่การรถไฟมันทำไม่ขาดทุนเสียจริง ๆ ....
.... เพราะเขามีงานฉะเพาะหน้าที่จะทำ พวกปลายแหลมมันไม่มีอะไรจะทำ อยู่ตัวเสียแล้ว อยากแต่จะขยายออกไปอีกอย่างเดียว ขอจบหนังสือตอบฉบับที่ ๒๐ ไว้แต่เพียงเท่านี้

จุฬาลงกรณ์ ปร.

วันที่ ๖ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

พระยาสุขุม

คราวนี้จะตอบฉบับที่ ๒๑ ของที่ไปถึงโดยเรียบร้อย เป็นที่พอใจมาก ในการที่จะปลด จะติดรื้อ และตั้ง น่าที่มันจะกินเวลาเราตั้ง ๓ เดือน ของเราที่แต่งอยู่เดี๋ยวนี้ เรายืมเขามาทั้งนั้น จะต้องเลือกที่ไหนไม่ต้องการปลดไปคืนที่เดิม เมื่อไปคืนแล้วจะไปกองสุมไว้ไม่ได้ ต้องไปตกแต่งที่เดิมนั้นด้วย ของใหม่ที่เหลือจากพระที่นั่งอัมพรต้องไปหาที่ติดที่แต่งที่อื่น เพราะเหตุที่เรามีเมียรับแขก ๓ คน ดังเช่นเคยพูดอยู่เนือง ๆ เราจะต้องแบ่งไปแต่งพระที่นั่งจักรกรี พระที่นั่งอุทยาน เพราะเดี๋ยวนี้โหรงเหรง ดูไม่ได้ทั้ง ๒ แห่ง เหตุด้วยของไม่พอแต่ง จึ่งจะต้องยกให้เดือนละแห่ง การขนย้ายถ่ายเทจะหนักมืออยู่ การที่ซื้อของเข้าไปก็ถูกด่าแล้ว ยังแต่แกกับพระยาวรพงษ์จะด่าอีก ว่ารื้อและจัดไม่รู้แล้ว จะเป็นขี้ค่าฝรั่ง แต่ถ้าของดี ๆ เอาเข้าไปทิ้งสุมสุมไว้เอาเข้าไปทำไมถึงแกจะด่าก็จะจัด

การแต่งเรือนอุรุพงษ์นั้น ไว้แต่งเมื่อเวลากลับไปถึงดี จะได้มีการขึ้นเรือน เฟอรนิเชอซื้อไว้พร้อมแล้ว

ได้ทายไว้แล้วว่าผู้ที่จะออกมารับคราวนี้ น่าที่จะเกณฑ์ให้แกมา ออกเห็นไม่ต้องการ สู้ไว้ให้ทำงานทางบางกอกไม่ได้ การซึ่งขอตัวนั้นดีแล้ว กลับไปจะได้อยู่เรือนสบาย

สังเกตดูไข้บางกอกปีนี้อยู่ข้างจะชุมเต็มที่ ได้ข่าวแต่ไข้ร่ำไปเราหวังว่าไอ้คะนังคงออกมาได้ ทั้งจับไข้ก็ไม่เป็นไร

จุฬาลงกรณ์ ปร.

สวนดุสิต

วันที่ ๒๕ พ.ย. รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

พระยาสุขุม

รูปเขียนยังมีอีกมากซึ่งรอไว้ยังไม่โชเวลานี้ เพราะจะคอยรูปให้เข้ามาถึง กับเรื่องตุ๊กตาศิลานั้นได้สอบบาญชีมีมาเท่าใดสังเกตดูว่าน้อยไปกว่าที่ได้ซื้อ แต่จะกำหนดแน่ไม่ได้ เหตุด้วยเวลาที่อยู่ฟลอเรนศ์น้อยนัก ไปเลือก ๆ ไว้แล้วให้ดุ๊กไปคัดอีกโดย กำหนด วงเงินให้ .... แต่ถ้าไปทักว่าจำไม่ได้ก็โกรธ จะพาให้เสียราชการไป ....

....

....

....

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๒๖ พ.ย. รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

พระยาสุขุม

ข้อซึ่งเปนห่วงด้วยการสร้างพระที่นั่ง ตรงกันกับความห่วงใยที่เกิดขึ้น ซึ่งมอบให้เจ้าทำ ไม่ได้มอบให้เสนาบดีทำ ในใจนึกว่ามอบให้มหาบั้น[๑] ทำ ถึงจะเปนอะไร ๆ ไปก็ไม่เปลี่ยนจากมหาบั้น ข้อที่นึกขึ้นมาถึงยันกันเช่นนี้ก็ด้วยความจงใจไมตรีเฉภาะตัว

การโยธาวังมีแบบอยู่ว่า การงานทั้งปวงเปนน่าที่ของ ของโยธาวัง เว้นไว้แต่งานแห่งใดทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ผู้ใดทำ ผู้นั้นทำงานตรงต่อโยธาวัง เหมือนกับกองโยธาวัง

ในการทำพระที่นั่งนี้มันขวางอยู่นิดหนึ่ง...

ไม่อยู่ในคอนโตรลของโยธาวัง จะคิดอ่านหาวินัยกรรมอย่างไรให้ เปนที่สดวก แลเรียบร้อยสมควรขอให้ แกตรึกตรองดูสักหน่อย

....

สยามินทร์

---

๑ เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)

วันที่ เดือน ร. ศ. ๑๒

พระยาสุขุม

ได้รับรูปทองแดงเปลือยผ้าโพกแต่ศีศะขัดสมาดเพ็ช น่าตักประมาณสักคืบเศษ ซึ่งเป็นของรังสิตถ่ายจากรูปใหญ่ ซึ่งแกรนดุ๊กออฟเฮสสร้าง ส่งจากโน่นราวปลายเดือนพฤษภาคม ฤาต้นเดือนมิถุนายน ควรจะถึงกรุงเทพในเดือนกรกฎาคม ฤาควรจะมาถึงพร้อมกันกับรูปวิลาโนเบล ที่มิสเตอรปโรดีให้รูปนั้นได้มาถึงฤาไม่ ถ้าไม่มาถึงเป็นหาย เพราะนานเกินประมาณนักแล้ว อยากทราบจะได้ติดตาม ถานศิลาแท่งสูงเป็นสีเกร.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๖ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

ถึง พระยาสุขุม

วันนี้ได้รับโทรเลขจรูญฉะบับ ๑ ว่ารูปสเตชูนั้นขนาดดังนี้ โดยยาว ๑-๘๐ เมเตอร์ กว้าง ๑-๒๕ สูงเกือบ ๕ เมเตอร์ น้ำหนัก ๖๐๐๐ กิโลแกรม อยากจะทราบว่าดาบนั้นจะให้มือเกาะฤาจะห้อยอยู่กับสาย แลอยากจะทราบขนาดของที่ตั้งโดยเร็วที่สุดดังนี้

---

๑ กรมขุนชัยนาทนเรนทร

การที่ว่าเช่นนี้เพราะเหตุที่ผู้ทำนั้น ช่างปั้นรูปคนนายหนึ่ง ช่างปั้นม้านายหนึ่ง เมื่อเสร็จแล้วจึงจะถึงช่างหล่อ ยังไม่ได้คิดไปถึงถานซึ่งเปนงานของช่างก่อช่างศิลาเลย แต่รูปถานฤๅขนาดถานก็ยังไม่ได้นึก

แต่ข้างฝ่ายเราออกจะนึกไม่ใคร่เปน เกี่ยงให้เขาคิดหมายใจว่าเขาจะทำเปนสเตชูแล้วเสร็จมาเหมือนตุ๊กตาทองแดงที่ซื้อ ๆ กันตัวหนึ่ง แต่ที่จริงการมันต่างกันหมด ถ้าจะให้เขากะมาให้เสร็จ จะบอกไปถึงจรูญให้หาช่างกะ เมื่อกะส่วนตัวแลถานได้กันแล้วให้จ้างเขาทำศิลาเสียให้เสร็จจะเปนช่าง ๓ คน ๔ คน อย่างไรก็ตาม สุดแต่ให้เขามอบหมายกันเข้ามาคุมให้สำเร็จเปนตุ๊กตาตัวหนึ่งทั้งถานก็ทำได้ เพราะเราจะกะจะทำอย่างไรก็ต้องไปเอาศิลาฝรั่งมาทำทั้งนั้น

เดี๋ยวนี้ขัดข้องข้อเดียวที่เรื่องซุ้ม ถ้าหากว่า เขากะมาส่วนสูงซุ้มของเราต่ำไปจะเปนความลำบากแก้ยาก จึงเปนการจำเปนที่จะต้องรู้เรื่องซุ้ม และซุ้มนั้นจะใช้ศิลาบ้างฤๅไม่ศิลาจะต้องเหมือนกันกับถานฤๅไม่ ช่างเราจะต้องคิดแลตัดสินเสียให้ตกลงก่อน จรูญก็เร่งจี้นักขอให้ตอบโดยเร็วที่สุดซึ่งจะตอบได้ เพราะฉะนั้นขอให้คิดอ่านปฤกษามิสเตอรตามาโย[๑] เอาความตกลงให้ได้โดยเร็วที่สุด จะได้โทรเลขตอบข้อสำคัญที่เขาถาม แล้วจึงจะเขียนหนังสือต่อไป.

สยามินทร์

---

๑ นายช่างแบบแผน

วันที่ ๖ เดือนธันวาคม ร.ศ. ๑๒๖

พระยาสุขุม

ไม่รู้ว่าจะยื่นรายงานต่อบุคคลผู้ใด ในเรื่องพระที่นั่ง จึงลองปรับทุกข์ยื่นมาดูที รู้สึกความไม่บริบูรณ์ในเรื่องวอเตอรโคลซเซสอยู่เสมอ ตั้งต้นแต่กระเดื่องที่สำหรับชัก ไม่กลับขึ้นที่ จะเป็นด้วยถ่วงน้ำหนักไม่พอฤๅอย่างไร เวลาชักลงมาแล้วเลยจมอยู่เช่นนั้น ไปกตุก ๆ โซ่ให้กเทือนหน่อย จึงจะกลับขึ้นไป เมื่อแรกไม่เป็นครั้นกลับมาคราวนี้เห็นเป็นเช่นนั้นทั้งชั้นบนชั้นกลาง จะเป็นด้วยตไคร่จับฤๅอย่างไรจึงผิดไป

อีกอย่างหนึ่งนั้นไปพบท่อที่ห้องชั้นกลางเสียทีเดียว แปลว่าเว็จชั้นล่างใช้ไม่ได้ ไม่ทันรู้ปล่อยลงไปก็ค้าง

รวบรวมใจความทั้งหมดอันเป็นที่น่าเสียใจแท้นั้นคือ หม้อต้มน้ำแลถังอาบน้ำแก่เกินประมาณ ที่จะหาแห่งใดในประเทศยุโรปไม่ได้แล้วในเวลานี้ จะว่าเมเปิลมันโกงเลหลังส่งมาให้เราก็ว่าได้แต่ความจริงมันน่าแคลงอยู่หน่อยว่า จะเป็นด้วยเราสั่งมันเก่าเกินไป หากพระที่นั่งไม่แล้วเองก็จะว่าได้ รวบรวมเข้ามันน่าขายเครื่องอาบน้ำนี้เสียทั้งสำรับ แต่จะขายใครในเมืองไทยก็ไม่ได้ไม่มีใครเขาใช้ ทำไมจึงจะขายไปให้......ได้ นั่นจะเหมาะดีกว่าทุกแห่ง รู้สึกความรำคาญในเรื่องเติมน้ำอาบ เพราะมันขยับขึ้นขยับลงไม่ได้ ด้วยข้างไทย ๆ อาบน้ำร้อนไม่เป็น ยิ่งเวลา

หนาวเช่นนี้ แรกอาบให้ร้อนผ่อนให้เย็นตอนปลายฤๅเย็นไปจะเติมให้ร้อนเปิดได้ง่าย ชั้นชั่วอย่างซันเรโมไม่ได้มีกลไกอะไรเลย มีกระทะต้มผื่นลึก ๆ ใบหนึ่ง มีไฟแก๊สอยู่ใต้นั้น ก่อนเวลาอาบน้ำเจ้าพนักงานเขาก็ไปติดไฟไว้ให้ เวลาเราเข้าไปอาบก็ดับไฟเสีย มีกระทะน้ำร้อนที่ต้มแล้วเสร็จอยู่ในนั้นใบหนึ่ง นึกจะไขน้ำเมื่อไรเท่าใดไขได้ตามชอบใจ ไม่ต้องมีใครไปโง่อยู่ในรหว่างกลางเท่านั้นก็สบาย อีหม้อต้มตำรานี้มันไม่เคยสำเร็จเรียบร้อย ตั้งแต่เวลาไปยุโรปคราวก่อนแล้ว เขาเลิกเสียไม่ใช้ก็มี จึงได้หาว่าเมเปิ้ลมันแกล้งเอาของที่ขายไม่ได้ส่งมาให้ต้มน้ำด้วยหม้อตั้ง แลขยุกขยิกเพียงนี้เป็นสุดวิไสยที่คนไทยจะทำได้ ไอ้นี่แลขายไม่ออกเป็นอันขาด โทษต้องทิ้งทีเดียว....... ก็เห็นจะไม่เอา ความเคยบริบูรณ์ทำให้เกิดความรำคาญได้จริงเช่นนี้ ไม่รู้จะบ่นเอากับใครจึงได้ปรับทุกข์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๒ ธ. ค. รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

ถึง พระยาสุขุม

ในการที่จะส่งของซึ่งเคยพูดกันแล้วไปยังกรมหลวงนเรศ ให้รู้สึกขัดข้อง เพราะจะต้องเล่ากันยืดยาว จึงขอส่งทางเก่าให้

ช่วยส่งต่ออีกที่ กระจกรูปเด็กที่เขียนหลังหีบว่าของหลวงอย่าให้เปิดนั้น เป็นแผ่นที่ได้ไปดูเวลาเขาทำ แต่ครั้นเปิดขึ้นก็แตกมาแล้ว กับกระดาดเขียนลวดลายอีกมากด้วยกัน พึ่งค้นพบวันทั้งสิ้น จึงขอส่งมายังกรมโยธาสำหรับเป็นตัวอย่าง มิสเตอร์อาเลกรีรู้เรื่องราวเลอียดแล้วทั้งสิ้น.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๕ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

ถึง พระยาสุขุม

เจ้าพระยาเทเวศร[๑] ว่าหมอคาทิวได้รักษา อาการถูกต้องอยากจะได้ให้รักษาต่อไปนั้น ให้สั่งหมอคาทิวให้รักษาเจ้าพระยาเทเวศรแลไปมาตรวจตราอย่างแต่ก่อน

สยามินทร์

---

๑ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศวิวัฒน์ (ม. ร. ว. หลาน กุญชร)

สวนดุสิต

วันที่ ๓๐ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

พระยาสุขุม

เรือที่อ้างว่าชื่ออานัมแบร์นั้นจะเรียกตามภาษาฝรั่งเศษดังอ้อแอ้ออกไปอย่างไร แต่ที่แท้ก็เรืออานัมนั่นเอง เรืออิสเอเซียติกใช้ชื่อประเทศฝ่ายตวันออก เช่นสยาม พม่า ลำนี้ก็อานัม เรืออิสเอเซียติกไม่ได้เดินเป็นเรกกูลาร์เมล์ การค้าขายเขาเหมาะที่ไหนเขาหยุดที่นั่น จรูญเคยชอบพูดถึงเสมอ เหตุด้วยเรือลำนั้นเข้ามาถึงบางกอกที่เดียว รถภรมหลวงนเรศก็ได้เคยอวดว่าได้ส่งเรืออิสเอเซียติก จึงได้ล้อกันว่ามาอ้อมเคป จะรู้ได้ก็ต้องไปถามอิสเอเซียติก

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๓ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

พระยาสุขุม

ส่งบาญชีของที่วินิศมานั้นได้รับแล้ว ของรายนี้จะต้องสอบสวนที่บริพัตรแห่งหนึ่งซึ่งเป็นผู้จดบาญชี กับที่ดุ๊ก ไม่ใช่แต่

ของหลวง ของตัวเขาเองซื้อปนมาด้วย เรื่องใช้เงินเคยทำกัน มาอย่างไร จะต้องคิดอ่านให้ดี

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๔ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

ถึง พระยาสุขุม

ที่เรือนชายอุรุพงษ์นั้น อยากจะให้มีกำแพงกั้นด้านหลังบังตา ตอนต่อกับข้างในกำแพงนั้นยืนมาแต่โรงรถ จนถึงมุมถนน แล้วเลี้ยวมาตามแนวต้นโศก จนถึงมุมเรือนมุขใต้ สกัดเข้าไปหาเรือน สำหรับที่จะลงมาเล่นได้ในพื้นที่ไม่ต้องแลเห็นกันกับข้างใน ไม่ต้องใช้กำแพงสูง เพียงเสมอรั้วอีกฟากหนึ่งนั้นพอแล้ว เป็นกำแพงตันแต่ต้องทำให้แบบบางงาม จะไว้ต้นโศกนอกกำแพงก็ได้

อนึ่งด้านหลังโรงรถต่อกับลานเรือนนั้น ควรจะมีที่ครัวฤๅไว้ของบ่าวไพร่อยู่หันหลังออกหาโรงรถต่ำ ๆ ชั้นเดียว ตลอดมาจนกระทั่งถึงหลังเรือน ซึ่งถ้าหากว่ามีแขกบ้านค้านเมืองจะต้องเลี้ยงในที่นั้น จะได้เป็นที่อุ่นของแล้วขึ้นทางห้องแปนตรีหลังเรือนได้ กำแพงนี้น่าจะทำเสียให้แล้วทันกันกับเรือน ขอให้ช่วยคิดอ่านให้ตลอดด้วย บัดนี้ครูฝรั่งที่จะมาสอนหนังสือก็จะมาถึงอยู่แล้ว

---

๑ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต

อยากจะให้เรือนแล้วเสียในเดือน ๔ จะได้ให้มาสอนในที่นั้นทีเดียว ในรหว่างนี้จะให้สอนที่อื่นไปพลาง

อนึ่งประตูในรหว่างโรงรถที่เป็นประตูรั้วเหล็กอยู่นั้น เมื่อได้ก่อกำแพงเช่นนี้แล้วจะกรุเสียให้ตันก็ควร ไม่ต้องเปลี่ยนเป็นบานไม้ ใช้บานเหล็กนี้เองแต่กรุตามช่องที่โปร่ง ๆ นั้นเสีย

อนึ่งขอให้ตามาโยเขียนแปลนพื้นที่ให้เป็นสวน แต่อย่าให้ซุกซิกมาก จะวางถนนรนแคมอย่างไรให้เขาลองขีด ๆ มาให้ดู ไม่ต้องเขียนอย่างดีเลอียดอะไรก็ได้ เมื่อตกอย่างแล้วจะวานพระยามหาเทพเขาทำถนนเล็ก ๆ ที่สำหรับเดินในลานบ้านนั้นเสีย

อนึ่งรย้าโคมไฟเข้าใจว่าจะยังไม่มี ของที่ปลดเปลื้องลงไปจากพระที่นั่งจะมีอะไรเหลืออยู่บ้าง ถ้าหากว่าไม่พอคิดอ่านชักถอนที่เรือนสุขุมาล แลพระที่นั่งวิมาณเมฆไฉล่ไกล่เกลี่ยกันก็จะเกือบพอ เพราะที่เหล่านั้นไม่ต้องใช้โคมที่งดงามอะไรนัก ต้องการแต่แสงสว่าง ที่เรือนนี้เป็นที่จะรับแขก ควรจะผ่อนเอารย้าดี ๆ มาใช้ ให้เอาพระยาวรพงษ์เข้าคิดด้วย แล้วขึ้นไปดูบนพระที่นั่งวิมาณเมฆ รย้าแก้วแลรย้าทองมีพอใช้ทีเดียว จะต้องหาเพิ่มเติมบ้างก็แต่เล็กน้อย ไม่ต้องสั่งใหม่ ของใหม่หาไปเปลี่ยนพระที่นั่งวิมาณเมฆอย่างเลว ๆ ก็ได้ ถ้าถึงเวลาจะแขวนได้ขอให้แขวนรย้าแลติดสายขึ้นไว้เสียก่อน เพราะเป็นการประดักประเดิดรุงรังกินเวลามาก

เครื่องเฟอนิเชอร์ได้ความจากดุ๊ก ว่าซื้อมาแต่ ๓ ห้อง คือห้องเรียกว่า ดรออิงรูม ต้องเข้าใจว่าจะจัดที่พักข้าราชการคงไม่พอ คงจะเป็นเฟอนิเชอร์ห้องซิตติงรูมชั้นบน ห้องนอนเป็นอันมีแล้วตรงกัน ห้องกินเข้าเข้าใจว่าคงจะเป็นเครื่องเล็กกว่าห้องข้างหลังซึ่งควรจะเป็นเครื่องกินเข้าใหญ่เดี๋ยวนี้ แต่มีเครื่องเฟอนิเชอร์ห้องโปโลโปเลของดุ๊ก ซึ่งนึกในเวลานั้นแลลืมเสียแล้ว ต้องนึกใหม่อีกหลายสำรับ เห็นจะพอเก็บจัดได้ เหตุด้วยเครื่องเฟอนิเชอร์เหล่านี้ไม่มีเวลาจะเลือกเอง ชี้ไว้แต่ว่าชอบชนิดนั้น ๆ แล้วให้ดุ๊กอยู่จัดการต่อไป จะเลือกจะจัดมาเป็นห้องอย่างไรไม่รู้ ถามก็ไม่ได้ความ คงต้องเป็นความกัน ไว้ดูสิ่งของที่เดียวดีกว่า แต่สิ่งที่ซื้อนั้นคือสำหรับเปลี่ยนของพระที่นั่งภานุมาศคืนโดยมาก ผู้หญิงไม่ใช้เก้าอี้ แลของพระที่นั่งภานุมาศก็ไม่จำเป็นต้องคืนนัก กักเฟอนิเชอร์ทั้งปวงไว้แต่งเรือนนี้เสียให้พอก่อน แล้วจึงค่อยจำหน่ายเรือนอื่น ๆ ดุ๊กแจ้งความจะแน่นอนฤๅไม่แน่ไม่รู้ เพราะเล็ดออกมาทีละเล็กละน้อย แล้วจึงได้แต่งรูปเป็นเรื่องเข้า คงได้รูปความว่าได้พบแซมสันซึ่งเป็นเอเยนต์ของห้างเมปล อันได้มาพบประมาณ ๑๕ วันมาแล้วบอกว่า ของที่ห้างนั้นได้ออกมาหมดแล้ว เขาได้บิลออฟเลดิงมา ดุ๊กจึงประมาณว่าอีกเดือนหนึ่งของนั้นจะมาถึง ที่ว่าดังนี้เพื่อจะให้ตัวเลขตรงว่าอย่างช้า ๒ เดือนครึ่งของคงจะมาถึง จะเชื่อเอาแน่ไม่ได้ทุกหลักคเนทั้งนั้น แต่

เป็นการงามใกล้ข้างน่าจะจริง จึ่งสันนิฐานใจเอาว่าของคงจะมาถึงก่อนเดือนสี่ ด้วยได้ให้เวลาทิ้งไว้เดือนหนึ่งเป็น ๓ เดือนครึ่ง

อนึ่งเรือนหลังนี้ให้เรียกว่า ตำหนักราชฤทธิ์รุ่งโรจน์ แทนราชฤทธิ์รุ่งโรจน์ในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งรื้อเสีย

หอสูงที่เขาดินในสวนแง่เต๋งให้เรียกว่า หอภูวดลทัศไนย แทนภูวดลทัศไนยในรัชกาลที่ ๔

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๐ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

พระยาสุขุม

ได้รับหนังสือว่าด้วยเรื่องของจะมาถึง กิริยามันไม่บอกว่ารูปภาพ ซึ่งให้คนคอยรับนั้นดีแล้ว

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๒ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

พระยาสุขุม

พระยาชลยุทธส่งบิลออฟเลดิง หีบต้นไม้มาด้วยเรืออีสเอ-

เซียติก ได้ส่งออกมาด้วยแล้ว ของคงจะมาด้วยเรือลำนี้อีกบ้าง ขอให้ช่วยรับต้นไม้ทั้งปวงนี้มาให้ด้วย

สยามินทร์

เมืองฉะเชิงเทรา

วันที่ ๒๖ มกราคม ร.ศ. ๑๒๖

ถึง พระยาสุขุม

ได้รับหนังสือลงวันที่ ๒๕ บอกเรื่องจับตัวผู้ร้ายลักเงินกรมเก็บได้นั้น เป็นที่พอใจเป็นอันมาก ส่องให้เห็นความสามารถแลพยายาม ซึ่งเพาะปลูกขึ้นใหม่ในกระทรวงนครบาลปรากฏดีนัก

อนึ่งขอบอกความลับในเรื่องที่มาเที่ยวคราวนี้ เข้าใจว่าที่เมืองนี้สบายมาก จะประกอบด้วยฤดูดีเป็นที่ตั้งนั้นอย่างหนึ่งด้วย แต่ถึงว่ายกเสียแล้วความดีอื่นยังมี คือรู้สึกโปร่งอากาศเบา ถ้าจะเทียบได้กับปฐมเจดีย์ แต่เข้าใจว่าดีกว่าปฐมเจดีย์ ยุงที่ว่ามีบ้างมีแต่วันแรกต่อมาไม่มี รู้สึกสบายขึ้นมาก คิดว่ามรืนนี้เสร็จการทั้งปวงหมดแล้ว จะลงมือเที่ยวต้นลองดู น่าเล่นเพราะคนไม่รู้จัก วันนี้ได้เข้าลอคไปดูคลองท่าไข่ การกักน้ำนั้นสักเซสจริง น้ำสูงกว่านอกลอคถึง ๒ ศอกเศษ ดูน่าเที่ยว ทางนี้ยังไม่เคยเห็นเลย อยากจะเที่ยวหลายหนแต่ไม่เหมาะ ครั้งนี้เห็นเรือแพมาอยู่พร้อม

แล้ว จึงอยากจะกลับทางเรือ กำหนดว่าจะออกจากนี่ไปนอนเมืองมินในวันที่ ๓๐ จะไม่บอกให้รู้ก็จะว่าไม่ไว้ใจ แต่การที่จะไปนั้นอยากจะไปอินคอกนิโต อย่างที่เรียกว่าประพาศต้น ใช้แต่เรือเล็ก ๆ เช่นเรือมาด แจวไม่ใช้เรือไฟลาก นึกจะหยุดที่ไหนก็จะหยุดที่นั่น เรื่องนี้กรมดำรงคงจะได้บอกเข้ามาอีกทางหนึ่ง ขออย่าให้เปนการโกลาหลจนเที่ยวไม่สนุก อยากจะเห็นความปรกติของคลองนี้ ไม่ใช่จะหาเกียรติยศเช่นเสด็จกฐิน ขอให้จัดการผ่อนผันให้ดี อย่าให้ความเซงแซ่มากไป

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

ถึง พระยาสุขุม

ดินข้างคลองเม่งเสงนั้นให้นึกเสียดาย เพราะอยู่ใกล้สวนซึ่งเราคิดว่าจะขยายออกไปใหม่ ถ้าขนมาที่สวนจะพูนขึ้นเปนเนินเล่นได้สูงอยู่ การที่จะขุดสระคงจะต้องขุดแล้วถมร่องไป ถ้าเปลี่ยนเอาดินนี่ไปถมร่องขุดสระพูนเปนโคกจะเบาแรงนักหนา แต่ความคิดเรื่องขยายวังเรายังไม่ตลอดไป จะทำอย่างไรดีขอให้ช่วยนึกสัก

หน่อย ความปรารภอีกเรื่องหนึ่งเนื่องกันจากนี้ คือเวลาเย็นๆ ออกไปเที่ยวตามในสวน หาที่ปริเวซีไม่ได้ มีเจ๊กมีแขกมาเที่ยวยุ่มย่ามอยู่เสมอ ครั้นจะห้ามเสียฤๅเราก็เคยใจดีมาแล้ว จะไปเกิดใจร้ายขึ้นก็ไม่เสมอต้นเสมอปลาย มีท่าทางที่จะแก้ได้อยู่แต่เปิดป๋ากให้ออกไปเที่ยวกันเสียข้างนอก ในนี้ปิดเปิ่นไปรเวตออกไปเดินไปนั่งเล่นได้ แต่การที่จะทำเช่นนั้นเกี่ยวด้วยเงินเป็นอันมาก จะนานเวลาเต็มทีกว่าจะปิดเปิ่นข้างในได้ แต่ครั้นเมื่อกลับมานึกถึงที่จะขยายข้างหลังนี้ ก็มีเรื่องเกะกะอยู่มาก เป็นต้นว่าเรือนแม่เล็ก[๑] จะต้องทำให้แล้ว เมื่อวานซืนนี้ก็เร่งว่าเรือนเดี๋ยวนี้ซวดเซทรุดโทรมลง กว่าจะทำให้แล้วอ้ายเงินก็จะไปหมดเสียที่เรือนนั้น สวนนั้นก็คงค้างไปอีก มันอึดอัดใจอยู่ดังนี้ จึงได้นิ่งไม่วินิจฉัยลงไปได้ว่ากระไร ช่วยนึกดูทีว่าจะมีท่าทางอย่างไรบ้าง

สยามินทร์

---

๑ พระตำหนัก ของสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ

สวนดุสิต
วันที่ ๒๒ มีน รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

พระยาสุขุม

ที่ห้องไว้ของชั้นต่ำพระที่นั่งอำภรตอนข้างนางเอื้อน[๑]มีปลวก เพราะที่นั่นเป็นห้องน้ำชื้นเย็นแลมืด เรื่องนี้น่าที่จะแก้ยากยิ่งกว่าอื่น ที่เรือนแม่กลาง[๒]ในวังเคยมีสระอยู่ใต้ถุน สระนั้นเต็มไปด้วยปลวก จะแก้ไขถมเสียแล้วอย่างไรก็ไม่หายปลวก เหตุด้วยไปอยู่ในใต้ชลาที่มืด ได้เกิดปลวกเสียครั้ง ๑ แล้ว ถึงไม่ชื้นก็แก้ไม่หาย เลยลามไปกินอะไรอื่น ๆ เลอะด้วย ข้อที่เกิดปลวกขึ้นเช่นนี้ เป็นอันต้องธรณีสารอยู่ จะคิดแก้ไขได้อย่างไร ขอให้คิดให้เต็มที่

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๒๘ มินาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

พระยาสุขุม

ซึ่งเอาใจใส่จนถึงได้ยินบ่นก็เอาไปคิดนั้นขอบใจนักหนา พึ่งจะได้สังเกตคราวนี้ว่าการร้อนใต้หลังคานั้นแรงสาหัส ถ้าเอาสิ่งไร

---

๑ เจ้าจอมเอื้อน ในรัชชกาลที่ ๕

๒ พระตำหนักสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

ซึ่งเป็นของลุกได้เข้าไปไว้ ได้ลุกกันเป็นแน่ ทางแก้ ๒ อย่างมันก็มีที่เสียอยู่ด้วยกันทั้ง ๒ อย่าง หลังคาของเราอะไรไปแตะต้องเข้าเป็นต้องรั่ว แก้ร้อนจะกลายเป็นรั่วนะแหละระวังให้ดี เรื่องเปิดช่องรังไก่ มีข้อร้ายกาจอยู่ ถ้าปิดไว้ก็ไม่มีประโยชน์อะไร เจาะฤๅไม่เจาะก็เหมือนกัน ถ้าเปิดไว้เป็นรังนกเค้าแมว พระที่นั่งเก่า ๆ ฤๅวัดเปิดไว้ใช้ลวดขึง เวลาฝนตกสาดเทโกรกเข้าไปทางนั้นกลายเป็นรั่วก็ได้ เรื่องน่าต่างมันดีแต่หมั่นปิดหมั่นเปิด ข้อที่จะไปปิดเปิดบนหลังคานี้เห็นลึก โดยจะตั้งเจ้าพนักงานไว้สำหรับปิดเปิดก็เปล่า นี่และจะคิดอ่านอย่างไรขอให้ตรึกตรองให้ดี แต่เรื่องปลวกถ้าตรวจ ๗ วันครั้งหนึ่งแล้วเป็นไว้ใจว่าไม่มี

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๙ มินาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

พระยาสุขุม

นางเอื้อนถูกเป็นนายพลตระเวน แลต้องมีคนใช้คนหนึ่งจำต้องเป็นพลตระเวน ตัวนายเข้าใจว่าพระยาสุขุมรู้จักอยู่แล้วเป็นเสือขนาดอย่างสูงในไทย ๆ แต่พลตระเวรที่เป็นคนใช้นั้นจะขนาดอายุ ๑๖ - ๑๗ ปี ขอให้จัดหาเครื่องแต่งตัวพร้อม ตลอด

จนกระบี่แลหมวก สายคันชีพ ให้นำไปส่งในพระบรมมหาราชวัง วันที่ ๓๐ เวลากลางวันฤๅบ่าย พอมีเวลาแก้ไขฤๅผลัดเปลี่ยนใช้ เปนเสื้อเต็มยศขาวจะค่อยง่าย มีเสื้อเตรียมไปสัก ๒ - ๓ ขนาด พอเลือก

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๖ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

เรื่องใบเสร็จปลอมเมืองธัญญบุรีนั้น เงินมันมากนัก มันจะเปนแต่ผู้น้อยไม่ได้ดอกกระมัง เมื่อจะถึงไหนก็ต้องให้ถึงไป จะได้เปนตัวอย่างเสียบ้าง

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๑ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง พระยาสุขุม

วันนี้ฝนลงมือรั่วเวลา ๒ ทุ่ม ห้องที่ชั้นบนแลห้องบรรณาคม รั่วหลายแห่ง ได้ให้หลวงศักดิขึ้นมากำหนดที่ไว้แล้ว ฝนวันนี้

ก็ไม่มากเท่าใดเป็นแต่ตกช้ายังรั่วแล้ว ถ้าถึงฝนรดูน่ากลัวจะรั่วใหญ่เสีย ให้นึกบังเกิดเคลือบแคลงกระเบื้องชะนิดนี้ขึ้นมาเสียแล้ว ความคิดนั้นเขาคิดดี ตัวอย่างเขาก็คงทำดี แต่เวลาทำมากเข้าจริง ตาก็คงดูไม่พอ มือมักง่ายลง ซ้ำถุกเร่งเหตุด้วยทำอย่างไทยแฉะไม่แล้วด้วย น่าจะต้องพิจารณาดูถึงการถ้าหากเอาไว้ไม่อยู่จะแก้อย่างไร

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๔ เมษ รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

พงษาวดารของเรื่องเครื่องเฟอร์นิเชอร์ห้องนางเอิบ[๑] นางเอื้อน[๒] นั้น มีเรื่องราวดังจะกล่าวต่อไปนี้

เมื่อเวลาจะทำห้อง ๒ ห้องนี้ไม่ได้กะสั่งเฟอร์นิเชอร์ เพราะคิดเห็นว่าเฟอร์นิเชอร์พระที่นั่งภาณุมาศทิ้งอยู่เปล่า จะย้ายมาใช้ไม่ให้เปลืองเงิน แต่ครั้นเวลาจัดเข้าจริงตู้เตียงอะไรไม่พอต้องทำไม้สักทาสีปลอมเอาบ้าง

---

๑ เจ้าจอมเอิบ ในรัชชกาลที่ ๕

๒ เจ้าจอมเอื้อน ในรัชชกาลที่ ๕

แต่เฉภาะในเวลานั้นตกลงว่าจะไปยุโรป จึงคิดจะไปหาซื้อเอาใหม่ ได้ให้กรมสรรพสาตร[๓] เอาแผนที่ห้องไป แลพูดกันเปนที่เข้าใจว่า ที่อยู่ซึ่งเปนห้องเดียวเช่นนี้ย่อมยัดเยียดไม่มีที่เก็บเข้าของ เราจึ่งจะไม่จัดห้องอย่างฝรั่ง ที่ซึ่งควรจะตั้งตู้ได้แล้วจะตั้งตู้เก็บของให้หมด มีความตกลงกันพูดกันสัก ๑๐๐ หนในกลางทางเช่นนี้

แต่ครั้นเมื่อเวลาไปอิงค์แลนด์ เมื่ออยู่ในลอนดอนคืนแรกได้ถามดุ๊กถึงเรื่องแผนที่ห้อง ก็บอกว่าได้, อยู่, มี, จะไปเอาแต่แล้วก็เลยหายไปไม่ได้มา ครั้นรุ่งขึ้นก็ต้องไปวินด์เซอร์เสีย ๓ วัน ๒ คืน ได้มาเที่ยวในลอนดอน ๒ วัน เรียกเอาแผนที่ก็ไม่ได้แต่บอกว่าจะได้ ไอ้ที่พูดกันมาตั้งร้อยครั้งดุ๊กยังจำได้เพราะยังไม่ทันที่จะเริ่มทำธุระอะไร จึงได้พากันไปดูที่ห้างเมเปอล ๒ วัน เห็นเฟอร์นิเชอร์เหลืองสำรับนี้งาม จึงได้เลือกว่าจะเอาสำรับนี้ แต่ไม่มีเวลาที่จะจัดเข้าเปนห้องว่าจะต้องการสิ่งใดบ้าง เปนแต่เลือกเนื้อไม้แลสไตล์ ตู้ล้างหน้าใบเดียวว่าให้เอาเนื้อไม้เช่นนี้สไตล์เช่นนี้ จัดห้องในแผนที่ให้พอ แลให้เหมือนกันทั้ง ๒ ห้อง ดุ๊กก็รับว่าได้พร้อมกับเครื่องเฟอร์นิเชอร์อื่น ๆ จะกะให้เสร็จทุกแห่ง หมดวันก็ต้องลงเรือข้ามฟากไปเดนมาร์กและนอร์เวย์ ดุ๊กอยู่จัดการข้างอิงค์แลนด์ ให้ข่าวแต่ว่าของพร้อมแล้ว ตลอดเวลา

---

๓ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ

เดือนครึ่ง ครั้นเมื่อไปฮอมเบิกจะขอดูแปลนว่าได้เขียนลงไว้อย่างไร ก็ว่าแปลนอยู่ปารีส ครั้นมาปารีสก็ว่าอยู่ลอนดอน เมเปอลขอไปเลยไม่ได้จนแล้ว ถามก็ว่าพร้อมทุกอย่าง มีอะไรบ้าง ก็บอกเอานี่ตำโน่นเอาโน่นตำนี่ยังไง ๆ ก็พร้อม แต่เป็นใจความว่ามีตู้มาก และมีเหมือนกันทั้ง ๒ ห้อง คำนี้ยังยืนเข้ามาจนถึงบางกอก เมื่อเข้าถึงถามว่านี่มีกี่ใบก็บอกว่ามีสองทุกอย่าง แต่เห็นของมีอยู่ใบเดียวนาน ถามก็ว่าอีกใบหนึ่งยังไม่มาถึง เป็นความฉุนว่าจะให้มันมาถึงพร้อมกันหมดอย่างไรได้ จึงได้นิ่งไว้จนให้สิ้นซากเสียที ครั้นเมื่อวานนี้คิดเห็นว่าชะรอยของที่จะมาถึงหมดแล้ว แต่ของก็ไม่ครบ ๒ ห้องจึงได้ลองต่อว่าดู แกตอบไม่ได้นิ่ง วันนี้จึงได้ขอเข้ามาดูคิดคำตอบจากห้องนี้เอง ไม่ใช่เพราะความจำว่าจัดไว้เช่นนั้นฤๅหลักถานอื่นเลย คือตอบว่าเพราะเอาตู้ไปไว้ห้องนางเอิบมากเกินไป ตู้ห้องนางเอื้อนจึงได้ขาด จะยกเอาตู้ห้องนางเอิบเฉลี่ยมาไว้ห้องนางเอื้อนก็เป็นอันพอกันได้

จึงได้ขอให้พระยาสุขุมเข้ามาดูเพราะเชื่อว่าจะแลเห็นได้ด้วยความสังเกตคือ

๑ บรรดาเครื่องเฟอร์นิเช่อร์ทั้ง ๒ ห้องนี้มีเหมือนกันทุกอย่าง ๆ ละ ๔ เว้นไว้แต่ตู้ลิ้นชักแลตู้กระจกใหญ่ไม่มีในห้องนางเอื้อนมีแต่ในห้องนางเอิบ

๒ ที่ดุ๊กว่าตู้ห้องนางเอิบมากไปจะถอนมาเสีย ๒ ตู้ ถ้าถอน

ตู้ลิ้นชักฤๅตู้กระจกมาใบหนึ่ง ก็คงขาดตู้ห้องละใบไม่เหมือนกัน ตู้ ๒ ใบนั้นประโยชน์ที่ใช้ก็ต่างกัน จะเรียกว่าแต่งเหมือนกันทั้ง ๒ ห้องไม่ได้

ส่วนตู้ห้องนางเอื้อนที่ยังขาดอยู่อีกใบหนึ่งจะถอนตู้ใบไหนใบหนึ่งนอกจากถอนตู้ลิ้นชักฤๅตู้กระจกใหญ่ที่ยังเหลืออยู่มาแล้ว คงมาซ้ำกับที่นางเอื้อนมีอยู่แล้วเป็น ๒ ใบขึ้นทั้งนั้น

๓ ถ้าจะจัดตามตุ๊กว่านี้มีคติที่จะเป็นไปได้ ๒ อย่าง คือ อย่างหนึ่งห้องหนึ่งมีตู้ใหญ่ ๒ ใบห้องหนึ่งมีตู้เล็ก ๒ ใบฤๅ มีตู้ใหญ่ซึ่งต่างประโยชน์กัน ข้างหนึ่งมีแต่ผ้านุ่งผ้าห่มไม่มีเครื่องเงินเครื่องทองเป็นอันขาด ข้างหนึ่งมีแต่เครื่องเงินเครื่องทองเดินแก้ผ้าโทงเทงอยู่เสมอ

เมื่อพิเคราะห์โดยเลอียดแล้วก็จะเห็นได้ว่า ความตั้งใจที่จะสั่งเฟอร์นิเชอร์นี้จะทำให้เหมือนกันทั้ง ๒ ห้องจะให้มีตู้มากที่สุดที่จะตั้งได้ แต่หากเผลอไผลหลงลืมไปสั่งพลาดพลั้งฤๅเขาเข้าใจผิด ถ้ายอมลืมเสียบ้างยอมให้ฝรั่งเข้าใจผิดบ้าง ความก็จะไม่ลำบากยากเย็น แต่กรมสรรพสาตรตั้งแต่เกิดมาไม่เคยลืมอะไรสักครั้งเดียว แลไม่เคยเข้าใจผิดแต่สักครั้งเดียว ใครที่มาทำงานก็ไม่เคยลืมไม่เคยเข้าใจผิด แม่นยำไปด้วยกันหมดทั้งสิ้น จึงหาทางตกลงอย่างไรไม่ได้ วันนี้ว่าเช่นนี้พรุ่งนี้กลายเป็นเถียงอย่างอื่นจับไม่อยู่ แต่อย่างไรอย่างไรก็ไม่ได้ลืม เป็นอัน

พ้นวิไสยที่จะพูดกันต่อไปอีกได้ เว้นไว้แต่เลิกเสียตั้งหนึ่งเอาใหม่

ใช่ว่าจะขาดแต่ตู้สองใบเท่านี้ เสาตั้งมุมและอะไรเล็ก ๆ น้อย ๆ ขาดอยู่บ้าง หลวงนายศักดิ อาจจะชี้แจงได้

เก้าอี้สำหรับห้องนั้นได้สั่งแต่ต้นมือ ว่าให้มีแต่เก้าอี้นอน แลเก้าอี้อารมแชร์เพียงห้องละสองตัว ๓ ตัว เพราะจะใช้นั่งกับพื้น เก้าอี้อารมแชร์สำหรับนั่งเล่นสบาย ๆ เก้าอี้เล็กสำหรับนั่งที่แต่งตัว มีแต่เฉภาะเท่านั้น เก้าอี้ที่ไม่เป็นสำรับเช่นนี้ก็มีเข้ามา แต่สี ไม่ถูกกับแพรที่บุเตียงนอน ให้ดุ๊กบอก ๓ หนก็กลับไปกลับมา ทั้ง ๓ หน ประเดี๋ยวว่านี่แลประเดี๋ยวว่าไม่ใช่ยังไม่มาถึงคอยไป คอยมาก็เลยแหงอยู่จนเดี๋ยวนี้ วันนี้เป็นระดูนี่และ แต่ข้อที่ แพรผิดกับเตียงนอนนั้นนิ่ง ถึงโดยจะเอาพร้าไปงัดก็เห็นจะไม่ เป็นสวัสดิมงคล ลมที่จะออกมาคงเป็นวจีทุจริตจึงได้เลยนิ่งเสีย ทนให้แพรมันแปลกสีกันเช่นนั้นก็ได้ ใช่จะรับแขกบ้านค้านเมือง อะไร ขอให้ช่วยวินิจฉัยเสียให้ตลอดด้วย

เรื่องนี้ถ้าสั่งตู้กระจกใหญ่อีกใบหนึ่งสั่งตู้ลิ้นชักใหญ่อีกใบหนึ่ง เท่านั้น ก็นับว่าก็เป็นสิ้นถ้อยความหนามเสี้ยนกันหมดไม่ควรจะ พากันไปลงนรกจกเปรตชวนกันขึ้นสวรรค์ดีกว่า.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๖ พฤศภา รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

หวังใจว่าจะไม่เจ็บมาก......................................ความที่แกแบดเท๊ส ถึงกับบ่นกลัวผู้ร้ายที่ถนนรองเมือง ขยับจะขออารักขาส่งไป นึกออกฉุน ๆ ว่าใช่กาละที่แกจะพูด แต่จะนิ่งเสียไม่ดีจึงได้บอกให้รู้ แกไปชุกอยู่แห่งหนตำบลใด พูดภาษากันก็เต็มทีทั้งผัวทั้งเมีย ขอให้ช่วยไปแลดูเสียสักหน่อย

สยามินทร์

ป. ล...............................นั้นออกจะกลัวเปล๊ก

สวนดุสิต

วันที่ ๖ พฤศภ รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

ขอให้ไอเดียเป็นอินสตรั๊คชั่นในการที่จะทำสวนตอนนอกสำหรับที่จะได้เขียนแผนที่พอเป็นเลาดังนี้

๑) เขตรสวนขยายออกไปถึงแนวคลอง ๓ วาถนนสามเสน แต่คลอง ๓ วานั้นจะเปลี่ยนเป็น ๖ วาฤๅ ๔ วาเท่าคลองรางเงิน ที่ซึ่งจะขยายคลองกินฝั่งตวันออกในสวน คลองนี้จะเป็นคูวัง

๒) ฝั่งคลองข้างตวันตกจะต้องมีถนนสายหนึ่งกว้าง ๘ ศอก สำหรับเดินรักษาวัง

๓) ในชั้นต้นกำแพงด้านตวันตกคือกำแพงวังเดี๋ยวนี้ยังไม่รื้อ แต่จะเจาะประตูขนาดเล็กหว่างสวนบัวกับสวนสี่ฤดูเป็นทางตรงออกไปถึงสวนนอก

๔) ที่ซึ่งได้กะไว้ว่าจะเป็นบ้านเรือนข้างในตามแผนที่กะแต่ก่อนคงอยู่ ต่อไปจะกั้นกำแพงเสร็จแล้วจึงจะรื้อกำแพงในออกเสีย กันที่นั้นเข้าไว้เป็นในวัง

๕) คงเหลือที่สวนตั้งแต่ถนนดวงดาวไปจนถึงกำแพงในคลอง ๓ วาประมาณ ๘ เส้น ตั้งแต่กำแพงริมถนนใบพรไปจนถึงกำแพงริมถนนซางฮี้ประมาณ ๑๓ เส้น ที่คงจะกว้างอยู่ใน ๔ เส้นทั้ง ๒ ด้าน

๖) ในที่สวนนี้จะขุดเป็นแม่น้ำด้วน รูปเป็นกงฉากตามพื้นที่ กว้างบ้างแคบบ้าง ที่กว้างประมาณ ๔๐ เมเตอร์

๗) ที่ตรงข้อศอกของกงฉากเป็นที่จะตั้งพลับพลา น่าจะต้องเป็นหัวแหลมให้แลเห็นลำน้ำได้ทั้งข้างเหนือแลข้างตวันออก

๘) เรือนแพที่จะลงไปนั่งเล่นริมน้ำ ควรจะอยู่ข้างเหนือตรงกับลำน้ำซึ่งจะให้แลเห็นได้ไกล ข้อซึ่งเอาไว้ข้างเหนือเพื่อจะให้บังเงาเรือนในเวลาบ่าย ตั้งแต่วันๆ ไป

๙) ด้านใต้ของเรือนตามที่สันนิษฐานว่าวังสวนดุสิตหันน่าตวันออก แต่ที่จริงหันน่าตวันออกเฉียงใต้นั้นควรจะวางเขาดินที่ตรงนั้น ซึ่งสำหรับจะปลูกต้นไม้ให้สูงบังแดดตวันตก เพราะตวันตกย่อมอยู่ที่มุมวังข้างใต้

๑๐) ส่วนหลังเรือนตรงออกไปหากำแพงหลังนั้น ควรจะเปนได้อย่างวัง เปนสตอฟ เมืองเดนมารก์ คือมีลอนอยู่ใกล้เรือน ถัดลอนออกไปเปนลานหญ้าเรียกว่าเมโด ปลูกไม้ครึ้มสองข้างแลไปจากเรือนเปนเปอสเป๊กติฟวิว ให้เห็นเปนป่าเงียบมีแต่ถนนเล็ก ๆ แอบไปตามชายไม้สองข้าง

๑๑) ส่วนฝั่งน้ำที่ยืนเหนือใต้นั้นควรทั้ง ๒ ข้างไม่ใช่ตรงไป ห่างน้ำบ้างชิดน้ำบ้างปลูกไม้ครึ้มถึงน้ำบ้างเปนฝั่งหญ้าบ้าง

๑๒) ที่พ้นจากถนนริมฝั่งน้ำเข้าไปข้างใน ฟากข้างตวันออกควรจะเปนสวนผลไม้

๑๓) ส่วนที่พ้นจากถนนริมฝั่งน้ำฟากข้างตวันตกเข้าไป ควรจะเปนป่าต่อกับป่าหลังเรือนที่อยู่ฟากข้างเหนือของเมโด เปนป่าบ้านนอกลักษณะเป๊ติตริอานองตอนที่เลี้ยงวัว

๑๔) เมื่อออกจากป่านั้นจึงถึงสวนผัก สวนผักนี้อยู่ในที่ไม้ใหญ่ล้อมรอบเหมือนถางป่าปลูกผักลักษณะปฐมเจดีย์

๑๕) รวมความคิดที่จะทำสวนนี้ จะให้งามเปนสวนฉากอยู่แต่ที่ใกล้ ๆ เรือน คือตั้งแต่น่าเรือนเข้ามาจนถึงถนนดวงดาว

สวนตอนต่อไปข้างเหนืออยากจะให้เป็นอย่างบ้านนอก ในเมืองเราแถบข้างดอน ๆ เมื่อเวลาไปเดินให้รู้สึกเหมือนเราไปเดินอยู่ตามบ้านนอก คือสร้างบ้านนอกขึ้นในวัง เมื่อนึกจะไปเที่ยวเมื่อใดก็ให้ได้ไปเที่ยวบ้านนอกได้ทันที นี่เป็นข้อสำคัญของความประสงค์ที่จะหาความสงบระงับแลทั้งไม่เปลืองเงินด้วย

ขอให้จำคาถาหลักความคิดเหล่านี้ไว้ให้ชี้แจงช่างที่จะเขียนแผนที่ให้เข้าใจชัดเจน จดหมายนี้หวังว่าจะเป็นเครื่องช่วยความจำให้มั่นคงและดีขึ้น

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๗ พฤศภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

เมื่อไปเขียนแผนที่ดูกันวันนี้ แล้วกลับขึ้นมานึกได้ทันทีถึงทางที่กะไว้ว่าจะออกจากกำแพงผ่านถนนดวงดาว ทางอ้อมสระมีจำเพาะต้องไปผ่านวิลลาอุรุพงษ์ แลผ่านพระที่นั่งทรงปืน ซึ่งเป็นข้างน่า จึงจะไปถึงพระที่นั่งได้ ถ้าหากว่าเป็นเวลาอยู่ที่นั่นทั้งข้างน่าข้างใน จะเกิดไม่มีทางข้างในเดิน เรื่องนี้น่าจะต้องคิด ได้บอกกรมหลวงนริศไว้แล้วเหมือนกัน

สยามินทร์

แกงบวนหม้อหนึ่ง ทรงพระราชอุทิศพระราชทานพระยาสุขุมนัยวินิต เสียแต่รศไม่สู้อิน เป็นรศอย่างที่เคยชอบเช่นนี้ ข้อที่คิดถึงส่งมาให้นั้นมีเกี่ยวแก่อินอยู่ในนั้นด้วยเป็นอันมาก แต่ที่จริงเข้าใจว่าคงจะกินเป็น อร่อยก็คิดถึง

สวนดุสิต

วันที่ ๗ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง พระยาสุขุม

เรื่องที่ทางข้างน่าข้างในไม่สดวกนั้น กรมหลวงนริศกำลังเพ้องสนุกขึ้นมาอย่างไร สเก็ตชพุ่งเข้ามาอีกเป็นการทดลอง ได้ส่งมาให้ดูด้วย

ตามความคิดนี้มีขัดข้องหลายอย่าง เป็นอันได้ดีอย่างเดียวเพียงเห็นทุ่งหญ้าได้ไกลกว่าที่คิดไว้เดิมมาก

ส่วนทัศนวิไสยทิศใต้แลเหนือจากพระที่นั่งสั้นไปเสียหมด ทิศตวันตกก็แลไปติดเขาตันไปอีก จึงคิดเห็นว่าจะยังไม่ไหว พระที่นั่งน่ากลัวจะต้องอยู่ฝั่งตวันตกอยู่นั่นเอง ทางข้างในที่จะเดินถ้าจะเป็นเอนเล็กอยู่ที่มุมพระที่นั่งใต้เรือนแพลงไปก็ควร ถ้าหากว่าจะถือเอาทุ่งหญ้าให้ยาว จะเอาขึ้นไปเหนือ เป็นอยู่ฝั่งตวันตกของลำน้ำ ปิดลำน้ำให้กินฝั่งตวันออกเข้าไปให้มากก็จะได้

เรื่องหาทางแลไกลของเราไม่สันทัด เพราะเหตุที่เราไม่ได้เหนตัวอย่าง คนไทยที่ไม่ได้ไปต่างประเทศนึกไม่ออก แต่ข้างฝรั่งทางแลเขาเปนหลัก เพราะอย่างนั้นปล่อยให้ฝรั่งเขานึกในเรื่องนี้เหนจะดีกว่า ข้างเราถนัดข้างขากันข้างน่าข้างใน เอาไว้คอยทักท้วงเขาในเรื่องนี้จะดี

แต่ช่างเขียนกล่าวคือ มิสเตอร์หรูของแก ถ้าเขียนไม่หรูแล้วไม่เอามาให้ดู ถ้าได้หรูเสียแล้วก็ออกจะชวนร่ม ส่วนผลที่จะเสียหายนั้นมีอย่างเดียวคือช้ามาก ถ้าลากเส้นดินสอมาหาฤๅกันเสียก่อนเช่นเราทำกันนี้ แต่ให้มีสเคล ต่อตกรูปแล้วจึงไปเขียนหรูได้ดังนี้จะดีมาก

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๘ พฤศภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

กลับขึ้นมาแล้วจึงได้นึกถนนริมคลองท่อ ได้จดหมายไปให้เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศ ความแจ้งอยู่ในสำเนาที่ได้คัดส่งมาด้วยแล้ว

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๐ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

วันนี้ฝนตก ได้ยืนดูจากพระที่นั่งอัมพร มีไอเดียในการที่ถ้าทำสวนขึ้นข้างหลังจะเห็นจากนี่อย่างไร ดูจะเห็นพระที่นั่งบรรยงเท่ากับอนันตสมาคมเท่านั้น

๑. พิจารณาดูที่ตั้งพระที่นั่ง เหนว่าตรงประตูสี่แซ้ไม่เหมาะ ถ้าตรงหว่างสวนสี่รดูกับสวนบัวเหมาะกว่า ทางพระยาวรพงษ์ตัดแล้ว เจาะประตูช่องกุฎออกไปเดินตรงมุขพระที่นั่งเฉพาะเปนทางลับสำหรับเสด็จดีกว่าทางอื่น จะเดินไปดูงานได้ตั้งแต่เดี๋ยวนี้ไป ทางถนนบ๋วยประตูสี่แซ้ต้องคอยตพาน ทางข้างสวนสี่รดูต้องคอยย้ายโรงทหาร ไม่เปนเรื่องทั้งนั้น ถ้าเช่นนี้ประตูสี่แซ้เปนทางข้างในเดินทางเสด็จต่างหาก เปนเชื่อมสวนนอกกับในวังได้สามทาง ๆ หนึ่งข้างหน้าไป ทางหนึ่งเสด็จ ทางหนึ่งข้างในออก

๒. ที่ซึ่งจะเปนข้างน่าตั้งแต่พระที่นั่งออกไป คงจะราว ๒ เส้นครึ่งไปหาสามเส้น กระชั้นอยู่หน่อย แต่ห่างถนนกว่าวังเบอนสตอบสัก ๓ เท่า ห่างกว่าพระที่นั่งอนันตสมาคม กับประตูเหล็กด้านใต้ ไม่มาก

๓. พระที่นั่งคงจะอยู่ราวถนนตพานทอง ถ้าอย่าให้ถนนนั้นตกแม่น้ำเสียก็จะดี จะได้ใช้เดินดูงานไปพลาง

ยืนดูอดไม่ได้จึงจดลงดังนี้

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๒ พฤศภ รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

มาคิดเห็นในเวลากลางวันนี้ว่า เรื่องตำหนักแพที่คิดกันเมื่อคืนนี้ เรายังหลงอยู่เป็นอันมาก หลงมาจากเริ่มต้นจะขุดคลองริมวัดสมอราย ย้ายไปแล้วก็ไม่ลืมหลงอยากจะตัดถนนใบพรให้ตรง ตัดไม่ตรงได้แล้วก็ไม่ลืม ยังจะพวักพวนให้ถนนนั้นตรงลงไปแม่น้ำให้ได้ จนถึงคิดถมคลอง

เมื่อมานึกดูว่านี่จะพยายามถมมันทำไมอีก ปล่อยให้มันเป็นคลองอยู่เช่นนั้น เป็นคูสวนเราไม่ดีฤๅ ที่วัดที่ติดข้ามฟากคลองมาห้ามว่าเราควรจะซื้อเอาเสียแล้วปลูกกอไผ่ลงไปให้แน่นจะบังวัดบังเมรุอะไรหายสูญหมด ฤๅถ้าไผ่มันช้าหาต้นไม้อะไรที่ขึ้นเร็วๆ ทำเป็นป่าให้ทึบให้งาม ถนนเอาตรงใบพร แต่ที่ปากปลายให้โอนคดเคี้ยวอย่างไรมาให้งามจนถึงตำหนักแพ ซีกข้างเหนือเป็นซีกข้างงาม ซีกข้างใต้เป็นซีกตากผ้าอ้อมเท่านั้น ก็จะแล้วกัน จะไป

นึกทำไมถึงท่าขุนนาง ขุนนางวางน้ำอะไรจะมาขึ้น ถ้าเจ้าพระยาสุรศักดิ แกจะข้ามฟาก แกคงขึ้นถนนซางฮี้ฤๅดวงเดือน ซึ่งรถลงไปจอดคอยอยู่ได้ ที่เราจะปล่อยให้รถเข้าไปจอดคอยทำสกปรกเปนนิวเซนอยู่ในที่ของเราทำไม เห็นเปนง่ายแลไม่เปลืองยิ่งกว่าแต่ก่อน

คลองที่จะผ่าน เข้าไปในที่วัด ซึ่งเปนที่ จะข้ามสพาน อยู่แห่งหนึ่งนั้น เปนสำคัญกว่าอื่น ที่ตพานจะทำอย่างไรให้งามและไม่ให้เทอะทะให้รถข้ามได้สดวก แลให้เรือลอดได้ คลองจะกินเข้าไปในที่วัด พ้นจากคูวัดขึ้นไปแล้ว สักเท่าใด ๆ ก็ได้ ไม่ควรจะให้ตพานในบ้านริมน้ำ อยู่ใกล้ถนนสามเสนมากนัก คลองที่จะเข้าวังคงไปแนวคลองวัดเดียวนี้นี่เอง เว้นแต่ไม่ต่อกันกับคลองวัดจะทอดลงมาข้างตวันตกเท่าใดก็ทอดได้ เอาแต่ให้เรือเดินสดวกตกลงเปนเปลี่ยนเลิกถนนตรงเปนถนนคด เลิกคลองตรงคลองคดเท่านั้น ทำให้ทางที่จะคิดง่ายขึ้นทุกอย่าง

นั่ง ๆ ดูบนพระที่นั่งอำภรชั้นสูง แลไปได้ไกลถ้ามีเรือนสูง ๆ ถึงจะลึกห่างเข้ามาจากน้ำก็คงแลเห็นแม่น้ำดูก็จะสบายอยู่บ้างไว้สำหรับแปรสถาน ขอให้บอกให้ช่างที่เขาเขียนละวางความพยายามที่จะทำให้ถนนตรงให้ได้เสียอีกอย่างหนึ่งเห็นจะเบาขึ้นมากคดไปให้งามทั้งคลองทั้งถนนเถิด

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๒ พฤศภ รัตนโกสินทร ศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

ลองนึกดูเรื่องตำหนักแพมีอีกทางหนึ่งที่จะคิดได้ เมื่อปลดเปลื้องความลำบากอื่นได้หมดแล้ว เหลืออยู่สิ่งเดียวแต่สพานซึ่งเป็นสพานสามเสนสพานหนึ่ง สพานต้นถนนใบพรในที่ตำหนักแพสพานหนึ่ง ยังเกะกะอยู่ด้วยสพานหลังนี้และ ถ้าจะทำสพานสูงก็เปลืองที่ จะเป็นสพานหกก็เปิดปิดลำบาก ถ้าเลิกสพานหลังนี้เสียได้ นับว่าเป็นหมดข้อรังเกียจแท้

ทางที่จะเลิกได้นั้นมีอยู่ทางหนึ่งดังนี้ คือเอาคลองที่จะมีล๊อกกลับมาที่คลองวัดราชาธิวาศอย่างเก่า คราวนี้ไม่ขุดกินเข้าไปข้างวัด ขุดกินฟากข้างเราฟากเดียว ช่วยถมฝั่งของวัดที่แหว่ง ๆ เว้า ๆ ให้เรียบเสียด้วย คลองยืนขึ้นมาจนถึงท้ายคูวัด พ้นนั้นจึงโอนไปข้างเหนือ ให้มาตรงเหมาะกับที่เราจะให้เข้าในวัง ถ้าทำเช่นนี้คลองสั้นลงมาก งดสพานเปิดปิดฤาสพานสูงได้ ถ้าจะมีคลองฤาสระในสวน ใช้เป็นท่อสพานรากเปิดแต่น้ำเข้ามา ฤาเรือเล็ดลอดเข้าออกได้

แต่ส่วนคลองข้างใต้ซึ่งเป็นลำรางอยู่แล้วเดี๋ยวนี้ ขุดเข้ามาจนถึงบ้านจางวางฝีภาย เอาโรงเรือไว้ข้างใต้ เพราะจะใช้เข็นลงน้ำอย่างเช่นพระยาวรพงษว่าโรงเรือนั้น กันเขตรโรงไฟฟ้า เป็นที่ไว้เรือ

อย่างเดียว ไม่มีล๊อกข้างริมแม่น้ำ ถ้าจะให้น้ำเต็มไปเพียงไร ใช้เปิดน้ำในคลองล๊อกข้างเหนือลงไป บางทีเช่นนี้จะเป็นที่เรียบร้อยได้ ให้เขาลองร่างอย่างนี้มาอีกแปลนหนึ่งใช้เส้นดินสอ

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๒ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

มาคิดดูครอบครัวเรามันมีแต่จะน้อยลงไปทุกที นานเข้าคงแยกย้ายกันไป

กำแพงที่คิดจะกั้นย่อออกไปที่สวนสุนันทาเลิกเสียดีกว่า ถ้าไปลึกภายหลังจะเข้าแปลนกันยาก ด้านเหนือจะเป็นซอกเขาทิ้งร้างเปล่า แก้ขยายเสียเวลานี้ยังมีเวลาที่จะขยับขยายได้ เพราะลงมือปีกทางข้างใต้ไปก่อน

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๒ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง พระยาสุขุม

นายนิ่มนั้นเคยเรียกว่าสายนาฬิกาทอง เป็นคนจงรักภักดี

มากอยู่ ข้อที่เกิดคุ้นเคยกันขึ้นนั้น เป็นผู้รักษาสพานถนนตก เดิมไปเที่ยวแกก็ไม่รู้จัก ได้พูดทักทายกัน แกเหนท่วงทีเข้า เค้าขุนนางแกก็ย่อ ๆ ไม่ช้าคนที่อยู่ที่นั่นรู้จัก ไปกระซิบแกเข้า อย่างไรแกก็เลยเป็นตั้งแต่นั้นมา เพราะได้เคยคุยกันเป็นอย่าง คน ๆ เสียก่อนจึงทำให้สนิทสนม แกเลยจงรักภักดีจนออก สงสาร ซึ่งจะพามาหานั้นดีแล้ว คิดจะให้เหรียญราชรุจิเสีย อย่างเดียวกับนายบุตรเมืองนนท

หนังสือพิมพ์ที่ตัดมานั้นดีนัก ที่ไซ่ง่อนฝรั่งเศษก็คงร่ม เช่นนี้นี่เอง

ขอเติมเรื่องอื่นอีกนิดหนึ่ง เรื่องที่ให้ไปไกล่เกลี่ยลูกหลาน ยายทรัพย์เรื่องแบ่งปันเงินค่าซื้อที่บ้านนั้น มีข้อรำคาญอยู่อีกนิด หนึ่ง ที่ยายทรัพย์มารดาสมเด็จพระพุฒาจาริย์คนนี้ เป็นอุบาสิกา เก่าแต่ครั้งทูลหม่อม[๑] ยังทรงพระผนวชอยู่ ทรงคุ้นเคยมา เพราะ บ้านแกอยู่ใกล้ ครั้นเมื่อเสวยราชแล้ว กลายออกจะเป็นข้าหลวง เดิม แต่ที่แท้ไม่ได้เป็น ๆ คนเคยเฝ้าถวายของ เวลาเสด็จ กฐินที่วัด แลเฝ้าในวังปีหนึ่งสักครั้งหนึ่ง แต่ทรงทักทายปราไสย ด้วยความคุ้นเคย เชื้ออันนั้นติดต่อมาเลยเป็นข้าหลวงเดิมกัน กับแผ่นดินประจุบันนี้อีก ตลอดจนเวลาแกตาย เข้าใจว่าจะ เผาจี่กันเสร็จแล้ว พึ่งจะรู้วันนี้เองว่า ยังไม่ได้เผา แลจะต้อง

---

๑ สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ย้ายศพจากที่บ้านซึ่งจะต้องรื้อให้เกิดความตขิดตขวงใจดูเป็นไม่ปรานีแก่ความดีของแก จะต้องให้ศพต้องรเหรหน ทำไมจะจัดการยุยงอย่างไรให้เผาเสียได้ ถ้าท่านพุฒาจาริย์แกเป็นคน ๆ ก็ไม่ยากอะไร นี่แกเสร็จโสพศกิจเสียแล้วเช่นนี้ การศพมันก็จะตกอยู่กับลูกแลหลาน ซึ่งจะชิงเงินกันนัวอยู่รายนี้ ที่ไหนจะมีใครคิดเผา นึกว่าถ้าได้เงินไปแล้วศพยายทรัพย์เห็นจะไม่ได้เผา จะเกี่ยงกันไม่มีใครออก มันน่าจะทาบทามดูในเรื่องศพนี้เสียด้วย จะมีท่วงทีอย่างไรซึ่งจะจัดการเผาศพเสียก่อนได้บ้าง ถ้าหากว่าพอจะจัดการเผาได้แล้ว เรือนที่ไว้ศพจะรอไว้ก่อนก็ได้ เพราะไม่ได้ถูกถนนรนแคมอันใด ขอให้คิดอ่านฟังลาดเลาให้สักหน่อย

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๗ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง พระยาสุขุม

เรื่องที่จะทำงานกระทุงรากเวลากลางคืนนั้น ไม่มีที่ขัดข้องอะไรเลย เวลากลางคืนเสียงคงดังกว่ากลางวันหน่อยหนึ่ง แต่ไม่ดังกว่าปืนอาฎานา แลไม่มากเหมือนไม่เดือดร้อนอะไร อย่าให้วิตกเลย ยิ่งเร็วได้ยิ่งดี.

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๒ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

พระที่นั่งในสวนสุนันทานั้น ตามความคิดที่กะเดิมเห็นจะโตนัก จะทำไม่แล้วได้ ควรจะคิดใหม่เล็กแดอรี่เสีย คงแต่ปราสาทหลังหนึ่ง จัตุรมุขหลังหนึ่ง กับท้องพระโรง ถ้าจะให้ดีให้พานายหรูมาคิดกันอีกสักเวลาหนึ่ง ถ้านิ่ง ๆ ไปกรมหลวงนริศจะช้าอีก จนไม่ได้ลงมือ.

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๑๒ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุมนัยวินิต

คิดเห็นว่าที่สพานข้ามคูหลังวัด มีประตูใหญ่เต็มถนนจะแลดูงามทั้งข้างถนนและข้างแม่น้ำ แต่รากประตูจำจะต้องทำพร้อมกับสพาน จึงจะหมั้นคง เวลานี้กำลังลงมือทำรากสพานจึงต้องรีบร้อนบอก ขอให้ขยายรากด้านข้างในวัดให้กว้างออกไปสำหรับที่จะรับเสาประตู จะเขียนรูปประตูโดยด่วนทันทีไม่สำเร็จได้ จึงขอบอกเป็นเค้าเงื่อนพอเข้าใจไว้ชั้นหนึ่งก่อนดังนี้ ประตู

นั้นจะทำสามช่อง เป็นเสาอิฐปูนสี่เสา กว้างรวมทั้งสามช่อง ๖ วาเท่าถนนแลสพาน ซุ้มของประตูจะทำด้วยไม้ เพื่อจะให้เบา โดยสูง ๕ วาไปหา ๖ วา ที่ซึ่งจะตั้งประตูนั้น ควรจะสังเกตุได้ดังนี้ คลองหลังวัดฟากข้างในจะลงเขื่อนอิฐห่างจากเขื่อนเข้าไปศอกหนึ่ง จะปักหลักอินทขีลเป็นรั้ววัด ประตูนี้จะตั้งสูญกลางได้หลักอินทขีล รากที่จะต้องการสำหรับรับประตูกว้าง ๕ ศอกยาวเต็มตามกว้างของถนน ได้ส่งรูปสเกชพอให้เป็นที่เข้าใจเค้าเงื่อนมาด้วย ขอให้ช่วยทำรากสำหรับประตูนี้ติดต่อเป็นแท่งเดียวกันกับสพาน ค่ารากประตูแลตัวซุ้มประตู จะใช้เงินในการปฏิสังขรณ์ ไม่ต้องเกี่ยวแก่เงินศุขาภิบาล

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๔ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุมนัยวินิต

ประตูใหญ่วัดราชาธิวาศนั้น เขียนรูปขึ้นแล้ว มีข้อขัดข้องถ้าจะทำเต็มถนน ๖ วา ต้นไม้จะบัง จึงคิดเห็นว่าน่าจะต้องลดให้แคบเข้า ถ้าประตูแคบเข้าแล้ว ตพานกว้างถึง ๖ วาจะ

ไม่งาม บางทีจะต้องลดตพานให้แคบเข้ามาเพียง ๔ วา ในการที่จะขุดรากตีเข็มตอนใน ๔ วาทำได้ไม่ขัดข้อง แต่นอกออกไปอีกข้างละวา ขอให้รอไว้ฟังตัวอย่างประตูให้สำเร็จก่อน คงจะรู้ได้ในวันสองวันนี้ ที่รีบบอกมาเสีย เพื่อจะกันไม่ให้ลงเข็มในที่ซึ่งบางทีจะไม่ต้องก่อ แต่ถ้าเห็นว่างานยังไม่ถึงเวลาที่จะเสียหาย อย่าเพ่อบอกมองซิเออเดอลามโฮเตีย[๑]เลย ไว้เมื่อได้แบบประตูจะลดตพานแคบเข้ามาเท่าใด จึงบอกเมื่อนั้นครั้งเดียวแล้ว.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึงพระยาสุขุม

วันนี้พระยาบริบูรณ[๒]มาหา ได้ไต่ถามด้วยการงานต่าง ๆ ไป ได้ความรู้ที่เราควรรู้อย่างหนึ่ง หวังว่าเข้ามาจะเล่าให้ฟัง แต่รู้ข่าวจากลูกโต[๓]ว่าเปียกฝน ขอให้ระวังตัวอย่าให้เจ็บ เรื่องราวนั้นดังนี้

---

๑ นายช่างใหญ่ กรมศุขาภิบาล

๒ พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (มิ่น เหลาหเศรษฐี)

๓ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

คำที่เรียกว่าเชมเบอร์ออฟคอมเมิสของพวกจีน ไม่ใช่อย่างยุโรเปี้ยนเซ็นสเขาเรียกว่าหลงกงเซี่ยง คือคำสี่แซ้ยกสือออกเสีย เพราะสือนั้นเปนฝ่ายข้างนักเรียน หลงเปนฝ่ายข้างเพาะปลูก กงเปนฝ่ายข้างหัตถกรรม เซียงเปนฝ่ายข้างพานิชกรรม กงสีนี้บำรุง ๓ อย่างข้างหลัง ยกที่ ๑ เสีย จึงได้ยี่ห้อว่าหลงกงเซี่ยง

กงสีหลงกงเซี่ยงนี้ได้จดบาญชีต่อรัฐบาลสเตรตเปนคอมเมอเชียลโซไซเอตี แลได้รับดิกรีฤๅชาเตอร์จากรัฐบาลจีน เปนปับลิกกงสีขึ้นต่อกรมค้าขาย อันตั้งตำแหน่งใหม่ในรัฐบาลจีนกงสีอาจจะเลือกไดเรคเตอร์ กรรมการเปลี่ยนแชร์แมนแลกอมมิตีทุกปี ลูกค้ายี่ห้อต่าง ๆ จะไปจดชื่อเข้าบาญชีกงสีนี้ต้องลงเงินตั้งแต่ ๓๐ เหรียญขึ้นไป ถ้าเปนกงสีใหญ่ ๆ ให้ตั้งพันเหรียญก็มีกงสีนี้มีที่แผ่นดินตึกรามเปนสมบัติของกงสี ตั้งออฟิศใหญ่อยู่ที่สิงคโปร์ ในสเตรตแลยวาเข้ารวมในกงสีสิงคโปร์ แต่ไซ่ง่อนจะเปนอยางไรพระยาบริบูรณไม่ทราบ

ประโยชน์ในการเข้ากงสีนี้ ถ้ามีข้อขัดขวางในการค้าขายของกงสีเดียวกัน แชร์แมนแลกอมมิตีของกงสีว่ากล่าวไกล่เกลี่ยเปนความเถ้าแก่สำเร็จได้มาก สดวกขึ้นแก่การค้าขาย ส่วนประโยชน์ที่สำคัญแท้จริงนั้นกงสีนี้บอกส่งยี่ห้อแลตำบล จำนวนทุนทรัพย์แลการค้าขายที่ทำไปยังบอดออฟเทรดในเมืองจีน บอด-

ออฟเทรดจดบาญชีนั้นไว้ ถ้าเมื่อจะเข้าไปค้าขายฤๅไปมาในเมือง จีน มีความขัดข้องอย่างใด ฤๅถูกเจ้าเมืองกรมการกดขี่ประการใด กงสีหลงกงเซียงแจ้งความไปยังบอดออฟเทรด ๆ เอาเปนธุระออก ท้องบัดใบตรามายังจ๋งต๊กตามหัวเมืองต่าง ๆ ให้ช่วยทนุบำรุง พวก จีนรู้สึกกันว่ากงสีนี้มีประโยชน์มากดังนี้

ส่วนในเมืองเรากงสีเช่นนี้ยังไม่มี พิเคราะห์ดูก็เห็นจะไม่ ใคร่มีขึ้นได้เร็วนัก ด้วยการค้าขายของจีนเมืองเราไม่ได้ตรงต่อ เมืองจีน เปนค้าสิงคโปร์และฮ่องกงโดยมาก ข้อที่ขุนนางจีน เข้ามาตรวจตราในเรื่องการค้าขาย ที่ว่าจะตั้งเชมเบอร์ออฟคอมมัส นั้นคือเช่นนี้ ถ้าหากว่าเมืองเรามีกงสีเช่นนี้จะได้ประโยชน์แต่ที่ ว่าความเถ้าแก่ให้สำเร็จกันไปได้ แต่ยังไม่เห็นว่าจีนจะเข้ากัน ได้ถึงเช่นนั้น เราควรจะรู้เรื่องนี้ไว้สำหรับสกดรอยฟังดู ถ้าหาก ว่าจะมีขึ้นจริงในบางกอกดูน่าจะแก้ยาก เพราะเหตุที่ทางดำเนิน ก็ดูเปนธรรมดีอยู่ เว้นไว้แต่จีนเมื่อรู้สึกมีกำลังขึ้นแล้ว จะ ใช้กำลังแต่โดยทางธรรมฤๅไม่ เปนข้อที่เราจะต้องรวังต่อไป แต่ ในเร็ว ๆ นี้หวังใจว่าจะยังไม่มี

สยามินทร์

ที่ว่าการมณฑลนครสวรรค์

วันที่ ๑๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๗

พระยาสุขุม

ด้วยเมื่อวันก่อนจะขึ้นมาได้อ่านหนังสือพิมพ์ เห็นกล่าวว่าตั้งโซไซเอตีจีนขึ้นใหม่........ ....นึกจะพูดด้วยในวันที่จะมาแต่เห็นคนอยู่มาก คิดเห็นว่า........ ....จะต้องคิดอ่านระวัง ถ้ามันจดบาญชียังดีกว่าไม่จด ถ้าฟุ้งซ่านอย่างไรมาเราอาจจะขับไล่เสียได้ เว้นไว้แต่ต้องไม่เผลอ

วันนี้ได้ไปเที่ยวปากน้ำเชียงไกรด้วยเรือครุธเหิรเห็จ แล่นทวนน้ำน่าชื่นใจเต็มที่ เข้าไปถึงวัดพะหลวง ๒ ชั่วโมง หยุดพักกินเข้าชั่วโมงเศษ ล่องกลับตั้งแต่วัดพะหลวงมาเขาบวชนาคชั่วโมงหนึ่งหย่อน ๆ ครั้นเวลาจะออกเรือหมุนไม่ไป อะไร ๆ ก็ดีอยู่หมด จึงสงไสยว่าจะเป็นในสูบ เวลาเรือแล่นน้ำมันที่หยอดในสูบต้องไหลจ้ออยู่เสมอ ครั้นเมื่อขากลับดุ๊กไปนั่งมอง ๆ ทักว่า น้ำมันไหลมากไปให้บิดเข้าเสียบ้าง ด้วยเข้าใจว่าจะเหมือนโมเตอร์คาร์ น้ำมันไหลมากไปจะไปเต็มในสูบ แต่การกลับตรงกันข้ามคือน้ำมันน้อยไปไม่พอเครื่องร้อน เวลาเรือเดินอยู่ก็เดินมาได้ พอเวลาหยุดเข้าเหล็กก็ติดกัน เดี๋ยวนี้ต้องรื้อเครื่องขึ้น

หมด ตรวจว่าจะเป็นด้วยอะไรแน่ ยังรู้ไม่ได้จนเดี๋ยวนี้ เพราะพึ่งจะยกเครื่องขึ้นได้ ถ้าต้องลากกลับลงไปบางกอก จะเป็นที่เสื่อมเสียเกียรติยศมาก เสียดายที่เที่ยวสนุกจริง ๆ ด้วย แต่หวังใจว่ายังจะแก้ได้

สยามินทร์

เมื่อวันเสด็จถึงสุพรรณบุรี วันที่ ๒๐ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๗ ได้รับพระราชโทรเลข ดังนี้ :–

ถึง พระยาสุขุม

กรุงเทพ ฯ

มาถึงเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ยังไม่พบใคร ได้รับโทรเลขขอบใจ ชื่อบ้านที่กรมหลวงดำรงเรียกสุขุมมาลัย ต้องกับโรงเรียนวัดพิไชยญาติ จึงเรียกใหม่ว่า ยะมะรัทโช[๑] สบายดีหมด กินเข้าได้ ฝนตกไม่มาก.

สยามินทร์

---

๑ บ้านของท่านเจ้าพระยายมราชที่จังหวัดสุพรรณบุรี

เมืองสุพรรณบุรี
วันที่ ๒๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๗

พระยาสุขุม

ได้รับหนังสือจากนิล[๑] นำมาให้ข้อความในนั้นจะไว้พูดกันเมื่อกลับไปกรุงเทพ ฯ จะขอบอกข่าวการที่มาสุพรรณครั้งนี้ ที่บ้านนี้ช่างแปลกกับคราวก่อนเสียจริง ๆ ถึงน้ำไม่ท่วมก็ขึ้นทีเดียว นิลเลี้ยงแขงแรงมาก วันแรกได้กินแกงบวนอะร่อยดี วันนี้ได้กินขนมจีนน้ำยา อยู่ข้างจะแจกทั่วถึงมาก

เรือครุธเหิรเห็จนั้นตั้งแต่วันหมุนไม่ไปครั้งก่อน แก้แล้วก็เดินไม่สนิท กะแทกเปนคราว ๆ ครั้นมาในคลองมะขามเฒ่าใบจักรไปพันขอนไม้ที่ลอยมาในน้ำ ๆ ท้ายเรือขึ้นเปนฝอย แต่แล่นมาได้ ครั้นเมื่อถึง เดิมบาง ยกขึ้นดู ใบจักรฉีกไปสักเกือบ ๒ นิ้ว แลพึ่งมาได้ความว่า เมื่อเปลี่ยนจักรที่นครสวรรค์ รพี[๒] เอาจักรขวาไปใส่จักรซ้าย บิดผิดกันไปจึงได้กระเทือน บัดนี้เปนที่เรียบร้อยแล้ว แต่แบบบางเต็มที ถูลู่ถูกังไม่ได้

ชาวสุพรรณดูนับถือเจ้านายมาก ลักษณอาการกิริยาที่ไหว้กราบออกจะใกล้ข้างพระมากกว่าเจ้า มือธิฐานขอพรเชิงบน ๆ

---

๑ พี่ท่านเจ้าพระยายมราช

๒ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์

ต่อไป ยากที่จะมีเมืองไหนอ่อนน้อมเรียบร้อยเหมือน การที่จะแปลงปลอมเที่ยวนั้นเป็นไม่สำเร็จ เพราะรู้แลเตรียมเสียทั่วหน้าแล้ว ได้ลองเอาแตรเป่านำกระบวนล่อให้หลงว่า มาในกระบวนใหญ่ แล้วลงเรือเล็กตามมาข้างหลัง แรก ๆ ก็งงอยู่สักประเดี๋ยวหนึ่งแล้วก็รู้จัก แตรนั้นออกจะไม่รู้สึกว่าเป็นการแห่เสด็จ เที่ยวไล่ตามสุ่มเอาตัวที่รู้จักด้วยรูปเหละเป็นที่ตั้ง เพราะรูปนั้นกันได้สารพัด ผีก็ไม่หลอก ไข้เจ็บก็รักษาได้ เสมาก็แช่น้ำกินหายเจ็บ ดูรู้จักทุกคนไม่มีใครจะเงอะงงเสียเลย จนต้องตกลงเลิกประพาศต้น เพราะดูก็น่าสงสารเที่ยวไล่ตามหาทุกหนทุกแห่ง เสมาไม่พอถึงไหนก็หมดที่นั้น ซื้อขายกันราคาแพงมาก น่าจะต้องสั่งเติมอีก

นึกถึงการงานที่บางกอก ได้ข่าวเรือถึงรูปถึงในวันนี้ หวังใจว่าการงานคงจะดำเนินไปดี

มาคราวนี้เหนื่อยอย่างเดียวแต่เรื่องนั่ง หาที่แผ่นดินช่างยากเสียจริง ๆ เป็นน้ำไปเสียทั้งนั้น แต่ที่เหนื่อยก็ดีกินเข้าได้แลนอนหลับ ที่จะมีกำไร ฝนไม่สู้มากนัก แต่ไม่หมด ลมยังเป็นตวันตก พึ่งมีฝนตวันออกวันนี้ อากาศกำลังเย็นสบายดีไม่ร้อนไม่หนาว ขอจบไว้เท่านั้นที มีของฝากแต่ยังไม่บอกให้รู้

สยามินทร์

บ้านปืน เพชรบุรี
วันที่ ๑๐ กรกฎาคม
รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

พรุ่งนี้จะเป็นวันทำบุญ
อายุครบ ๔ รอบ วันเกิดที่
ผูกใจคำนึงอยู่ทุกปี จึงขอ
อวยพรโดยภาพที่ให้พร
ขอให้มีอายุยืนนานปราศ
จากโรคภัย อันเป็นที่ตั้ง
แห่งทุกข์กายแลทุกข์ใจ
ทุกๆ เพื่อจะได้รักษาการ
ในหน้าที่ราชการที่ได้
รับหน้าที่ไว้ต่อไป

เห็นจริงยิ่งกว่าที่เคย
ทำแต่ก่อนว่า เจ้าคุณมีคุณ
ความที่ตนเกิดมาสำหรับ
ทำอะไรจะทำได้ เพราะ
ไม่มีทางยาก ความพากเพียร
ความสามารถจะแพ้ความใจ
ตลอดมาได้ยาก ขอเสียแต่
เวลาไม่ค่อยมีใครเข้าใจ

เจ้าพระยายมราช คนนี้ เป็น
ความสัตย์สุจริต ไม่ได้ทำ
ผิดต่อประชาชน แลแผ่นดิน
ขอให้พรทั้งปวงนี้จงสำเร็จ
แก่เจ้าพระยายมราชด้วย
ความสัตย์จริงกล่าวด้วยใจจริง

ได้ส่งของขวัญมาเป็นทาง
ขวัญ ขอให้เจ้าได้รับทานและ
ทำใจ แลกับสวัสดิมงคล
ผลดอกใหญ่

จุฬาลงกรณ์ ปร.

วันที่ ๒๘ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

พึ่งรู้เดี๋ยวนี้เวลาสามยาม ว่าหีบแหวนซึ่งเป็นราคาหลายร้อยฤๅตั้งพันชั่งได้หายเมื่อเวลาขนของขึ้นมา ....

....

รู้จักแลเป็นผู้เคยหยิบแลเป็นผู้เอาไป เป็นหีบหนังดำย่อม ประแจเป็นกลห้ามในตัวไม่มีลูก ขอให้เร่งตามตัว .... ไปไต่ถามแลรีบค้นโดยเร็ว

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๙ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง พระยาสุขุม

เรื่องคำจาฤกที่ได้วานให้ช่วยร่างไว้แต่แรก ร่างลงไปไม่ได้เป็นการแต่งอิตปิโสตัวเอง ครั้นเมื่อได้เห็นร่างซึ่งทำขึ้นไว้ มีใจความบริบูรณ์แล้ว แต่ถ้อยคำยังกระจัดกระจาย จึงได้รวบรวมข้อความเหล่านั้น ควรจะเรียกว่า ประพันธ์เข้าใหม่ไม่ให้ผิดความเดิม คำจาฤกเช่นนี้เป็นอย่างยาว จึงได้ลองเติมพระนามย่อลงให้สมกับเหตุการแลตามรูปหนังสือที่ยาวเช่นนี้ ถ้าที่ไม่พอตัดออกเสียก็ได้

ข้อซึ่งหมายบอกวรรคเป็นที่ ๑, ๒, ๓, ตามลำดับ เพราะเหตุที่ไทย ๆ เราแบ่งวรรคไม่ใคร่เป็น ข้อซึ่งบอกตัวใหญ่ตัวเล็กตัวกลาง ตัวใหญ่นั้นเป็นที่หมายแห่งคำสำคัญ ตัวกลางบอกท้องเรื่อง ตัวเล็กเป็นพลความ ที่ท่าจะข้ามอ่านแต่ตัวใหญ่แลตัวกลางก็ได้ เวลาที่ทำน้อยอยู่หน่อย แลความจริงนั้น ถ้าจะใช้คำให้เลิศลอยไพเราะก็กระดากใจ ถ้าจะเรียงให้สั้นกว่านี้ลงอีกก็เรียงได้เพราะ แต่กลัวนักเรียนแผ่นดินพระจุลจอมเกล้าจะอ่านไม่เข้าใจ เพราะตัวเป็นพระจุลจอมเกล้า แลความรู้เป็นนักเรียนแผ่นดินพระจอมเกล้า ผิดการผิดสมัย ทั้งจะต้องเรียงใหม่ด้วย จึงเห็นว่าเพียงเท่านี้ก็จะพอใช้ได้ เว้นไว้แต่ถ้าจะแก้ไขพลิกแพลงอักษรแลศัพท์ให้เพราะขึ้น ยังมีผู้อื่นที่สามารถจะทำได้จึงส่งมาให้ดูลองดูที

สยามินทร์

ป.ล.

ข้อที่ลงท้ายทฤฆายุศมศิริสวัสดินั้น เป็นแบบโบราณที่ลงทั่วไป ไม่เฉภาะเจ้าแผ่นดิน ในสุวรรณบัตรเจ้านายขุนนางก็ใช้ฟังดูเพราะดี แต่เลือน ๆ อยู่หน่อย ไม่ชี้ตัวว่าใคร ถ้าที่คายุโกโหตุมหาราชา ชี้ตัวตรงใช้เฉภาะเจ้าแผ่นดินองค์เดียวแต่อินจัดข้อที่ให้ลงท้ายเช่นนี้ เพราะจะให้ปรากฎว่าสร้างในเวลาเจ้าของรูปอยู่ ตรงกับที่จะให้ลงท้ายว่า ลองลิฟดิกิง จะใช้ก็ได้ไม่ใช้ก็ได้

สวนดุสิต
วันที่ ๒๘ ต.ค. รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

กลับขึ้นมาอ่านร่างจาฤก เห็นข้อความที่ควรแก้แลผิดบางแห่ง ดังจะได้กล่าวต่อไปนี้

ในวรรค ๕ คำที่กล่าวไว้ว่า บรมบพิตรท้ายภูมิบาล ในที่นี้ไม่ใช่แปลว่าพระองค์ บพิตรในที่นี้ ปวิตตะ แปลว่าเป็นที่ปลื้มใจ

คำว่าปฏิบัติน่าอธิฐานควรจะยกเสีย เพราะมีคำนี้ต่อไปข้างน่า เป็นพูดซ้ำซากไป ใช้ทรงลงแทน เป็นทรงอธิฐานพระราชหฤไทย

ข้อที่ว่า พระองค์ทรงทำความสุขสำราญแห่งประชาชนให้สำเร็จได้ เปลี่ยนเป็นประชาราษฎร์

ในวรรคที่ ๖ คำว่าบัลฤ เขียน บ.ล. ไม้ผัดเช่นนี้ผิด ให้ใช้ บ.ร. หันต บรรลุในศิริรัชกาลให้ยกเสีย ให้ใช้ว่า รัชมังคลาภิเศกสัมพัจฉรกาล

ท้ายคำซึ่งว่า อันได้พรรณามาแล้ว ให้เติมนั้นลงอีกคำหนึ่ง

ข้อที่ต้องแก้ไขที่คิดเห็นในเวลานี้มีเพียงเท่านี้ การที่มีหนังสือส่งมาเฉเช่นนี้ ไม่รู้ว่าเพราะเหตุใด มันนึกทลุขึ้นมาเช่นนั้น เห็นจะเป็นทางวินัยกรรม ว่าไม่ได้แต่งให้กรมหลวงดำรง

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๓๑ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

ที่แต่งสำเพ็งนั้นนึกอยากจะไป แต่กลัวจะไม่มีเวลา จะคิดอ่านผ่อนผันประการใด แลต้องเดินฤๅอย่างไร ถ้าเลยไปจนวันที่ ๑๔ น่าจะไปได้ แต่ว่าต้องคิดเรื่องจะไปอย่างไรเสียก่อน

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒ พ.ย. รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

ขอต่อว่าว่าแกมาเกณฑ์ให้ช่วยแก้ร่างคำจาฤกเป็นการผิดคราวผิดสมัยไม่มีผู้ใดอ่านเข้าใจ ฤๅอ่านเข้าใจแต่ไม่เป็นที่พึงใจทำนองหนังสือ เพราะมันเป็นเสียงคนแก่พูดไป

อันลักษณที่กรมดำรงเรียงมานั้น เขาเรียกว่าผการาย อ่านจนตายก็จำไม่ได้ จึงได้แก้รัดเข้าเป็นร้อยแก้ว ซึ่งคนทุกวันนี้

เห็นจะตั้งแต่กรมวชิรญาณ[๑] เข้าใจว่าเขียนลงไปว่ากระไร ๆ เป็นภาษาข้างอื่น เรียกธรรมวัติ ข้างคฤหัสถ์เรียกว่าร้อย ที่จริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ อติเรก ถวายพระพรลา ถวายพระพรก่อนเทศนา เหล่านี้เป็นร้อยแก้วทั้งนั้น ประการที่สำคัญ ๆ เช่นประกาศราชาภิเศก ประกาศพิธีตรุสเป็นร้อยแก้วทั้งนั้น ร้อยแก้วนั้นคือมีสำผัศไม่กำหนดใกล้ชิด ใช้ถ้อยคำที่สละสลวยพลิกแพลง เรียกอะไรไม่ซ้ำเหมือนกันทุกที ยักเรียกอย่างนี้บ้างอย่างนั้นบ้าง ถ้าแต่งกล้ำกินความให้ได้กว้างยิ่งดี ผู้รู้แต่ก่อนท่านแต่งกันเช่นนี้ชมว่าดี เห็นแล้วว่าคนทุกวันนี้คงมีความรู้ไม่ถึง ฤาไม่พึงใจกลายเป็นเร่อร่าใช้ภาษามคธมาแปลเป็นภาษาไทย พูดไทยให้ถูกภาษามคธ อย่างพูดไทยให้ถูกภาษาอังกฤษช่วยไม่ได้ กลายเป็นภาษาไพเราะของเมืองไทยในเวลานี้ ทั้งคำที่เคยถือว่าไม่ดี เช่นสามัคีรศ ซึ่งพระจอมเกล้าตัดสินไว้ว่าสำหรับเข้าห้องคู่กันกับสนมโอชารศสำหรับกล้องผื่น ก็มีมาแก้ เพราะฉนั้นจึงรู้สึกว่าพ้นจากน่าที่ เพราะทำนองหนังสือเรื่องเป็นภาษามคธแปลเสียแล้ว ควรจะแก้ให้เป็นมคธแปลให้หมดจะรับเรียงไว้ใหม่ ถ้าเป็นร้อยแก้วบ้างไม่เป็นบ้างเช่นนี้ อายผีสางเทวดา ถ้าหากว่ามนุษย์จะไม่รู้ คงจะมีผู้ที่มีความรู้ยิ้มเย้ยเยาะบ้างเป็นแน่ เพราะฉะนั้นขอให้กระจายกลอนเสียให้หมดให้จงได้ แลเติมด้วยแลอะไร ๆ ลงไปให้บริบูรณ์ใน

---

๑ สมเด็จกรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ภาษาจะดีเหมือนกัน ขอว่าสำนวนทำนองไหนให้เป็นทำนองนั้น ถ้าปนกันเลอะแล้วเห็นจะไม่เป็นการ

ขอต่อว่า ซึ่งให้กรมนเรศรมาถามออฟพิเชียรลิ ว่าจะยอมให้แก้ฤๅไม่เช่นนี้ ไม่ใช่น่าที่ที่ควรจะตอบกลายเป็นทรงร่างไปเท่านั้นเอง คราวนี้ถ้าถ้อยคำงุ่มง่ามอย่างไร เขาก็จะว่าเจ้าของท่านเรียงของท่านเอง เห็นไม่เป็นแก่นสาร แต่นี้อย่าได้ปฤกษาหารือกันต่อไป เลิกเท่านี้ที

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒ พ.ย. รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

รู้ฤๅไม่ว่าการก่อฤกษ์นั้นต้องมีคำจาฤกบรรจุ ถ้าจะนิ่งอยู่เช่นนี้......คงจะไม่กระดิกเอง ถ้ากระดิกขึ้นมาเองเมื่อไรที่ฝนจะตกมากน้ำจะท่วม ถึงจะไปเขย่าเข้าแล้วน่ากลัวจะไม่เรียงเอง ส่งถวาย

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๓ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง พระยาสุขุม

ได้ส่งร่างคำจาฤกบรรจุศิลาฤกษ์ อย่างตามบุญตามกรรม พอแล้วไปมาให้สำหรับเติมความตอนที่ว่าสร้างอย่างไร จะได้ย่นเวลาให้สั้นเข้า หาไม่กว่ากรมสมมตจะรอให้พบตัวพระยาสุขุมเข้าไปถึงในออฟฟิ่ศ จะช้าโยเยต่อไป ต้นปลายนั้นมันไม่ยากบากอะไร ถ้าหากว่ากรมสมมตทำไม่ไหว ส่งกลับเข้ามาเรียงให้ก็ได้ เวลานี้กำลังเขียนอะไรที่สำคัญอยู่กว่านี้ จึงงดไว้ไม่ได้เรียงให้สำเร็จไปทีเดียว

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๓ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระยาสุขุม

หนังสือไปถึงช้าเกินประมาณ การซึ่งว่าแก้ไขตกลงแล้วจะเป็นประการใดเดาไม่ถูก มีภาษาฝรั่ง of เติมลงไปในคำจาฤกไม่ได้ทักท้วงไว้คำหนึ่ง ใจข้าถ้าจะพูดภาษาไทยก็ภาษาไทย ถ้าจะเรียนข้อความจากภาษามคธ ฤๅภาษาอังกฤษ ก็ต้องเรียนให้สนิท

ในทางความแจ่มแจ้งเป็นภาษาไทย ถ้าจะแปลภาษามคธ ฤๅภาษาอังกฤษลงเป็นภาษาไทย ก็ให้ถูกบทพยัญชนะแลลีลาศแห่งภาษา แต่เช่นกรมท่าแปลอังกฤษ กรมหลวงวชิรญาณแปลธรรมจักษุ จะกลับอ่านเป็นภาษาเดิมได้โดยง่ายเช่นนั้นจึงจะดี ถ้าคาบลูกคาบดอก พูดภาษาไทยใช้วิภัติปัจจัยมคธ เขียนภาษาไทยใช้ศัพท์อังกฤษไม่ใช่เพราะไม่มีคำเพราะจะให้ไพเราะเช่นนี้ ข้าเห็นเถนงุ่มง่ามฤๅโซ๊ดเต็มที่ แต่ข้อที่แต่งเป็นภาษาไทยแท้ มันก็ชวนจะเร่อร่า เพราะเหตุว่าคนทุกวันนี้ไม่ได้พูดภาษาไทย พูดฝรั่งบ้างเจ๊กบ้างลาวบ้างปนกันกับภาษาไทย เมื่อฟังไทยล้วนเข้าก็เร่อร่าเป็นธรรมดา จึงไม่ใคร่สมัคที่จะเรียงหนังสืออะไร เพราะเดินตามภาษาไม่ทัน

ข้อซึ่งว่า..................รับว่าได้คำจาฤกที่จะบรรจุนั้น บัดนี้ได้ส่งเข้ามาแล้ว คือคำจาฤกก่อฤกษ์พระที่นั่งวิมานเมฆ แลพระที่นั่งอัมพร ถามว่าจะเอาอันไหน ถ้าหากว่าจะทำให้ใหม่ก็ขอให้เรียงออกไป ประกาศตั้งกรม ๓ องค์ ตั้งเสนาบดีคนหนึ่ง ประกาศพระราชพิธีรัชมังคลาภิเศก พระฉบับหนึ่ง คฤหัฐฉบับหนึ่ง มันก็ตกลงอยู่ข้าเป็นตาอาลักษณสำหรับเรียง จะเอาดีมาแต่ไหน ซ้ำคำตอบแอดเดรสมกุฎราชกุมารก็อีกฉบับหนึ่ง ล้วนแต่ต้องเตือนทุกแห่ง จึงต้องส่งเข้ามาให้ทำ หาไม่ก็ทิ้งไว้พรุ่งนี้จะถึงงานจึงจะมาเรียกเอา เมื่อมันมีคน ๆ เดียว รับแต่ลูกยอเขาร่างร่ำไป การงานอะไรก็คั่งค้างไปหมดไม่มีเวลาจะทำ ใคร ๆ เขานอนเล่นสบาย

เข้าแผ่นดินตกายไปคนเดียวเช่นนี้ ถ้าหากว่าตายเสียใครจะทำมันมิต้องประกาศว่าช่วยไม่ได้ฤๅ นี่จะทำอย่างไรกันอย่างนี้

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๕ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง พระยาสุขุมนัยวินิต

ได้รับหนังสือเรื่อง ผู้ร้าย ตีศีศะ แล แย่งชิงสิ่งของกับ เงิน มิสฟูล์ คนรับจ้างตัดเสื้อห้างแบดแมนมาเที่ยวที่ถนนสนามม้าสวนดุสิตนั้น ได้อ่านทราบความแล้ว ไม่ได้การอ้ายนี่ร้ายกาจยิ่งกว่าอื่นหมด กลัวมันจะสำส่อน อ้ายหัวไม้พ้นหัวตำรวจจะแอบเข้ามาเที่ยวอยู่ตามเหล่านี้ด้วยก็ไม่รู้ ถ้าปราบเรื่องนี้ไม่ลงเห็นจะเสียชื่อเมืองไทยแน่แล้ว

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ รัตนโกสินทรศก

ถึง พระยาสุขุม

อยากจะอวดอาลักษณชาวบ้านคิดชื่อ ชาววัดที่อวดดีคิดไม่

ได้ดอก อย่าถือท้ายชาววัดให้หนักไป ชื่อที่กรมขุนสมมตลงมาในประกาศนั้นดังนี้

เจ้าพระยายมราช ชาติเสนางคนรินทร์ มหินธาราธิบดีศรีวิไชย ราชมไหสวริยบริรักษ์ ภูมิพิทักษโลกาธิกรณ์ ทัณฑฤทธิธรชาติศวรสิงหพาหเทพยมุรธาธร มหานครบาลสมุหบดี อภัยพิริยบรากรมพาหุ

ครั้นไปเจอว่าตกตาย จึงขอให้แปลชาติศวร แปลไม่ได้ จึงไปค้นต้นฉบับตั้งเจ้าพระยายมราชครุธ ได้ความว่า ทัณฑฤทธาดิศวร สิงหพาหเทพยมุรธาธร ก็ยังไปซ้ำกลอน ถ้าหากว่าอ่านศร ถ้าอ่านศวรก็ไม่เข้ากลอน

อนึ่งทัณฑฤทธาธิธรนี้เป็นตำแหน่งบังคับมหันตโทษ ผิดกาลผิดสมัย จึงเกิดอวดดีแก้ใหม่ ว่าดังนี้

เจ้าพระยายมราช ชาติเสนางคนรินทร มหินทราธิบดีศรีวิไชยราชมไหสวรรย์บริรักษ์ ภูมิพิทักษ์โลกาธิกรณ สิงหพาหเทพยมุรธาธร ราชธานีมหาสมุหประธาน สุขุมนัยบริหาร อเนกนรสมาคม สรรโพดมสุทธิศุขวัฒนาธิการ มหานคราภิบาล อรรคมาตยาธิบดี อภัยพิริยบรากรมพาหุ

ฤๅจะว่าภาษามคธไม่ดีที่แห่งใดก็ให้แก้ แต่อย่าให้ถึงต้องเขียนด้วยหนังสือขอม

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

เจ้าพระยายมราช

จดหมายมาเรื่อง ....มาแจ้งความนั้นได้ทราบแล้ว กรมหลวงดำรงบอกค่ำวันนี้ ว่าดูเหมือนคิดอ่านจะมาหากรมหลวงดำรง กรมหลวงดำรงก็อยากจะพบ ได้ถามว่าเพื่อประโยชน์อย่างไร ก็มีความปรารถนาแต่จะฟังเสียงว่ามันจะคิดอย่างไร จึงได้บอกว่า การที่จะรู้ความคิดของคนเช่นนี้ก็น่ารู้อยู่ แต่กรมหลวงดำรงเหมือนตราพระราชสีห์ใหญ่ กรมหลวงเทววงษ์[๑] เหมือนตราบัวแก้วใหญ่ จะประทับแห่งใดก็ต้องอ้างพระบรมราชโองการ คนเช่นนี้ได้มาหาก็เหมือนอย่างกับได้เฝ้า เห็นว่าไม่ควร เพราะประโยชน์ที่จะได้อย่างใดไม่มีเลย มีแต่ทางเสีย ถ้าจะว่าได้ก็แต่เพียงพอใจ ที่ได้รู้ความคิดเขาตามปรารถนาอันอยากจะรู้ ให้คนอื่นไปฟังดีกว่า กรมหลวงดำรงวิตกไปว่า จะหาคนที่พอซักไซ้ไล่เลียงไม่ได้ จึงบอกว่าถ้าเพียงตราม้าเห็นจะพอ ที่จริงใจก็ยังไม่สู้รักอยู่นั่นเอง ถ้าเป็นกรมเมืองแต่มิใช่ตัวเจ้าพระยายมราชก็จะดีกว่า ขอให้พูดกับกรมหลวงดำรงดู แล้วคิดอ่านอย่างไรรุนเอามันออกไปเสียให้พ้นเมืองเราได้จะดี คนที่เป็นหัวน่าความคิดคนมาก ๆ เช่นนี้ โดยจะไม่เกี่ยวข้องแก่เมืองเราเลย ....ก็จะคิดเลยไป จะได้ความร้อนใจ

สยามินทร์

---

๑ สมเด็จกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ

สวนดุสิต
วันที่ ๔ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

เจ้าพระยายมราช

ส่งน้ำคลองในวังมาให้ดู เหตุด้วยปิดไว้ในเวลาน้ำมาก น้ำจึงเป็นตัวดังนี้ ควรจะดูเป็นตัวอย่างว่าน้ำที่ขังอยู่ในท่อในบ่อในห้วงทั่วไปในบางกอกคงจะมากกว่านี้ จะไม่ให้มีโรคภัยไม่ให้มียุงอย่างไรได้ เป็นข้อที่ควรกรมศุขาภิบาลจะพิจารณาอย่างยิ่ง

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๖ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

เจ้าพระยายมราช

ครัวที่จะทำกับเข้าในวันที่ ๑๑ เตรียมพร้อมหมดแล้ว ถ้วยชามที่จะบรรจุกับข้าวครัวใดครัวนั้นหาไป แต่จานซ่อมช้อนถ้วยแก้วมากด้วยกัน ครัวกรมเมืองจะรับไม่อยู่ ขอให้นัดหมายกับพระยาบุรุษย์[๑] แต่ต้องให้มีมหาดเล็กลงไปเลี้ยง

---

๑ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์)

ข้อสำคัญนั้นคือของหวานต้องเป็นของเมืองสมุท ควรจะมีสิ่งเดียวแต่ขนมปัง แลควรจะอันใหญ่ ๆ อร่อยกว่าอันเล็ก ๆ ควรจะมีแต่อย่างเดียว มากจะพ้นเผือเกินไป

สยามินทร์

เมืองปราจิณบุรี

วันที่ ๑๘ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๗

ถึง เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือวันที่ ๑๗ นั้นแล้ว มีความยินดีที่ไม่ต้องบอกข่าวเรื่องเจ็บไข้อะไรเช่นครั้งก่อน แต่ยังไม่ได้เดินถึง ๖ ชั่วโมงเต็มตามความปราถนาที่จะลอง ๔ ชั่วโมงนั้นได้ลองแล้วเป็นที่ไว้ใจได้ ตั้งแต่มาพึ่งค่อยออกสนุกวันนี้ แต่วันก่อน ๆ จะว่าไม่สนุกก็ไม่ได้ เพราะกรมดำรงจะคอยปรับบาทหนึ่งตามที่ได้เอาสัญญาไว้แต่แรก ว่าถ้าใครว่าไม่สนุกจะปรับบาทหนึ่ง การแจกที่นี่เขาอยู่ข้างจะคึกคัก กรมมรุพงษ์[๑] แจกทุกวัน ซ้ำวันนี้เจ้าศรีใส[๒] ก็แจกด้วย แต่อย่ารู้เลยว่าแจกอะไร จะได้ประมูลให้ดีกว่าทางนี้

มีเรื่องที่คิดจะเล่าไปให้ฟังเรื่องหนึ่ง แต่ยังไม่ได้ฤกษ์ที่จะเขียนหนังสือก็นิ่งไว้เสียที เรื่องราวนั้นดังนี้

---

๑ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์

๒ นายพลตรี หม่อมเจ้าศรีใส

กรมอดิศร[๓] เป็นผู้กล่าวว่านาที่ตั้งพิกัดเก็บเงินค่านานั้น บางแห่งที่เป็นนาดีจริงค่านาขึ้นไปสูง เจ้าของนาต้องลดค่าเช่าลงให้แก่ผู้เช่านา ๆ เสียทั้งค่านาเสียทั้งค่าเช่าแล้วยังได้ผลประโยชน์พอ แต่บางแห่งที่เทียบอัตราเสมอกัน แต่นาได้ผลน้อย เจ้าของนาก็จะเรียกค่าเช่าเท่ากับนาที่ได้ผลมาก ค่านาก็เสียเท่ากับนาที่ได้ผลมาก ผู้เช่านาอพยบด้วยเหตุนี้มี ฟังดูข้อที่ว่านี้ก็ดูเป็นมีเหตุอย่างเดียว แต่ด้วยอัตราค่านา กำหนดชั้นนาจะยังไม่ถูกกับภูมิที่ ซึ่งฝ่ายมหาดไทยได้ขอเลื่อนขึ้นเลื่อนลงอยู่เสมอยังไม่ลงร่องมณฑลกรุงเทพ ฯ ควรจะตรวจตราเสียอีกสักคราวหนึ่ง

อีกข้อหนึ่งนั้นว่านาตามแถบคลองรังสิต บรรทุกเข้าออกง่าย นาในคลองซอยจะบรรทุกเข้าออกได้แต่ฤดูน้ำ ฤดูแล้งก็เสมอเข็นเข้าออกมาทางบก เสียโสหุ้ยผิดกัน แต่ค่านาเก็บเท่ากัน ความข้อนี้พูดในอินเตอเรสต์ของเจ้าของนาแลชาวนา เราควรจะพิจารณาไต่สวนดูสักหน่อยว่ามันเป็นอย่างไร จะควรผ่อนผันฤๅไม่ควรไว้วินิจฉัยภายหลัง

จะคัดรายงานที่จดหมายมาให้มกุฎราชกุมารมาให้รู้ก็ไม่ทัน จะเล่าใหม่ว่าไปไหนแห่งไรก็ป่วยการ จึงขอจบไว้เพียงเท่านี้ที่นอนหลับกินได้สบายดี ตัวแมลงมีมาก แต่ไม่ยิ่งกว่ากรุงเทพ ฯ ยุงไม่มีเลย

สยามินทร์

---

๓ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช

๑๒๕

สวนดุสิต

วันที่ ๒ ม.ค. รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

เจ้าพระยายมราช

ได้ไปดูเครื่องเฟอนิเชอร์ที่มาใหม่นั้น เห็นมีตู้เหล็กอยู่ในใต้ตู้กระจก จึงให้เกิดความสงไสยขึ้นมาเป็นอันมาก ว่าตู้เหล็กที่มาครั้งก่อน ๒ ใบ มันจะสำหรับก้นตู้อย่างนี้นเอง แต่ของที่สั่งดุ๊กก็จำไม่ได้ว่าสั่งอะไร ไม่มีแบบมีแผนอะไรเป็นหลักสักอย่างเดียว ไม่รู้สึกว่าสำหรับบรรจุใต้ตู้ ก็รับเอาลอย ๆ ว่าตู้นั้นซื้อมาต่างหากตามแบบ .... เพราะฉนั้นมันจึงได้เหมือนกันนักกับใบที่มาใหม่ แลมีมา ๒ ใบ เป็นพยานว่าเฟอนิเชอร์ ครั้งก่อนได้สั่ง ๒ สำรับ แต่ตู้มันหายไปใบ ๑ กับอะไร ๆ หายอีกบ้าง แล้วร่มเสียไม่ยอมติดตามตู้ ๒ ใบนั้น เดี๋ยวนี้อยู่บนพระที่นั่งใบหนึ่ง อยู่ราชฤทธิ์ใบหนึ่ง ซึ่งเอามาใช้ก็เพราะเหตุที่ว่ามันมาเปล่า ๆ ทิ้งอยู่เปล่า ๆ ถ้าจะเข้าก้นตู้ได้ควรจะให้ไปเข้าก้นตู้เสียตามเรื่องราวของมัน ว่าง ๆ ขอให้เดินไปดูบนราชฤทธิ์ลองเทียบกันดูกับที่มาใบใหม่สักที แต่การที่จะต่อว่าไต่ถามกับดุ๊กนั้นไม่มีประโยชน์ เพราะจำไม่ได้สักนิด ยิ่งพูดก็เหมือนยั่วให้ขี้ปด เราคลำเอาเองดีกว่า

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๓ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

เจ้าพระยายมราช

ซึ่งได้พยานแน่นอนว่าตู้ชนิดเดียวกับที่ราชฤทธิ์เป็นตู้สำหรับตู้กระจก ทำให้เห็นนึกเสียดายของที่สั่งมาคราวก่อน ซึ่งเหมือนกันทั้ง ๒ ห้อง แต่หายไปเสียหลายสิ่งจนต้องสั่งใหม่นั้นเป็นอันมาก เพราะมันมีพยานว่าตู้ ๒ ใบจริง ๆ ตู้เล็กมันจึงได้มาถึง ๒ ใบ อ้ายเปลือกไม้ข้างนอกมันพลัดไปเสียข้างไหน ถ้าหากว่าได้ติดตามเสียแต่ต้นมือ ก็น่าจะได้ ป่านนี้มันคงกลายไปเป็นของใครที่สิงคโปร์ฤๅฮ่องกง แต่การมันล่วงเลยมาเสียตั้งปีแล้ว ก็ขอกรวดน้ำอธิษฐานให้ไกลร้อยโยชน์แสนโยชน์อย่าให้หัวผุเหลวไหลเหมือนอย่างเช่น ....

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๒ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

เจ้าพระยายมราช

คำแปลหนังสือพิมพ์จีนนั้นอยากจะกล่าวว่าใช้ไม่ได้ ผู้แปลไม่เข้าใจภาษาไทย ฤๅอ่านภาษาจีนรัว ๆ ราง ๆ ด้วยอีกซ้ำหนึ่ง ข้อ

ที่สงไสยอธิบายภาษาไทยก็ไม่พอ คำแปลหนังสือพิมพ์ที่โต้ตอบกัน ๒ ฉบับ ก็ไปไหนมาสามวาสองศอก แปลหนังสือฉบับหนึ่งว่าอย่างหนึ่ง แล้วแปลฉบับที่ออกตอบอ้างท้าวความถึงฉบับที่แปลมาแล้ว ดูเขาเข้าใจอย่างอื่นผิดกันกับที่แปลออก ถ้าไปเชื่อถือยึดเอาเปนทางพิจารณา อาจจะเข้าใจผิดได้ไกลๆ จะหาคนที่รู้ภาษาดีกว่านี้ไม่ได้ฤๅ ถึงจะเสียเงินมากขึ้นก็จะเปนไรไป โดยจะหาคนดีกว่านี้ไม่ได้ ตั้งเจ้าหน้าที่ผู้ที่จะตรวจคำแปลให้มีสติสมประฤๅดี สอบถามคนแปลให้ชี้ว่าคำที่เขาตอบเช่นนี้ เพราะหนังสือฉบับโน้นกล่าวว่าเช่นนั้น ถ้าจับใจความยันกันเข้า จะช่วยแรงคนแปลที่นึกภาษาไม่ออก เขียนลงไปตามบุญตามกรรมได้เปนอันมาก ถ้าให้แต่เสมียนเหมือนเครื่องจักรคอยจดอยู่เท่านั้นเห็นจะไม่ได้ความ ที่แปลนี้เลวกว่าแปลภาษาฝรั่งที่เรียกว่าข่าวต่างประเทศเปนอันมาก

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๓ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

เจ้าพระยายมราช

ด้วยจดหมายส่งปลาเทโพมาให้นั้นได้รับแล้ว วันนี้ได้แกงเลี้ยงกัน แต่มีความเสียใจที่ข่าฤๅอะไรอันเปนเครื่องแกงในห้อง

เครื่อง กลิ่นแรงจัดเหมือนผ้านุ่งห่มชาววังน่าแต่ก่อน เข้าไปเหม็นพุ้งอยู่ในน้ำพริก ได้เคยเกิดความกันมาตั้งแต่ไปเที่ยวครั้งนี้ เป็นที่เข้าใจกันชัดเจน ทำให้เสียรศไปหน่อยหนึ่ง อยากจะทราบด้วยว่าใครเป็นผู้สั่งให้ทอดแหปลาเทโพ จะหลบเหมือนเรื่องฆ่าหมาฤาไม่ ตลับได้นำกล้วยตากมาให้ ได้ทดลองพร้อมกันดิแคลร์ว่าอร่อยดีเป็นอันมาก

ตรุศจีนปีนี้สังเกตุดร่วงโรยไปไม่สู้ครึกครื้นอย่างแต่ก่อน ได้ขึ้นรถไปเที่ยวดูเห็นหนาแน่นอยู่แต่ที่เสมียนหวย บ่อนไพ่ข้างทางเงียบ เห็นจะเป็นด้วยขัดสนเรื่องเงินข้างเจ๊กจะไม่บริบูรณ์ พอนึกขึ้นมาอย่างนี้ ความคิดก็แล่นไปถึงเรื่องผูกปี้ ว่าพอตรุศจีนแล้วออกประกาศไป มันจะครางกันร่นเสียดอกกระมัง

อนึ่งได้ทราบจากพระยารองเมือง[๑] ว่าอดิเตอร์หนังสือพิมพ์จีนโนออกไปสิงคโปร์ ว่าจะไปหาที่ทำงาน ถ้าได้แล้วจะกลับมาพาครอบครัวไป จะคิดล่าหนังสือกีหนำเสียฤาอย่างไร

อนึ่งมีเรื่องขันกฎหมายกรุงเก่า ๕๕ เล่ม ที่ ...อวดอ้างนั้น กรมหลวงดำรงแต่งให้หลวงจันทร[๒] กับหลวงประเสริฐ ไปดู

๑ เจ้าพระยาอภัยราชา (ม.ร.ว. ลพ สุทัศน์)

๒ หลวงจันทรามาตย์

๓ พระยาประกฤติธรรมธาดา (แพ)

เจ้าของนัดให้ไปดูกลางคืน จะเป็นด้วยเห็นหลวงจันทรเขลา ๆ จึงเอาออกมาให้ดู เห็นปรากฏว่ารอยขูดหางศักราชเลข ๖/๑๑๖๖ เปลี่ยนเป็นสูญให้เหลือแต่ ๑๐๐๖ จึงปฤกษามดถ่อหมอความ เห็นว่าเป็นหนังสือหลวงควรจะไปเคลมเอาได้ แต่งให้พระยารองเมืองไปเคลม พอมันเห็นพระยารองเมืองนึกว่าพระยามัจจุราชมา ยอมสเรนเดอร์หมดบอกถวายทั้งไลเบอรี่ พระยารองเมืองได้ดูมีกฎหมาย ๒ เล่ม ศักราช ๑๐๐๖ ทั้ง ๒ เล่ม พงษาวดารมีเล่มเดียวเหมือนกับที่มีอยู่ในหอสมุด เป็นหนังสือเก่าแต่ได้แก้ไขเสียแล้ว พระยารองเมืองถามว่าไหนแกว่ามีมาก รับว่าผมหลอกเขาจะให้คนมาดู พระยารองเมืองไปนึกฉงนขึ้นมาว่าพงษาวดารจะเอาฤๅไม่ กลับมาหากรมดำรง กรมดำรงห้ามไม่ให้เอาพงษาวดารมา ครั้นกลับไปรับสมุดได้แล้ว เอามาถวายน่าพระที่นั่งอภิเศก ศักราชกลายเป็น ๑๑๖๖ ไปหมด รอยขูดสูญเติมหางเลขหก มันไวถ้าปล่อยเข้ามาเป็นรอยขูดแก้ศักราช จะถูกเข้าว่าแก้พระราชบัญญัติอีกกะทงหนึ่ง เห็นใกล้คุกนัก จึงได้หลบเอาซึ่ง ๆ หน้า พระยารองเมืองเสียทีไปหน่อยหนึ่ง

การทั้งปวงเป็นที่เรียบร้อยดีอยู่.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๒ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

เจ้าพระยายมราช

เขาบอกข่าวเดี๋ยวนี้ว่ากรอบเพดานห้องพระพุทธรูป คือห้องตรงนางเอื้อนขึ้นมานั้น ร้าวและลั่น น่าสงไสยว่าจะชำรุดถึงรากเสียดอกกระมัง เหตุไฉนจึงเป็นเหมือนกันทั้ง ๒ ชั้น ห้องนั้นเป็นห้องที่มีพนักงานอยู่จึงได้รู้เหตุ ขอให้ตรวจดูเสีย สิ่งซึ่งสำหรับจะแตกได้ก็มี ถ้าว่าเห็นจะไม่อยู่เอาลงเสียก่อน.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๕ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

เจ้าพระยายมราช

มีความยินดีที่ได้ทราบว่า อาการนับว่าหายจนจะไปเที่ยวได้ คิดถึงนั่นแหละมากเต็มที่ คิดถึงทั้งในส่วนราชการแลในเฉภาะ

ตัว อยากจะไปหาที่บ้าน แต่กลัวเจ้าจะต้องเอะอะตระเตรียมมากจะเลยไม่สบายไป จึงได้รั้งรอเสีย บัดนี้อาการคลายขึ้นมากแล้ว แต่กำลังยังน้อยอยู่ ถ้าจะมาหาเห็นจะเหนื่อยมากในทันที ไข้กลับไปจะเป็นที่เสียใจ เวลาเย็น ๆ ลงเรือเล่นขอแวะไปหาที่บ้านเถิด ใคร ๆ เขาเยี่ยมกันเมื่อเจ็บ ให้ข้าเยี่ยมเมื่อหาย เมื่อได้ไปทเลมีกำลังขึ้นอาการคงจะฟื้นเร็วขึ้นอีก จึงอนุญาตให้ไป ขอให้รักษาตัวให้ดี.

สยามินทร์

พระราชโทรเลข จากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๘ มีใจความดังต่อไปนี้:-

ถึง เจ้าพระยายมราช

เมืองปราณบุรี

โทรเลขรับแล้ว ขอบใจ คิดถึงนัก ขอให้รับพร

สยามินทร์

วันที่ ๒ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

เมื่อวันที่ ๑ ประชุมเลี้ยงปีใหม่ตามเคย มีความคิดถึงเจ้ามาก รู้สึกขาดไปทีเดียว ได้จับฉลากสำหรับตัวด้วยความตั้งใจว่าจะให้เจ้า พเอินจับได้นกหวีดเงินมีเข็มทิศ แต่เปิดบรรจุไม้ขีดไฟได้ มีที่ขีดอยู่ข้างข้าง เข้าทีที่เป็นผู้บัญชาการพลตระเวน จึงได้จัดนกหวีดนั้นบรรจุหีบส่งมา ขอให้รับไว้พร้อมกับคำอำนวยพรปีใหม่ ขอให้หายเจ็บไข้คืนกำลังบริบูรณดีโดยเร็ว จะได้รับราชการให้เต็มตามความตั้งใจ ขอให้เจริญอายุ วรรณ ศุข พล ปฏิภาณ ทุกประการทุกเมื่อเทิญ.

สยามินทร์

พระราชโทรเลข จากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๖ เมษายน ร.ศ. ๑๒๘ มีใจความดังนี้:--

เจ้าพระยายมราช

นคร

โทรเลขรับแล้ว มีความยินดีที่ได้ทราบอาการสบาย กรุงเทพ ฯ มีไฟไหม้เมื่อวันที่ ๒ ตลาดบางรักษริมคลองสาทร ไม่ใช่ไฟใหญ่ นอกนั้นเรียบร้อยอยู่ ได้ส่งหนังสือไปวันนี้ ๒ ฉบับ.

สยามินทร์

พระราชโทรเลขจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑๗ เมษายน ร.ศ. ๑๒๘ มีใจความดังต่อไปนี้:--

เจ้าพระยายมราช

นครศรีธรรมราช

โทรเลขวันที่ ๑๗ รับแล้ว มีความเสียใจด้วยยิ่งนัก ขอให้ระวังตัวเอง อย่าให้จับไข้ ย้ายที่เสียหาอากาศทเลจะดีกระมัง

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๔ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือฉบับเล็ก ซึ่งมาช้าพร้อมกันกับฉบับใหญ่นั้นแล้ว นอกจากมีความเสียใจในเรื่องลูกตาย[๑] ได้ความตกใจเมื่อได้เห็นหนังสือพิมพ์ว่าให้เข้ามาตามหมอ เพราะมันลงบ๊กหน้าว่าเจ้าพระยายมราชเจ็บมาก แต่เห็นหนังสือพิมพ์เหลวไหลก็ไม่ใคร่

---

๑ บุตรีท่านเจ้าพระยายมราช

จะเชื่อ มาได้ข่าวจากพระยาศรี ว่าได้รับหนังสือจากเมืองนคร ได้ความว่าเจ้าพระยายมราชไม่สบาย ยังรู้สึกเจ็บในปอดอยู่เสมอ ก็ให้นึกวิตก กลัวจะเป็นเหตุลุกลามติดต่อไป ส่วนอาการอ่อนเพลียนั้นไม่มีความวิตก เพราะอาการที่เจ็บครั้งนี้มากนัก ถึงจะหายแล้วจะแขงแรงทันทีไม่ได้ ขอแต่ให้รักษาปอดให้หายเป็นปรกติแล้วก็เป็นที่อุ่นใจ ราชการอันใดก็ไม่มีรุกรั้น การในกรมเมืองพระยารองเมืองก็เอาใจใส่แขงแรงอยู่ ไม่มีความรำคาญใจ แต่การเดินไปข้างน่ามันเดินไปไม่ได้เหมือนเจ้าพระยายมราชอยู่

การพระที่นั่งอนันตสมาคม ควรสรรเสริญพวกฝรั่งจริง ๆ ดูไม่ได้มายืนชี้นิ้วสำรวยอย่างเช่นนายงานพวกเราเลย เขาทำงานยังค่ำ ๆ ทำจนมืดไปกับที่ เหมือนอย่างทำงานในอิตาลี ดู ๆ แล้วก็เป็นที่พอใจมาก ได้ชมกับมิสเตอร์อาเลกรีดูอยู่ข้างจะปลื้ม

เวลานี้ต้องงดจากที่ลงไปวัดราชาธิวาศ ๒-๓ วันจึงได้ไปครั้งหนึ่ง เพราะร้อนเต็มที ถ้าเวลาออกไปที่นาแล้วเย็นสบาย พอขากลับเลยลงไปวัดราชาธิวาศ ถึงเข้าก็เหื่อแตก ร้อนมากด้วยพื้นศิลารับแดดตวันตกไว้เต็มที่ ลมใต้พัดมาทางโบสถ์ก็บังๆ ไป แทบจะไม่มีลมเลยสักฉิวอยู่เป็นพื้นแพน่านี้ใช้ไม่ได้เลยทีเดียว แต่ที่ซึ่งออกไปทำนาสบายดีนัก เฉภาะถูกช่องลม จึงได้ออกไปอยู่ทุกวัน ๆ มีความคิดถึงเป็นอันมาก.

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๑๙ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ได้แก้แลเติมประกาศส่งมาแล้ว การที่เป็นเช่นนี้เป็นสันดานไทยที่เรียกว่า "แมว" เคยมีในพวกข้าหลวงในวัง พอเห็นก็วิ่งหนี ได้กริ้วจนหาย พระได้ห้ามจนหาย แต่คนทั้งปวงกรมนเรศแกไม่หัด มีคนจำพวกที่ไม่รู้ว่าจะทำอะไรมีจริง แต่ที่ตั้งใจจะให้เก๋มีมาก เช่นนั่งชันเข่ากอดเข่าลดไม่ลง ได้เคยจ้องดูจนน่าเรี่ย แต่ถ้าเตมทนก็พับเพียบหันหลังให้

ที่ชักให้รำคาญมาก เพราะฝรั่งแล้วไม่มีสักคนเดียวที่จะเฉยเว้นแต่ไม่รู้จักจริง ๆ ที่นาน ๆ จะมีคนหนึ่ง ....

....

มีเจ๊กพวกที่เป็นชั้นเดียวกับคนไทยไม่คำนับก็แต่พวกใส่เสื้อยาวหมวกกลมบ้าง พวกที่ไว้ตัวเป็นผู้ดีบ้างเหล่านี้ประพฤติเหมือนไทย นุ่งกางเกง แลปะตาเข้าก็ก้มหน้าฤาเมิน มันโซ๊ดฤาหยิ่ง ฤาเก๋ อย่างเดียวกัน

นักเรียนไม่ว่าทหารฤาพลเรือนดีทั้งนั้นไม่เกะกะเลย.

สยามินทร์

วันที่ ๒๒ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

วันนี้ไปด้วยรถม้า มีราชองครักษขี่ม้าตาม ผ่านน่าโรงทหารที่คนนั่งแน่นนั้นอีก มีคนลุกขึ้นยืนสักสองคน ยกมือไหว้สัก ๕) คน นั่งพับเพียบสักสองส่วน นั่งชันเข่ากอดเข่าขัดสมาดเหยียดขาต่าง ๆ สัก ๘) ส่วน จึงทำให้อยากรู้ว่าคนเหล่านั้นเปนคนชนิดใดมาแต่ไหน บางทีก็จะเปนพลชาววังเองบ้าง

พรุ่งนี้ขอให้จัดคนไปตรวจสอบถาม ให้ได้ความว่ามีคนพวกไหน ๆ บ้าง มากน้อยเท่าใดมาบอกให้ทราบ

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๖ ก.ค. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

เรื่องประกาศการทำน้ำนั้นได้อ่านแล้ว ตามร่างที่ทำมานั้นคือ เปนดังนี้

๑. ประกาศที่อ้างพระนามเปนประกาศที่ฝรั่งเรียกว่าดิกรี ฤๅเราเรียกว่าพระราชบัญญัติ พระราชกฤษฎีกาอะไรต่าง ๆ กันไปบ้าง

ที่แท้วิธีสั่งเช่นนี้เป็นอย่างฝรั่ง คือเจ้าแผ่นดินสั่งรวบยอดเหมือนบาฬี กฎเสนาบดีที่รับพระบรมราชโองการ ออกเป็นอรรถกถาเพื่อจะไม่ให้ต้องออกพระนามสั่งการเล็ก ๆ น้อย ๆ หยุมหยิม จึงสั่งรวบยอดเสียครั้งเดียว ต่อนั้นไปเป็นแต่อ้างพระราชโองการเป็นธรรมเนียมที่ดี ใช้ทั่วไปทุกบ้านทุกเมือง จนกระทั่งถึงเมืองจีนก็ใช้ เมืองเราเคยใช้เป็นแบบอย่างมาแล้ว ข้อความที่จะควรออกอย่างไร นึกว่าอย่าคุยมากนักเลยจะดีกว่า เพราะเหตุว่าเป็นเรื่องที่ใคร ๆ ก็รู้อยู่โดยมากว่าเป็นประโยชน์อย่างไร แลจำเป็นอย่างไร เราก็ถูกด่าถูกแช่งมาช้านานอยู่แล้ว คลำดูบนตอก็จะเจอเอดิเตอร์หนังสือพิมพ์นั่งอยู่หลาย ๑๐ คน จึงได้ร่างเป็นเค้าความส่งมา ให้แต่พอเรียบ ๆ ไม่ใช่แต่งดีแล้ว จะแก้ไขอะไรบ้างก็ได้

๒. สำนวนที่ร่างนั้นแปลจากภาษาฝรั่ง ฤๅอย่างไร มันไม่สู้จะเป็นภาษาไทยสนิท จึงเขียนลงตามที่เข้าใจ ไม่ได้เห็นต้นร่างภาษาฝรั่ง บางทีจะเดาใจความผิด ถ้าผิดตรงไหนให้แก้

๓. เติมความลงไปข้อหนึ่ง คือข้อ ๔ ซึ่งเป็นคำสั่ง ถ้าไม่มีข้อ ๔ มันจบลงไปเก้อ ๆ อย่างไรอยู่ ที่จริงความมุ่งหมายของพระราชบัญญัติอันนี้ก็จะสั่งข้อ ๔ เท่านั้น

เรื่องชื่อที่ถามว่าจะเรียกอะไรนั้น เห็นว่าไม่ควรจะเรียกวอเตอร์เวิค ซึ่งจะเป็นอุทกกิจ อุทกการ ไม่เพราะ ควรจะใช้

วอเตอร์สัปไปล แต่ไปติดศัพท์คำสัปไปลนึกไม่ออก กำลังถามกรมสมมตอยู่ จึงลงอุทกไว้ที่ เพราะอ้ายคำน้ำมันไปเคราะห์ร้ายเสียอย่างไร ดูมีคนรังเกียจ ๆ จึงอยากจะหาคำใช้อย่างเช่นโทรเลขไปรสนีย์

เรื่องวิธีซื้อที่ดิน ไม่ได้ตรวจทีเดียว เหตุว่าจะตรวจวิธีซื้อที่เช่นนั้น ต้องอาไศรยแบบซื้อที่รถไฟ ซื้อที่คุก ที่โรงทหาร เปนมือขวาของนครบาลอยู่แล้ว ให้สอบมาให้เสร็จไว้ให้ที่ประชุมเขาทัก

๔. เรื่องสำมโนครัวนั้นเกี่ยวแก่อะไร ๆ จิปาถะ ถ้าสำเร็จเสียได้นั้นจะเปนประโยชน์แก่การทั้งปวงมาก

๕. ได้คิดแล้วฤายังว่าการจำหน่ายนี้ จะเอาเข้าในเรตเหมือนเมืองอื่น ๆ เขาฤา ฤาจะไขน้ำอย่างอ้ายสูบตุ้ง ๆ พระยาโชฎึก[๑] ข้อนั้นเปนความสำคัญมาก ทำไมคิดเสียให้ตลอด ได้ส่งร่างทั้งปวงคืนมา กับโครงหยาบ ๆ พอให้เข้าใจความคิดในคำประกาศด้วยฉบับหนึ่ง.

สยามินทร์

---

๑ พระยาโชฎึก รัตนเสรษฐี (เถียร โชติกเสถียร)

สวนดุสิต

วันที่ ๘ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือวันนี้ว่าด้วยการ ที่จะต้องจัดต่อไปใน ศุขาภิบาล แสดงความวิตกวิจารอยู่บ้างนั้น ได้ทราบความคิดตลอด

การทั้งปวงเหล่านี้ ที่เป็นสำคัญ จะแก้ความ จงชิงจงชัง เฉภาะบุคคลได้ มันมีอยู่ ๒ ทาง คือ

๑. ต้องพยายามให้คนไทยเข้าใจ เข้าใจธรรมอันหนึ่งซึ่งเรียก คอมมอนอินเตอรเรส คือประโยชน์เพื่อจะมีทั่วถึงกันไป เป็นการอาไศรยกันและกัน ลงแรงกันคนละน้อยแต่ทำการใหญ่ ซึ่งถ้าสำเร็จลงอาจจะเป็นประโยชน์ได้ทั่วกันมาก ๆ ซึ่งคน ๆ เดียว ฤๅ ๔-๕ คนจะทำสำเร็จไม่ได้ ผู้ซึ่งมิได้เกี่ยวข้องอุดหนุนในการที่ทำนั้นเลย มารับประโยชน์เปล่า ๆ ย่อมไม่เป็นธรรม ถึงว่าไม่เป็นโจรก็เป็นอันถือประโยชน์ของผู้อื่นเอาเป็นประโยชน์ตนโดยไม่ชอบธรรม

การที่พาให้ ใจไทย ไม่เข้าใจ ก็ด้วย ประเพณี เรื่องทำ ทานเอาบุญ ฤๅเอาคำเยินยอ แลด้วยความตระหนี่ของผู้ที่จะต้องให้ แกล้งทำไม่เข้าใจไม่รู้เสีย ถึงจะรู้แต่ได้เปล่าก็ยังดีเช่นนี้เป็นต้น จึงไม่เข้าใจคอมมอนอินเตอรเรสเสียเลย การศุขาภิบาลทั่วไปเป็น

การคอมมอนอินเตอรเรสแท้ กรมศุขาภิบาลเปนแต่เถ้าแก่จัดการให้เปนศุขสำราญแก่ราษฎรในเขตรอันหนึ่ง ซึ่งได้กำหนดไว้ว่าจะจัดการ แลเปนผู้เรี่ยรายประโยชน์จากคนที่ได้อาไศรยในท้องที่นั้นมาทำงานให้เปนประโยชน์ทั่วกัน

ถ้าหากว่าเพาะให้คนไทยเข้าใจโดยหนังสือพิมพ์ ซึ่งพอใจจะอ่านอยู่เนือง ๆ ให้ค่อยรู้ซึมทราบ ธรรมดาคนพวกนี้ต่างคนต่างอยากจะมีปัญญา แต่มันไม่มีความรู้ ถ้าค่อย ๆ ขยายความรู้ให้เขาเข้าใจขึ้นแต่อย่าไปสอน เพราะธรรมดาคนไทยเปนแมวยิ่งเรียกยิ่งเดินหนี ถ้าคลุกเข้าทิ้งไว้คงจะมากินเองฉันใด ถ้อยคำอันใดที่จะเพาะต้องให้เขาลืม ๆ นึกไปว่าตรัสรู้ขึ้นมาเอง ถ้าเช่นนั้นแล้วคุยคอโก่ง ถึงใจจะนึกอย่างหนึ่งปากคงยังต้องพูดตามทางที่ถูก ด้วยหาไม่จะไม่เปนคนมีปัญญา เพราะฉนั้นจึงเห็นว่าการแต่งถ้อยคำลงพิมพ์เปนกำลังสำคัญของทุก ๆ ประเทศที่จะช่วยนำคนมาก ๆ ให้คิดถูก ฝ่ายเมืองไทยเราไม่ต้องพูดถึงการแผ่นดินแผ่นทราย แต่เพียงการศุขาภิบาลเท่านี้ เชื่อว่าจะเปนประโยชน์มากจริง ๆ ถ้าไม่มีการงานมากอยากจะรับจ้างเจ้าพระยายมราช แต่งอาร์ติเคอลลงหนังสือพิมพ์ให้เนือง ๆ ไป เชื่อว่าจะสำเร็จได้เปนแน่ ความมุ่งร้ายหมายเกลียดเฉภาะตัวจะทุเลาลงเปนอันมาก

อีกอย่างหนึ่งซึ่งเปนทางที่จะแก้ไขได้ แต่มันหมิ่นเหม่อยู่กับเมืองเราอยู่สักนิด ด้วยธรรมดาการศุขาภิบาลประเทศอื่น ๆ

เขาเลือกเอาผู้ที่จะต้องเสียเงินมากมากเข้ามาเป็นที่ปฤกษา ให้ได้ช่องแสดงความเห็นในการที่จะใช้เงินนั้นด้วย เมื่อเข้ามาประชุมพูดกันเช่นนั้น ความเห็นทั้งฝ่ายดีฝ่ายชอบคงเป็นผู้ข้างชะนะ ผู้ที่เห็นเชือน ๆ คงมาเผยอปากไม่ขึ้นฤาแพ้ไป ที่เขาอุกฤษจริงถึงไม่เกี่ยวแก่รัฐบาล แต่เมืองเราทำไม่ได้ถึงเช่นนั้น เหตุด้วยผู้ที่จะมาประชุมไม่มีความรู้ฤๅความคิด ถ้าถือเอาคำโว๊ตของพวกนั้น ก็จะเป็นปาลิเมนต์เมืองเปอรเซียไปนั้นอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งคนไทยเราย่อมมีทุนรอนน้อย ผู้ที่มีทุนรอนมากเป็นคนต่างประเทศที่สุดก็จนเจ๊ก ถ้าถือเอาแบบประเทศอื่น ที่ปฤกษาในศุขาภิบาลน่าจะเป็นต่างประเทศทั้งนั้น แต่เพียงนั้นก็ไม่พอเป็นไร เพราะรัฐบาลอาจตั้งที่ปฤกษาไปเท่าใด ๆ ให้โว๊ตคนต่างประเทศล่มเสมอก็ได้ เว้นแต่มันมีขัดข้องสำคัญ ที่รัฐบาลจะเลือกเอาใครที่มีความรู้พอไปโต้ฝรั่งเขาได้ ไป ๆ มา ๆ ก็จะไปพลอยพยักตามฝรั่งเท่านั้น การศุขาภิบาลของเราก็จะกลายเป็นอยู่ในมือฝรั่งอย่างเช่นเมืองเซี่ยงไฮ้ ข้อสำคัญขัดข้องมันมีอยู่เช่นนี้ จึงเห็นว่าเราควรจะเดินอย่างไร ให้ได้กำลังที่ปฤกษาหารืออย่างนี้ สำหรับกันปากเสียง แต่อย่าให้มีอำนาจมากลบลบเจ้าพนักงาน ให้เจ้าพนักงานมีอำนาจเต็มจัดการเป็นงานของรัฐบาล แต่อาไศรยความรู้ความเห็นของพ่อค้านายห้างผู้ใหญ่เป็นทางความคิด ที่มันจะไป

ทางข้างพ่อค้าที่ปฤกษาซึ่งมีอยู่ในหัวเมือง อันเจ้าพระยายมราชก็จะเคยมีมาแล้ว ขอให้ตฤกตรองดูในทางนั้น ความเห็นที่จะแก้กันคนถือเอาตัวเจ้าพระยายมราชเป็นเป้าสำหรับยิงมีอยู่ ๒ ทางดังที่ว่ามานี้.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๑ ก.ค. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ถึงเจ้าพระยายมราช

คำวอเตอร์สัปไปล กรมหลวงวชิรญาณค้นมาได้ตรงดีแล้ว เรียกว่าประปา มีทางที่จะคิดแก้ไขตามความเห็นกรมวชิรญาณว่าย่นให้สั้น จะเรียกว่าปรบ ฤๅ ปรบน้ำ ถ้าจะเรียกให้ยาวว่า ประปาการ ฤๅกลัวจะใกล้กับกำแพงไปเรียกประปากรรมก็ได้ ดังนี้

คำว่าปรบนั้น ท่านไม่เฉลียวว่าจะใกล้คำว่าปรก ซึ่งเป็นที่พระสงฆ์ไปอยู่กรรม คิดว่าใช้ประปาไม่ต้องกรรม ฤๅการลงไปข้าง

หลังให้เป็นภาษามคธ เอาการไปนำเสียข้างน่าดีกว่า ได้แก้ร่างประกาศเอาอุทกออก เติมข้อความนี้ลงแล้วในชั้นต้นนี้ต้องอธิบายหน่อยหนึ่งเหมือนนำให้รู้จัก ต่อไปไม่ต้องใช้คำอธิบายนั้น เพียงแต่คำว่าทำการประปาเท่านั้นก็พอ ได้คัดคำแปลบาฬีแลสังสกฤตสองศัพท์นี้ติดมาให้ดูด้วย.

สยามินทร์

วันที่ ๒๘ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

วันนี้นางเลื่อนภรรยาหลวงนายฤทธิ์พุด ตกอกตกใจถือสมุดราชกิจจาเข้ามาถาม ว่าการทำประปาเห็นมีกำหนดว่าจะต้องการที่ดินริมคลองสามเสนขึ้นไปจนถึงแนวถนนพายัพ ที่ ๆ ตัวซื้ออยู่ในเขตรนั้น จะต้องย้ายฤๅไม่ ได้ตอบว่า ที่ซึ่งจะต้องการเป็นถนนนั้น ห่างคลองสามเสนขึ้นไป ไม่ใช่ชิดคลอง มีที่เหลือในรหว่างถนนกับคลอง ซึ่งจะทำบ้านอยู่ได้ เขาว่าถนนนั้นตัดเข้าไปในที่ของเขา แลถ้าถนนพุดตาลตัดขึ้นไปข้างเหนืออีกสายหนึ่ง ที่ ๆ ของเขาจะตกอยู่ในสี่แยกทั้ง ๔ มุม เป็นที่ยินดีมาก ไม่มีความเดือดร้อนอะไรเลย วิตกอยู่แต่ตามที่เข้าใจ ว่าที่ฟากถนนข้างริมคลองจะต้องซื้อทำประปาเสียหมด ได้ตอบว่าไม่ใช่เช่นนั้น

แน่ เขาว่ามีญาติพี่น้องหลายคนที่ได้คิดจะติดตามขึ้นมา เช่นพระไพศาลเป็นต้น ได้วางประจำที่ดินไว้แล้ว แต่ยังขัดข้องต่าง ๆ ที่เขาไม่ตกลงใจกันบ้าง

เมื่อได้ตอบไปเช่นนี้แล้ว เดินนึกต่อไป ว่าฤๅเจ้าพระยายมราชจะได้ไปตั้งท่าสำหรับซื้อที่ริมคลองเข้าไว้ จึงได้ตกใจกันดังนั้น เดี๋ยวนี้เป็นที่เข้าใจกันแล้ว ว่าที่นี้คงจะเป็นที่มีราคาดีสืบไปภายน่า ข้างฝ่ายเราก็คิดจะซื้อ แต่มิใช่จะซื้อที่นางเลื่อนที่เขาซื้อไว้แล้ว แต่หากนางเลื่อนจะรู้คิด จะคิดขยายการซื้อที่ดักถนนไว้คอยขายเอาทุนคืนที่หลังดอกกระมัง จึงเห็นว่าบอกให้เจ้าพระยายมราชรู้เค้าเงื่อนไว้เสียเห็นจะดี ถ้าเป็นที่ ๆ เขาซื้อแล้วเราไม่ไปตอแยเขาอีก ฤๅถ้าเป็นที่บ้านข้าราชการจะขึ้นมาอยู่จริง ๆ ได้วางประจำว่าราคากันไว้ก่อนที่เราคิดจะตัดถนน ก็ยังอยากจะยอมอนุญาตให้ซื้อขายกันได้ ข้อที่เราคิดจะป้องกันนั้น ป้องกันผู้ดักหากิน คือซื้อขึ้นไว้ไม่ได้คิดจะทำบ้านเรือนอยู่ ซื้อไว้ขายขึ้นราคาหาผลประโยชน์ไม่ต้องเสียค่าถนน อย่าง ....
เช่นนี้เราควรจะขัดคอไม่ให้กินได้ การทั้งนี้ขอให้คิดอ่านใช้ดิสครีชันให้ลมุนลไม การที่จะทำช้าเห็นจะไม่ได้ เพราะนักเลงหากินของเราเดี๋ยวนี้ตาไวนัก.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๘ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

วันนี้เขามาบอกว่า กรมวังส่งกระดาษมาสำหรับทำบาญชีสำมะโนครัวในวัง นึกสนุกขึ้นมาว่าจะทำสำหรับพระที่นั่งอัมพรเอง ให้ไปขอรับกระดาษได้แต่แผ่นที่เขียนเป็นตัวอย่างมา ๒ แผ่น เสียดายจริง ๆ ไม่มีกระดาษจะทำ กลับมาก็จะเกินเวลาเสียแล้ว ข้อที่กล่าวว่าอยู่คนเดียวนั้นเป็นแฟลตชั้นหนึ่ง เห็นจะต้องว่ากันทั้งเรือนที่จะมีจำนวนคนจดด้วย.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๘ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ถึง เจ้าพระยายมราช

มีเรื่องซึ่งเป็นการสมควรแต่ไม่ใช่น่าที่จะพูด ทั้งออกจะเร่อร่าอยู่สักหน่อย ด้วยเอาธรรมเนียมเก่าเป็นที่ตั้ง แต่เห็นว่า

เข้าที่จึงกระซิบ ถ้าหากว่าจะเป็นไปได้ ขออย่าให้เกี่ยวข้องแก่พระกระแสเลยให้เป็นเกิดกันขึ้นเอง

....

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . . เห็นว่าจะได้ผลดี ถึงจะปรากฏไปในคนต่างประเทศ ก็เป็นการแสดงความมั่นคงของเมืองไทย คือว่าราษฎรยินดีในทางการปกครอง ไม่ดิ้นรนเดือดร้อนเหมือนเตอร์กี เปอร์เซียเป็นต้น เป็นการทำให้ศัตรูเราท้อใจในทางที่จะเบียดเบียฬ แต่พูดดังไม่ได้ ใครเลยจะเห็นใจว่าความคิดอันนี้เกิดขึ้นด้วยความปราถนา จะสำแดงความมั่นคงแห่งพระราชอาณาจักร จะพากันเข้าใจเสียว่า เป็นเปอเซอแนดแอกแกราสดิสเมนต์ แต่ที่จริงเจ้าพระยายมราชเอ๋ย ตัวข้าไม่ได้เย่อหยิ่งอะไรในใจว่าได้ทำอะไรวิเศษนักหนา มันยังล้าหลังอยู่กับเมืองไหน ๆ เขาร้อยโยชน์แสนโยชน์ แลจะเชื่อความมั่นคงในยศศักดิ์แลที่ตั้งของบ้านเมืองก็ไม่แน่นอนอะไร ไม่ได้กำเริบเสิบสานในใจ มีแต่จะเหี่ยวเกินไปจนต้องฝืน การที่คิดเช่นนี้ก็ด้วยความปราถนาจะเอาความพร้อมเพรียงแลความเต็มใจพอใจของราษฎรเป็นรั้วขวากรั้วหนามกันศัตรูภายนอกอย่างเดียวเท่านั้น ถ้าตริกตรองไปก็จะเห็นใจ.

สยามินทร์

เมืองราชบุรี
วันที่ ๑ กันยายน ร.ศ. ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือวันที่ ๓๐ การที่มายังไรแจ้งอยู่ในใบบอกถึงมกุฎราชกุมารนั้นแล้ว มาตามทางขัดข้องในเรื่องการกินไม่สู้สดวกบ้าง ข้อสำคัญนั้นขาดตัวผู้ซึ่งเคยปฏิบัติใช้สรอยอยู่ใกล้ๆ กล่าวคือชายอุรุพงษ[๑] เป็นอันขาดใหญ่ไม่มีที่แก้ ให้ได้ความรำคาญ แต่ครั้นเมื่อมาถึงนี่อาหารบริบูรณ พระยาไกรเพชร์[๒]แลภรรยาเลี้ยงดูแข็งแรง เป็นคนที่ไม่คลั่งกิน หงษ สิงหโต มังกร เหลือเกิน เห็นจะสบายต่อไป ความปราถนาที่มาเที่ยวครั้งนี้อยากจะตีกินสักเดือนหนึ่ง แต่ก็พเอิญต้องเลื่อนเสียถึง ๒ ครั้ง ทำให้เวลาน้อยไปมาก การเฉลิมพระชนมพรรษาไม่มีอะไรที่ต้องจัดใหม่ จึงได้เลื่อนออกไปเสียให้เต็มเหยียด กลับไปบางทีจะเข้าอยู่ในพระบรมมหาราชวังทีเดียว คงจะมีเวลาทำงานที่พระที่นั่งอัมพรไปได้จนกระทั่งถึงวันที่ ๒๒ ขอให้สังเกตุไว้

อนึ่งมีความปราถนาอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งคิดนักคิดหนาแต่ไม่รู้ที่ว่าจะทำยังไรเลยนิ่งอยู่จนเดี๋ยวนี้นั้น คืออยากมีครัวอยู่ใกล้ ๆ ที่

---

๑ พระองค์เจ้าอุรุพงศ์รัชสมโภช

๒ พระยาไกรเพชร์รัตนสงคราม (แฉ่ บุนนาค)

เก็บของแล้วแลไปทำเองได้ ฤานั่งกินเข้าที่นั่นได้ด้วยซ้ำไปยิ่งดี ครั้นนั้นอยู่กับพื้นแผ่นดินลงไปก็ลำบาก ผู้คนพลุกพล่าน ถ้าอยู่ได้ชั้นบนยิ่งดีแต่ไม่เห็นท่าที่จะแก้ไขอย่างใด มีชอบกลอยู่แห่งเดียว แต่ที่ดาดฟ้าชั้นกลาง รากโคนมันก็ไม่แน่นหนา จะทำกำมลออะไรขึ้นไปตั้งมันก็รุงรัง เดินไกลนักมันก็ไม่คอนวิเนียนประเดี๋ยวก็จะขี้เกียจเลยคิดไม่ตกอยู่จนกระทั่งเดี๋ยวนี้ นัยหนึ่งถึงคิดจะปลูกเรือนใหม่อีกหลังหนึ่ง ต่อทิมแถวนั้นไป ให้เป็นที่นั่งที่นอนได้ด้วย แต่ไปขัดข้องเสียด้วยจะโยงยังไร จึ่งจะมาติดกับชั้นบนได้คิดไม่เห็น จึงได้เลยค้างอยู่ ลองบ่นด้วยเจ้าพระยายมราชดูสักที เผื่อจะนึกอะไรได้บ้าง

สยามินทร์

เมืองราชบุรี
วันที่ ๒ กันยายน ร.ศ. ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือวันที่ ๒ แล้ว พอได้ข่าวไฟไหม้นี้ เข้าใจว่าจะไหม้ตลาดริมสพานซึ่งจะดีใจ การไหม้ตึกทำให้จอแจในการที่จะต้องเร่งให้ทันแขกเมืองมา ส่วนตึกที่ต้องไฟไหม้ครั้งนี้มันเป็นครั้งแรก ซึ่งพระคลังข้างที่ต้องเสียค่าประกันไฟตามที่ได้รับไว้ไม่ได้อินชุรังกับกัมปนีใด ๆ

เรื่องสำมโนครัวพึ่งดูตามที่บอกมานี้ก็ออกจะหวั่นหวาด อาจจะผิดได้ เพราะคนแอบ ๆ อยู่แลไม่เห็น ได้คัดบาญชีเทียบสำมโนครัวเมืองอื่นขึ้นใหม่ ๒ วันมายังไม่แล้ว เมื่อแล้วเมื่อใดจึงจะได้ส่ง.

สยามินทร์

เมืองราชบุรี
วันที่ ๒ กันยายน ร.ศ. ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือวันที่ ๑ ได้ทราบแล้ว

เรื่องไฟฟ้า เมื่อก่อนน่าจะมากรมหลวงดำรงได้มาเตือนให้ทำเพราะเหตุว่า .... ขอให้ตรวจลิฟต์พระที่นั่งอัมพรเสียด้วย เสียบ่อย ๆ เรื่องพระกำเริบพ้นกันนี้ ได้เห็นในหนังสือพิมพ์ ว่ามีขึ้นที่ไหนอีกแห่งหนึ่ง น่าจะต้องปราบถึงเจ้าของวัดด้วย

ยังฟกอยู่มาก เพราะมาวันแรกเหนื่อยเกินไป เห็นจะหลายวันกว่าจะฟื้น เพราะพื้นเดิมไม่ดีอยู่ด้วย.

สยามินทร์

๑๕๑

พลับพลาบ้านโป่ง

วันที่ ๓ กันยายน ร.ศ. ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

วันนี้ได้ขึ้นรถไฟไปพระประฐมเจดีย์ ได้พบสิ่งของแลหนังสือที่ส่งมาให้เขารอคอยอยู่ที่นั้น ได้รับแล้วขอบใจเป็นอันมาก

เรื่องครัวเห็นมีอยู่ทางเดียวดังเช่นที่ว่า นอกจากนั้นไม่เห็นทางที่จะทำได้ แต่ก็ยังแลไม่เห็นว่าจะให้งามได้อย่างไร ซึ่งจะให้มิสเตอร์หรูเขาคิดนั้น หวังใจอยู่ว่าจะชอบกล จะเสียอยู่อีกทางหนึ่ง ที่เฉภาะรับแดดตวันตก เวลาที่จะทำครัวแลกินเข้ามักจะเป็นเวลาบ่าย สำคัญอยู่แต่ฉันใดจะไม่บังพระที่นั่ง มีลมเป่าเข้าไปถึงมันชวนจะชักยืดออกไปข้างริมกำแพงห่างพระที่นั่ง แต่ถ้าห่างออกไปเช่นนั้นก็จะเกิดขี้เกียจไม่ออกไป ความยากมันอยู่ที่เราบังคับตัวเราเองไม่ได้แน่ทีเดียวนัก แต่ขอให้ลองคิดดู เผื่อจะแลไม่เห็นทางความคิดนั้นจะทำให้เห็นขึ้น

ได้ส่งของฝากจากพระประฐมเจดีย์ มาในซองหนังสือนี้ด้วย คิดถึง บ่านนี้เห็นจะกำลังนัว.

สยามินทร์

พระราชโทรเลขจากกาญจนบุรี เมื่อวันที่ ๖ กันยายน ร.ศ. ๑๒๘ มีใจความดังต่อไปนี้

ถึง เจ้าพระยายมราช

กรุงเทพ ฯ

โทรเลขรับแล้ว ยินดีที่ได้ทราบรายงาน ฝนแถบนี้ไม่สู้มาก แต่น้ำขึ้นมาพอให้กรมการสิ้นวิตก ท่วงทีเห็นว่าจะสบายขึ้น น่าจะไม่ขาดทุนกลับไป รายรวมคนบอกที่เพ็ชรบุรี.

สยามินทร์

พระราชโทรเลขจากเพ็ชรบุรี เมื่อวันที่ ๑๑ กันยายน ร.ศ. ๑๒๘ มีใจความดังต่อไปนี้ :-

เจ้าพระยายมราช กรุงเทพ ฯ

รับหนังสือ ๒ ฉบับกับโทรเลขแล้ว ยังอยากจะทายว่าราวเจ็ดแสนอยู่นั่นเอง ขอบใจที่ฝากของมาให้ มาสดวกดี จัดที่พักสบายมาก.

สยามินทร์

เพ็ชรบุรี
วันที่ ๑๔ กันยายน ร.ศ. ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ด้วยจดหมายวันนี้ เรื่องที่จะขอตั้งตำแหน่ง จะได้จัดการให้ตลอด

จรูญออกมาเล่าถึงเรื่องอ้ายเจ๊กอั้งยี่ฟ้องมิสเตอร์ลอซันแลกระทรวงนครบาลที่ศาลต่างประเทศ ได้ถามว่าในฟ้องหามิสเตอร์-ลอซันว่าทำการส่วนตัวฤๅทำราชการ ก็ได้ความว่าฟ้องในกระบวรราชการ แต่แกล้งฟ้องในชื่อลอซัน ซ้ำจะเอากระทรวงนครบาลไปเป็นจำเลยที่ ๒ ในศาลต่างประเทศด้วย ความเช่นนี้ถ้าเป็นอย่างเก่า ๆ จะบัญชาได้ง่ายที่สุด ว่าฟ้องลอซันในทางที่ทำราชการควรจะฟ้องเจ้ากรมกองตระเวร ถ้าเช่นนั้นก็เป็นอันว่าที่ศาลไทย แต่เดี๋ยวนี้ผู้พิพากษาอังกฤษเขาเห็นตามวิธีเถรตรง ว่าควรจะรับฟ้องไว้เรียกจำเลยไปให้การเสียก่อน จึงจะวินิจฉัยได้ว่าควรชำระศาลไหน ข้างเสนาบดีก็ต้องรักษาเหลี่ยม ครั้นจะบัญชาลงไปก็จะว่าอินเตอเฟียในการยัสติกผิดน่าที่เสนาบดี อาจจะดื้อดึงกันได้ จึงสั่งให้เสนอที่ประชุม แต่ข้อที่จะเรียกกระทรวงนครบาลเป็นจำเลยที่ ๒นั้น เขาตัดไว้แล้ว แลว่าได้บอกเจ้าพระยายมราชขอให้งดการเนรเทศเจ๊กนั้นไว้ก่อน ได้ยินว่าพวกฝรั่งจะถือเอาเป็นความทดลอง เพราะฉนั้นขอให้เจ้าพระยายมราช คิดอ่านรวังลู่ทาง

ให้ดี ....

.... อ้ายการที่เอา

จมูกคนอื่นมาหายใจนั้นมันได้ความลำบากอย่างนี้.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๘ ก.ย. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ชายอุรุพงษ์นั้นจะต้องออปเรชั่น หมอทหารซึ่งมุ่งหมายไว้ว่าจะเรียกมาคนหนึ่งแต่ก่อนได้ความว่าไม่อยู่แล้ว จึงได้ปฤกษากับหมอไรเตอร เห็นว่าควรจะใช้ ๔ คน คือหมอไรเตอร หมอเบอเกอ หมอไฮเอด หมอบ๊วส์ ได้สั่งไปทางกระทรวงวังแล้ว แต่พาลจะไม่ไว้ใจ กลัวเขาจะไปทางราชการโย ๆ เย ๆ เสีย ขอให้ช่วยติดตามหมอไฮเอดมาในเวลาพรุ่งนี้เช้า ๔ โมง จะได้ปฤกษากับหมอ ๓ คน ข้อที่เข็ดนั้น เพราะวันนี้ว่าจะเปิดประตูน้ำสำหรับให้ชายอุรุพงษ์มาก็เปล่าทั้งนั้น หาได้เปิดไม่ เหนื่อยเหนื่อยบอบช้ำมาก

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๒๑ ก. ย. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

เวลาค่ำวันนี้สวดมนต์ที่ในวังไม่สำคัญอะไร ข้าจะไปไม่ได้ ขอให้มาหาได้พูดจาหารือกัน พอให้เป็นที่เพลิดเพลินใจ แลได้ประโยชน์ทางราชการบ้าง.

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๒๓ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

เคยเห็นในบาญชีคนทำราชการเมืองจีน ในกองภาษีแลเจ้าท่าที่อยู่ในบังคับเซอโรเบิดฮาดว่าเป็นคนไทยสัก ๕ ๖ คน ได้เห็นเป็นการประหลาดอยู่ บัดนี้เห็นหนังสือพิมพ์ ว่าคนหนึ่งชื่ออาลีกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ น่าตามตัวมาถามเรื่องราวในการที่ไปทำแลจะถามถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อกระนั้นกับเดี๋ยวนี้ให้เล่าก็เห็นจะน่าฟัง ได้ตัดหนังสือพิมพ์ส่งมา ถ้าถามคำให้การได้จะดี.

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๒๓ ก.ย. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

อยากจะพูดด้วยเรื่องจีน ได้บอกไปให้กรมดำรงนัดพระยารัษฎา แลเจ้าพระยายมราชมาพร้อมกัน ขาดพระยารองเมืองไปคนหนึ่ง ขอให้เอาพระยารองเมืองติดเข้ามาด้วย.

สยามินทร์

เพ็ชรบุรี
วันที่ ๒๘ กันยายน ร.ศ. ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือกับต้นไม้แลสิ่งของที่ส่งมาวันนี้นั้นแล้วขอบใจถั่วแระได้เลี้ยงกันสนุกมาก ต้นมฮอกานีที่ส่งออกมาเล็กเหลือเกิน ทั้งที่จ่ายถนนแลที่ส่งครั้งนี้ ถ้าได้ขนาดยังเช่นห่อหยวกไปปลูกในท้องนา จะค่อยเร็วกว่าสักหน่อย ไม้ปลูกถนนตามจำนวนที่ส่งมาแต่ก่อน ว่ายังขาดอีกสัก ๓๐ ถ้าจะเอาไม้ที่ส่งมาครั้งนี้จ่ายให้ปลูกถนนเสียแทน ขอต้นขนาดศอก ๑ ส่งมาให้สัก ๒๐ ต้น สำหรับที่จะปลูกในบ้านได้จะดี

การที่มาครั้งนี้ไม่ได้ไปเที่ยวแห่งใด นอกจากบ้านปืนที่ได้

ซื้อไว้สำหรับจะเป็นที่พัก กำลังทำแผนที่อยู่ อากาศเมืองเพ็ชรบุรี เวลารดูนี้ เหมือนปลายรดูซัมเมอในเมืองเยอรมนี เช่นฮอมเบิก เป็นต้น ต่างกันแต่ที่โน่นหนาวมาก ที่นี่ร้อนกว่ามาก แต่อาการกิริยาที่จะเปลี่ยนร้อนเปลี่ยนหนาวเหมือนกัน คือถ้าฝนตกลงมาวันใดในเวลาที่ฝนตกนั้นเองเย็นขึ้นโดยเร็ว พอตกดึกก็ต้องห่มผ้า ถ้าฝนไม่ตกอีกก็ค่อย ๆ ร้อนไป ร้อนพอเราบ่นฝนก็ตก เวียนกันอยู่เช่นนี้ มักจะมีแดดแขงในวันที่ร้อนจัดนั้นวันเดียว พอฝนตกแล้วก็มัว ๆ ไปอีก ๒ - ๓ วัน พอแดดแขงก็ฝนตก ผิดกับกรุงเทพ ๆ ที่ไม่มีอายชื้น ๆ เป็นอากาศแห้ง แต่ไม่แห้งอย่างบางปอิน บางทีจะเป็นด้วยอยู่ในน้ำ ที่บางปอินนั้นเวลาแห้งแดดแขง แลดูเป็นเปลวดีแต่ฝนตกลงมาไม่ชื้น เพ็ชรบุรีได้เปรียบบางปอินอยู่ดังนี้ การเศร้าโศกเสียใจค่อยมีเวลาลืมไปบ้าง แต่ยังนึกเนือง ๆ อาการที่หกล้มยืนได้สดวกดี นานเท่าใดก็ไม่เป็นไร ก้าวไปใกล้ ๆ ก็ได้ แต่ถ้ามากก้าวนักยังเป็นสลักตอกอยู่ที่ต้นขากับตโพก ในเวลานี้ปลาทูตัวโตขึ้นแล้ว แต่ประดักประเดิดไม่รู้ที่จะส่งปลาสดยังไรได้ นึกคิดถึงอยากจะส่งก็ไม่สำเร็จ มีราษฎรขายของตามเรือมาก ได้ซื้อขนมบางอย่างส่งเข้ามาฝาก แต่จะส่งทางกรมวังเห็นจะเป็นการใหญ่นัก จึงได้ส่งเข้ามาที่นภาพร[๑] วานให้ช่วยส่งต่อออกไป

มีความคิดถึงอยู่เนือง ๆ

สยามินทร์

---

๑ พระองค์เจ้านภาพร

เพ็ชรบุรี
วันที่ ๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๘

ถึง เจ้าพระยายมราช

เวลานี้ช่างรู้สึกคิดถึงจริง ๆ เพราะทราบว่าเจ้านายแลข้าราชการเขาออกมาช่วยหลายคน ต้องเผ้าโยงเสียมาไม่ได้ เวลานี้กำลังปลาทูอร่อยนัก จะเลี้ยงกันในเวลาพรุ่งนี้

อนึ่งได้รับโทรเลขปรินเซสมารีเมืองเดนมาร์ก ซึ่งได้รับโทรเลขบอกเชิญ เพราะเขามีหนังสือเข้ามาว่าปรินซวัลดิมาจะเข้ามาอีกในรดูหนาว โทรเลขฉบับนี้บอกว่าลูกชายจะมาด้วยถึง ๓ คน คงจะต้องรับที่อุดร เพราะเราไปอยู่บ้านเขา ชนิดเดียวกันกับโยฮันอัลเบรช จะต้องจัดที่นอนให้พอควรจะคิดล่วงหน้า แต่คงจะเป็นเด็กอยู่ ๒ คน ถ้าจะร่วมห้องกัน แต่มีฉากกั้นก็เห็นจะได้

คิดอยากจะอยู่จนกระทั่งพอเดินได้ ซึ่งเข้าใจว่าจะไม่ช้าเต็มช้าก็อาทิตย์หน้า.

สยามินทร์

เพ็ชรบุรี
วันที่ ๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๘

ถึง เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือส่งต้นมฮอกานีแลลูกเงาะมาให้ หนังสือไม่ได้ลงวัน ขอบใจมาก

เรื่องพระเมาเหล้ามีปรากฏในหนังสือพิมพ์ ได้ตัดส่งไปให้เจ้าพระยาวิชิต[๑] ดู การที่จะใช้อำนาจปราบปรามพระเช่นนี้ยังมีช่องที่จะทำได้ เช่นที่กินเหล้าวิวาทกับกำนัน ผู้ที่กินเหล้าแลที่วิวาทจำจะต้องให้สึกหมด ที่สุดจนเจ้าอธิการที่ไม่ได้เกี่ยวข้องอะไรเลย แต่ปกครองวัดไม่ดี ควรที่จะไล่เสีย การถูกไล่ของพระนั้น จะให้แรงก็ได้ให้เบาก็ได้ ถ้าให้แรงอย่าให้ใบสุทธิ ไม่มีที่อยู่แกก็ต้องสึก ถ้าว่าจะให้เบา ให้ใบสุทธิปล่อยให้ไปอาไศรยวัดอื่นอยู่เป็นลูกวัด อำนาจกระทรวงยังอาจจะทำได้ หากจะไม่กระดิกกระเดียเองเท่านั้น.

สยามินทร์

เพ็ชรบุรี

วันที่ ๔ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ถึง เจ้าพระยายมราช

ด้วยได้รับหนังสือวันที่ ๑ ที่ ๒ พร้อมกัน

เรื่องพระประพฤติเกะกะดูหนาเต็มทีเสียแล้ว การที่จะรงับเดี๋ยวนี้ลำบากกว่าแต่ก่อน เพราะต้องไปขึ้นศาล ศาลไม่ถือว่าพระผิดกับมนุษย์ธรรมดา ที่จริงพระผิดกับมนุษย์ธรรมดามาก เป็นผู้ไม่มีครอบครัวห่วงไยอะไรนัก จะเป็นยังไรก็เป็นไป แต่ที่ตรง

---

๑ เจ้าพระยาวิชิตวงษ์วุฒิไกร (ม. ร. ว. คลี่ สุทัศน์)

กันข้ามนั้น ปราบปรามง่ายที่สุด สกิดให้ถูกแผลขู่ให้กลัวไม่ต้อง ลงโทษหนักอะไรเลย เรื่องพระนี้มีความรำคาญใจอยู่เป็นอันมาก ด้วยรู้สึกอยู่ว่าขึ้นชื่อว่าพระ ย่อมสนิทสนมเหมือนมหาดเล็กฤๅ ชาวที่ ซึ่งไม่ได้เคยมีความรังเกียจรังกลอะไรเลย ถ้ามาประพฤติทุจริตเสียเช่นนี้ จะกลายเป็นห่างไป ทำไฉนจะชำระเสี้ยนสัตรูพระสาสนาเหล่านี้ให้สงบลงได้ ธรรมการทุกวันนี้ .... ใจคอมันเคยอยากแต่จะใช้อำนาจอาบิเตเลรีซึ่งเคยใช้ ด้วยเชื่อว่ารงับได้จริง ๆ แต่จะทำไปมันก็จะเถื่อนป่าหนัก รู้สึกใจเดี๋ยวนี้ในเรื่องพระเหมือนกรรมการเก่า ๆ ที่เคยปราบปรามโจรผู้ร้ายเรียบร้อยได้ มาถูกไม่มีอำนาจว่าความแลต้องใช้ตำรวจภูธรเข้า ตำรวจภูธรไม่พอ ไม่รู้ที่จะปราบปรามยังไร

การที่นายเลิศ[๑] กับหลวงฤทธิ[๒] จะเช่าตั้งเรสเตอรองต์ที่สระประทุมนั้น ดีควรจะให้เช่า แต่ยังไม่ควรจะให้เช่าทั้งหมด ที่ทั้งหมดต้องเป็นของมิวนิซิปาลตี ให้เช่าแต่เฉภาะโรง เช่นเรสเตอรองต์ ถ้าจะมีที่ยิงเป้าก็เฉภาะโรง เราจะได้ให้คนอื่นเช่าได้อีก เช่าเข้าไปตั้งร้านขายของ ใจความนั้นมันก็แฟร์วัดเบ็ญจมบพิตร แต่หากเป็นที่ตั้งประจำอยู่เสมอ ข้อสำคัญ เรื่องร้านสุราจะต้องกวดขัน ถ้าหากว่าเป็นเวลาปรกติจะต้องไม่เปิดให้

---

๑ พระยาภักดีนรเสรษฐ (เลิศ เศรษฐบุตร)

๒ พระยาจงรักษนรสีห์ (ขวัญ ณป้อมเพ็ชร)

ดึก ภายหลังเวลามืดแล้ว ถ้าเป็นเวลามีงานกลางคืน ที่ต้องจัดการรักษาเป็นการพิเศษ ไม่เปิดเกิน ๕ ทุ่มฤๅ ๒ ยาม ข้อที่มีประตูปิดเปิดนั้นเป็นการจำเป็นแท้ เมื่อถึงเวลาจะปิดเมื่อใดต้องตีรฆังต้อนคนออก จะต้องมีริกุเลชันแก้ไขไปตามลำดับ ข้อสำคัญนั้นจะต้องไม่ให้มีผู้หญิงคนชั่วเข้าไปตั้งอยู่ในนั้นได้ เชิงมันจะสนุกเสียแล้ว ท้องนาตั้งแต่คลองเข้าไปจนถึงสระ ควรจะถมให้พ้นน้ำท่วม จะได้เป็นสนามสำหรับมานั่งเล่นเดินเล่นด้วยเห็นรถผ่านไปมาใกล้ ที่เช่นนั้นสนามม้าก็ไม่มี เราทำขึ้นไม่เป็นการแข่งกับสนามม้า ดินที่จะทิ้งลางที่ถ้าจะได้ดินในสระในคลองมาใช้ก็จะพอ ไม่สู้ต้องสูงนัก ถ้าน้ำมากอย่างเช่นปีกลายนี้จะท่วมบ้างก็ช่าง จะออกสนุกเสียแล้ว รั้วฝรั่งที่มันกั้นที่อย่างนี้ไม่อัศจรรย์อะไร ใช้ปีกไม้ปีกไร่อะไรก็ได้ ปิดแอดเวอทิสเมนต์กันเลอะไปเท่านั้น

ได้พยายามจะคอยส่งปลาเข้ามาให้สักครั้งหนึ่ง แต่ฤกษ์ไม่เหมาะ เพราะรถไฟออกเช้าเต็มที ปลาไม่ทันขึ้นมา ครั้นซื้อไว้แต่กลางคืนส่งไปกว่าจะถึงก็ลุ่มเหนือหมด ปลาจัลเม็ดไม่เลวกว่าปลาทู แต่ไม่เคยได้ไปถึงบางกอกดี จากเพ็ชรบุรี ฤๅที่สุดปากน้ำก็ไม่เหมือนที่นี่

ที่ต้องการต้นมฮอกานีใหญ่หน่อยหนึ่งนั้น เพราะจะปลูกน่าเรือนด้านตวันตก ให้บังแดด ต้นใหญ่หน่อยจะได้โตเร็ว ๆ ต้นเล็กที่ส่งมากว่าจะโตก็ตาลอย

อาการที่หกล้มนั้น เดินได้แล้ว แต่ไม่อาจปล่อยทีเดียว เพราะอ้ายสลักที่มันค้ำอยู่น่าขากับตโพก มันยังแยงอยู่เสมอ เพอิญเมื่อวานนี้ถอดถุงตีน เขาชักตีนลอยขึ้นมา พอหลุดจากถุงตีนฟาดลงกับพื้น กระเทือนขึ้นมาที่น่าขาตรงเคยกระเทือนนั้นอีก กลับแขงขัดแลรู้สึกเจ็บไปใหม่ แต่ไม่ถึงเมื่อแรก ยังเดินได้อยู่ เรื่องราวมันจะชักให้ไม่ประมาท ต้องรวังตัวอยู่เสมอ เผลอเข้าเมื่อไรก็สดุ้งได้ง่าย ๆ ที่แท้มันก็ต้นเหตุความงุ่มง่ามของคนแก่ เพราะแก่ต้องรวังตัวอยู่จะว่องไวไปยังไรได้ เมื่อเงื่อง ๆ งุย ๆ เข้า แลดูมันก็ซมซาน อ้ายความซมซานเช่นนี้มันจะมาถึงตัว ตั้งปฏิธานอยู่อย่างเดียวว่า ร่างกายมันจะซมซานก็ซมซานไป แต่จะวางน้ำใจไม่ให้ซมซานไปด้วย มันจะขึนกันอยู่ฤๅไม่ยังไม่เคยสังเกตุ.

สยามินทร์

เพ็ชรบุรี

วันที่ ๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้มีโทรเลขไปสอบถามมารี[๑] ให้ประมาณว่าวัลดิมา[๒] จะมา

---

๑ ปรินซ์เซสมารี

๒ ปรินซ์วัลดิมา

ถึงราวสักเมื่อไร ได้รับโทรเลขตอบว่าประมาณวันที่ ๒๐ ธันวาคม เพราะเช่นนั้นงานของเราต้องรัดมือ ให้อุดรแล้วเสร็จก่อนวันกำหนดนั้น เวลาน้อยแล้ว ให้ลงมือเร่งเสียทีเดียว.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๐ ต.ค. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ถึง เจ้าพระยายมราช

จำนวนแขกที่จะมานั้นมากคนขึ้น จำจะต้องคิดกะห้องหับสำหรับตกแต่งให้แน่นอน เวลานี้วิ่งเต้นก็ยังไม่ได้ จึงได้วานบริพัตร แลจิระให้เขามาช่วยกันกะที่ นัดให้มาเวลาบ่าย ๔ โมง ขอให้เจ้าพระยายมราชมาพร้อมกันกับ ๒ คนนั้น บางทีจะต้องแต่งไปถึงราชฤทธิด้วย.

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๑๕ ต.ค. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

สุขุมาล[๑] แจ้งว่ามีข้อที่ควรตรวจอยู่ที่อุดรเป็นสำคัญ คือถังน้ำ ที่หลังมานี้มีน้ำใช้อยู่เพียงวันละ ๒ ชั่วโมง อีกอย่างหนึ่งนั้นเวลาไขน้ำมา ไหลรั่วตามเพดานเป็นฝนตก ท่อจะแตกหักอย่างใดอย่างหนึ่ง ข้อนี้สำคัญนัก แต่ที่ห้องสรงบนนี้ยังไม่ใคร่เป็นปรกติได้ ถ้าเวลาเจ้าฝรั่งมาอยู่มีเหตุจะเป็นที่ขายหน้าด้วยลำบากด้วย

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๑๗ ต.ค. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ถึง เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือว่าด้วยการสมโภชรูป[๒] นั้นแล้ว

ไม่มีความสงไสยในความจงรักภักดีของพวกนี้ เชื่อแน่ว่าเขาจัดการได้สนุกนี้

---

๑ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี

๒ พระบรมรูปทรงม้า

มีข้อที่ควรคิดอยู่อย่างเดียว แต่เพียงว่าถ้าปีแรก ๆ สนุกนี้มากนัก ปีหลังซึ่งเพียงแต่ซ้ำปีก็อาจจะซักจืดได้ ข้อสำคัญที่จะให้ยั่งยืนนั้น จะต้องเอาความนิยมต่อการสนุกนี้ของราษฎรเป็นสำคัญ อย่างเช่นเขาแห่เจ้า มีงิ้วงานปีเขาไม่จืดได้ฉันใดก็ทำนองนั้น ที่ว่านี้เทียบทางที่พวกเมืองเราเคยทำ ถ้าเทียบอย่างฝรั่งเขาก็มีกำหนดวันแต่งดอกไม้ปีละครั้ง เช่นหลอดบิกคอนสฟีล ใคร ๆ ก็พาดอกปริมโรสไปประดับจนเป็นกองอยู่รอบรูป การที่จะทำเป็นของราษฎร แต่เพราะเหตุที่มิวนิสิเปอล คือเวลานี้เป็นกรมศุขาภิบาลเป็นเจ้าของสิ่งทั้งปวงซึ่งสร้างขึ้น เป็นของสาธารณชนทั่วไป จึงต้องเป็นเสียกง ฤๅมรรคนายก เอาเพียงเท่านั้น อย่าให้เดินไปถึงเป็นการหลวงเช่นกับเบิกใบศรีเงินทองไปตั้ง ฤๅเครื่องนมัสการไปตั้งที่ที่ทำบุญ อย่าเกี่ยวกับกระทรวงวังเลย เช่นนั้นได้จึงจะดี.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๙ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ถึง เจ้าพระยายมราช

จะหาซื้อรถเจ๊กสำหรับนั่งคนเดียวสัก ๔.๕ รถได้ฤๅไม่ จะเป็นราคารถละสักเท่าใด ขอให้ช่วยสืบถามดูสักหน่อย

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

รถเจ๊กที่สั่งให้หานั้น เพื่อจะทำบุญให้ชายอุรุพงษ์ บัดนี้ได้ความว่ารถของชายอุรุพงษ์มี เป็นอันไม่ต้องซื้อแล้ว

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๒๔ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

วันนี้ตื่นนอนขึ้นก็นั่งดูพระที่นั่งอนันตสมาคมพลางกินเข้าพลาง เกิดปีติขึ้นมาในใจ จนถึงต้องจดหมายเตือนไปยังกรมหลวงดำรง เรื่องงานเมืองเพ็ชรบุรีเทียบงานกับพระที่นั่งอนันตสมาคม คือตั้งแต่เวลาลงมือก่อมาจนบัดนี้ได้ ๑๑ เดือน ยังเหลืออีก ๗ เดือนจึงจะถึงกำหนดซึ่งกล่าวไว้ว่า หลังคาจะแล้วเสร็จ เว้นแต่โดมกลาง ถ้าจะคิดเทียบงานกับที่เพ็ชรบุรี พื้นแผ่นดินแขงไม่ต้องกระทุ้งอย่างตึก แลตัวตึกนั้นถ้าจะขันในร่วมพระที่นั่งอนันตสมาคมก็ก่อได้ แล้วไม่เห็นเหตุว่าทำไม ๑๘ เดือนจะไม่แล้ว แต่

ความสำเร็จของพระที่นั่งอนันตสมาคม มีกงสีอันดีเป็นที่ตั้งยิ่งกว่าสิ่งอื่น อยากจะกล่าวว่าตั้งแต่เกิดมาเห็นงานโยธา ไม่เห็นแห่งใดทำได้จริงและทำได้ตามกำหนด อย่างวัดนิเวศน์ธรรมประวัติแห่งหนึ่ง พระที่นั่งอนันตสมาคมอีกแห่งหนึ่งเท่านั้น ตั้งแต่เกิดมาไม่เห็นใครเป็นกงสีดีเท่าเจ้าพระยายมราช ได้คิดการรอบคอบทั่วถึง จัดการพรักพร้อม ยังจะต้องคอยดูอยู่แต่ว่าจะข้ามโรคสำหรับบุรุษพ้นฤๅไม่ โรคคอนซัมชั่นของการงานคืออิฐปูน นับว่าเป็นข้ามล่วงได้แล้ว สำหรับบุรุษของการงานคือเหล็กแลศิลา ปวดหัวตัวร้อนคือน้ำยาทาน้ำยาเขียน ซึ่งจะหาซื้อดีตามตลาดไม่ได้ โรคเหล่านี้จะต้องคอยดูฝีมือเจ้าพระยายมราช ....

แกซ้อมฝรั่งไว้จนให้เป็นลมอำมะพาตเสียแล้วหมดทั้งนั้น เขาไม่เคยคิดถึงของที่จะต้องการ ก่อนเวลาที่จะใช้ พอถึงเวลาที่จะใช้เมื่อใดก็ร้องว่าของติดต้องสั่ง เวลานั้นได้ฮอลิเดหยุดพักนอนเล่นเสียที ถ้าไม่คอยจับหัวเงื่อนเตือนให้ดี จะต้องหยุดงาน

ส่วนที่เทียบเพ็ชรบุรีนั้น ถ้าเผาอิฐได้ที่นั่น ก็นับว่าใกล้กว่าขนมาจากบางซื่อ ซื้อปูนราชบุรีก็ใกล้กว่าเอาเข้ามากรุงเทพ ฯ ทรายก็มีอยู่แล้ว ขาดอย่างเดียวแต่ไม้ เป็นการประดักประเดิดที่จะพาไปถึงเพ็ชรบุรีได้ นอกนั้นก็โรคสำหรับบุรุษแลปวดหัวตัวร้อน เพราะฉนั้นงานที่เพ็ชรบุรีถ้าไม่แล้วใน ๑๘ เดือน ออกจะเสีย ๆ

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

จดหมายตอบเรื่องพระที่นั่งอนันตสมาคม บอกที่ควรระวังให้การดำเนินไปเสมอ ๓ อย่างนั้นถูกต้องนักหนา ตามที่ได้กล่าวไปแล้วแต่ก่อน ขาดข้อ ๒ คือแบบเลอียด ข้อ ๓ ควบคุมการ จะได้นำข้อความซึ่งเจ้าพระยายมราชว่า อันนับว่าเปนผู้เคยงาน บอกให้กรมหลวงดำรงทราบ แต่อย่างไร ๆ ก็ดี งานพระที่นั่งอนันตสมาคมนี้ไม่ใช่สามัญเลย ถ้าหากว่า.................. ....ทำสำเร็จได้ภายใน ๑๐ ปี ให้ถอดเสียจากเจ้าแผ่นดินเอาตัวลงเขนหญ้าช้าง

ขอให้ระวังเฟโรให้มาก สันดานเปนคนที่ฉ่ำแฉะอยู่โดยปรกติ แลซ้ำมาอบรมฝึกฝนอยู่ในกรมโยธามาช้านาน โรคนี้มันจะเล่นงานแก เมื่อจวนแล้วนั้นเอง.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๓ พ.ย. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ได้จดหมายไปเล้าโลม.................. ....ไว้ เพื่อจะไม่ให้แกเดิน

ทางที่ผิดด้วยโทโษมากไป ได้รับหนังสือตอบดังที่ได้ส่งมาให้ดูเป็นการลับ แล้วขอให้ส่งคืน

ขอบอกความจริงใจสักหน่อยหนึ่ง ว่าเหตุใดจึงไม่ตึงตังในเรื่องนี้ เหตุด้วยรู้สึกลอายใจว่าเมื่อ..

....

....

....

.... แต่หากไม่กลับคำแก้โดยทางหมอความจะพลอยไม่รู้เท่าไปด้วยก็ดูไม่เป็นธรรมในใจ เพราะเหตุฉะนี้จะเหนี่ยว.... ให้แรงเกินไปทำไม่ได้ จึงต้องตักเตือนไว้แต่ให้รักษาเกียรติยศ

โดยความเห็น ๆ ว่าใครเลยจะอยากยอมแพ้ .... คงต้องคิดทางชนะ แต่ถ้าชนะแล้วจะทำบ้าเบเรียนดุร้ายอะไรให้เหลือเกินนั้น คงจะไม่เป็น เพราะแกก็เป็นคนมีความรู้ได้เล่าเรียนมา บางทีจะกลับเก๋ตรงกันข้าม กับที่ผู้ผิดคิดกลัว เรื่องนี้ถ้าระงับอย่างไรได้ อย่าให้เป็นการอื้ออึงถึงเป็นถ้อยความ จะเป็นการดีหนักหนา...................ระวังมาก เพราะได้รับคำเตือน ๒ ครั้งมาแล้ว ถ้ามีช่องที่จะเปิดให้ทำดีอาจจะทำดีได้ จึงบอกมาให้รู้เค้าเงื่อนไว้ บางทีจะมีทางไกล่เกลี่ยให้แล้วกันไปได้จะเป็นอันได้จัดการระงับเหตุ ซึ่งจะล่วงกฎหมายด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่ายให้สงบไป.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๗ พ.ย. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ถึง เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือวันนี้ ส่งรายการที่ราษฎรจะสมโภชพระรูปมานั้นได้ทราบแล้วตอบช้าไปเพราะยังต้องไปสอบถามที่กรมวัง ซึ่งยังไม่ได้คิดอะไรนอกจากเอาโปรแกรมปีกลายนี้มาเขียนลงไว้ แล้วถวายเสนาบดีเขียนเส้นดินสอ ตกแทรกเลอะ ๆ เทอะ ๆ เช่นกับลเมอเรียกถนนเบญมาศ ลืมน่าพระลาน เปิดสพานคลองพญาไทไม่ใช่มหานาค และอะไรโคม ๆ ต่าง ๆ ธรรมเนียมเขาต้องออกกันวันนั้นก็ถึงงาน เสด็จทอดพระเนตรโคมทางเรือก็ลงถนนซางฮี้ ยังไม่เป็นแก่นสารอะไรเข้าได้ดังนี้.

เรื่องประชุมรถโมเตอรวันที่ ๑๕ บาทหมายใครทำอย่างไรไม่เห็นมีใครรู้ จะได้เตือนกรมดำรงไป วันที่ ๑๗ ออกน่าพระลานตามที่ว่าได้ สั่งไปให้ปลูกพลับพลายก กรมวังเขาจะยกพื้นทำที่นั่งข้างน่าข้างในใหญ่โตไป ที่จริงไม่จำเป็น ยกพลับพลาที่สพานมาตั้งก็แล้วกัน ได้แก้โปรแกรมแห่งเดียวแต่ที่ว่าเวียนเทียนเป็นอุตราวัตร เป็นทักษิณาวัฏ

คิดไว้ว่าจะไปเยี่ยมเยียนในหมู่คนเหล่านั้น โดยถานที่สนิทสนมแก่ราษฎร หวังว่าจะไม่มีเหตุการณ์อะไรทำนองงานวัด มีการเกะกะอยู่ก็เรื่องขึ้นกุฎิได้ยกเลิกไปไว้เป็นการจรแล้ว วันที่ ๑๗

ว่างชั่วแต่มีการเลี้ยงกลางคืน ซึ่งเกือบจะแน่ใจเสียแล้ว ว่าเห็นจะไม่ได้เลี้ยง เพราะเพ็ญอาการมาก ได้ส่งใบนัดหมายนั้นคืนมา.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๘ พ.ย. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ถึง เจ้าพระยายมราช

เกิดขลึกใหญ่เสียแล้ว การที่ดุ๊กโยฮันอัลเบรชขอลัดเวลาไปนั้นไม่ใช่อื่น จะแต่งงานกับเจ้าหญิงอิลิซาเบทสโตลเบิกในเดือนธันวาคม แล้วจะเข้ามาด้วย ขอให้รับ คราวนี้หมดสติปัญญาวิชาความรู้เท่านี้ จะคิดอ่านประการใดช่วยกันบ้าง ยังไม่ได้ตอบโทรเลข.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๓ พ.ย. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ถึง เจ้าพระยายมราช

จดหมายมาด้วยเรื่องที่จะรับช่วยในงานศพชายอุรุพงษ์ ได้รับฉัตรไว้คันหนึ่งแล้ว จะให้ทำอะไรอีกก็จะทำนั้น ไม่ได้มีความ

สงไสยฤๅเกรงใจเลย ว่าจะไม่พอใจ อย่างใดใน การที่จะเกณฑ์ให้ทำอะไร ๆ ซึ่งรับฉัตรไว้นั้นดีแล้ว ยังมีการตกแต่งซึ่งจะคิดยังไม่ได้ในเวลานี้ ที่จะต้องอาไศรยพวกพ้องซ้ายขวาช่วยกันคงยังมีอีกมาก เมื่อมีอะไรเหมาะจะขอให้ทำภายหลัง.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๙ พ.ย. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

เรื่องย้ายมหาดเล็กนี้เป็นน่าที่กรมวังจะคิดมานานแล้ว แต่มันเป็นหินถ่วงคิดอะไรไม่ออก พเอิญก็ได้นึกขึ้นเมื่อคืนนี้ได้สั่งให้ย้ายมาอยู่พลับพลาหลังพระที่นั่งอนันตสมาคมแล้ว แต่จนบ่านนี้ความคงยังไม่รู้ถึงมหาดเล็ก ด้วยสามารถแห่งหินถ่วง แต่ได้สั่งตรงไปยังเสรฐวงษ[๑] แลพระยาวรพงษแล้ว เขาคงจะจัดสำเร็จโดยเร็ว.

สยามินทร์

---

๑ กรมหมื่นอนุพงศ์จักพรรดิ์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

เรื่องต้นไม้ขอเปลี่ยนแปลนใหม่สักที ถนนเพ็ชรบุรีจะแล้วใน ๓ เดือนก็จะลงต้นไม้ได้ ต้นมฮอกานีมีแต่เล็ก ๆ ใหญ่หาไม่พอ จะถ่วงเวลากันช้าไป ถ้าเอาทันเกราลงถนนซางฮี้ให้ตลอดถอนมฮอกานีไปเพ็ชรบุรี เพราะต้นยังย่อมพอขุดได้ไม่พอก็พอหาเติม ถนนซางฮี้ต้นไม้ก็โตแทนขนุนที่ตายได้ทันใจ เพ็ชรบุรีก็ได้มฮอกานีเขื่อง ๆ ถนนพญาไทยคงกุ้งก้ำกรามไปตามเดิม ถ้าเช่นนี้ไม่เรียกเงินค่าต้นไม้ ขอแต่ให้ช่วยขุดช่วยปลูก แลช่วยรักษาเท่านั้น.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ถ้าหากว่าเป็น..............................จะไม่พูดเลยเป็นอันขาด เพราะถ้าพูดขึ้นคงจะว่าบ้า หน้านิ่วคิ้วขมวดต่าง ๆ แต่นี่เป็นเจ้าพระยายมราช เห็นดีอย่างไรก็พูดกันตามตรง

นางดารา[๑] นั้นเมื่อมาตามทางหัวเมือง ทุก ๆ เมืองเขาได้ต้อน

---

๑ พระราชชายาเจ้าดารารัศมี

รับให้บายศรีทำขวัญ แลมีการเล่นบางอย่างลงมาตามลำดับ แต่ครั้นเมื่อมาถึงกรุงเทพ ฯ จะหน้านิ่วกุดกันแจก็ไม่เห็นว่ามีประโยชน์อันใด เป็นแต่สะใจผู้ที่คิดทำเช่นนั้น ได้ปลื้มครู่เดียว ถ้าใจไม่ขี้เกียจเสียถึงขนาด ก็จะออกรำคาญได้บ้าง เพราะฉนั้นในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพ ฯ นี้ไม่มีที่แวะแห่งใด จะตรงมาขึ้นแพหน้าวัดราชาธิวาศทีเดียว ถ้าหากว่าเจ้าพระยายมราชมารับที่แพ จะตกแต่งแพด้วยใบไม้ใบไล่บ้างเล็กน้อย คงจะเป็นที่ชื่นชมยินดีเป็นอันมาก นับว่าเป็นการเสมอต้นเสมอปลาย ไม่ต้องมีงานมหรศพอะไร เพราะชั่วแต่มาขึ้นท่าต้อนรับแล้วก็เข้าวังเท่านั้น หวังใจว่าเจ้าพระยายมราชจะไม่มีความรังเกียจในการที่ว่าเช่นนี้.

สยามินทร์

บางปอิน

วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือ ๒ ฉบับกับลูกยี่แลลูกองุ่น ขอบใจแล้ว ซึ่งคิดจะให้ตลับมาแลลูกหญิง[๑]ให้ดอกไม้นั้น เป็นการถูกต้องด้วยแผนโกรานิกนิยมดีแล้ว

---

๑ หม่อมประยูร โสณกุล ณอยุธยา

เรือขึ้นมาคราวนี้เร็วมาก ตั้งแต่บางกอกมาถึงวัดหงษารหว่างเชียงรากใหญ่กับเชียงรากน้อย ซึ่งนับว่าเปนกึ่งทาง ๒ ชั่วโมง หยุดกินข้าวที่นั้น แล้วออกจากนั้นมาอีก ๒ ชั่วโมงถึงบางปอิน เปนเวลาเดินเรือ ๔ ชั่วโมง กับ ๑๗ นาทีเท่านั้น ขาล่องเห็นจะไม่เต็ม ๓ ชั่วโมง เพราะฉนั้นจะแวะแห่งใดก็ป่วยการ คิดว่าจะออกจากนี่ราว ๔ โมง ฤๅ ๕ โมงไปถึงกรุงเทพ ฯ ราวเที่ยง ฤๅบ่ายโมง เมื่อกำหนดแน่ยังไรจะบอกเวลาถึงให้ทราบ วันนี้จะได้กะการรับแขกเมืองเสียให้สำเร็จ กรมดำรงมุ่งหมายว่านางดาราจะถึงพรุ่งนี้ จะลงเรือขึ้นไปรับสักหน่อย อากาศที่นี่สบายดี แห้งกว่าบางกอก น้ำพึ่งจะลงมือลดเมื่อวานนี้นิ้วเดียว วันนี้เห็นจะลดลงอีก.

สยามินทร์

บางปอิน

วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

กำหนดจะออกจากที่นี่เช้า ๓ โมง ประมาณ ๕ โมงครึ่งเห็นจะถึงบางกอก จะไม่กินข้าวที่กลางทาง.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๙ พ. ย. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

จดหมายมาด้วยเรื่อง .... นั้นได้ทราบแล้ว เรื่องนี้เมื่อได้สั่งให้เปิดไปฟ้องศาลแล้ว ก็ได้บอกไปที่........ แลได้ตักเตือนให้รวัง อย่าให้เสียหนทางแลเสียเกียรติยศ .... ได้เล่าเรื่องให้ฟังเปนไนย ๆ แต่เปนอันได้ความว่า เปนอุบายของ ....ซ้อนกลผู้ซึ่งถือท้ายย้ายหัว ....

....

....

....

....

....

เพราะข้อความตามเรื่องราวนั้นไม่มีข้อฉกรรจ์อย่างหนึ่งอย่างใด ซึ่งจะถึงเปนข้ออาญา จะมีก็แต่เลมิดเล็กน้อยเท่านั้น จึงได้สั่งคืนไปให้ฟ้องศาล

ความ เรื่องนี้มัน กลับกันข้าม........กระทุ้งให้คนที่หนีตกใจอย่างเดียว ฝ่ายผู้ที่หนีซึ่งไม่ควรจะมาเปนโจทก์เพราะหนีไปสมความคิดแล้ว กลับตกายมาเปนโจทก์ ก็ด้วยความเสียมสอนนั้นอย่างหนึ่ง ความตกใจนั้นอย่างหนึ่ง การที่........จะอยาก

เป็นถ้อยความนั้นไม่อยาก ความอาไลยอาวรณ์อันใดดูไม่สู้กระไร เป็นความแค้นที่แกตรองโต้มากกว่าอย่างอื่น แต่ที่จะถึงแตกหัก เข้าไปแย่งยุดฉุดคร่าไม่เห็นว่าจะเป็นเลย ยังเชื่อใจอยู่เช่นนี้ ซึ่งจะว่าให้................ยอมแพ้อุบายคนนั้นว่ายาก แต่การที่มุ่งหมาย ว่าจะได้ว่าความ................ในศาลนั้นไม่จำเป็นที่จะต้องให้เป็นการประจารดังนั้น แก้ไขได้ถ้ากรมกองตระเวรอย่าเอื้อเฟื้อให้เหลือเกินนัก แต่อย่าให้เป็นข้อน่าเกลียดว่าเกรงบารมีเจ้านาย เห็นจะดีกว่าเข้าไปกุลีกุจอให้เป็นผู้ที่ถูกเขาเล่นทั้งฝ่าย หนังสือฉบับนี้เป็นความลับแต่เฉภาะตัว เพราะการสืบสวนสอดส่ายกันมันมากนัก เราเป็นพัศดาจ่าเมือง จะต้องตั้งท่าให้ขึงๆ ไว้ อย่าปล่อยให้เล่นได้ทั้งสองข้าง.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือลงวันที่ ๑ เรื่อง................นั้นแล้ว ซึ่งเจ้าพระยายมราช ได้ทำไปนั้น เป็นทางที่ถูกต้องงามดีทุกอย่างแล้ว ความมันอิจฉากันเป็น ๒ ชั้น ....

....

ก็ตกอยู่ในที่ยากเป็นธรรมดา แลความลำเอียงตามปรกติก็จะมีบ้าง เป็นคราวเป็นครั้ง แต่เมื่อถือเจ็บร้อนกวดขันหนักเข้า ทั้งความส่งเสริมภายนอกจึงพาให้กระจุยกระจายไป ไม่เห็นว่ามีการร้ายกาจใหญ่โตอะไรอยู่ในเรื่องนี้เลย ถ้าการจะไม่สำเร็จ คืนคงดีอย่างเดิมได้ แต่ถ้าไม่ปรากฏว่าสมประสงค์ ผู้ซึ่ง.............................ถือว่าเป็นสัตรูก็น่าที่ ... ... จะพอใจ ซึ่ง........ ....เป็นผู้มีความรู้ความคิด จะปล่อยให้ความหยาบคายหลุยหลายออกมานั้นคงจะไม่เป็น

สยามินทร์

บ้านปืน เพ็ชรบุรี

วันที่ ๖ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือวันที่ ๕ การที่รีบทำในเวลาเสด็จไม่อยู่นั้นดี แต่มีความเสียใจที่จะบอกข่าวว่าปรินซวัลดิมาร์นั้นเลิก เพราะเหตุที่ปรินเซสมารีตาย กลับเพียงคอลัมโบ เมื่อได้รับโทรเลขอยู่ข้างจะเป็นที่เศร้าสลดใจเป็นอันมาก เป็นเบรนดิซีส ....
....

แต่ถึงได้ข่าวดังนี้ไม่ได้หยุดหย่อนในการที่ตระเตรียมทั้งปวง เพราะเหตุที่โยฮันอาลเบรชคงมาแน่ การเพ็ชรบุรีอยู่ข้างจะประดักประเดิดยิ่งกว่าในบางกอกมาก เพราะเป็นที่ซึ่งจัดรับฝรั่งขึ้นใหม่ ในที่ซึ่งไม่ได้สร้างไว้สำหรับเป็นฝรั่งเลย ผู้บัญชาการ .... ไม่สันทัดการช่างฤๅความคิดพลิกแพลงในการจัดเรือนเลย โยธาที่ขอออกมาทำสักแต่ว่ามีมือก็ทำไป ผู้สั่งไม่มีความคิดมั่นคงลงว่าจะเอายังไรเรียกว่าไม่มีแปลนได้ สั่งแกมหารือ ผู้รับคำสั่งจะถือเอาคำสั่งมั่นนักก็ไม่ได้ จะคิดประกอบก็ไม่มีความคิดพอ พอมาถึงรุ่งขึ้นก็ต้องถูกลากขึ้นไปบนเขา มีความเสียใจที่ต้องให้รื้อบรรดาสิ่งซึ่งทำไว้ทั้งหมดไม่มีเหลือเลย ตู้เก่าที่ไปเปิดออกก็ต้องให้กลับกั้นเข้าอย่างเดิม เลยเป็นไม่ได้ทำงานอะไรนั่งเขียนแผนที่จนค่ำก็กลับ บนเขาหนาวเต็มทีเป็นหวัดไป

เรื่องครัวฝรั่งนั้น ได้ปฤกษากันกับจีระเป็นที่อึดอัดใจเป็นอันมาก เห็นว่า ....เขลาไม่พอที่จะทำการกับฝรั่งได้ แกยึด ....เป็นหลักด้วย อะไรก็จะพึ่งรับสั่งกะบันไป .... ก็อมดากตบันเข้าไว้ อ้าปากกลัวดากตบันจะตก กลืนน้ำลายกลัวดากตบันจะหลุดลงไปในคอ อมบุ่ยนิ่งอยู่เช่นนั้น วันชื่นนี้ก็เกือบจะเกิดความ หากว่าจีระแลหลวงภูวนารถ[๑]จ่ายตลาด บัดนี้ได้มอบ

---

๑ พระยาอนุภาพไตรภพ (จำรัส เทพหัสดิน ณอยุธยา)

น่าที่ครัวฝรั่งนี้ให้เวรศักดิ พระยาบุรุศย์เป็นผู้จัดการสิทธขาดรับคำแนะนำจากรพี่แลจีระ เห็นจะเป็นที่เรียบร้อยไปได้

เดี๋ยวนี้กฤติกาต่าง ๆ ได้ออกอยู่เสมอ แต่ออกเป็นพระราชโองการตรง ๆ ไม่อาไศรยกรมวัง ฉบับใหญ่ที่เขียนไปให้ตั้ง ๑๔, ๑๕ ข้อ ประมาณสัก ๑๕ วันมาแล้ว กรมวังเอาอมไว้จนเดี๋ยวนี้ ว่าจะแต่งใหม่

มานี่เกิดไม่สบายอย่างเดียวเรื่องท้องผูกนัก วันแรกออกมา มาลองกับข้าวที่พระประฐม นั่นเป็นเหตุให้ท้องไม่สบาย เพราะเป็นกับข้าวฝรั่งทำด้วยน้ำมันหมูทั้งนั้นแขงปั้ง ๆ กลืนไม่ใคร่จะลง ๆ ไปก็ไม่ละลาย จึงได้คิดจัดบาสเก๊ตให้ฝรั่งทำ คิดถึงใคร ๆ กล่าวคือเจ้าพระยายมราช พระยามหาเทพ พระยาวรพงษ หลวงนายศักดิ หลวงสฤษดิ์ พวกลูกมือร่วมงานที่ใกล้เคียงเคยทำด้วยกัน มาที่นี่มีคนใช้มาก แต่ผู้รู้จักงานน้อย ต่างหูต่างตาไม่ใคร่ได้อึดอัด

สยามินทร์

---

๒ พระยาประชากรกิจวิจารณ์ (โอ อมาตยกุล)

สวนดุสิต

วันที่ ๘ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

จดหมายมาด้วยเรื่องเรียกเฟโรช่างเขียนเข้ามานั้นดูเป็นการจำเป็น เว้นไว้แต่จะอธิบายกันในนี้ได้ดังเช่นที่ถามไปนั้น.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๐ ธ.ค. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ถึง เจ้าพระยายมราช

น่ารำคาญเสียจริง ๆ ซึ่งจะต้องใช้คนข้ามเส้น แต่เป็นการจำเป็นเพราะเหตุที่กรมหลวงนเรศไม่อยู่เวลานี้ พระยาเสถียร[๑] แกก็พูดฝรั่งไม่ได้ พระยาวรพงษ์ก็พูดฝรั่งไม่ได้ เกรงถ่อจะไม่ถึงน้ำด้วยเหตุที่เป็นเวลาจวน จึงอยากขอให้เจ้าพระยายมราชช่วยพูดแทนเพียงพอกรมหลวงนเรศลงมาถึงก็เอาเถิด ข้อความนั้นดังนี้

---

๑ พระยาเสถียรฐาปนกิจ (ชม ชมธวัช)

ที่เรือนด้านข้างถนนลงคลองตรงขึ้นมาคาบมุมเรือนอยู่นั้น เปนเรื่องที่คิดค้าง คิดไว้อย่างหนึ่งแล้วกลับใจอย่างหนึ่ง แต่ไม่ได้บอกความกลับใจนั้นให้ช่างรู้ ต่อเมื่อเสร็จจึงแลเห็น เดี๋ยวนี้ก็ปรากฎว่าเคอะสักเพียงใด แต่เปนเวลาที่ควรจะเศกคาถา "โอมไม่ทันเสียแล้ว เปนทอดธุระกันได้

แต่สันดานมันเกิดมาชาติหนึ่งให้รู้สึกความรำคาญ อ้ายขยอกแขยกขาด ๆ ค้าง ๆ เช่นนี้ทนไม่ได้เสียเลย ไปเห็นเข้าเมื่อไรก็ให้เกิดความรำคาญใจไม่สบาย เปนที่ตั้งแห่งโรคภัยไข้เจ็บ จึงลองตกายดูที่ จะแก้อย่างไรได้บ้าง มิสเตอร์อาเลกรีแลมิสเตอร์หรูรับว่าจะลองคิดแก้ แต่ไม่ยักคิดเห็นว่าเขาจะแก้ได้

ความปราถนาที่ทำถนนให้ตรงเผงมาใส่เรือนนี้ ได้พูดกว่า ๑๐ หน ว่าต้องการจะนั่งสูบบุหรี่ ฤาอ่านหนังสือเล่นที่ตรงช่องถนนนั้น สพานน้ำที่ริมคลองจะทำอย่างไรให้เปนยอดแหลม ๆ เปนกระโจมอยู่ปลายเปอร์สเปคติฟ ถ้าเวลาจะลงไปเดินเล่นคนเดียวด้านหลังก็ลงไปได้ ให้แลเห็นเปนที่เงียบซึ้ง เพราะพื้นดินแผ่นที่ต่อในระหว่างถนนข้างเรือน แลถนนหลังเรือนอาจจะปลูกต้นไม้บิดเสียให้ครึ้ม แลไปข้างหลังก็เปลี่ยวเงียบเปนที่เย็นใจสบาย ความคิดอันนี้เปนที่เข้าใจกันชัดเจน แต่พูดแล้วก็ทิ้งหายอยู่ที่ตรงนั้น ไม่มีพรรคผลอะไรเลย จึงได้คาราคาซังเกิดขึ้นดังนี้

ทางที่จะแก้นั้นฤๅจะต่อเปี่นชานดาดฟ้ายื่นออกไปให้ไปนั่งเล่นได้ ถ้าหากว่าจะเปี่นหลังคาตัดก็ยอม แต่มันก็เข้ายาก ซึ่งจะต่อแต่กระไดออกจากกระไดเดินเลี้ยวลงข้าง ๆ ฤๅตรงลงไปคงยังไม่หายเคอะอยู่นั่นเอง ถ้าต่อเปี่นนอกชานบางทีจะไปได้ดอกกระมัง ความคิดที่ช่างเขาจะคิดแก้คงแก้กระไดเท่านั้น ถ้าให้เขารู้เสียว่าอาจจะเปี่นนอกชานก็ใช้ได้ บางทีความคิดจะค่อยกว้างขวางขึ้น นอกชานนั้นจะใช้ทั้งชั้นบนชั้นล่างอย่างเช่นเฉลียงข้างห้องเบี๊ะเต๋งดังนี้ก็ได้ เปรียบเหมือนถนนนั้นมาตรงเขาที่เลี้ยงปลาเงินปลาทอง ชนเผงเข้ากับนอกชานชั้นล่าง คราวนี้กระไดที่จะลงไปนอกชานชั้นล่างจะเลี้ยวออกจากกระไดเดิมก็ได้ไม่ขัดข้องอะไร ชั้นบนเปี่นนอกชานไม่มีกระได อย่างเดียวกับเฉลียงห้องเบี๊ะเต๋งนี้ ถ้ายังไม่เข้าใจพรุ่งนี้เวลาเย็นขอให้ไปฟัง จะอธิบายให้ช่างฟังเองก็ได้ เว้นแต่อย่าถือเอาเปี่นว่าตกลงจะแก้เช่นนี้ แล้วแลหยุดความคิดที่เขาจะคิด เพราะบางทีเขาจะคิดได้ดีกว่า.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๕ ธ.ค. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

เรื่องรถยนต์ทับคนตายหนาหูเต็มทีแล้ว จะคิดอ่านอย่างไร นิ่งอยู่เห็นจะไม่สู้ดี ฝรั่งขับโฮกฮากเต็มที วันนี้ก็พบ จะทำอย่างไร.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๘ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

เรื่องเรือนการ์ดตามที่บอกวันนี้ หนักปากไปหน่อยไม่ได้ทัก ตามที่ว่าไม่สู้จะเข้าใจชัด ว่ายาวสั้นเพียงเท่าใด ถ้าหากว่า เรือนราชองครักษ์ยาวหมดที่ข้างถนนในสวน การ์ดออกไปอยู่ริมคู เช่นนั้นไม่เข้าที เพราะเวลาเสด็จผ่าน ไม่มีที่จะวิ่งตึงตังออก มาคำนับ ด้วยติดเรือนราชองครักษ์ ถ้าหากว่าราชองครักษ์อยู่ ริมคูข้างถนนนอกได้ทางลมสบาย แล้วราชองครักษ์อาจเดินผ่าน

ที่การ์ดอยู่ได้ การ์ดนั้นเองจะเป็นผู้บอกราชองครักษ์ว่าเสด็จไปไหน ๆใครไปใครมา ราชองครักษ์แกนอน การ์ดไม่นอน ถ้าหากว่ามานอนขวางน่าการ์ดอยู่เสีย การ์ดก็จะไม่แลเห็นอะไร ทางที่จะไกลออกไปก็ไม่กี่วา เห็นว่าองครักษ์อยู่นอกการ์ดอยู่ในดีกว่า.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๘ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ถึง เจ้าพระยายมราช

เรื่องปลาทูตี๊ฟพินลงในหนังสือฟรีเปรสมันออกจะเคาะ ๆ ว่าเจ้าพระยายมราชเลี้ยงทูตอังกฤษเมื่อปีกลายนี้ ได้ตัดหนังสือนั้นส่งมาให้ดู ที่จะมีผู้อยาก ที่จริงมันก็เป็นทางดีอยู่บ้าง แต่มันต้องทำได้ดี ให้เหมาะกาลเหมาะสมัยเหมาะบุคคล ถ้าลงเปนเลี้ยงพวกดิโปลมาติกมันจะกลับกลายเปนสร่ายตีนหาเสียนบุญคุณก็ไม่ได้มันจะมีแต่ความร้อนใจในเวลาที่บกพร่องอะไรลง เห็นเข้าก็ตัดมาให้เช่นนั้นเอง เวลานี้กำลังคลั่งอยู่ พบกันจึงจะเล่าให้ฟัง

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๒๙ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

เรื่องเรือนราชองครักษนั้น ยังนึกอยากจะแก้ไข แต่ครั้นจะเขียนหนังสือมันยืดยาวจะเข้าใจกันยาก ไว้พูดกันเวลาพรุ่งนี้.

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๑๘ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

มีความกำเริบด้วยการที่ทำแล้ว ๆ เร็ว มาคิดถึงครัวเครื่องฝรั่งที่ทำอยู่เดี๋ยวนี้ ได้ตั้งทำอยู่ในเรือนพนักงานแลครัวของสุขุมาล ส่วนห้องเครื่องฝรั่งจริง ๆ ยังไม่มี ถ้าทำยืดยาวไปเช่นนี้ พระที่นั่งอุดรจะต้องทิ้งร้าง ผู้หญิงจะมาอยู่ไม่ได้ ห้องเครื่องฝรั่งใช่ว่าจะเลิกได้ โดยว่าจะไม่กินก็ยังต้องเลี้ยงแขกเมือง เห็นว่าควรจะเริ่มคิดแบบอย่างขึ้นไว้เสียทีเดียว ต่อจากเรือนแถวมหาดเล็กข้างใต้ไปจนจดกำแพง ความต้องการนั้นเป็น ๒ อย่าง ๆ หนึ่งห้องเครื่อง อย่างหนึ่งที่ทำงาน เป็นการช่างเชียวอะไรต่าง ๆ ที่ควรจะเรียกว่าเวิคชอป การที่จะปลูกสร้างเหล่านี้เป็นพวกชั้น

เดียวทั้งนั้น แลไม่ต้องทำฝีมือวิจิตรพิศดารอะไรเกลี้ยง ๆ คง จะแล้วสำเร็จได้โดยง่าย เปนแต่งานมากไม่ใช่น้อย ถ้าคิดอย่างเสียให้เสร็จ พอเจ้าฝรั่งไปแล้ว ให้ได้ลงมือทำทีเดียวจะดี

ความต้องการเดิมอยากมีครัวข้างในหลังหนึ่ง แลอยากมีที่เลี้ยงให้กว้างกว่าห้องทอง แต่บัดนี้ก็เห็นเปนไม่ต้องการ ถ้าพระที่นั่งอนันตสมาคมแล้ว เลี้ยงเกิน ๒๔ คนขึ้นไปต้องไปเลี้ยงอนันตสมาคม ถ้าน้อยกว่า ๒๔ คนเลี้ยงห้องทอง จะทำที่เลี้ยงขึ้นใหม่ป่วยการเปล่า ๆ แลงานก็จะแล้วไล่ ๆ กันไปกับพระที่นั่งอนันตสมาคม ไม่มีประโยชน์เท่าใดเปลืองมาก จึงเห็นว่าคิดทำครัวต่ำ ๆ แต่ให้มีเตารามบริบูรณหมดจด อวดแขกเมืองได้ดีกว่า ส่วนการที่จะเลี้ยงที่พระที่นั่งอนันตสมาคมจะต้องมีตอนใดตอนหนึ่งเปนครัวในชั้นต่ำ สำหรับอุ่นแลเก็บของเย็น ส่วนการที่จะต้องปิ้งย่างใหญ่ ๆ ใช้ที่เตาห้องเครื่องได้ ควรจะคิดเสียให้ตลอดถึงการที่จะแยกไปเลี้ยงที่พระที่นั่งอนันตสมาคมด้วย ห้องเครื่องนี้ควรจะให้เปิดประตูเดินเข้าออกได้ทางถนนใบพร ที่มีประตูอยู่แล้วเดี๋ยวนี้ ไม่ต้องเดินร่องแร่งไปออกประตูกวาง ฤๅไปออกประตูหงษ์มังกร ขอให้ช่วยคิดอ่านเปนเจ้าของความคิดให้ตลอด ส่วนการที่จะทำนั้น ถ้าหากว่าจะทำกับพระที่นั่งอนันต-สมาคมได้ เปนบริวารของอนันตสมาคมก็ดี ถ้าหากว่าจะหนักแรงมาก จะแบ่งให้พระยาวรพงษ์ทำก็ได้.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๙ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

จดหมายรับมาด้วยเรื่องจะทำครัวนั้นขอบใจนักหนา ขออย่าให้ท้อถอยว่าจะดีฤาใหญ่โตเกินไป เพราะอ้ายเรื่องธรรมเนียมฝรั่ง ๆ ของเราที่จะถอยหลังเข้าคลองไม่มี มันมีแต่จะหนักไปข้างน่า ถ้าลดหย่อนไว้ให้บกพร่องเพียงเช่นนั้นก็ได้ เท่านี้ก็พอจะเสียใจภายหลัง แล้วจะซ้ำอึดอัดกลับตัวยาก

นึกวิตกอย่างเดียวแต่อ้ายคนครัวเดี๋ยวนี้จะกำเริบใหญ่เสียแล้ว เวลาเลี้ยงวันนี้ ทูตฝรั่งเศษพูดว่า ควรจะได้ตราเอคโคลคือเป็นอินสติตูชันฝรั่งเศษ ซึ่งจำไม่ได้ ถ้าหากว่าทรงเห็นด้วยจะมีหนังสือไป เราจะไม่เห็นด้วยอย่างไรได้ ตราก็ของเขาคนก็ของเขา ๆ ให้เนื่องในการที่มารับการของเรา ก็ต้องพลอยเห็นดีเข้าไปด้วย นี่พอได้ของตัวก็เล่นเรา มันจะฟุ้งซ่านกันเสียที่ข้อนี้นึกวิตกอยู่.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๙ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

แค้นอีพวกปากบอน แลแค้นอ้ายเอดิเตอหัวพาจริง ๆ

คำสั่งสำหรับในวัง เรื่องห้ามคนเดินที่ไม่เกี่ยวข้องกับคนข้างน่าเลย มาคโมยเอาไปลงพิมพ์ โดยมันนึกอะไรไม่ออกเห็นอะไรเป็น หนังสือเขียนลงแล้วเป็นลงพิมพ์ได้หมด อยากรู้ว่ามันได้ไปจาก ไหน ขอให้ดูหนังสือเดลิเมลภาษาไทย

อนึ่งนายทหารฝรั่งเศษนั้น ไม่ได้อยู่บ้านทูต เขาจัดให้ ไปอยู่เรือนถนนสุรวงษ ขอให้โปลิศรวังรไว อย่าให้มันเกิด ตัดช่องย่องเบาอะไรจะขายหน้าพวกไส้ง่อน

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๑ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

การกริ้วหนังสือพิมพ์ภาษาไทยนั้น กริ้วด้วยความสังเวช มากกว่ากริ้วว่าอุกอาจ เมื่อคืนนี้เองหนังสือฉบับเดียวกันลงว่า จะ ฉลองพระปรางค์วัดอรุณ ซึ่งสร้างเมื่อรัชชกาลที่ ๒ เกณฑ์ให้ข้า ราชการทำสำรับเลี้ยงคนละองค์ แลให้ถวายของพระองค์เจ้า แม้นเขียน ที่ท่านจะเกี่ยว ๆ อะไรแก่วัดนี้มาตั้งแต่รัชชกาลที่ ๒ .... ซึ่งคิดจะปก ครองนั้นดี มันควรจะยิ่งกว่าปกครองต้องแนะนำได้ด้วย.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๘ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

การงานอะไรมันเรียบร้อยดีหมดทุกอย่าง ร้อนใจอยู่แต่อ้ายเจ้าบ้าเที่ยววิ่งตามถนน อ้ายเจ้าหลาน ๆ ก็พากันเกรงใจเสียเอาไว้ไม่ใคร่อยู่ ยิ่งนายทหารจะเหนี่ยวรั้งไม่อยู่เลย วันนี้หลุดออกไปพญาไทถึง ๒ ทอด ท่าทุเรศทุรัง ให้นึกวิตกกลัวจะหลุดเข้ามาทางงานวัดนี้อีก วันนี้เจ้าฝรั่ง[๑] ก็จะไป กำลังต้องการนักที่จะพบเจ้าฝรั่งอยู่ด้วย ถ้าเหวกแอ๋อ๋าเข้ามาที่ตรงแห่งไรจะร้ายมาก ขอให้เจ้าพระยายมราชแต่เจ้านายพี่น้อง แลข้าราชการที่ควรจะกระซิบกระซาบไว้ใจกันได้ ช่วยสอดส่ายคอยดูอยู่ ถ้าเหนว่าหลุดเข้าไปให้คิดอ่านเอาไปเสียทางอื่นให้ได้ โดยล่อก็ตาม ขู่ก็ตามได้ให้ไปบอกแล้วว่าขึ้นเที่ยวยุ่มย่ามจะให้ลั่นกุญแจบ้าน แต่เอานิยายไม่ได้ เพราะไม่มีสติรับเดี๋ยวนั้นก็ลืมเดี๋ยวนั้น ขอให้ช่วยสงเคราะห์ให้จงมาก รู้สึกเหมือนอะไรมันผ่าแล่งอยู่ในหัวใจชอกช้ำเต็มที

สยามินทร์

---

๑ ดุ๊กโยฮันอัลเบรชแห่งบรันสวิก ซึ่งเข้ามาเยี่ยมกรุงสยาม

สวนดุสิต

วันที่ ๗ กุมภาพันธุ ร.ศ. ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ซึ่งคิดจะอยู่รักษากรุงในเวลานี้ดีแล้ว เพราะเป็นเวลาตรุสจีน ให้อยู่เถิด

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ได้รับข่าวตลับได้บุตรีสมความปราถนาและเฉภาะประจวบกับกฤษถวายพุทธาภิเศก พระไชยพลรัตนนวรัฐด้วยนั้น นับว่าเป็นสวัสดิมงคล มีความยินดีด้วยเป็นอันมาก จึงขอตั้งชื่อตามศุภนิมิตรมงคล ให้ชื่อ "ประจวบ"

ขอให้เจริญ อายุ วรรณ ศุข พล ปฏิภาณธนสารสมบัติสวัสดิมงคลทุกประการ เทิญ ฯ

ได้ส่งเสมาทองคำกับด้ายสายสิญมาให้ผูกมือด้วย.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๕ ก.พ. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

วันจันทรเวลาเย็นจะได้ไปดูพระที่นั่ง

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๘ ก.พ. รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

จดหมายมาเรื่องข้าราชการในกระทรวงนครบาล ๘ นาย รับช่วยราชวัตรในการศพชายอุรุพงษ์นั้น มีความขอบใจเป็นอันมาก ขอให้บอกให้ทราบ.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๕ มินาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

เรื่อง โปลิศล่อลวง แย่งชิงเงินนั้น ร้ายกาจ น่าเกลียด แก่กรมกองตระเวรมาก แต่ที่จับได้เสียทันทีนั้นดีนัก จะกลับพาให้เห็นการปกครองดีขึ้น ทั้งในโปลิศแลผู้อื่น.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๕ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

เรื่องมหาเปลื้องนั้นเป็นการยาก แต่รูปความน่าจะเป็นเรื่องผู้หญิงนั้นแน่ แต่ความมุ่งหมายของมหาเปลื้องที่แนะนำลุงนั้นจะลึกตื้นเพียงใดประมาณไม่ได้ แต่ข้างฝ่ายผู้ชายที่มาขอผู้หญิงไม่ได้คงต้องเข้าใจว่ามหาเปลื้องปรารถนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ดูก็เป็นเค้าเงื่อนอยู่.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๔ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือกรมหลวงเทววงษ์ บอกข่าวเรื่องไปชิมลางเก็บเงินคนในบังคับต่างประเทศ ได้ส่งต้นหนังสือมาให้ดู แล้วขอให้ส่งกลับ.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๕ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

โค้งต้นไม้เลื้อยที่จะจ้างบางกอกด๊อคทำนั้นให้ทำเถิด.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๕ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้ลาไม่ไปพิธีตรุศ จะไปต่อแรม ๑๔ ค่ำ มีวัน ๒ วันคิดจะเลี้ยงกันที่พญาไท เช่นครั้งก่อน แต่พรุ่งนี้จะทันฤๅไม่ๆ ทราบ แล้วแต่ดุ๊กกับอาภา[๑] มรืนนั้นเป็นแน่ ถ้าสบายอยู่ให้ไปกินเข้า.

สยามินทร์

---

๑ กรมหลวงชุมพรเขตต์อุดมศักดิ์

(ลายพระราชหัตถ์บันทึก)

เคยกล่าวกันว่ากลัวเป็นทหาร เพราะห่วงบิดามารดาบุตรภรรยา จะไม่มีใครหาเลี้ยงอย่างแต่ก่อน กลัวจนกินยาตายแล้วใครจะเลี้ยงที่ห่วงเล่า ใครบอกว่าตายเพราะกลัวเป็นทหาร เพราะพบเข้ามันตายแล้ว เจ้าพระยายมราชรู้อย่างไร.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๗ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ถึง เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือลงวันที่ ๑๖ แล้ว เรื่องน่าที่ของพลชาววังแต่ก่อนใช้เป็นตัวเลข เพราะเป็นคนคงหมู่ บัดนี้จะได้จัดการอย่างใหม่ ทำนองเดียวกันกับโปลิศ ส่วนการศุขาภิบาลจะต้องใช้เป็นการจ้าง คนจ้างคงเป็น ๒ จำพวก การที่ควรจะใช้ไทย ต้องจ้างคนสมัคเงินเดือนสูง ส่วนการกุลี เช่นคุ้ยท่อของกรมศุขาภิบาลต้องใช้เจ๊ก การพอที่จะจัดเอาเรียบร้อยได้ ข้อสำคัญอยู่ที่ตัวผู้บังคับการ จำเป็นจะต้องหันไปตามสมัย แต่ธรรมดาคนเรา การใดที่ดีแก่ตัวมักไม่ใคร่รู้สึก รู้สึกแต่การที่บกพร่อง อย่างเช่นเจ้าแผ่นดินไม่ได้มีอำนาจเหนือขุนนางอย่างแต่ก่อน ผิดไปเท่าใดขุนนางไม่ใคร่รู้สึก แต่ขุนนางที่เป็นนายบังคับบัญชาไพร่ไม่ได้

ดังแต่ก่อนรู้สึกดี การเช่นนี้และมันจึงทำให้คนล้าเร็ว คนที่อยู่บนหลังม้าจำจะต้องตั้งใจไปกับม้า ถ้าหากว่าตั้งใจจะอยู่ ม้ามันจะไปก็ต้องพลัดตก เหตุฉนี้แลข้าราชการจึงต้องเปลี่ยนร่ำไป เพราะกลับตัวไม่ทันเวลา

ซึ่งการงานจะได้เร่งรัดให้สำเร็จไปในต้นปีนี้ เป็นการดีมาก เมื่อเสร็จสงกรานต์นี้แล้ว จะได้กวดขันการงานกันต่อไป.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๘ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้ยินข่าวป่วยเข้าแล้วไม่ใคร่สบายใจ อย่าหักโหมตัวให้มากนัก ต้องถือเวลากินให้เคร่งบ้าง แบบบางนัก ถ้าหักโค่นจะเสียการมากไป.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๓๐ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

คอเรสปอนเดนต์ในหนังสือบางกอกไตมส์วันนี้ ที่ลงชื่อ

เมอร์เชนต์ ว่าด้วยเรื่องทหาร ทำเสียงแข็งรุนแรงมาก สังเกตดูว่าคนไทย ๆ เราได้ท้ายฝรั่งแล้ว มักจะอุ่นใจว่าเขาพูดถูกคงจะไม่พลาด ชวนจะกระจุกกระจุยมากขึ้น หนังสือจีนโนก๊ลงยาวเมื่ออาติกลที่แข็งลงไปเช่นนี้แล้วกลัวจะกำเริบกันขึ้นอีก อยากจะรู้ความจริงว่าผู้ที่ได้ความเดือดร้อน กระสับกระส่ายรุนแรงมาก ๆ ด้วยกันฤๅอย่างไร ขออย่าให้เกรงใจ ช่วยสืบสวนความที่เป็นจริงอย่างไรบอก มาให้ทราบ เห็นว่าเป็นเวลาจะเกิดแคมเป็นกันเสียแล้ว

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๘ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

จะเตือนอะไรสักอย่างหนึ่ง เรื่องเงินเรี่ยรายราษฎรทำรูปนั้น ดูการนานมาแล้วยังไม่ได้รวมบาญน้ำบาญชีอย่างไร มันเป็นที่ขัดข้องอย่างไรอยู่บ้าง.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๐ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔

ถึง เจ้าพระยายมราช

มีความยินดีที่การเรียกคนเป็นทหารยุติกันลงที่หนึ่ง การที่ทำได้โดยเรียบร้อยนี้ ถ้าเป็นคนอื่นทำไม่สำเร็จ นับว่าเป็นการยากอย่างยิ่ง เพราะคนตั้งร้อยตั้งพันจะหาช่องวิวาทอยู่ทั้งนั้น มีดีอยู่อย่างหนึ่งที่คนไทยเป็นสันดานอ่อน ซึ่งไล่ขึ้นทั้ง ๒ ทาง ยุก็ขึ้น ปลอบก็ยินดี ข้อที่หวังใจว่าจะเป็นที่เรียบร้อยได้นั้น คือเป็นชาติขี้หลงขี้ลืมอย่างยิ่ง เจ็บอะไรก็ไม่รู้จักจำ เข็ดไปหน่อยหนึ่งพอชินก็หาย การที่วิ่งตกอกตกใจเพราะกลัวเก่าที่ต้องเป็นหมู่ทหาร แลเพราะถูกคนยุ ในหนังสือพิมพ์ขี้เหร่ที่ยังเขย่าขย่อน อวดฉลาดอยู่เดี๋ยวนี้ว่าพระราชบัญญัติมีแต่เกณฑ์ทหารไม่มีเกณฑ์โปลิศ มันได้ท้ายฝรั่ง ไม่ใช่นึกขึ้นเอง เพราะมันรู้จักแต่เมืองอังกฤษเมืองเดียว แลที่เราเรียกว่าเกณฑ์เป็นพลตระเวน ๆ มันต่างกันไปกับตำรวจภูธร ถ้าเพาะอย่างไรให้มันรู้ได้ว่า พลตระเวนนี้ก็คือยองดาร์ม ๆ ฝรั่งเขาก็เกณฑ์เหมือนกัน เท่านั้นก็จะแบ่งกำลังลงได้ครึ่งหนึ่ง เหลือแต่จะยกว่าอังกฤษเขาไม่ได้เกณฑ์

ใจกลับไปรังเกียจเรื่องสัก[๑] ดูไม่จำเป็นที่จะต้องสักแล้ว การที่สักนั้นจะทำให้มีคนรังเกียจได้บ้าง.

สยามินทร์

---

๑ การเกณฑ์เข้ารับราชการทหารแต่ก่อนต้องสักเครื่องหมายเหล่าที่แขน ได้โปรดเกล้าให้ยกเลิกโดยพระราชดำริหนี้

สวนดุสิต

วันที่ ๑๑ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้สังเกตฤๅไม่ว่า หนังสือพิมพ์ทั้งไทยทั้งฝรั่งลงไม่ใช่หนเดียวว่า มีพระราชโทรเลขถามข่าวควีนอาเลกซานดรา[๑] ทางฟอเรนศ์ออฟฟีศ เมื่อได้เห็นหนังสือนั้นจับเหตุผลได้ว่า น่าจะเกิดทางออฟฟีศ เพราะประวิตร[๒] เป็นผู้ได้เกี่ยวข้องอยู่ในการนี้ จึงได้มีหนังสือถามประวิตรก็ไม่ได้ความว่าจะออกไปทางไร กลับหาฤๅมาว่าจะไปวานเจ้าพระยายมราชช่วยสืบ แลคอมเปลนด้วยการในออฟฟีศบางอย่าง

ข้อซึ่งจับได้ว่าออกจากออฟฟีศนั้น เพราะตั้งแต่เห็นหนังสือพิมพ์เวลากลางคืนบอกอาการประชวร ก็ได้ทายเสียแล้ว ว่าพรุ่งนี้จะได้ข่าวกิงเอดเวิด[๓] ตาย พอรุ่งขึ้นได้โทรเลข ก็เขียนหนังสือไปถึงกรมหลวงเทววงษในทันที ด้วยเชื่อแน่ว่าเห็นความจริง สั่งว่าให้สืบดูที่สถานทูต ถ้าเขาได้ข่าวทางราชการแล้ว ให้

---

๑ สมเด็จพระราชินีแห่งประเทศอังกฤษ ซึ่งเป็นพระอัยยิกาสมเด็จพระเจ้ายอชที่ ๖ พระเจ้าแผ่นดินองกฤษในปัจจุบันนี้

๒ กรมหลวงปราจิณกิติบดี

๓ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินประเทศอังกฤษ ซึ่งเป็นพระอัยยกาสมเด็จพระเจ้ายอชที่ ๖

เธอเขียนพระราชโทรเลขถามข่าวกิงยอช[๔] ฉบับหนึ่ง สั่งบวรเดช ให้ไปช่วยงานพระศพฉบับหนึ่ง แต่ในคืนวันนั้นก็ไม่ได้ข่าวแน่มาทางทูต แต่ได้ข่าวจากพระยาวิสูตร เพราะเหตุที่ได้สั่งกรมหลวงเทววงษไว้ก่อนแล้ว จึงไม่ต้องสั่งอะไร เพราะฉนั้นเรื่องมีโทรเลขถึงเจ้าแผ่นดินจึงไม่มีปรากฏในออฟฟิศเหมือนอย่างกรมหลวงเทววงษถวายหนังสือมาแล้วก็ทรงนิ่งเท่านั้น

ครั้นเวลากลางคืนได้รับหนังสือประวิตรฉบับหนึ่ง ว่าได้ทูลหาฤๅกรมหลวงเทววงษ์ว่าที่ควีนอาเลกซานดราแลควีนมอด[๕] จะควรมีพระราชโทรเลขฤๅไม่ กรมหลวงว่าควรมี ลืมไป ให้มีไปเสียก่อนแล้วจึงค่อยกราบทูลจะได้ไม่ช้า ประวิตรก็รีบตาลีตาลานเข้ามาในออฟฟิศ เอาโทรเลขที่ได้ร่างไว้เสร็จแล้วนั้นส่งให้มีไป สำเนาจึงได้มีเก็บอยู่ในออฟฟิศ

ถ้าหนังสือพิมพ์รู้จากกระทรวงต่างประเทศ คงรู้แต่พระราชโทรเลขถึงกิง ถ้ารู้จากกรมโทรเลขคงต้องรู้ทั้ง ๓ ฉบับ นี่ปรากฏว่ารู้แต่ถึงพระมเหษี ก็คือออกจากออฟฟิศนี้เอง แต่ข้อซึ่งว่ามีไปทางฟอเรนส์ออฟฟิศนั้น เห็นจะเป็นด้วย ....

.... จึงกดลงไปให้มีใบบอกไปยังกระทรวงต่างประเทศ แต่ได้ความไปนั้นคงจะเป็นคนไทย

---

๔ พระเจ้ายอชที่ ๕ พระราชบิดาพระเจ้ายอชที่ ๖

๕ สมเด็จพระราชินีแห่งประเทศนอร์เว

ที่เป็นเจ้าพนักงานในออฟฟิศชั้นต่ำ ๆ บอกเอดิเตอร์ไทยซึ่งเป็นคนชอบพอกัน เอดิเตอร์ไทยถึงไปบอกฝรั่งอีกต่อหนึ่ง

การเรื่องที่ถามข่าวเช่นนี้ไม่เป็นข้อที่ควรปิดบังอย่างหนึ่งอย่างใด เขาลงพิมพ์กันถมไป แต่ถ้ามีตัวผู้บอก ๆ ความขาด ๆ หวิ้น ๆ แก่เอดิเตอร์หนังสือพิมพ์ ซึ่งไม่มีวิญญาณพอที่จะหยั่งรู้ชอบแลผิด อาจจะเอาอะไรต่ออะไรไปลงพิมพ์ให้ผิดไปจากความจริง เกิดตึงตังกาหลกันได้ จึงอยากรู้เสียว่าใครเป็นคอเรสปอน-เดนต์ของหนังสือพิมพ์อยู่ในออฟฟิศ เมื่อเขาอยากรู้อะไรจะได้ให้เขารู้ดีขึ้นกว่านี้อีกสักหน่อย.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๓ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

หนังสือพิมพ์นั้นลงแก้จริง ที่จริงเรื่องราวมันจะออกไม่สลักสำคัญ แต่มันกลับเป็นขำกันไปมาก เพราะเหตุที่หนังสือพิมพ์เดลิเมล์ไม่ยอมบอกชื่อผู้ที่ให้ข่าว อ้ายมั่นร้ายแก่เจ้าพนักงานในออฟฟิศ แต่มันก็ชอบกลนักหนา ท่านเล็ก[๑] มีโทรเลขแอดเดรส

---

๑ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช

To H. M. the Queen of England ซึ่งตามธรรมเนียมอังกฤษ ต้องเข้าใจว่ากวีนมารี[๒] แต่ข้อความต่อลงไปมันเป็นสำหรับกวีน อาเล็กซานดรา .... คราวนี้เจ้าพนักงานเขาลังเลเอาไปส่งกระทรวงต่างประเทศ บัดนี้เซอร์เอดเวิดเกรมีโทรเลขตอบ ขอบใจในพระนามกวีนอาเล็กซานดรา .... แต่เดี๋ยวนี้วันที่มีไปช้าไม่ใช่วันที่ ๘ ซึ่งหนังสือพิมพ์เดลิเมล์จะเอามาลงพิมพ์ได้ จึงต้องว่ามิใช่

อนึ่งอยากจะทราบว่าดอกเตอร์เลียวนาด[๓] แกสันทัดในการเลี้ยงเป็ดเลี้ยงไก่จริง ๆ ฤๅๆสักแต่ว่าเป็นหมอก็รู้ว่าเขาเลี้ยงอย่างไร แกไม่เคยเป็นธุระดูแล ขอให้สืบถามแกดูสักหน่อย.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๔ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้ดูหนังสือพิมพ์ไทยวันนี้ฤๅไม่ แห่พระศพเก่งอีก อ้ายศพขึ้นก้นแคเรชมันเห็นขึ้นไม่ได้ จึงต้องเกลื่อนไปเป็นกองปี่น

---

๒ สมเด็จพระราชินีประเทศอังกฤษ พระราชมารดาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษปัจจุบันนี้

๓ สัตวแพทย์กระทรวงเกษตราธิการ

แล้วยังต้องแถมรถจูงพระศพรอแยลเรเกเลีย หมดปัญญาเข้าก็ต้องแปลว่าแสงสว่างเป็นประกายห้อมล้อม ยังเก่งอีกนั้น ถัดมามีกระบวนเป็นภูเขา ซ้ำแถมอธิบายในเล็บมือว่า ทำอย่างเขาที่พระเยซูได้ถึงแก่กรรม นี่เป็นอย่างเรียกว่ากุชัดเจน คำที่เอามาแปลว่าภูเขานั้นเห็นจะมีใครเมานต์ขึ้นม้า จำคำโทรเลขในภาษาอังกฤษไม่ได้เสียแล้ว เมื่อได้เห็นเช่นนี้แล้ว เข้าใจวิธีแปลของผู้แปลนี้ ว่าแปลชนิดเดียวกันกับ ....แปลชื่อมิสเตอร์สโตรเบลเป็นรฆังฟาง ความรู้ต้องเป็นคนชนิดนี้ แลพุ่งได้แรง ๆ ชนิดนี้ไม่เช่นนั้นก็ตากุตาเทียนทีเดียว ไม่ใช่คนเลวละจำเป็นจะต้องรู้จักตัวจงได้ว่าใครเป็นผู้แปลเป็นนักปราชญ์อีกคนหนึ่ง ซึ่งควรจะนับเข้าในหมวดตาเทียนได้ ขอให้คิดอ่านสืบให้ได้ตัวสักที

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๘ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔

เจ้าพระยายมราช

ความคิดในหนังสือประกาศข้างจีนครั้งนี้ เลยไปถึงสไตรก์ซึ่งยังไม่เคยมีในเมืองเรา ถ้ามีขึ้นน่าจะเป็นบ่อย ๆ เพราะเราต้องอาไศรยเจ๊กอยู่มากนัก ที่ว่านี้ว่าทางสไตรก์ธรรมดา แต่

ถ้าหากว่าจะมีเหตุ น่าจะเกิดข่มเหงกันขึ้นก่อน ตามทางที่ว่าถ้าใครไม่ทำตามประกาศให้ข่มเหง ลงรอยอย่างที่เรียกว่าจีนวิวาทกันอย่างเก่า ก็ต้องใช้ทหารออกปราบนั้น การครั้งนี้ก็ไม่คิดเห็นว่าจะเป็นถึงเช่นนั้น แต่มันกระทบกันหลายเรื่อง ตลอดจนถึงดาวหาง จึงไม่ไว้ใจ จึงได้กระซิบไปให้ทหารบกทหารเรือระวังตัวไว้แล้ว แต่อย่าให้เตรียมจนคนตกใจ ถ้าชุลมุนที่จะต้องใช้กำลังมาก เจ้าพระยายมราชจะขอกำลังจากผู้บัญชาการทหารบกทหารเรือช่วยได้

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๓๐ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

ถึง เจ้าพระยายมราช

จดหมายส่งข้ออาณัติรักษาการวันที่ ๑ มิถุนายนมานั้นได้ทราบแล้ว ฝ่ายทหารเขาก็ส่งข้ออาณัติมาให้ทราบด้วยแล้ว

เห็นว่าคำสั่งที่สั่งนั้นดีแล้ว กำชับกันแต่เรื่องทุบตีกันโดยไม่จำเป็น อย่าให้มีขึ้นเพราะอ้ายพวกหมอความคอยเป็นสัตรูทหารแลโปลิศ คงจะซอกแซกแกะเสก็ดในทางนี้ การที่จะเลิกรวังนั้นต้องสังเกตุเอาความสงบเรียบร้อยเป็นประมาณ

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

รายงานที่ ๑๕/๒๓๒๕ ที่ ๑๖/๒๓๒๖ ได้รับแล้ว เห็นว่าเหตุการได้มีขึ้นด้วยความตกใจเปนมากกว่าอย่างอื่น ถ้าความตกใจยังมีอยู่เช่นนี้ พวกจีนยังเห็นเปนช่องที่จะขู่ได้ การที่ให้ทหารบกแลทหารเรือออกลาดตระเวนด้วยนั้นถึงเวลาแล้ว เพราะเหตุที่คนตื่นเกินกว่าที่จะตื่นเพราะทหาร ด้วยเห็นเปนการใหญ่กันเสียแล้ว จะหนักขึ้นฤๅจะเบาลงจะได้เห็นพรุ่งนี้ สงไสยว่าจะต้องถึงแตกหักจึงจะสงบ การที่จะสงบต้องสงบด้วยความเชื่อการปกครอง แต่เราต้องดูมันไปกว่าจะมีเหตุจำเปน

หนังสือพิมพ์ว่ามีผู้แต่งข่าวไปบอกว่า เรือรบจีนจะมาช่วยนั้น อาจจะทำให้ถึงเลือดถึงเนื้อ คนที่จับ ๆ มาเอาไว้ที่ไหน ถ้าหากว่าจับมาแล้วกลับหลุดออกไปได้แล้วจะร้ายมาก.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้นึกอยู่ว่าเห็นจะไปทเลไม่ได้ ก็พอได้รับหนังสือกรมหลวงดำรงคิดต้องกัน แต่ยังไม่แน่ใจว่าจะสั่งออกไปทีเดียวจะดีฤๅจะรอไว้อีกหน่อยหนึ่งก่อน จึ่งได้นิ่งไว้ฟังรหัดรเหียนดูที่ ถ้าจะสั่งเลิกตูมตามทันทีจะว่าตกใจมาก แต่ถ้าจะคงกำหนดไว้ จะกลายเป็นมีกำหนดใหม่ครั้งที่ ๒ จึงเห็นว่าจะต้องหาช่องบอกเลิกให้ดี

พิเคราะห์ดูคนไทยเราตามเสียงเล่าฦๅ มันเหมือนพวกลาวเมืองหลวงพระบาง เจ๊กนี้คือข่า ถ้าไม่ได้อาไศรยข่าก็ไม่มีอะไรกิน ข่าขัดขึ้นมาครั้งไรก็ตกใจเหลือเกิน ไปหวั่นหวาดย่อท้อให้พวกเจ๊กได้ใจ คิดแต่หาเสบียงตบันไป น่าน้อยใจจริง ๆ

หนังสือพิมพ์ไทยแต่งถ้อยคำจะนำให้เห็นว่า .... เป็นหัวน่า แต่มันกำลังบาดหมางกัน ซึ่งจะเอาเป็นนิยมไม่ได้ ที่คำฦๅกันก็ฦๅมุ่งหมายว่าเช่นนั้นเหมือนกัน โดยว่ายังไม่เป็นเลยก็น่าจะเป็นขึ้นได้ ขอให้สืบสวนตัดต้นราก ถ้าเรายังขุดรากไม่ได้เมื่อไร ยังวางใจไม่ได้.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

บรรดาหนังสือพิมพ์ทั้งหมดเห็นพูดเป็นภาษามนุษย์อยู่แต่หนังสือเดลิเมล์ภาษาอังกฤษ ชี้เหตุชี้ผลดีมาก มีคำหนึ่งที่ว่าพ่อค้าเข้าไม่ยอมขายเข้าด้วย ที่ว่านั้นว่าเรือเข้าเข้าใจว่าเป็นไทย เหตุใดจึงพลอยนิ่งไปด้วย เรื่องบรรทุกเรือเป็นสำคัญ ถ้าเรือมาคั่งอยู่มากจะขาดทุนยับ จำเป็นจะต้องรับมือเข้าบังคับให้ทำงานให้ได้ อ้ายหนังสือพิมพ์ฉบับอื่นๆ แรงที่สุดถึงชวนให้เอาทหารลงไปเป็นกุลีแต่อ้ายพวกหนังสือไทยทั้งหลายละจ้อยเปล่าจ้อยเปลือย ไม่ได้ๆ ความว่ากระไรเลย ไทยเอ๋ยไทยนี่มันจะตกต่ำไปถึงไหน น้อยใจเสียจริง ๆ

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๓ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือเจ้าพระยาสุรศักดิ์ฉบับหนึ่ง คัดสำเนาส่งมาให้ดู การเช่นนี้เจ้าพระยายมราชคงจะทราบอยู่แล้ว ข้อที่จะสุ่ม

ไปยึดหัวเงื่อนต้องรวังมาก จำจะต้องไม่พลาดแลจำจะต้องเหลืออำนาจไว้ในมือเรา ถ้าตามอย่างความคิดเจ้าพระยาสุรศักดิ์ น่ากลัวจะไปลงรอยครั้งสมเด็จเจ้าพระยา[1]จัดการปราบอั้งยี่ สงบครั้งหนึ่งแต่แล้วหัวน่านั้นเองกลับออกน่าเข้าเป็นด้ามต่อสู้ ต้องสืบสวนดุให้รู้เค้าเงื่อนให้รอบคอบ

เมื่อเขียนหนังสือนี้แล้ว จึงได้รับรายงานส่วนวันนี้ เห็นว่าเดินต้องทางพ้นจากที่รังเกียจดังกล่าวมาข้างบนนี้แล้ว.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๔ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือเรื่องสถานทูตฝรั่งเศษส่งตัว .... หัวน่าในการก่อการวุ่นวายให้นั้น มีความยินดีเป็นอันมาก ถึงเขาจะส่งให้เราด้วยความร้อนตัวอย่างไร ก็ยังเป็นความดีทุกอย่าง ขออำนวยพรแลชมความพยายามของกระทรวงนครบาลดีเป็นอย่างยิ่งขออย่าให้มันหลุดไปได้.

สยามินทร์

---

๑ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ (ช่วง บุนนาค)

สวนดุสิต

วันที่ ๔ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

จดหมายฉบับก่อนอารามดีใจ หาได้ถามไม่ว่า ... เป็นคนในบังคับฝรั่งเศษฤๅในบังคับไทย เราจะพิจารณาได้สวนอย่างไร เข้ามาหาพูดกันด้วยปากเห็นจะดีกว่าเขียนหนังสือ.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๖ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือเจ้าพระยาสุรศักดิ์ บอกข่าวในเรื่องจีนฉบับหนึ่ง ดูความจะกระจุกกระจุยอยู่เอาแน่จริงไม่ได้ มีที่ควรสังเกตอย่างหนึ่ง คือคำที่เรียกอั้งยี่อย่างใหม่ว่า บ้ายเม้งนั้นควรจะสืบให้รู้ไว้ ได้ส่งหนังสือมาให้ดูแล้วให้ส่งคืน.

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๘ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

เห็นหน้าเซียวนึกแล้วว่าจะเจ็บ ขอให้ระวังรักษาตัวให้ดี ถ้าร่างกายอ่อนที่เปนที่ตั้งแห่งไข้เช่นนี้ ต้องระวังอย่าให้กระทบอาบน้ำเย็น อย่าให้ต้องดราฟต์ แลให้อาหารละลายง่าย อย่าให้กินสิ่งซึ่งจะไม่ละลาย นอนให้ได้มากที่สุดที่จะนอนได้ ไม่นั่งเล่นใช้นอนเล่นแทน นี่เปนทางที่เคยประนิบัติป้องกันรอดเปนไข้มาหลายคราว ถ้าเอาฝ่ามือกำแขนของตัวเองดู รู้สึกร้อนลึกที่ตรงรอยกำนั้น ถึงจะลองปรอทไม่ขึ้นก็มีไข้ในตัว เร่งกินยา ๆ นั้นไม่ต้องกินอะไรแอสไปรินอย่างน้อยคืนละเม็ดพอกำแขนไม่ร้อนเมื่อใดจึงหยุด ขอให้พิจารณาดูเถิด การที่เปนทั้งนี้เพราะความเหนื่อยเหนื่อยเหลือเกินเท่านั้น.

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๙ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

วันนี้คนสืบข่าวทางทหาร เปนจีนพวกหนึ่ง ฝรั่งพวกหนึ่ง บอกข่าวร่วมกันว่าอั้งยี่ ....เปนหัวหน้าเตรียมจะทำการจุลาจล

ในเรว ๆ นี้ มีกำหนดวันที่ ๒๐ มิถุนายนเป็นอย่างช้า เรี่ยรายเงินได้เกือบล้านบาท สะสมซื้ออาวุธมาก คิดกันจะตีบริษัทไฟฟ้าดับไฟก่อน บริษัทไฟฟ้าคงจะรู้ตัว จึงไม่คิดจ้างเจ๊กต่อไป มีข่าวต่อไปว่ามีลูกระเบิดด้วย เพราะสั่งเข้ามาทีหนึ่ง ศุลกากรจับได้ เลยแก้ตัวว่าจะส่งไปเมืองจีน แล้วว่าสั่งอีก แต่จะได้มาฤาไม่ไม่ทราบ ลูกระเบิดแลอาวุธนี้ว่าอยู่ในอุโมงบ้าน...... อุโมงนี้ฤามานานจะเท็จจริงไม่แน่

ข่าวคราวนี้ก็ชอบกล ที่มาสองทางพ้องกัน จึงบอกมาให้ทราบ น่าจะสมกับเรื่องบ๊ายเม้งที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์ว่า

ควรสืบสอบสวนดู ถ้าพอจะหาทางตัดความคิดได้จะได้ตัดเสียก่อนก่อเหตุ.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๙ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ยินดีที่ทราบว่าอาการคลายขึ้น แลเดินตามวิธีที่แนะนำไปนั้น การอ่านหนังสือคนอื่นอย่างไรไม่รู้ แต่ตัวเองรู้สึกว่าเป็นที่ตั้งแห่งสมาธิ เจ็บฤาเมาคลื่นอ่านหนังสือเพลินเสียแล้วเป็นธุเลา

ส่งเติมมาให้อีกเล่มหนึ่ง เล่มนี้ไม่สู้จะเปนแก่น แต่สนุก เห็นจะเปนตอนิกสำหรับเวลารือไข้ค่อยสบายได้.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๑ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

เจ้าพระยายมราช

ไหน ๆ ตั้งเค้าว่าด้วยเรื่องปาเลียเมนต์เมืองไทยแล้ว ต้องเถียงต่อเสียหน่อยว่าจีนที่จะเข้าในปาเลียเมนต์ได้ ต้องเปนคนที่แนชูราลไลส์เปนไทย ถ้าเปนชั้นจีนมาแต่เมืองจีนฤๅบุตรจีนตามที่เปนอยู่เดี๋ยวนี้เรากันไว้ไม่ให้เข้า จะเข้าได้แต่หลานจีน การที่ผิดกันอยู่กับเตอร์กี คือเมืองเตอร์กีในยุโรป พลเมืองเปนชาติกริก เตอร์กเปนผู้ไปจากเอเซียไปตีได้ เข้าครอบครอง เพราะฉนั้นกริกจึงเปนสับเยกต์เตอร์ก ไม่เปนคนต่างประเทศเข้าไป จึงมีอำนาจที่จะเลือกเข้าเปนเมมเบอร์ออฟปาเลียเมนต์ได้ทุกคน การผิดกันอยู่เช่นนี้ เรายังหายใจคล่อง แต่ถึงดังนั้นก็ระวังให้ดีเถิด อินฟลวนส์มากนัก

เรื่องเนรเทศกรมหลวง[๑]แขงแรงดีมาก ค้นกฎบัตรกฎหมายไว้มาก โต้ทานกันได้ถึงที่ จะเปนตัวอย่างดีต่อไป.

สยามินทร์

---

๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระยาเทววงษ์วโรปการ

สวนดุสิต

วันที่ ๑๒ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

การที่เนรเทศสำเร็จได้ด้วยเหตุหลายอย่าง เพราะเหตุที่กฎหมายอินเตอแนเชแนลลอซึ่งใช้อยู่ทั่วไป แลเพราะเหตุที่เราได้ทำให้กับฝรั่งเศษเป็นตัวอย่างมาแล้ว อีกข้อหนึ่งนั้นที่กรมหลวงกล่าวว่า.......................................ไม่เหมือนตัดสินลงโทษอย่างอื่น ส่วนข้อสำคัญที่จะต่อสู้กระทรวงนครบาลนั้น ข้อสำคัญก็เรื่องถามว่าทำไมจึงขังไว้เกิน ๔๘ ชั่วโมงผิดกฎหมาย กรมหลวงได้ยกเอาตัวอย่างที่เรากักขังคนฝ่ายศัตรูของฝรั่งเศษขึ้นแก้

อ้าย ๔๘ ชั่วโมงนี้ ไม่ใช่แต่เฉภาะฝรั่งเถรตรงของเราก็ชอบจะเอามาเขี่ย เพราะฉนั้นการที่ขังนิ่งไว้ไม่รีบจัดการพิจารณา ย่อมเป็นช่องมดปลวกจะขึ้น ข้อนี้และสำคัญมาก เวลานี้หากว่ายังจำนนอยู่ หาไม่ก็จะได้เขี่ยกันบ้าง จะทำอย่างไรก็เร่งทำเสียช้าไปน่าจะมีผู้ลอง

การเนรเทศถ้ามากเกินไปเห็นจะไม่ดี อ้ายที่เห็นว่าไม่สำคัญแท้จะปล่อยไปเสียก่อนบ้างก็ได้

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๓ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

จดหมายมาว่าจะไปเที่ยวทเลนั้นไปได้ แต่ต้องวางการทางนี้ไว้ให้ดี ขอให้พระยารองเมืองได้ทำการในน่าที่ให้เต็มที่ มีเหตุการอะไรให้ทำได้เหมือนเจ้าพระยายมราชอยู่

อนึ่งกำหนดลาเดือนหนึ่งนั้น มีความประสงค์อยู่หน่อยหนึ่ง อยากจะไปเมืองเพ็ชรบุรีในข้างขึ้นเดือน ๘ เพื่อจะให้ประจวบเวลาบวชนาค ซึ่งจำเป็นจะต้องข้างขึ้นอ่อนหน่อย ข้างขึ้นแก่ก็ติดบวชนาคหลวงในกรุง เพราะฉนั้นวันเที่ยวถ้าหย่อนเดือนได้สักหน่อยจะดี.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๔ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

จดหมายมาด้วยเรื่องคำมิสเตอร์ลอซันกล่าวว่ามีผู้ปรารถนาอยากเป็นกงซุลนั้น อาจจะเป็นความจริง เพราะใคร ๆ ที่เป็น ....ก็เผยอหน้าขึ้นมาได้ ก็คงอยากเป็นกงซุลทั้งนั้น

เพราะฤทธิเดชกงซุลในบางกอกมันมาก แต่การที่จะสำเร็จได้เป็น กงซุลนั้นลึกล้ำ เพราะจะต้องมีสัญญาทางพระราชไมตรี......กับไทยก่อน ไม่ใช่จะผลุบผลับตึงตังก็ตั้งกงซุลได้ เช่นประเทศอื่น ๆ ตั้ง เพราะประเทศอื่นมีสัญญาทางพระราชไมตรีอยู่แล้ว

เพราะฉนั้นการปราบ ถ้าปราบได้โดยไม่ต้องใช้อาวุธเป็นอย่างดีหาที่เปรียบมิได้แล้ว แต่ถ้าหากว่าจำเป็นจะต้องใช้อาวุธใช้ได้ ไม่ต้องกลัวว่าจะเป็นเหตุให้นำกงซุลเข้ามา ถ้าหากว่ารู้ว่าเราเหยงจะไม่ใช้อาวุธ จะกำเริบขึ้นอีกมาก ขอให้วังในข้อนี้อย่าให้เจ้าพนักงานที่คิดเห็นว่าใช้อาวุธเข้าจะไม่ดี ไปพูดอวดฉลาดล่วงน่าให้......รู้ ถ้ารู้แล้วใช่จะชมว่าเราฉลาด จะมีแต่ความกำเริบขึ้นเท่านั้น.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๒ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๔

เจ้าพระยายมราช

ได้รับจดหมายลงวันที่ ๑๗ บอกข่าวมีความสบาย แลส่งแตงโมมาให้นั้นได้รับแล้วขอบใจมาก กินเข้ากับปลาแห้งกับแตงโมอิ่มเดี๋ยวนี้ สวดอายุโฑได้

เรื่อง ....ยังลือกันใหญ่ จนถึงวันที่ ๒๐ คลื่นไส้ขึ้นมาเลยหยุดเอง มี ....บรรทุกเสื้อผ้าเครื่องทหารอย่างละมากถึง ๘๐๐ สำรับ แต่น่าจะมีอาวุธด้วยจับไม่ได้ ขึ้นทางเมือง ....ว่าจะไปรบ..................................มันโกหกให้ทั้งนั้น คนเราตั้งแต่พระยารองเมืองไปก็เชื่อ เพราะไม่รู้ว่าเสฉวนมันอยู่ที่ไหน ไปได้ฤๅไม่ได้ จำหน่ายเสียเท่านั้นก็ตก เห็นว่าไม่ใช่ อื่นเลย แล้ว เป็นพวก จะไปช่วย ขบถเมือง .... ถ้าเราเผลอไป อาจจะมีทหารไทยเข้าไปรบกับฝรั่งเศษ เราจะแก้ตัวงอมทีเดียว เดี๋ยวนี้ให้พระยาวรเดช[๑] ขึ้นไป คงจะได้ความตลอด มันก็หาเข้าของได้มากนักหนาเราควรจะรู้ แต่หากเราไม่รู้ร่องรอยเอง เมื่อรู้วิธีเช่นนี้แล้ว จะต้องรวังต่อไป การซึ่งเป็นเหตุจะให้กินแหนงกันในรหว่างเมืองต่อเมืองนี้อยู่ข้างร้าย ได้สั่งให้พระยารองเมืองเข้าใจชัดเจนแล้ว เล่าแต่เท่านั้นเถิด ปล่อยให้เที่ยวสบายเสียสักที ขยุกขยิกในใจจะผอม.

สยามินทร์

---

๑ เจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต (แย้ม ณนคร)

สวนดุสิต
วันที่ ๖ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

จดหมายมาว่าจะทำบุญวันเกิด จะมีการต้อนรับพวกจีนนั้น เห็นเป็นความดีอย่างเดียวไม่มีที่เสียหาย

มีความวิตกหนักใจด้วยเรื่องเก็บเงินค่าราชการ เห็นยังค้างมากนัก ถ้าจะคงเวลาจับไว้จับกันตั้ง ๑๐๐ ตั้ง ๑๐๐๐ จะประดักประเดิดมาก ถ้าจำเป็นจะเลื่อน ๆ เสียได้เห็นจะดี เพราะความจริงก็มีการที่ต้องติดหยุดชงักอยู่เป็นหลายวัน การที่ประชุม .... จะมีประโยชน์ในทางนั้น เรื่องเก็บเงินค่าราชการนี้พาลจะออกไม่ไว้ใจ สังเกตดูมีผู้ที่คิดอ่านแต่งหนังสือหนังหาให้ .... เช่นคำแปลที่พระยารองเมืองส่งมาฉบับหนึ่ง เห็นตั้งท่าเหมือนกับขยับจะพูดโดยตรง ประกอบกับการที่หลวงโสภณ[๑] ประกาศเป็นทางเดียวกัน อย่างไร ๆ .... อยู่ในนี้ด้วย ไม่ใช่คิดประทุษฐร้ายต่อเราอย่างเดียว คิดเอาใจ .... ด้วย มีตัวอย่างที่ได้เห็นทำเป็นทีเอื้อเฟื้อมาอย่างไร ตามที่รู้อยู่แล้วนั้น บัดนี้ยังมีต่อไป ว่า .... คนก่อนถามเข้ามาถึงกงซุลถึงเหตุการที่บางกอกนี้อย่างไร ว่ารัฐบาล

---

๑ พระโสภณเพ็ชร์รัตน์ (กี่ โสภโณดร)

..............วานให้สืบเป็นการไปรเวต กงซุลมาพูดความอันนี้แก่ลูกชายเล็ก[๒]

การที่ .... อยู่นั้น เหตุว่ากะดูอันตรายจะมีแก่เมืองอินโดจีนได้อย่างไร เขาเห็น ๓ ทาง ๆ หนึ่งวิวาทกับเจ๊ก ทางหนึ่งญี่ปุ่น ทางหนึ่งอเมริกัน ในทางแรกกะกำลังได้ว่าจีนมีกำลังเท่าไร แลดีได้ขาเดียวทางตองกีนแลปากอ่าว ฝ่ายอีก ๒ ชาตินั้นถ้าจะรับต้องรับเป็น ๒ น่า ๆ หนึ่งรับตองกีน น่าหนึ่งโคชินชิน ฝ่ายนิวตราลของ ๒ ประเทศ คือจีนแลสยามคงไม่พอป้องกันอำนาจทั้ง ๒ ชาตินั้น ฝรั่งเศษจำจะต้องแบ่งทหารออกเป็น ๒ ฝ่าย รักษาทั้งฟรอนเตียไทยแลฟรอนเตียจีน ในรายแรกนั้นสำหรับป้องกันโคชินชิน รายหลังสำหรับป้องกันตองกีน ความคิดเขาเป็นเช่นนี้จึงเห็นควรทำไมตรี.................. แลให้มีไมตรีกับไทยด้วย.. เดี๋ยวนี้เรากำลังสังเกตดูว่า เขาจะเปลี่ยนใหม่ฤๅไม่ ยังไม่ปรากฏว่าเปลี่ยนแปลงอันใด จึงต้องถือว่ายังคงตามปอลิซีเดิมอยู่ เมื่อเป็นเช่นนั้นเขาคงจะไม่ยุยงให้..............ทำอันตรายใหญ่โต ซึ่งจะเป็นจลาจลเกิดขึ้นในเมือง แต่น่าจะช่วยจีนโดยทางใดซึ่งเห็นว่าเป็นธรรม พอที่จีนจะรีดเร่งเอาได้ ความวิตกสงไสยทาง

---

๒ สมเด็จเจ้าฟ้า กรมหลวงพิศณุโลกประชานารถ

ดำเนิร มือยู่ดังนี้ จึงได้เอาตาเพ่งดูรวังแผลในเรื่องขอลดเงินค่าราชการนี้ ...

... เราควรจะคุมเชิงไว้ให้ดี

จะให้พรวันเกิดเห็นจะต้องส่งจากเพ็ชรบุรี อนึ่งขอบอกว่าสิงห์โต ๒ ตัวนั้นได้ราชการ ตั้งโต๊ะหมู่น่าพระไชยนวรัฐ เฉภาะชิ้นขาดอยู่ ๒ ชิ้น เอาสิงห์โตขึ้นเหมาะดี รูปสัตว์มันแก้ขัดได้มากเช่นนี้.

สยามินทร์

บ้านปึน เมืองเพ็ชรบุรี

วันที่ ๘ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔

ถึง เจ้าพระยายมราช

ไม่ทราบว่ากรมรถไฟเขาหนักอย่างไร เมื่อมาถึงกลางทางมาถามสองหนสามหนว่าจะเสด็จกลับฤๅ ได้รับโทรเลขจากสเตชั่นบางกอกว่าจะเสด็จกลับพรุ่งนี้ ฤๅวันนี้ ได้เตรียมไว้พร้อมแล้วนึกแปลกใจว่าจะเกิดขลึกขลักอะไรที่บางกอก ก็ควรจะได้ข่าวนี่เงียบนักเลยทอดธุระ

เมื่อมาถึงที่นี่เข้ามีความเสียใจเป็นอันมาก ด้วยถนนราช

ดำเนินที่ตัดไปใหม่นั้น เขาทำรดับเท่าถนนราชวิถี ดูสูงไปมาก แต่เพียงนี้ก็สูงกว่ารดับน้ำกว่าศอก ถ้าถมหินเข้าจะศอกคืบ ดูเป็นทางรถไฟมากกว่าทางเดิน

ข้อที่ร้ายกาจนั้น คือขุดดินข้างที่ในสวน ซึ่งเป็นส่วนวังพลอยไปหมด โดยยาวตามถนนราชดำเนิน ๑๘ เส้น ถนนดำรงรักษ์แลถนนราชดำริห์กว่า ๗ เส้น ฉเพาะขุดดินฟากใน คือในวังเป็นสระสี่เหลี่ยม ๆ ติดต่อกันไปกว้างบ้างแคบบ้าง ที่แคบ ๗ วา ที่กว้างถึง ๑๑ วา ลึก ๓ ศอก ๔ ศอก เอาดินขึ้นถมถนน ส่วนฟากข้างนอกที่ต่อกับท้องนาทำเป็นคลองคู เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้วจะใช้เป็นคลองก็ไม่ได้ไม่ทลุถึงกัน มีเอ็นขั้นน้ำขังไหลไปไหนไม่ได้ ตลอดรอบวังทั้ง ๓ ด้าน การที่คิดว่าจะก่อกำแพงนั้นเป็นอันเลิกขาด ก่อไม่ได้เพราะขุดเสียลึกหนักหนาแล้ว แต่เพียงจะถมก็ยากไม่มีดินจะถม จะเปิดเสียให้เป็นคลองคูทีเดียวก็กว้างถึง ๑๑ วาเหลือเกิน เป็นขุดคลองผดุงรอบบ้าน แลฉิบหายอีก สิ้นสติเหลือที่จะแก้ไขอย่างไร คนเราเกิดมามันช่างเลวทรามอะไรชาตินี้หาความคิดสักนิดหนึ่งไม่ได้ การเรื่องนี้เป็นการจำเป็นที่จะต้องฟ้องเป็นความ..

.... ขอให้คิดดูว่าถ้าบ้านศาลาแดงของเจ้าพระยายมราชพเอิญจะถูกทำถนนริมคลองฟากข้างใต้ เขาจะไปขุดเอาดินตามรอบ ๆ เรือนมาพูนถนนให้ในบ้านเป็นหลุมเป็น

บ่อทั่วไปเช่นนี้ เจ้าพระยายมราชจะร้องฤๅไม่ เป็นการทำลายทรัพย์สมบัติกันจริง ๆ ที่ไม่ใช่ที่หลวง เป็นที่ลงทุนซื้อด้วยพระคลังข้างที่ เสียเงินเสียทองเป็นอันมาก ทำให้พื้นที่เสีย โดยกว้างกว่าครึ่งเส้น โดยยาวเกือบ ๓๐ เส้น ซึ่งจะใช้อะไรไม่ได้เลย ไม่แต่เท่านั้น ยังจะต้องถม ไม่ถมทิ้งไว้ก็เป็นบ่อเกิดยุงแลเป็นที่ให้เกิดภัยอันตรายอย่างเดียวกันกับปฐมเจดีย์เช่นนี้ จะเป็นที่เดือดร้อนเพียงใดขอให้คิดดูเถิด เกิดน้อยใจขึ้นมาอยากจะเอาตึกที่ได้สร้างขึ้นชั้นหนึ่งแล้วถวายเป็นวัดฝรั่งเสีย แต่จะรอฟังความดูสักหน่อยหนึ่งก่อน ถึงจะแก้ไขอย่างไร ๆ ก็เป็นก่อกำแพงไม่ได้นั้นแน่แล้ว ยังแลไม่เห็นว่าจะทำอย่างไร ทีก็จะต้องเป็นคูเป็นรั้ว ซึ่งไม่ถาวรแลมั่นคงอะไรได้ ด้วยความจำเป็น

เมื่อมาเห็นปรากฏขาดคอมมันเซน จนชั้นฝรั่งเสียเช่นนี้แล้ว ก็ให้ท้อถอยใจ ในการที่จะสร้างเรือนในกรงลิง ซึ่งไม่มีผู้ใดรู้จักได้รู้จักเสีย รู้จักดี รู้จักชั่ว เห็นจะเปลืองเงินเปล่า ถนนในวังยังมีมาก..

....ซัดกันไป ซัดกันมาปั้วนเปี้ยน อยู่ในพวกเราเท่านั้น ครั้นจะให้คนเราทำเอง ก็มัวแต่จะต้องลูบหลังกระจกเหมือนลิงส่องกระจก จะไม่เป็นโล้เป็นพายอะไรได้ ทำแล้วแก้เล่าเปลืองเงินเปล่า ๆ จึงได้เรียกพระยาวรพงษ์พิพัฒน์ให้หานายงานออกมาสัก ๒ คน ๓ คน ฤๅเขาจะเรียกเจ๊กที่เคยใช้ออกมาด้วยก็ได้

แต่ถนนมากไม่ใช่น้อย ส่วนข้างน่าก็มากเป็นสายใหญ่ ๆ พระยาวรพงษ์พิพัฒน์ต้องทำงานข้างบางกอกอยู่ด้วย จึงไม่ถอนคนมาได้กี่คนนัก ถ้าหากว่าเจ้าพระยายมราชแบ่งคนศุขาภิบาล เช่นพวกพระรัถยา ฤๅใครซึ่งเคยตัดถนนหนทาง กับนายงานสักคนหนึ่งสองคนออกมาช่วยเป็นนายด้าน ทำถนนสักสองสามสายตอนข้างนอก ตอนข้างในให้พระยาวรพงษ์พิพัฒน์ทำ การคงจะสำเร็จได้โดยเร็ว ถ้าหากว่ายังไม่มีถนนหนทางเช่นนี้ ไม่มีผู้ใดแลเห็นว่าความคิดจะทำอย่างไร ทั้งมีแผนที่ก็ดูไม่เข้าใจ เพราะสเกลในยตาไทยเรามันเล็ก แลอะไรพ้นจมูกไปก็ไม่เห็น ถ้าสงเคราะห์แบ่งกองศุขาภิบาลออกมาช่วยชั่วคราวหนึ่งได้ เช่นนี้จะเป็นที่ขอบใจหนักหนา.

สยามินทร์

บ้านปืน เมืองเพ็ชรบุรี

วันที่ ๑๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๙

ถึง เจ้าพระยายมราช

เมื่อวานนี้ได้รับโทรเลขฉบับ ๑ วันนี้ได้รับหนังสือซึ่งพระยาเพชรชฎา[๑] ถือขึ้นมาได้ทราบแล้วขอบใจเป็นอันมาก

---

๑ พระยาศรีธรรมาธิราช (เจิม บุญรัตนพันธุ์)

ได้กะการปันน่าที่กันเวลาบ่ายวันนี้ บรรดาถนนทั้งใหญ่ทั้งเล็กให้กรมศุขาภิบาลทำฝ่ายเดียว แต่การปราบที่เกลี่ยดินขุดสระมากเหมืองเป็นน่าที่พระยาวรพงษ์ ปฤกษาเห็นกันว่าเช่นนั้นเป็นการสดวก

แต่การซึ่งจะทำที่นี่ผิดกับในกรุงเทพ ฯ ที่พื้นที่ดอนน้ำไม่ท่วมถึงกว่าครึ่ง ที่ซึ่งเป็นท้องนามีอยู่ส่วนหนึ่งเคยเห็นน้ำขังประ-มาณสักครึ่งศอก แต่เข้าใจว่าไม่ใช่น้ำแม่น้ำ เป็นน้ำฝนขังคันนาเท่านั้น ถนนที่จะทำไม่จำเป็นจะต้องทำให้สูงเท่าถนนราชดำเนินที่ทำไว้เดี๋ยวนี้ ซึ่งสูงกว่าน้ำฝนขังนาอยู่ถึงศอกหนึ่ง น้ำปีเถาะก็ไม่ท่วม รดับดินหลังถนนสูงกว่าพื้นที่ซึ่งทำพระที่นั่ง ที่ได้ทดลองสอบสวนกันมาหนักแล้วว่าน้ำไม่ท่วมเป็นอันขาดนั้น เกือบศอกหนึ่ง ถ้าถมศิลาสูญกลางถนนจะสูงกว่ารดับน้ำ ๒ ศอก เป็นการหลงไปแท้ ๆ ทำเหมือนทำทางรถไฟ คราวนี้ที่ในวังถ้าจะยกขึ้นให้พื้นสูงเสมอถนนจะเสียเงินหลายร้อยชั่ง แลไม่มีประโยชน์อะไรสักนิดเดียว จึงคิดจะไม่ถมพื้นขึ้นให้สูงเลย คิดแต่ทางน้ำให้ไหลไปลงเหมืองได้เป็นพอ คงจะถูกเงินลงได้มาก ในกระบวรตัดหนทางเข้าใจว่าสัก ๒ เดือนก็เห็นจะแล้ว แลเห็นเป็นรูปเดินเหิรได้ เว้นไว้แต่จะถมศิลาจึงค่อยทำค่อยไป ถ้าหากว่าได้เห็นตัวอย่าง บางทีเมืองก็จะทำได้ เพราะเดี๋ยวนี้ไม่ได้เห็นเสียเลย แต่จะหาคนดูให้รู้ว่างานถูกฤๅผิดก็ไม่มี น่าสงสารพระในวัด

ที่ผ่านมา ๓ วัด นึกจะขุดเอาดินที่ตรงไหนก็ขุดลงไป ข้างโบสถ์ข้างรามไม่ว่า สุดแต่ได้ดินแล้ว ๆ กัน พระครูญาณเพชรัตน์เป็นคนฉลาดแลพยายามมาก วันนี้เจ๊กไปขุดพรุ่งนี้แกถมที่ในลานวัดจึงได้ไม่มีหลุมบ่อเปรอะไป มีแต่สระใหญ่ ๑ ซึ่งไม่มีน้ำ เพราะแกไปขุดเอาดินในสระนั้นมาถมเสมอ กรมดำรงยืนยันว่าเมื่อรับเจ้าฝรั่งได้มาดูทำ มาถึงวัดยางเห็นเรียบร้อยดีอยู่ เพราะมิสเตอร์สบินโยเป็นผู้ทำ ภายหลังเปลี่ยนเป็นสาลามาทำจึงได้ขุดดินเลอะเทอะ แต่ความจริงไม่ใช่เช่นนั้น เพราะพระแกพยายามถมอยู่จึงไม่เห็นหลุมบ่อ พ้นจากวัดมาแล้วที่นาราษฎรขุดเป็นเหมืองยับไปตลอดหนทาง จะทำนาก็ไม่ได้ เพราะลึกแลมีแต่เอ็นดินบาง ๆ ถ้าเป็นเมืองฝรั่งแล้วได้เกิดความใหญ่ไม่ใช่ของเล่น ....ไม่ได้มีความเวทนาปราณีเสียเลย..ช่างไม่รู้สึกสมประดีกันเสียเลย เป็นที่น่าเสียใจยิ่งนัก พระยาวรพงษ์และพระยาเพชรชฎากำลังคิดกะการจะได้ลงมือตรวจตราตั้งแต่พรุ่งนี้ไป

มาเที่ยวนี้ไม่สบายด้วยเรื่องท้อง กินยาบีดมาใหม่ ๆ เลยผูกกลัด ทำให้เมื่อยปวดเป็นอันมาก แล้วร้อนนักไม่มีฝนเลยเวลากลางวันที่กรุงเทพ ฯ เย็นกว่า ต่อเวลาดึกจึงมีหนาวเย็น แต่ต้นไม้งามมาก ได้ชัณสูตร์ต้นมะฮอกานีซึ่งปลูกลงไว้ในถังสิเมนต์เมื่อเดือน ๑๐ เวลานั้นสูงประมาณศอกเศษฤๅ ๒ ศอก เดี๋ยวนี้สูง

๕ ศอกเศษ ใน ๑๑ เดือนนี้สูงได้ถึง ๓ ศอกเศษ ต้นขนาดเล็กสูงประมาณคืบ ๑ ปลูกอยู่ในหม้อ เดี๋ยวนี้สูงถึง ๒ ศอกคืบ ๒ ศอกคับหม้อทั้งนั้น

อนึ่งถนนดำรงรักษ์ ถนนราชดำริห์ พระยามหาเทพเห็นว่าแคบจึงไม่ได้ลงต้นไม้เห็นว่าควรจะลงได้ ลงแถบเดียวอย่างเช่นถนนสนามไชย ซีกข้างกำแพงวังไม่ต้องลง ถ้าต้นไม้มีให้พระยามหาเทพออกมาปลูกเติมเสียอีก ถ้าปลูกแถบเดียวเท่านั้นเห็นจะไม่มากเท่าใด.

สยามินทร์

บ้านปืน เพ็ชรบุรี
วันที่ ๑๐ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

พรุ่งนี้จะเป็นวันทำบุญอายุครบ ๔ รอบ อันเป็นที่ผูกใจจำมั่นอยู่นั้น จึงขอจดหมายฉบับนี้ให้พร

ขอให้มี อายุยืนนาน ปราศจาก โรคภัย อันเป็นที่ตั้ง แห่ง กำลังกายแลกำลังปัญญา ที่จะได้ทำการอันหนักสำหรับน่าที่ ให้สำเร็จตลอดได้

แท้จริงราชการที่เราทำอยู่ด้วยกันบัดนี้ เป็นการที่คนเกิดมาคู่บารมีกันจึ่งจะทำได้เพราะเป็นการยากการหนัก ซึ่งคนสามัญจะเห็นตามให้ตลอดได้ยาก ขอเสี่ยงบารมีของตัวเองให้พรเจ้าพระยายมราช ด้วยเดชความสัตยสุจริตปราถนาดีต่อประชาชนแลชาติภูม ขอให้พรทั้งปวงประสิทธิ์แก่เจ้าพระยายมราชด้วยความสัจอันกล่าวอ้างนี้

ได้ส่งซองบุหรี่มาเป็นของขวัญ ขอให้ไว้เป็นที่หมายน้ำใจแลเป็นสวัสดิมงคลด้วย เทิญ.

จุฬาลงกรณ์ ปร.

บ้านปืน เพ็ชรบุรี

วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๔

ถึง เจ้าพระยายมราช

ได้รับของซึ่งส่งมาให้ในวันเกิดนั้นแล้ว มีความยินดีขอบใจเงินค่าราชการเก็บได้วันละมากขึ้นค่อยอุ่นใจ การ ๒ เรื่องที่ลงพิมพ์ทอยกันอยู่ทั้งว่าทั้งแก้ คือเรื่องเงินค่าราชการอย่างหนึ่ง เรื่องเงินค่าเล่าเรียนอย่างหนึ่ง ผู้ที่ลงว่าก็ว่าไม่จับใจกวนโมโห ผู้ซึ่งลงแก้ก็แก้ไม่ถูก มันช่างคันกระดุบกระดิบอยู่ในใจทั้ง ๒ เรื่อง ช่างอยากเขียนคอเรสต์ปอนเดนต์ส่งจริง ๆ ต้องการความเรื่องละ ๓ น่า

กระดาดโน๊ตเท่านั้นเป็นพอ ครั้นจะไปทำส่งก็ไม่รู้ว่าตัวเลขที่อ่านจะเข้าใจได้ฤๅไม่ ถ้าภาษาเราไม่ทำให้คนเข้าใจได้ จะกลับเป็นคอเรสปอนเดนต์ยืดยาวไป จึงได้นิ่งทนอยู่ด้วยความรำคาญเป็นอันมาก

ที่นี่ร้อนไม่สบาย แล้งแห้งผางทีเดียว คิดถึงสวนดุสิตแลพญาไท แต่ถ้าไม่ได้ออกมาครั้งนี้งานคงจะไม่แล้วได้ในเดือน ๔ ปีน่า แลจะเดินผิดร่องไปให้เสียการงานได้เป็นอันมาก เพราะฉนั้นการมาครั้งนี้นับว่ามาดูงานแท้ ไม่ใช่มาสบาย.

สยามินทร์

วันที่ ๑๒ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

มีความคิดถึงได้ซื้อขนมสองอย่างส่งมาให้ ปลาทูไม่มีเขาว่าน้อยลงทุกปี มันข้ามไปเสียฝั่งตวันออก

พระยาเพชรชฎาได้ลงมือทำงานแล้ว

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้ยินหนังสือพิมพ์ว่า.................ส่งตรามาแจก ได้ความ

ว่าใครบ้าง ลงทุนเท่าไร ได้อะไร ขอได้สืบให้ได้ความ

รู้แล้วฤๅยังเรื่อง.................. ไปว่าที่บวรเดช เป็นเรเปรเซนเตชันในเรื่องที่หยุดงานกันครั้งนี้ .... ขอให้มีความปรานีด้วยเป็นคอนติเนนต์เดียวกัน

ข้อความที่จะแก้ไขไม่ยากบากอะไร เพราะทางความของเราดี มีแต่เขาจะต้องบอกขอบใจ แต่ช่างเกิดความไม่พอใจเสียจริง ๆ...ขอให้ตรึกตรองให้จงดี.

สยามินทร์

ที่ ๒๘/๖๒๐

สวนดุสิต

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

ถึง เจ้าพระยายมราช

ด้วยเรื่องถนนเมืองเพ็ชรบุรีนั้น ตามที่จดหมายมาแลที่พูดกันวันนี้ ยังหาสิ้นกระแสความไม่

ถนนนั้นเป็น ๒ อย่าง ๆ หนึ่งถนนของเมือง คือถนนราชดำเนิน ดำรงรักษ์ แลราชดำริห์ตัดแล้ว ถนนบริพัตรฝั่งตวันออก

ยังไม่ได้ตัด ....

....

ส่วนพระยาเพชร์ชฎาแลพระรัถยาซึ่งขอเอาไปจากกรมสุขาภิบาลนั้น ทำถนนส่วนพระคลังข้างที่ คือในบริเวณวัง มีถนนสายใหญ่คือสนามไชย แลคันธนู ซึ่งยาวอยู่ใน ๑๒-๑๓ เส้นทั้ง ๒ สาย นอกนั้นยังมีถนนสั้น ๆ ฤๅเล็ก ๆ แคบ ๆ เปนถนนในในสวนมีมาก แต่ถ้าจะรวมเข้าหมด งานทำไม่เกิน ๒ เดือนเปนต้องแล้ว พอเปนรูปเว้นไว้แต่การทำท่อแลถมศิลาซึ่งเปนการภายหลัง ซึ่งมีคนอย่างดีทั้งพระยาเพชร์ชฎาแลพระรัถยา ๒ คนออกไปทำงาน จะแยกด้านกันทำได้เร็วขึ้น แต่งานไม่สมมือ เพราะคน ๒ นี้อาจจะทำการได้มากกว่านี้

คราวนี้ว่าด้วยการฝ่ายที่บ้านเมืองทำ ถนนที่ทำเสียไว้แล้วซึ่งพรรณามายังหาที่สุดสิ้นเรื่องไม่ จึงขอตั้งคำอธิบายใหม่ ว่าที่ตำบลบ้านปิ่นนี้เปนที่ดอนสันถานเปนชายธง ข้างโตอยู่ริมน้ำเรียวเข้าไปในทุ่งเกินเขตรวังไปอีกมาก บนดอนนี้น้ำฝนไม่ขัง น้ำท่าไม่ท่วม สืบสวนการแต่โบราณแลตรวจสอบมา ๖ ปีแล้ว เพราะเหตุฉนั้นจึงได้สร้างพระที่นั่งขึ้นบนหลังที่ดอนนั้น ไม่ได้ถมให้สูงขึ้นอีกเลย ด้วยสูงกว่ารดับน้ำแม่น้ำเวลาน้ำมากอยู่ศอกหนึ่งแล้ว

ส่วนในการทำถนนราชดำเนิน .... ให้เอาระดับน้ำเท่าถนนราชวิถี คือถนนตั้งแต่แม่น้ำขึ้นไปถึงพระนครคีรี

ซึ่งน่าน้ำสูงกว่าน้ำอยู่ศอกหนึ่ง เป็นที่สงไสยว่าถนนสายนี้ บางที ระดับตอนบนเมื่อใกล้เขาขึ้นไป จะสูงกว่าข้างริมน้ำก็อาจจะเป็นได้ แต่หาได้ตรวจสอบไม่

ถนนราชดำเนินขวางข้ามถนนราชวิถีค่อนขึ้นไปข้างเขา อาจจะทำให้ระดับถนนราชดำเนินสูงกว่าถนนราชวิถี ตอนล่างได้อยู่ชั้นหนึ่ง แต่ถึงดังนั้นยังไม่พอแก่เหตุซึ่งปลายถนนราชดำเนินตอนข้างใต้คือเหนือน้ำ จะสูงมากเหลือเกินถึงเพียงนั้น

ได้ให้จับระดับดูปลายถนนราชดำเนินสูงกว่าพื้นที่ดอนที่ก่อพระที่นั่งศอกหนึ่ง สูงกว่าคันนา ๒ ศอก จึงเป็นสูงกว่าพื้นนา ๓ ศอก แบบที่เขียนไว้ขุดดินเป็นรางขึ้นพูนถนน เมื่อถนนสูงถึงเพียงนั้นแล้ว ดินก็ไม่พอ จึงได้ขุดดินท้องนาแลบนดอนที่ทำวังนั้น ตามแต่จะควักได้ ไม่เป็นรูปร่างอะไรมาพูนขึ้นเป็นถนน ที่มุมบังเวียนปลายถนนต่อถนนราชดำริห์ ซึ่งจะเป็นประตูวังได้ไปวัดหยั่งดู ผลที่ได้นั้นคือ ถนนสูงจากพื้นนา ๓ ศอก พื้นนาต้องขุดเอาดินขึ้นมาถมถนนอีก ๒ ศอก จึงเป็นอันลึกตั้งแต่พื้นขึ้นมาถึงหลังถนน ๕ ศอก เป็นป้อมแลเชิงเทินมากกว่าเป็นถนน คราวนี้ถ้าจะทำกำแพงฤๅประตู ทำสูง ๘ ศอกเท่าที่สวนดุสิตนี้ จะแลเห็นเป็นกำแพงสูง ๓ ศอกเท่านั้น เรือกสวนรั้ววังลงไปจมดิ่งอยู่ ถ้าจะเปรียบให้เข้าใจง่าย ก็เหมือนอย่างว่า ถนนซางฮี้ที่ผ่านน่าตำหนักพญาไท ยกขึ้นให้สูงเสมอแนวรั้วไผ่ รถใครไปมาแล่นอยู่

บนยอดไผ่ที่สวนแลวังอยู่อย่างเช่นสนามแลตำหนักพญาไทดังนี้จะสนุกฤๅไม่ ถนนนี้สูงพ้นน้ำ ๒ ศอกเศษ เพราะไม่มีเลยที่น้ำจะท่วมคันนา ....

....

....

....

....

กรมหลวงดำรงได้ปฤกษากรมขุนสรรพสาตรที่จะแก้ไขกรมขุนสรรพสาตรคิดให้ขุดคลอง ๒ ข้างเอาดินมาถมที่ซึ่งถูกขุด ประมาณว่าเงินสัก ๕๐๐๐ บาท น่ากลัวจะไม่พอ ครั้นเวลาเช้าวันนี้เมื่อจะกลับมา ได้เลียบมาดูตามถนน เห็นเจ๊กได้ลงมือทำงานกำลังลงมือทลายคันนาลามเข้าไปในเขตรสวนวัง คิดว่าถ้าปล่อยให้ทำ คงจะรื้อดินคันนาในเขตรวังนั้นมาถมที่ซึ่งถูกขุดเท่านั้น ดินซึ่งจะเกลี่ยกลบรอยระแหงที่ในวังก็จะไม่มี จึงได้บอกอายัตไว้แล้วห้ามไม่ให้เข้าไปขุด

ส่วนถนนซึ่งพระยาเพชรชฎา พระรัถยาทำนั้น ถ้าจะให้มาต่อกับถนนราชดำเนินจะต้องยกขึ้นมาเป็นรูปช้อนหอย เพราะถ้าจะถมให้ได้ระดับถนนราชดำเนิน จะต้องขุดแม่น้ำอ้อม รอบวังให้เป็นคูลึกกว้างจึงจะมีดินขึ้นไปถมพอ แต่เดี๋ยวนี้ได้ให้รอไว้ยังไม่ให้ต่อ ให้ทำที่ราบไปก่อน เมื่อจะต้องงอขึ้นมาเป็นช้อนหอยจึงค่อยงอขึ้นมาต่อภายหลัง

คิดเห็นว่า ถนนราชดำเนินนั้น สูงไม่เข้าเรื่อง หาประโยชน์ก็ไม่ได้ งามก็ไม่งาม ถ้าหากว่าน้ำจะท่วมสพานอุรุพงษ์น้ำท่วมก่อน เพราะถนนราชดำริห์ระดับต่ำลงไปหาแม่น้ำ อีกประการหนึ่งเมื่อพิเคราะห์ดูด้วยตา เข้าใจว่าถนนราชดำเนินนั้นไม่มีระดับดูเหมือนจะแอ่นกลาง แต่จะเอาแน่ไม่ได้ทั้งนั้น ว่าแต่ส่วนตอนข้างบ้านปิ่น ถ้าจะถากหลังถนนลงไปเสีย ๒ ศอก ขนดินมาแต่งข้างวัง น้ำคงจะยังไม่ท่วมถนนเป็นแน่ ได้นึกว่าถ้าหากว่ามอบงานให้พระรัถยาทำ แยกออกไปเสียขาหนึ่ง พระยาเพชร์ชฎาทำขาหนึ่ง การก็คงจะสำเร็จ แต่จะสั่งปาว ๆ ไปเปล่า ๆ ไม่ได้ สอบสวนดูระดับให้แน่นอนเกรงจะพลาด ....

....

.... แลสงไสยมากว่าฝรั่งนั้นจะเข้าใจในการทำระดับฤๅไม่ กลัวจะเป็นสักแต่ว่าฝรั่งก็ใช้ไปเชื่อไป จึงไม่กล้าจะสั่งลง ถ้าได้คนในกรมสุขาภิบาลไประดับเสียให้รู้แน่นอนสักคนหนึ่งจะดี เพราะเหตุฉนั้นจึงได้งดไว้ ให้กรมหลวงดำรงมาพูดกับเจ้าพระยายมราชเอง

ถ้าหากว่าจะหั่นถนนลงให้บางเช่นนั้นก็ต้องปลูกต้นไม้ใหม่สะใจพระยามหาเทพอยู่บ้าง ออกจะไปทั้งที่จะมาบอกสักคำหนึ่งว่าถนนมันสูงเกินไปก็ไม่ได้ ไม่สังเกตสังกาอะไรเสียเลย เกณฑ์ให้ไปปลูกต้นไม้ใหม่ก็จะได้เข็ดดี

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๔ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ในชื่อข้าพเจ้าเองแลในพระนามพระราชินีแลเจ้านายผู้หญิงซึ่งออกไปอยู่ที่พญาไท ขอบอกกล่าวด้วยความเดือดร้อน อยากจะกล่าวแทนเจ้านายแลข้าราชการฝ่ายน่า ทั้งผู้มาเที่ยวเตร่ ว่าหมู่นี้เหม็นกลิ่นตามลมที่พญาไทแลตามถนน ด้วยเหตุที่ไร่ผักมากขึ้นทุกวันเวลาที่ลมเป่าเหม็นถึงต้องอุดจมูก เห็นว่าที่เหล่านั้นจะเสียหมดเพราะการทำไร่ผักมากขึ้นทุกวันไม่มีเวลาหยุด ยิ่งเมิน ๆ ให้ก็ยิ่งทำสกปรกมากขึ้น เห็นจะถึงเวลาต้องปราบเสียแล้ว หาไม่จะเหลือแก้ เพราะการเดินเร็วนัก วันนี้เป็นวันที่เดือดร้อนกันมาก.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๗ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

พอกะถนนวันนี้ก็พอได้สพานอีก นับว่าเปนลาภของศุขาภิบาล คือสุขุมาลจะทำบุญอายุครบ ๕๐ ปี อยากจะสร้างสพานแทนการพิธีต่าง ๆ ประมาณว่าเงิน ๑๐,๐๐๐ บาท โดยจะเกินไปบ้างก็ไม่ขัดข้องอะไร แต่กำหนดนั้นกระชั้น กลัวว่าถนนจะไม่ทันฤๅอย่างไร เพราะการทำบุญนั้นออกจะต้นปีในปีน่า ของแม่เล็กเปนปลายปี

สพานนั้นเห็นว่าจะต้องยอมยกอันที่กะไว้ว่าจะย้ายไปทำให้ชายอุรุพงษ์นั้นเอง คือข้ามคลองริมถนนประแจจีน ตรงสพานเฉลิมหล้าในถนนพญาไทย ซึ่งกะว่าจะไปต่อถนนเบ้านั้น เหมาะอย่างหนึ่งที่ ๆ ดินตรงนั้นเข้าใจว่าเปนของชายบริพัตรด้วย สพานที่จะทำให้ชายอุรุพงษ์ย้ายมาทำใหม่ตรงต่อถนนประทัดทอง โดยจะช้าไปก็ไม่ขัดข้อง เพราะถนนประทัดทองจะต้องมีสพานใหญ่ข้ามคลองมหานาค คงเร็วไม่ได้อยู่เอง น่าจะต้องเปนสพานเฉลิมพระชนมพรรษา

ส่วนสพานที่จะทำสำหรับสุขุมาลแลชายอุรุพงษ์นี้ เปนสพานตอนเดียวชั่วข้ามคลอง อาจทำให้งามได้ โดยไม่ต้องใช้เงินมากนัก ถนนที่กะวันนี้มีสพานหลายสพาน จะต้องนึกล่วงน่าไว้ ถ้ามีถนนไม่มีสพานไปแหงนเถ่ออยู่ก็ประดักประเดิดมาก.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๘ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ด้วยเรื่องจะจ้างมิสเตอร์กินีช่างเขียนมาเขียนพระที่นั่งอนันต-สมาคม ในวิธีคิดค่าจ้างเป็นเหมาแบ่งจ่ายรายเดือนเป็นกำหนด คงเหลือเงินไว้สำหรับเวลาเสร็จนั้น เป็นวิธีอันดีกว่าที่จะจ้างให้ทำไปแล้วก็แล้ว ไม่แล้วก็จนอยู่ ถ้าจะว่าข้างได้เปรียบเสียเปรียบในข้อสัญญากันแล้ว มีอยู่ก็แต่ถ้าเขาทำไม่แล้วใน ๓๐ เดือนตามที่กล่าวกันเดี๋ยวนี้เราต้องจ่ายเงิน ๘๐๐๐ บาทที่เหลืออยู่ไปอีกเดือนละ ๑๕๐๐ บาทจนกว่าจะหมด ถ้าหมดแล้วงานไม่แล้วก็เป็นสิ้นมือ แต่อ้ายการพูดเช่นนี้มันเป็นข้อที่ไม่เชื่อกันก็พูดยากอยู่เป็นธรรมดา เพราะความจริงนั้น ถ้าทำงานกันโดยสุจริตเขาทำยิ่งแล้วเร็วยิ่งได้กำไรมาก แต่ถ้าเป็นคนอย่างเช่นเฟโร ซึ่งรู้จักใจกันแล้ว จึงจะเห็นหนทางอย่างเช่นว่านี้ก็เชื่อว่าเขาจะทำจริงไม่ได้ ทั้งนี้ก็แล้วแต่เจ้าพระยายมราชจะเห็นควรเพิ่มเติมลงอย่างไรในข้อสัญญา แต่ข้อซึ่งจะจ้างช่างเขียนกินีผู้นี้อนุญาต.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๓๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ถามกำหนดวันเกิดสุขุมาลแล้วจะบอกลืม วันที่ ๑๑ พฤษภาคม มีวันที่จะทำสพาน ๙ เดือนเต็ม คงจะแล้วสำเร็จได้ นึกวิตกแต่เรื่องทำถนน เหตุด้วยเราจะต้องลงมือทำถนนต่อเดือนมกราคม เพราะเวลานี้เป็นเวลาที่เขากำลังทำนา ๔ เดือนก็คงจะแล้ว แต่มันจะเป็นโคลน จะถมหินเอาเรียบร้อยไม่ทัน จะต้องเตรียมตัวเสียให้พร้อม มีขัดข้องอยู่ด้วยเรื่องที่นาซึ่งถนนจะผ่านไป พระยารองเมืองจะต้องไปปล้ำปลุกกันอยู่ช้า ต้องให้เขาปล้ำไปเสียพลาง ๆ ถนนดวงตวันจะยังไม่แล้วก็ไม่เป็นไร จะต้องให้สายพญาไทที่จะต้องเดินรถข้ามสพานสุขุมาลนี้แล้วเสียก่อน แล้วจึงเร่งสายดวงตวันสำหรับให้แล้วสำเร็จในวันเกิดพระราชินี คงจะแล้วพอดีได้ สพานสุขุมาลนั้นให้ชื่อสพานพระราชเทวีเห็นจะดี จะเป็นที่เรียกง่าย แล้วจะส่งตราไปให้สำหรับทำพนัก.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๖ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ส่งคำแปลหนังสือพิมพ์ .... มาให้ดูนั้นได้เห็นแล้ว ซึ่งรับไว้ด้วยนั้นดี เสียงมันพูดเปิ่นโก่งคออวดกันมากกว่าอย่างอื่น.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๖ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

เรื่องไฟฟ้าพระที่นั่งอนันตสมาคมที่จะคิดวางสายเสียแต่เดี๋ยวนี้นั้นดีแล้ว.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๘ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

.... ของท่านยมราชทำความอีก ลงพิมพ์เรื่องคนนมออกในรถรางสารพัดจะพูดได้ ว่าน่าอับน่าอายอะไรต่าง ๆ จน

กระทั่งไทยไม่รู้จักรักกัน แต่ลงท้ายก็เรียกให้เจ้าพนักงานคอยเตือน ส่วนอ้าย "คนของเรา" ที่ไปเห็นเองทำไมไม่ว่าไรกัน อ้ายนั่นก็ไม่เตือน ตัวอ้าย "เรา" นั้นเองก็มาลงพิมพ์ประจานออกยืดยาวเป็นสนุกสนาน มันไม่สมกันกับที่ร้องหาเจ้าพนักงาน ถ้าจะร้องหาเจ้าพนักงานให้ช่วยโขกหัวอ้าย "คนของเรา" ที่ไม่เห็นแก่ไทยด้วยกันไม่ตักเตือน แลเอาเอดิเตอร์ผู้แต่งลงพิมพ์ขังเสียสัก ๗ วัน ค่าที่ประจานกันเอง เห็นจะเป็นการสมควรแก่ที่เจ้าพนักงานจะทำได้.

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๘ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

สมุดพี่ฟติเยียส์ออฟนิวแยแปน ซึ่งได้สั่งให้หลวงวิฆาลซื้อมาสำหรับแจกกัน บัดนี้ได้แล้ว จึงขอส่งให้สำรับหนึ่งเป็นกระจกซึ่งเราจะส่องดูตัวเราเอง ว่าเราได้เดินผิดเดินถูกมาแล้วประการใดแต่หลัง.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๘ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

หม่อมเจ้าเป้าในกรมพระราม เจ้าของสพานรามบุตรี อยู่ข้างศรัทธามาลาแขงแรง วันนี้นำสายสร้อยมาให้อีกสายหนึ่ง ช่วยในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จึงทำให้นึกถึงเรื่องเปิดสพาน ถ้าได้เปิดเสียเร็ว ๆ นี้ได้ก็จะดี แกก็แก่แล้วจะได้ปลื้ม รอช้าไปจะเลยค้างอย่างเช่นสพานองค์อัจฉร ถ้าหากว่ากรมศุขาภิบาลจะช่วยกันกับกระทรวงวังจัดการให้มีงาน ถ้าเป็นที่ว่างควรจะปลูกโรงเล็ก ๆ พอพระจะสวดมนต์ได้สัก ๕ รูป เล่นยี่เกฤๅอะไรให้เสียสักหน่อย คิดไว้ว่าถ้าเวลาเย็นแกมานั่งทำบุญจะออกไปช่วย คงจะเป็นที่พอใจเป็นอันมาก ขอให้คิดการที่จะทำแลกำหนดวันเสีย แกเป็นคนแก่ไม่ต้องมีข้างน่าข้างในอะไร.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๘ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

จดหมายนำหนังสือเรื่องเมืองญี่ปุ่นเป็นเวลาจอแจรีบจะส่งยังไม่ได้พรรณา ให้พิจารณาตลอดดังที่นึกไว้ว่าจะพูด หนังสือฉบับ

นี้หัวน่าในราชการแต่งกันคนละท่อน เคานต์โอกุมาเป็นผู้รวมข้อความที่เรียบเรียงลงนั้น ไม่ได้เขียนลงตามพงษาวดารตามเรื่อง แต่งตามรูปปอลิซีของรัฐบาลในประจุบันนี้ ด้วยหวังผลจะให้เกิดอิมเปรชชันดีสำเร็จประโยชน์ ได้ผลในราชการภายน่าราวกับว่าแต่งหนังสือดิปลอมแมติคคอเรสปอนเดน สิ่งที่เสียที่ร้ายฤาที่เบื่อเมากลับเอาพูดเป็นดีได้หมด ทำทั้งสง่าทำทั้งภูมให้ฝรั่งเกรงใจ แลอ่อนหวานให้ชมว่าดีด้วย จึงชมว่าเขาฉลาดจริง ๆ ไม่ใช่ฉลาดคนเดียวมันฉลาดเป็นกองสองกองเช่นนี้ บ้านเมืองเขาจะไม่เดินขึ้นสู่ทางมีอำนาจมีประโยชน์เต็มอย่างไรได้

ถ้าหากว่าไม่ได้อ่านเรื่องราวเมืองญี่ปุ่นตลอดจนพงษาวดารตั้งแต่แรกเริ่ม ๔๐ ปีมาแล้ว จะแลไม่เห็นว่าความอัศจรรย์ที่หนังสือเล่มนี้ได้หลบหลีกละความเสียหายปลดเปลื้องได้หมด ราวกับว่าเมืองญี่ปุ่นจำเริญเหมือนเมืองฝรั่งมาแต่ดึกดำบรรพ์ เป็นแต่จับจัดถูกทางเข้าก็ดีขึ้นได้เร็ว แต่เมื่อได้สังเกตความมาตลอดยังนึกได้ ว่าสิ่งใด ๆ ที่ญี่ปุ่นข้ามเสียไม่กล่าวในหนังสือนี้มีเป็นอันมาก จึงเห็นว่าเขาฉลาดแต่ง การบ้านเมืองที่เขาเจริญขึ้นได้สำเร็จดังความประสงค์ เราอาจจะแลเห็นว่าเพราะผู้ที่เรียงหนังสือทั้งหลายเหล่านี้ได้มีมือในกิจการทั้งปวงเหล่านั้นทุกคน ดูน่าชื่นใจ เมื่อนึกถึงของเราบ้างมันชวนแต่จะถอนใจใหญ่อย่างเดียว ความรู้สึกในใจเป็นเช่นนี้จึงได้สั่งมาให้ช่วยกันถอนใจใหญ่บ้าง.

สยามินทร์

สวนดุสิต
วันที่ ๑๑ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

จดหมายมาด้วยเรื่องคิดจะแก้หลังคาพระที่นั่งอัมพรรั่ว ในเวลาที่ไม่อยู่ไปเมืองเพ็ชร์บุรีครั้งนี้เป็นการดีแล้ว เรื่องความร้อนของหลังคาสักเพียงใด ดูเหมือนไม่ใคร่มีใครสังเกตุ ผู้ซึ่งอวดตัวว่าเป็นช่างประเสริฐอย่างเช่นกรมขุนสรรพสาตร เชื่อว่ายังไม่รู้เหมือนกัน ข้อที่เรารู้ดีก็เพราะหลงเข้าไปนั่งน่าประตูในห้องเล็กจึงรู้สึก การที่คิดจะเอาเข้าของเก็บบนหลังคา เป็นพยานให้เห็นว่ากรมขุนสรรพสาตรได้เรียนตำราเรือนในเมืองฝรั่งมากกว่าได้รู้สึกเรือนในเมืองไทย เพราะหลังคาเช่นนี้เมืองฝรั่งมันอยู่เป็นห้องนอนได้ อ้ายเราอยู่ก็เลยสุกโดยความบ่มนั้นเอง.

สยามินทร์

เพ็ชรบุรี
วันที่ ๑๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

มาตามทางร้อนเต็มที่ ฝนตกเป็นช่องเป็นเหล่า บางตอนก็เปียกเป็นน้ำนอง บางตอนก็แห้งเป็นผง ฝนปีนี้เห็นจะไม่เอาการ เป็นด้วยลม มีเมฆตั้งมาลมเฉภาะมีแรงเท่าใด ก็พัดส่ง

ไปตกที่สุดแรงลม ลมเหมือนกันไปทุกวัน ๆ ฝนจึงได้ตกซ้ำอยู่ในที่แห่งเดียวจนขังนอง ที่อื่นแห้งเป็นผง คั่นกันมาเช่นนี้ ๒ ตอน จึงถึงเพ็ชรบุรี ๆ นี้ถูกอยู่ในตอนแห้ง

งานที่ทำส่วนของเราด้านพระยาเพชรชฎาพระรัถยา ด้านพระยาวรพงษ์ทำงานดีน่ารักมาก เร็วเกินคาดเสียอีก สังเกตว่าทำได้เร็วกว่ากรุงเทพ ฯ เพราะเหตุที่ต้องถมดินไม่มาก แลเป็นด้วยชำนาญด้วย ให้การที่เดียวแล้ว

ส่วนงานถนนราชดำเนินนั้น มีความเสียใจเป็นอย่างยิ่ง ที่ดูช่างเป็นการใหญ่หนักหนา เทศาผู้ว่าราชการเมือง กรมการผู้ใหญ่ยืนออกสพรั่ง พอรถผ่านถนนไปแล้ว มีคนถือสามเกลอประมาณ ๓๐ คนกระทุ้งพรึบ ๆ ดูคึกคักมาก ที่รอยหนูแทะก็ถมเต็มแล้ว พระยาวรพงษ์ถมดินต่อ แต่เมื่อว่ารวบยอดก็คงยังเสียใจอยู่นั่นเอง เหตุด้วยถนนนี้ทั้งที่แก้แล้วยังจะเป็นอนุสาวรีของความโง่ให้คนข้างน่าทักเสมอ เว้นไว้แต่คนที่เป็นลูกศิษย์วัดจะไม่แลเห็น แลจะโจทย์กันด้วยว่าท่านแก้ของท่านว่าดีแล้ว เมื่อก่อนนี้สูงกว่านี้ แต่ที่แก้แล้วเดียวนี้ ยังชเง้อสูงอยู่กว่าข้างฟากวังสัก ๒ ศอก ดูเหมือนตัดลงไปสัก ๘ นิ้วฤๅ ๑๐ นิ้วเท่านั้น ไม่หมดความขายหน้า นึกขึ้นมาละให้ขุ่น ถ้าหากว่าจะตัดใหม่อีกครั้งหนึ่งก็เท่ากับทำ ๒ หน ถ้าไม่ตัดก็เป็นมอนิวเมนต์ ถ้าตัดใหม่อ้ายแรงที่เสียไปแล้วก็เสียเปล่า ถนนก็จะไม่ได้ใช้ใน

เวลานี้ ถ้าจะทำเวลาเสด็จไม่อยู่ไม่มีใครบัญชา ตั้งแต่พูดกันมากับใคร ๆ เห็นมีคนเข้าใจแต่กรมหลวงนเรศ แต่แกก็เกรงใจน่ากลัวงานจะไม่สำเร็จ จะขอเปลี่ยนชื่อถนนราชดำเนินให้เรียกถนนอนุสาวรี.

สยามินทร์

พลับพลาก่อฤกษ์ก็ดันลงไปปลูกในถนนวงกลม เลยทำไม่สำเร็จ เพราะพลับพลาเข้าไปขวางอยู่กลาง หมายว่าจะเอาไว้เป็นที่นั่งดูงานต่อไป เอาไว้ไม่ได้ต้องรื้อ.

จ.ป.ร.

บ้านปืน เพ็ชรบุรี

วันที่ ๑๖ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๙

ถึง เจ้าพระยายมราช

ด้วยคนอ่อนย่อมแพ้คนแรง นี่เป็นการปรากฏแน่แท้ ซึ่งจะขอโทษเจ้าพระยายมราชก่อนที่จะกล่าว ไม่แต่กรมหลวงดำรงแลเจ้าพระยายมราช กรมหลวงนเรศที่สารพัดรู้เหตุผลที่เกิดมา

แล้วยังไร ข้อทุ่งเถียงกันอยู่ยังไร ใช่แต่เท่านั้น ถึงเขียนเส้นเซกชั่นดู ได้ความว่าข้อซึ่งชัด.................... ว่า .... เอาระดับถนนราชวิถี จึงได้สูงไปนั้น ความจริงไม่ใช่ระดับถนนราชวิถี จับระดับตั้งแต่ถนนราชวิถีสูงขึ้นมาทุกที่ เพราะเหตุจะให้มารับถนนบรรไดอิฐ ซึ่งสูงกว่าถนนราชวิถีเปนถนนทำใหม่ เขาเข้าใจว่าเพราะน้ำท่วม จึงยกให้สูง คราวนี้ตั้งแต่ถนนบรรไดอิฐมาตั้งระดับสูงขึ้นตลอดมาจนถึงหัวแง่ จึงสำเร็จรูปเปนอันได้ระดับสูงกว่าถนนราชวิถี ๒ ศอกเศษ เดิมแก้ว่ากลัวน้ำจะหักมาพัง ต้องยกไว้ให้สูงเหมือนหัวเรือจึงจะรับน้ำป่าอยู่ ครั้นเจ้าพระยายมราชออกมาถูกขู่ว่าถ้าลดลงไปมากน้ำจะท่วม จึงให้ลดแต่ ๓๐ เซ็น-ติเมเตอร์ ประมาณสัก ๘ นิ้ว ป่วยการแรงรูปถนนไม่ได้เห็นแปลกอะไรเลย งึมง่ำอยู่อย่างเดิม

ได้วานให้กรมหลวงนเรศตั้งกระสวนตัดใหม่ ถูกอ้ายฝรั่งขู่พักเดียวล้ม ว่ากำนัลชื่อไรก็ไม่รู้ ผู้ใหญ่บ้านชื่อไรก็ไม่รู้จนเดี๋ยวนี้ เปนผู้บอกว่าน่าน้ำ ๆ จะท่วมพอปริ่ม ๆ ถนน แต่ชาวบ้านที่อยู่แถบนั้นเอามาถามทุกคน ว่าน้ำไม่เคยท่วมคันนาอย่างเตี้ย ถึงจะสืบยังงั้นได้ กรมหลวงนเรศยังไกล่เกลี่ยให้บากเสียให้เปนบั้ง ๆ ตามคันคลองจะได้แลดูถนนเตี้ยลง คงทิ้งไว้ให้สูงเผื่อน้ำจะท่วมจริง ซึ่งถ้าท่วมได้แล้วยอมให้ถอดจากเจ้าแผ่นดิน ถึงปีเถาะก็เห็นจะเต็มที แก้แล้วแก้เล่าเดี๋ยวนี้ยังสูง

กว่าถนนราชวิถีศอก ๑ ถนนราชวิถีสูงกว่าคันนาคืบ ๑ เศษ ที่เป็นเช่นนี้อ่อนกว่าฝรั่งเท่านั้น มันก็ฉุดเอาไปได้

เมื่อสิ้นความมุ่งหมายว่าจะสำเร็จเพราะเสนาบดี ๓ คน .... รูปถนนก็ปรากฏเป็นเกียรติเป็นยศดีจะปรากฏไปชั่วกัลปาวสาร จะเปลี่ยนชื่อว่าถนนอนุสาวรี คู่กับจังหันลมที่บางปอิน ไม่ยอมให้ชื่อราชดำเนิน เว้นไว้แต่จะแก้ให้หายขายหน้า

ในการที่จะแก้ให้หายขายหน้านั้น ได้ให้กรมขุนสรรพสาตรกับพระยาเพชฎาออกไปตัดเป็นตัวอย่างดูหน่อยหนึ่ง เอาระดับถนนราชวิถีดูพองามดี แต่จะหาคนทำไม่ได้ เทศาผู้ว่าราชการเมืองเป็นนายด้านแท้ นายช่างฝรั่งก็ใช้ไม่ได้ เพราะมันร่มเสียแล้ว ให้ทำก็คงครึ่ง ๆ กลาง ๆ จึงต้องขอนายชินซึ่งเคยใช้ประกันมาจากทางรถไฟสักวัน ๑,๒ วัน พอจะได้ส่งระดับ ถ้าให้ฝรั่งทำมันอาจจะแกล้งให้ปลายถนนริมสพานน้ำท่วม จะได้ปรากฏได้เห็นจริง แต่ตอนบนนอกจากขุดคลองลัดให้แม่น้ำมาแทงถนนแล้ว ไม่มีอะไรจะพังจะท่วมให้เห็นจริงได้เป็นอันขาด การที่คิดนี้จะสำเร็จฤๅไม่สำเร็จไม่รู้

เมื่อวานนี้ได้ดูถนนราชดำริห์ถนนบริพัตร ออกดูงานแต่วันไปได้รอบทั่วถึง แดดไม่สู้จัด แต่ไม่มีฝน

วันนี้แดดจัดอย่างแดดฝน แต่น่ากลัวจะไม่มีอีก นึกออก

รำคาญไร่นาไม่ได้ทำเลยทั้งนั้น คนจะพาโลว่าเพราะมาสร้างรั้วสร้างวังทำให้ฝนแล้ง แลคนไม่ได้ทำมาหากิน พวกหัวเมืองที่ถูกเกณฑ์มาทำถนนแล้วไปคราวหนึ่ง แต่ไม่สำเร็จ จะเหนื่อยมากกว่าคนอื่น เขาหัวเราะกันอยู่ว่าสุครีพจองถนน ความที่ใหญ่ถึงเพียงนั้น.

สยามินทร์

บ้านปึ้น เมืองเพ็ชรบุรี

วันที่ ๒๒ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๘

เจ้าพระยายมราช

ได้เห็นหนังสือพิมพ์ลงเรื่อง เบรีเบรี พออ่านก็ฉิวรู้สึกว่านี่เองที่เจ้าพระยายมราชว่าหมอไฮเอตจะแก้ พอจะเขียนหนังสือก็ก็นึกได้ว่าหนังสือพิมพ์นี้เขาคัดจากรายงานประจำปีซึ่งเจ้าพระยายมราชได้ส่งมาให้เมื่อก่อนจะมานี้เอง ยังไม่ได้อ่านจึงเห็นแปลกได้งดหนังสือไว้เมื่อวานนี้อ่านต่อถึงเรื่องโรคประจุบัน เลยออกจะหายโกรธ กลายเป็นเกิดความสังเวช ....

....

....

กล่าวคือกวาลาลุมปอ แล แประ ซึ่งเขามีผู้คนมากมาเป็นหลัก

ความสัณนิษฐาน ก็ลงว่าที่จะให้มนุษย์รอดจากไภยอันตรายก็ด้วยออกพระราชบัญญัติห้ามไม่ให้สีเข้าขาว ให้ไทยกินเข้านึ่งให้หมด ประโยชน์ที่จะได้คือป้องกันคนไม่ให้ตายด้วยโรคบวม ซึ่งคิดดูป่วยการคนหนึ่งอยู่ใน ๒๐ บาทยิ่งกว่าที่จะได้ภาษีผลประโยชน์จากเข้าขาวได้ไม่เท่าเสีย ถ้ากินเข้านึ่งเสียแล้วก็นั่งอมยิ้มสบาย เห็นว่าเจ้าพระยายมราชควรจะร่างพระราชบัญญัติเข้ามาหาฤๅในที่ประชุม ใครสีเข้าขาว กินเข้าขาวน่าจะเอาโทษเหมือนต้มผิ่นเถื่อนกินผิ่น

อีกอย่างหนึ่งนั้น อหิวาตกโรคเกิดเพราะน้ำเค็ม ตามที่สังเกตได้ว่าน้ำเค็มขึ้นมาน้อยโรคประจุบันก็น้อย จึงเป็นของที่ไม่มีอะไรจะแก้ นอกจากตั้งประปาเสียที่กรุงเทพ ฯ อหิวาตกโรคจะไม่มีเลยทั่วพระราชอาณาเขตร ข้อที่หัวเมืองเป็นอยู่แทบทั่วทุกหัวเมือง ตั้งแต่เหนือที่สุดจนใต้ที่สุด เป็นเพราะน้ำเค็มที่ในแม่น้ำบางกอกเท่านั้น เมื่อปิดหูปิดตาเสียเช่นนี้ ไม่แลเห็นที่จะมีทางเอาแน่เอาจริงอะไรได้ ใส่ใจว่ากระไรก็พูดไปหาประโยชน์ไม่ได้เลย เมื่อเห็นเรื่องนี้เข้าก็ต้องทอดธุระว่าเรื่องเข้าต้องปล่อยให้แกเพ้ออยู่อย่างนั้นเอง เพราะเป็นเรื่องที่แอบแฝงลึกซึ้งยิ่งกว่าที่จะเห็นว่าอหิวาตกโรคเกิดด้วยความร้อนได้

ที่นี่ไม่มีฝนเลย เดือดร้อนรำคาญเต็มที ไม่บอกข่าวบางกอกมาให้รู้ว่าเป็นอย่างไรบ้าง กลับเข้าไปก็หายเงียบทีเดียว.

สยามินทร์

บ้านปืน เมืองเพ็ชรบุรี

วันที่ ๒๓ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๔

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือลงวันที่ ๒๓ แล้ว ไม่พูดถึงฝนสักคำเดียว จึงต้องเข้าใจว่าไม่มี ให้บังเกิดความร้อนใจอยู่เป็นอันมากด้วยเรื่องนี้

เรื่องรถรางเดินเลียบทางรถไฟลงไปเพียงถนนประทัดทองคง จะว่ากล่าวได้ตลอด แต่ที่คิดเลยลงไปปากน้ำเคียงไปกับรถไฟ จะทำรถรางด้วยนั้นไม่สำเร็จแน่ เพราะมันชิงประโยชน์กันตรง ๆ

เรื่องท่าตรวจเรือนั้นเข้ามาตรวจในแม่น้ำไม่ได้ แต่จะอุดหนุนว่าที่เกาะพระดีก็ว่าไม่ได้เหมือนกันด้วยไม่เคยไปเห็นชัดเจน

มีความร้อนใจด้วยเรื่องวัวที่จำหน่ายลดน้อยลงไปทันทีตามรายงานศุขาภิบาลนั้น รัฐบาลน่าจะต้องแลดูในเรื่องนี้ จำเป็นจะต้องคิดจัดบำรุงอย่างใด ไม่ใช่จะไม่รู้ว่าฝรั่งเขาบำรุงอย่างไร เคยเห็นเคยดูแต่มาแลดูกำลังของเราที่จะจัดใช้กันเข้า อึดอัดใจกลัวจะไม่ได้จริง ขอให้สังเกตว่าอ่านรายงานนั้นไม่ได้เลือกแต่ที่ไม่ชอบใจยกขึ้นติเตียน ที่ชอบใจในรายงานก็มีอยู่ เป็นการเตือนใจดีดังนี้

ครั้งนี้จะต้องทำ ได้ให้ฝรั่งเขาว่ากันเองเหมือนกัน.

สยามินทร์

บ้านปืน เมืองเพ็ชรบุรี
วันที่ ๒๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือลงวันที่ ๒๓ กับโปรแกรม ...... นั้นแล้ว ซึ่งได้ส่งโปรแกรมมานั้น เข้าใจว่าเป็นที่พอเพียงแก่ความปราถนา ไม่ต้องกระสับกระส่ายถึงอยากดู เห็นฉบับแรกขึ้นชื่อ.......... ซึ่งรู้เรื่องอยู่แล้ว จะได้อ่านต่อไป

เห็นหนังสือพิมพ์เข้ากันหลายหน แต่ปลงตกเสียว่าอยู่ไกลกัน จะกวนกันขยุกขยิกนัก อ้ายเสมียนโรงพักนั้นสมน้ำหน้าที่มันหาไม่ได้เท่าเจ๊กบริษัทสอาดแล้วจะบ่นเอาใคร หนังสือตากุได้ไปจดทะเบียพพระยาศรีสุนทรส่งมาได้เห็น จะส่งไปให้กรมหลวงดำรงอ่านถึงต้องบอกให้เตรียมยาควินไว้ อาจจะจับไข้ขึ้นมาได้ในการที่อ่าน เล่มเล็กเงินตราแผ่นดินต่าง ๆ ในกรุงเก่า ๓๔ แผ่นดิน แกให้ไม่ได้ทำเงินอยู่ ๓ แผ่นดินเท่านั้น นอกนั้นบอกไม่ได้ว่าแผ่นดินตรานั้น ใช่แต่เท่านั้นศุโขทัยอีก ๔๖ แผ่นดินก็บอกตราได้ แผ่นดินพระนารายน์มีธนบัตร มันเจ็บแสบที่เงินและธนบัตรอะไรเหล่านี้มีอยู่พร้อมที่ตัวแกจะดูเมื่อไรก็ดูได้ เรื่อง ...... นั้นเลวมาก ปดเท่าที่เขาจับกันแล้วในหนังสือพิมพ์นั้นเป็นของที่คนกลางตลาดจะจับได้ แต่ยังมีที่คนกลางตลาดไม่รู้ คือว่าจีนแต่ก่อนเรียกว่าจาม กรมอาษาจามว่าตกปราบ เจ้าแผ่นดิน

ให้แขกไปปราบเจ๊ก จึงให้ชื่อว่ากรมปราบจาม แกไม่รู้จักชาติมนุษย์ชาติหนึ่ง ซึ่งเป็นเจ้าของประเทศถิ่นถานเหล่านี้ แลเป็นชาติหนึ่งซึ่งมีนับด้วยล้านอยู่เต็มไปตั้งแต่อินเดียจนตลอดมากระทั่งถึงฟาเธอรอินเดียทั่วทุกแห่ง คือพวกพระยาราชวังสรรค์นี้เอง เป็นเรื่องหลงที่เหลือเกินแล้วโกหกต่อ ปฏิเสธจนอาษาญี่ปุ่น ก็ว่าไทยสำหรับปราบญี่ปุ่น หาใช่กองทหารญี่ปุ่นไม่ ความจริงแกดูพงษาวดารไม่เข้าใจตลอด ฤๅอ่านแต่ที่ชอบใจจะอ่านโดยไม่มีความรู้อะไรเลยในทางฝรั่ง แต่ถ้าได้อ่านพงษาวดารโดยความเข้าใจแจ่มแจ้ง แล้วจะคิดเห็นผิดเช่นนี้ไม่ได้เลย รวบรวมใจความของเล่มใหญ่นั้น มีบอกเนื้อความอยู่ในนั้น ก็เพียงอยากว่าข้าเจ้าเป็นลูกหลานเจ๊กเท่านั้น เพราะความประสงค์แกไม่อยากพูดอื่น ยิ่งกว่าพูดถึงท่านก๋งทำอุบอิบขมิบขมุบไปเสเอา .... มาตั้งที่แท้มันอยากชี้ข้าพเจ้าเอง

ฝนไม่มีเลย ตั้งพิธีกลัวจะเก้อ แต่ครั้นไม่ตั้งก็ดูไม่เอื้อเฟื้อ ผิดด้วยประเพณีแต่ก่อน จึงทำไปตามเคย หลายวันเข้าก็คงมีบ้าง

ที่นี่รูปพรรณสัณฐานออกจะเป็นสวนหงิด ๆ พอเห็นร่องรอยขึ้นบ้างแล้ว การที่กะได้กะแล้วหมด กำลังรื้อย้ายเปลี่ยนแปลงให้ลงรูปที่จะเป็นไปใหม่ อีกสักวัน ๒ วันก็วางได้ ไม่ต้องคุม.

สยามินทร์

บ้านปืน เมืองเพ็ชรบุรี่

วันที่ ๒๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๙

ถึง เจ้าพระยายมราช

ได้รับโทรเลขบอกข่าวฝน อยากเป็นความจริง ๆ ฝนขอที่นี่ตกให้ที่นี่ แต่น้อยมาชิงเอาไปตกเสียที่บางกอก แต่เป็นที่ยินดีที่จะกล่าวได้ว่าพืชไม่เก้อ

งานพระยาเพชรฎาจวนจะหมดแล้ว แต่ต้นไม้พระยามหาเทพ ถนนราชดำริห์ควรจะลงได้ ถนนราชดำเนินกำลังตัดลงก็จะต้องแก้ไขปลูกใหม่ ขอให้บอกพระยามหาเทพด้วย.

สยามินทร์

บ้านปืน เมืองเพ็ชรบุรี่

วันที่ ๒๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ส่งคำแปลหนังสือพิมพ์มานั้นได้ทราบแล้ว สโมสร..............
ไม่ได้พิจารณาหาความจริงว่า เขากดขี่อย่างไร ไม่ว่าที่เมืองเรา ที่อเมริกา เขาห้ามคนชนิดไรที่จะไม่ให้เข้า คนชนิดไรที่จะให้เข้าเสียเงินมากน้อยเท่าไร ดูไม่รู้แน่ทั้งนั้น ฝ่ายเราที่จะรู้ได้รู้จากญี่ปุ่น ข้างจีนเองน่ากลัวจะไม่รู้กัน ....

....แก้ยาก

รวชรวมใจความอ้ายเรื่องทูตจะเร่งร้อนขึ้น.

สยามินทร์

บ้านปึน เมืองเพ็ชรบุรี่
วันที่ ๒๗ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๔

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือลงวันที่ ๒๖ ส่งหนังสือพิมพ์ .... มานั้นได้อ่านแล้ว เห็นว่าผู้แต่งหนังสือฉะบับนี้ก็คนเดียวกันกับที่แต่งฉะบับแรก มันเกิดเปนคอเรสปอนเดนต์กันขึ้น เห็นจะไม่มีน้ำหนักอะไรเท่าใด แต่คงเปนเหตุให้เห็นว่า...ด้วย เราขัด ขวาง ไม่ยอมให้ ปฤกษา การงานอื่น ๆ จึงได้หันไป ขอตั้ง แอสโซซิเอชัน อย่างใหม่ .... เพื่อ จะ ทำการให้ได้สมความต้องการ คือให้แรงแลให้กว้างกว่าโรงพยาบาล เพราะฉะนั้นจึงเปนการจำเปนที่เราจะต้องสกัดทางที่ขอตั้งใหม่นี้เอาไว้ให้อยู่อีกให้จงได้.................................... ขอให้ถือว่าความคิดอันนี้มันเปนเรื่องเดียวกันทั้งนั้น.

สยามินทร์

บ้านปึน เมืองเพ็ชรบุรี่
วันที่ ๒๗ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๔

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือวันที่ ๒๖ แล้ว เรื่องไฟฟ้าซึ่งจะทำนั้นควรจะ

ทำ แต่เรื่องจ่ายไฟฟ้าของเราอยู่ข้างจะผันเผือ..........................
ควรจะดูตัวอย่างเรื่องจ่ายน้ำแข็ง แลจ่ายอะไรอีก ซึ่งแต่ก่อนกรมปราบเคยจ่าย กรมทหารเรือได้ทำคอมโปรไมส์ตัดเลิกเสียเปนอันมาก เปนตัวอย่างดี เรื่องเช่นนี้รุงรังนัก แลเปลืองไม่มีบุญมีคุณแก่ใครด้วย เมื่อถึงหัวต่อที่จะจัดการเปลี่ยนแปลงใหม่ควรจะอิมปรูพขึ้นให้ดีได้

ที่นี่ฝนไม่ตกมากเลย หยดย้อยพรอยพร่างเปนคราว ๆ เท่านั้น แต่ท่าคอยข้างเหนือน้ำทิศใต้ บ้านใหม่ข้างใต้น้ำทิศเหนือ ฝนตกมากคัก ๆ ทีเดียว

งานที่นี่เดินมาก ถ้ามาเห็นคราวนี้ก็แปลกตา ยิ่งช้าอีกหน่อยหนึ่งจะแปลกมากขึ้น ถนนลดต่ำลงมาแล้วดูดีขึ้นมาก พระยามหาเทพเปนผีจะยังไม่หาย ถึงเวลาควรที่จะลงต้นไม้ถนนได้แล้ว ยังถนนราชดำริห์ฟากตวันออก แลถนนบริพัตรเปนถนน ๖ วาทั้งนั้น จะต้องปลูกต้นไม้เปนแนวเดียวกันออกไป เห็นจะต้องเปนมะฮอกกินี ถนนราชดำริห์ ๑๘ เส้น ถนนบริพัตร ๓๐ เส้นเศษต้องคิดต้นไม้เติมขึ้นจากจำนวนเดิมประมาณ ๖๐ เส้น แต่ถนนบริพัตรยังกำลังแก้อยู่ครึ่งหนึ่งแล้วครึ่งหนึ่ง ถนนราชดำริห์แล้วครึ่งหนึ่งถมไปตลอดแล้วยังไม่ถึงที่อีกครึ่งหนึ่ง คงจะแล้วสำเร็จในเร็ว ๆ นี้

อนึ่งต้นปามแดงเมืองสายได้เอามาลองปลูกดูที่นี่ตั้งแต่แรกมาถึงเปนเวลาเดือนหนึ่ง ที่ลงดินลองดูงามกว่าอยู่ในกระถางมาก

ตั้งท่าแทงไปแรง เห็นว่ามันจะถูกอารมณ์กับกับพื้นแผ่นดิน จึงได้คิดจะปลูกรายในวงกลมน่าพระที่นั่ง จำนวนมากจะบกพร่อง พระยาบุรุษจะไปขอที่เจ้าพระยายมราช ด้วยหวังใจว่าจะยังเหลืออยู่อีกบ้าง.

สยามินทร์

บ้านปืน เมืองเพ็ชรบุรี
วันที่ ๒๘ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้รับจดหมายลงวันที่ ๒๗ ว่าด้วยเรื่องความ ที่ศาลตัดสินนั้น ได้เห็นในหนังสือพิมพ์แล้ว การที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะการหากิน พูดภาษาฝรั่งว่าไม่เซานด์ จะว่าภาษาไทยอย่างไรยังนึกไม่ออกมันตกอยู่ในถานทดลอง ทำสำเร็จ ๆ ก็ลเลิงมาประกอบกันหลายอย่างจึงได้เป็นเช่นนี้ แต่เป็นการโชคร้ายแก่พวกเราซึ่งเป็นชาติไทยอันจะห้ามความเสียใจไม่ให้เศร้าสลดด้วยไม่ได้ ที่จริงหาได้มีความอิจฉาพยาบาทเฉภาะตัวบุคคล ฤๅรักใคร่อุ้มชูฝ่ายหนึ่งจนเกินไป แต่ธรรมดาใจที่ปรารถนาดีเป็นส่วนกลางมันตั้งอยู่ล้างเสียไม่หาย จึงได้มีความเศร้าใจ มีความยินดีที่มีเจ้าพระยายมราชมาปรับทุกข์ด้วยคนหนึ่ง.

สยามินทร์

บ้านปึน เมืองเพ็ชรบุรี่
วันที่ ๒๘ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือลงวันที่ ๒๗ ขอบใจที่ได้แก้ให้พระที่นั่งหายรั่ว วันนี้ฝนตกที่นี่มากถึงสามทอดใหญ่ จะว่าขลังก็ได้ ทุกวัน ๆ มาสวดคาถาไม่ได้เต็มเพราะพึ่งให้เล่า เติมขึ้นวันละน้อย ๆ วันนี้เปนวันสวดได้ครบตลอดคาถา เวรพระครูวัดศาลาเขื่อนถึงสัตหะลงมา แลตั้งอกตั้งใจซีเรียสมาก ขึ้นภควาทีหนึ่งยกมือท่วมหัวทุก ๆ จบ พอจุดเทียนแล้วเที่ยวเดินดูงานจนกลับมาพลับพลา พอขึ้นถึงพลับพลาฝนก็ตกซ่า เหมาะดีเต็มที่ พระยาบุรุษต้องการฝนเช่นนี้ถึง ๓ วัน จึงจะพอรับกันกับต้นไม้ที่ลงไว้นับพันต้นแล้วหน้าจ๋อยหงอยหงิมไปตามกัน เพราะดินก็ใหม่ ๆ ยังไม่แน่น แล้วแห้งเปนผง รดน้ำได้แต่ต้นละเล็กละน้อย ช่างไม่คณนายาไส้เสียเลย เพราะเราปลูกเวลานี้หวังฝนอย่างเดียวเท่านั้น ไม่สู้เชื่อถือในการแรงรดน้ำนัก การปลูกต้นไม้แล้วไปได้สักส่วนหนึ่ง ยังสัก ๖-๗ ส่วนเห็นจะถึง ๓ ปีจึงจะแล้ว แต่การทำถนนเดี๋ยวนี้เข้ามาทำตอนข้างใน การข้างนอกเกือบจะแล้วหมด ถมดินแล้วไปสัก ๖ ส่วน ยังสัก ๔ ส่วน ถนนข้างนอกตัดลงแล้วซีกหนึ่งดูงามขึ้นมากเดี๋ยวนี้เห็นเปนรูปเปนร่าง น่าพระที่นั่งดูสง่าผ่าเผยดีอยู่

ได้ว่าไว้แต่แรกว่าจะทำบุญวันตายอุรุพงษ์ครบปี จึงให้เอา

กระดูกไว้ที่ราชฤทธิ์ยังไม่ส่งหอพระนาก วันตายตามสุริยคติต้องกันกับเฉลิมพระชนม์พรรษา จึงเป็นที่อึดอัดอยู่ว่าจะทำอย่างไรดี บัดนี้คิดตกลงใจว่าจะนับอย่างไทย เอาขึ้น ๖ ค่ำเดือน ๑๐ เป็นหลัก จึงคิดจะสวดมนต์วันที่ ๘ เลี้ยงพระวันที่ ๙ หาการมหรศพที่มีอยู่ในเมืองเพ็ชรบุรี หนังลครอะไรเล่นให้คนดู แลจะมีโปรยทานต้นกัลปพฤกษ์ พระสงฆ์จะใช้ที่เกณฑ์ให้ซ้อมสวดมนต์ขอฝนแกถูกเขี้ยวเข็ญเหนื่อยมาก จะได้เป็นผลประโยชน์ค่าเหนื่อยเมื่อทำบุญเสร็จแล้ว วันที่ ๑๑ จะกลับเข้าไปกรุงเทพ ฯ คิดอยากจะเปิดสพานเสียด้วย แต่กรมนเรศยังไม่ยอม เหตุด้วยรูปและคำจารึกยังไม่มาถึง

การที่เป็นพระแต่งงานนั้นเข้าทีดีมาก ที่เจ้าพระยายมราชต้องเป็นบาเรียนถึงจะเหมาะที่จะเป็นผู้แต่งงานเช่นนี้.

สยามินทร์

บ้านปืน เมืองเพ็ชรบุรี

วันที่ ๓๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

หนังสือวันที่ ๒๙ ฉบับหนึ่ง ทำให้เป็นที่พอใจเฟื่องฟูขึ้นทุกเรื่อง มีเหี่ยวแห้งอยู่แต่เรื่องล้มซวนกัน ซึ่งรู้ว่าเป็นโทษของ

เขาเอง แลเพราะเขาคิดเอาเปรียบรัฐบาล หากินไม่สุจริตด้วย ก็จริงอยู่แหล่แต่ไม่หายเศร้าใจ เรื่องเลหลังนาเมืองธัญบุรี ได้สังเกตเห็นในหนังสือพิมพ์ เข้าใจเสียแล้วว่าหนังสือพิมพ์นี่มันมีคนพูดเปนอยู่คนเดียวฤๅ ๒ คนเท่านั้น ไม่ใช่ทุกข์ร้อนของราษฎร เรื่องคิดถมคูให้เปนที่ดอนเสียได้มาก ๆ นั้นดีไม่มีอะไรสู้ ขอให้ค่อยเพียรต่อไป การเขียนพระที่นั่งอนันตสมาคมได้ตริกตรอง กำลังหาพงษาวดารพม่าสอบ ได้พบนายเทียนแล้ว น่าจะได้ดีสัก สองสามแห่ง ซึ่งคิดจะออกมาในการทำบุญนี้ก็ดี จะได้วางการงานอะไรไว้บ้าง ข้อสำคัญนั้นเรื่องควรจะดูงานเสียให้เข้าใจชัดเจน ในเรื่องที่จะได้ถมศิลาต่อไป งานก็มากอยู่ไม่ใช่น้อย เห็นจะมีงานทำเกือบเต็มปีจึงจะแล้วสำเร็จหมด.

สยามินทร์

บ้านปืน เมืองเพ็ชรบุรี

วันที่ ๓๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๔

เจ้าพระยายายมราช

ได้รับหนังสืออีกฉบับหนึ่งเรื่อง.......................................

...................จะทำสัญญาอันเปนปัณหาของวันอยู่เข้ามาให้ดู แต่ครั้น

เมื่อเขียนลงไปเช่นนี้ แล้วนึกกลับใจว่าหนังสือเช่นนี้ส่งมาเปล่า ๆ เห็นจะไม่ดี ควรจะให้มีผู้ถือมา ซึ่งเชื่อได้ว่าจะไม่หาย เพราะฉะนั้นจึงงดไว้ ขออย่าให้นึกว่าหนังสือที่กล่าวนั้นได้หายเสีย

ฝนที่นี่ตกลักลั่น บ้านปื่นไม่ตกอีกคึกคักเลย ดินจะกลับแห้งเสียหมดแล้ว เพียงสเตชันรถไฟโรงทหารตกคัก ๆ ทุกวัน ที่สุดจนตลาดกรุดริมถนนดำรงรักษ์ตกทุกวัน เว้นแต่ในบ้านปื่นไม่ตก มันเป็นเหมือนอย่างเมื่อครั้งทำสวนดุสิต เคยโกรธว่าฝนไปตกเสียบางรัก มันจะเป็นด้วยทำปถวีให้กำเริบอย่างหนึ่งอย่างใด มีตัดต้นไม้เป็นต้นฤๅอย่างไร เครื่องดูดล่อฝนจะน้อยไป ชอบกลเป็นเช่นนี้ได้ถึง ๒ คราวมาแล้ว เพราะจะว่าที่เล็กก็ไม่ได้กว้างอยู่ มันจะมีโทษเหมือนอย่างกับตัดป่าแลหมู่ไม้ได้บ้างฤๅอย่างไร ไม่มีใครเขาโทษว่าเพราะทำงาน แต่ข้าพเจ้าจะโทษเองว่าน่าจะเป็นได้เช่นนั้น.

สยามินทร์

บ้านปืน เมืองเพ็ชรบุรี

วันที่ ๓๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือลงวันที่ ๓๐ ส่งสำเนาหนังสือพิมพ์จีนเมือง

ส่องกงมานั้นได้ทราบแล้ว ข้อความทั้งปวงเหล่านี้มันมีเจ๊กคนเดียวฤๅ ๒ คนที่คอยลงอยู่ ซึ่งได้ร้องรอยเสีย ว่าเป็นจีนฝุ่งหว่อฮีเช่นนี้ดี มิสเตอร์เวสเตนการ์ด[๑]รับจะคิดไปจัดการว่ากับอังกฤษนั้นดีมาก

เรื่องฝนเป็นอัศจรรย์เสียแล้ว น่าจะเป็นได้ด้วยเรื่องขุดแผ่นดิน ถางหญ้าตัดต้นไม้ ทำไม่ให้ฝนตกในที่นั้น ที่บ้านปีนี้นอกจากวันฝนตกใหญ่แล้ว มีแต่หยดเปาะแปะ แต่ที่อื่น ๆ เช่นบ้านพระยาสุรินทรขึ้นมาจนถึงบ้านหม้อ ฝนตกน้ำนองเจิ่งไปทั้งนั้น เมื่อเวลาเย็นวานนี้ออกไปอยู่กลางสวน เห็นฝนตกที่เขากระไดอิฐมืดจนไม่ใคร่แลเห็นเขาถนัด ริบตาลีตาลานมาพลับพลาหมายว่าฝนจะตก หยดเปาะแปะให้สองสามเปี้ยะก็หยุด ชอบกลจริง ๆ ขอให้จำไว้สังเกตไปภายน่า ได้เคยเห็นมาเมื่อครั้งทำสวนดุสิตครั้งหนึ่งเช่นนี้ น้ำเห็นจะไม่มากไปจนข้างแรมเดือน ๑๐ แลเดือน ๑๑ ปีนี้เป็นไม่ได้เล่นเรือยนต์ทางเพ็ชรบุรี นานเข้าก็คิดถึง ได้พูดถึงเจ้าพระยายมราชอยู่เนืองๆ ไม่รู้ว่าเหตุผลอย่างไรมันจึงมีเรื่องที่ต้องเกี่ยวข้องเสมอ ที่สุดอย่างต่ำจะติเตียนว่าคนไทยไม่รู้จักทำมาหากิน ก็ให้อยากจะว่าเจ้าพระยายมราช มีเรื่องเจ๊กมารับเหมากรมนเรศ เป็นราคา ๖๐ บาท แล้วเอาไปจ้างไทยอีกต่อหนึ่ง ๒๐

---

๑ พระยากัลยาณไมตรี ที่ปฤกษาราชการแผ่นดิน

บาท เจ๊กเอาไปกินเสีย ๔๐ บาทเฉย ๆ กรมนเรศน้อยอกน้อยใจ ถึงไปต่อว่าทำไมไม่มารับเอง ได้คำตอบว่าเข้าไม่ถึง ซึ่งแปลว่า ขี้เกียจเท่านั้น มีเรื่องเช่นนี้ก็เป็นเหตุให้คิดถึงเจ้าพระยายมราช จะหาว่าหมิ่นประมาทฤๅอย่างไรก็ตาม ที่จะเป็นด้วยเคยปรับทุกข์ กันอยู่เสมอ มันจึงได้นึกคิดไป.

สยามินทร์

บ้านปืน เมืองเพ็ชรบุรี

วันที่ ๑ กันยายน ร.ศ. ๑๒๕

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือลงวันที่ ๓๐ ว่าด้วยเรื่อง ....เห็นว่าตามทางที่ได้พูดนั้นไม่มีที่เสียเลย เป็นสง่าผ่าเผยดีมาก เป็นที่ชอบใจแล้ว บางทีก็จะราให้ช้าการลงไปได้ ตามเสียงพระยารัษฎากล่าวว่า............... ในสเตรตเซตเตอลเมนต์ก็ไม่แข็งแรงอะไรขึ้น ออกจะโทรม ๆ ลงไป บางทีจะสบเวลาที่เหมาะก็จะเงียบไปได้.

สยามินทร์

บ้านปึ้น เมืองเพ็ชรบุรี่

วันที่ ๑ กันยายน ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือบอกส่งของที่ตลับฝากมาให้นั้น ขอให้ช่วยบอกขอบใจด้วย มีความเสียใจที่จะบอกว่าฝนไม่มีตกอีก แต่น้ำขยับขึ้น แต่ถึงนั้นยังไม่เท่าเมื่อแรกมา ต่ำอยู่อีกนิ้วหนึ่ง.

สยามินทร์

บ้านปึ้น เมืองเพ็ชรบุรี่

วันที่ ๒ กันยายน ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

พึ่งเล่าถึงตลับคิดการทำสวนที่บ้าน ขอยืนยันว่าความคิดถูก ถ้าหากว่ามีคนไทยเราพยายามทำให้ได้ตามความคิดไทยเราจริง ๆ เช่นนั้น จะเป็นประโยชน์แท้จริง ทั้งสบายทั้งบริบูรณ์ จะว่างามก็งามได้ ถ้าหากว่าเขาทำของเขาสำเร็จ ให้รับกันคนละด้าน เวลาไปเยี่ยมเห็นจะนั่งด้านตลับ ด้วยที่จะกินอะไรอร่อยกว่าด้านท่านยมราช ลงทำงานนัวเช่นนี้แล้ว เวลาเย็น ๆ จะ

เลยแวะเข้าไปดูสักวันหนึ่ง ตามหนังสือฉบับนี้ดูการงานมีมาก เห็นจะเหนื่อยเหนื่อย การทำบ้านเป็นเครื่องปลดเปลื้องความเหนื่อยเหนื่อย เป็นกิจวัตรอันหนึ่งซึ่งถ้าให้เกิดความสบายก็เหมือนกันกับได้เล่นลครผู้หญิง ฤๅเล่นโขนผู้ชาย แต่ใจไม่ร้อน เสียเงินก็เสียเหมือนกัน แต่ไม่สูญ ยังมีสิ่งซึ่งแลกไว้ได้ เห็นว่าเป็นธรรมิกอุบายซึ่งจะหาความสำราญใจ เพราะเกิดมาเป็นคนมันต้องมีได้มีเสีย ให้ดีใจเสียใจอยู่ร่ำไป ตามกิเลศของมนุษย์ ซึ่งยังไม่สงบรงับได้ ความรู้สึกใจเช่นนี้จึงได้ทำนาพญาไทแลทำที่นี่สำหรับเป็นเครื่องเพลิดเพลินใจเช่นนั้น ต่างเล่นโขนเล่นลคร ถ้าหยุดนิ่งก็ตายเหมือนตากุหลาบเหมือนกัน.

สยามินทร์

บ้านปืน เมืองเพ็ชรบุรี
วันที่ ๒ กันยายน ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

เหตุไฉนหนังสือที่มามาเคยตอบแล้วทุกที จึงมาเหลือลอดอยู่ฉบับหนึ่งหยิบขึ้นอ่าน เป็นหนังสือลงวันที่ ๒๕ แลเข้าใจว่าตอบแล้ว แต่หนังสือนั้นพเอินหลงอยู่ไม่ได้เก็บ มีข้อความ

ในหนังสือนี้ที่ควรจะยกขึ้นเป็นปัญหาพูดเล่นฝ่ายหนึ่ง ในหนังสือฉบับนี้เจ้าพระยายมราชกล่าวว่า ตากุ "ที่อายุเกยืนมาได้ถึงเพียงนี้ ก็คงจะเป็นด้วยแต่งหนังสือเช่นนี้ ถ้าหยุดบางทีก็จะจบ" ดังนี้ จึงปรากฎขึ้นเป็นปัญหา ว่ากิจการอันใด ซึ่งทำให้มนุษย์มีอายุยืน ต้องเป็นกิจชอบที่ควรประพฤติ ถ้าเช่นนั้นการกุฎิเป็นกุศลธรรมฤๅ เพราะเป็นอุปการะให้อายุยืนได้ เห็นจะพอเป็นปัญหาที่จะโต้ตอบกันในธรรมสากัจฉา

อนึ่งมีข่าวที่จะบอกว่า ได้รับรายงานทุกวัน ว่ากรมขุนสมมตได้ยกกุฎีขึ้นแล้ว รูปร่างเหมือนกุฎีวัดสิงห์ทีหลังได้ข่าวอีกว่า บัดนี้ยกหอฉันขึ้นอีกแล้ว ว่าเหมือนหอฉันวัดอีก เจ้าของแกเรียกของแกว่าหอนั่ง กำหนดจะขึ้นเรือนวันจันทร์นี้ จะนิมนต์พระมาฉันรูปหนึ่งแล้วเทศน์ด้วย ซึ่งให้คนทายว่าจะนิมนต์ใคร ไม่มีใครทายถูก คือแกนิมนต์พระครูสุวรรณมุนี เพราะเป็นฝ่ายวิปัสนา มีความลับซึ่งที่นี่ปิดกันกวดขัน ได้วานให้กรมขุนสรรพสิทธิจัดหาเครื่องขึ้นกุฎี จะถวายในวันนั้น ไม่ให้รู้ตัวเลย เจ้าพระยายมราชมีอินเตอเรสต์อยู่ในเรื่องนี้ จึงบอกให้รู้.

สยามินทร์

บ้านปืน เมืองเพ็ชรบุรี
วันที่ ๓ กันยายน ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือลงวันที่ ๒ นี้แล้ว ข้อความตามในหนังสือนี้ ใจความเดิมเลื่อนไปเสียจากท้องเรื่องบ้างจนเป็นความคิดที่ออกจะยุ่งเหยิง ทำให้เจ้าพระยายมราชมัวมนไปได้มาก แต่เป็นเรื่องซึ่งจะเขียนลงเป็นหนังสือสั้น ๆ ให้เข้าใจดีเหมือนพูดด้วยปากไม่ได้ ความคิดกรมหลวงเทววงษ์ใกล้ข้างทางที่ถูกมาก แต่ไม่ได้ช่วยกำลังเจ้าพระยายมราช คิดอ่านว่าจะเดินทางใด จึงจะให้ได้สมประสงค์ดังคำที่กล่าวในหนังสือนั้น เหมือนอย่างกับบอกทุกข์ สมุทัย นิโรธ แต่ขาดมรรค ข้างความคิดจรูญนั้นเป็นเถรตรง .... ใช้ความคิดซึ่งอาจจะเป็นได้จริงตามทางปัญญาที่เห็น

การเรื่องนี้เมื่อว่าโดยย่อ เราไม่ยอมให้ตั้งโซไซเอตี จะเรียกว่ากระไร ๆ ก็ตาม ดิสคัสเรื่องปอลิติก ฤๅเกี่ยวข้องในการปอลิติค เรามีอำนาจอยู่แล้วที่จะห้ามได้ตามกฎหมาย ... . นอกจากการทำบุญแชริตีฉันใด ทำไมเราจะห้ามไม่ได้ โรงพยาบาลนั้นมันยังบอกข่าวเป็นเอเย็นต์ เว้นไว้แต่จะประชุมกันปฤกษาการงาน อย่างเช่น .... ปราถนาจะตั้งเดี๋ยวนี้ไม่ได้ จึงได้ปราถนาจะตั้งใหม่

เข้าใจว่าความคิดอันนี้มีต้นคิดไม่กี่คน ๆ เดียวฤๅ ๒ คน ๆ อื่น กี่คลอนแคลนอยู่เช่นนั้น ถ้าคิดอ่านจับหัวให้ถูกโยก ๆ พอให้ถอยเสียอ่อนกำลังลงแล้ว จะสงบไปได้สักคราวหนึ่ง พอเราได้คิดจัดการวางทางเสียให้เรียบร้อย ข้อความที่พระยารองเมืองแจ้งเจ้าพระยายมราชนั้น มันใกล้ ๆ กับที่จะง้างไว้ให้รอชงักไปได้คิดอ่านคลำลู่ทางไว้ให้พร้อม กลับเข้าไปได้ปฤกษากัน

ข้อความที่ได้คิดย้ายกรมท่าซ้ายไปไว้กรมเมือง ด้วยความปราถนาอย่างไร เจ้าพระยายมราชทราบชัดแล้ว แต่ไม่ใช่ทางซึ่งจะเอาไปบอกแลกกับ ...... คิดจะตั้งนี้ เพราะที่หมายผลมันต่างกัน ถึงจะบอกให้รู้กี่ไม่พอใจ จะจืดเสียเปล่า ๆ ถ้าหากว่ารั้งเรื่องความคิด ......ครั้งนี้ให้สงบลงเสียครั้งหนึ่ง เราคิดตั้งการตามความคิดเดิมให้เปนส่วนหนึ่งต่างหากจะเรียบร้อยดีกว่า

ขอให้รวังกิริยาอย่าให้สำแดงความขุ่นมัว ให้ .... เห็นเปนเราวิตกวิจารณ์มาก จะกระพือมากขึ้น พึงดูที่พระยารัษฎา .... ในสเตรตมันเซาแล้วทั้งนั้น ที่มันคึกคักขึ้นในบางกอกจะเปนด้วยมีด้ามพายเข้าไปกวน ขอให้รวังเหลี่ยมคูให้ดีอย่าให้มันเห็นยู่ยุ่นได้ ไม่เท่าไรกี่จะได้พบกัน.

สยามินทร์

บ้านปึน เมืองเพ็ชรบุรี

วันที่ ๔ กันยายน ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือลงวันที่ ๓ แล้ว ได้ถวายของขึ้นกุฎิกรมขุนสมมตวันนี้ เพราะจะขึ้นพรุ่งนี้ ที่นี่เมื่อคืนน้ำขึ้นมาก เพียงสัก ๔, ๕ ชั่วโมง ขึ้นตั้ง ๒ ศอก แต่ยังไม่ถึงน้ำใหญ่ประจำปี ก่อนที่น้ำจะขึ้น อากาศมืดครึ้มฝนตกปรอย ๆ มา ๒ วัน เห็นจะตกข้างใน ซึ่งฝนไม่ตกมากที่บ้านปึนก็ยังขันอยู่นั่นเอง

ขอให้ดูหนังสือพิมพ์วันเสาร์จ่าน่าว่า The beri - beri problem จะโปรดอย่างไร.

สยามินทร์

บ้านปึน เมืองเพ็ชรบุรี

วันที่ ๕ กันยายน ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือลงวันที่ ๔ ฝนเห็นจะน้อยทั่วพระราชอาณาเขตร น้ำที่นี่มามากเป็นน้ำปีแล้ว แต่ยังต่ำคราบต้นไม้ที่เคยท่วมน่าเรือนอยู่ปรามาณสัก ๒ ศอก กำลังขึ้นอยู่ ได้เปิดเหมือง

ตามลำรางริมถนนดำรงรักษ์ น้ำเข้าในลำรางเต็ม แลนองนาที่ลุ่มแล้ว แต่แถบข้างใต้ยังไม่ได้เปิด เหตุด้วยใกล้สพานอุรุพงษ์ กลัวน้ำจะกัด น้ำยังไม่เดินตลอดรางริมถนน เพราะขัดเขินอยู่ที่ตอนดอนตรงที่จะปลูกพลับพลาสูง วันนี้ได้สั่งให้เฉาะดินให้น้ำเดิน นาดอนน้ำยังไม่ถึง ได้ให้เตรียมตัวไว้ว่า ถ้าพอเห็นน้ำขยับจะทรุดเมื่อไร จะเปิดปากเหมืองไว้เอาน้ำเลี้ยงต้นเข้า ถึงว่านาเหล่านี้จะได้ลงมือช้าไป คงจะให้ได้ประโยชน์บ้าง ที่จริงเมื่อคิดไปก็น่าเล่น ดูเหมือนการจะบำรุงไม่สู้ยากนัก เว้นไว้แต่จะไม่มีน้ำพอท่วมท้องนานั่นแลจนอยู่

กำลังคิดที่จะตั้งจำนวนเงินซึ่งเหลือจากเขาช่วยในการศพชายอุรุพงษ์ ยกขึ้นเป็นพันด์สำหรับบำรุงการช่างแลการทำมาหากินในเมืองเพ็ชรบุรี ซึ่งคิดว่าจะให้มีการแข่งขันในเวลาเสด็จทุกปี จะสำเร็จมิสำเร็จไม่รู้กำลังคิดอยู่ เป็นเวลาชอกช้ำรสำรสายใจด้วยได้เห็นความทรุดโทรมของคนไทย แต่เพ็ชรบุรียังมีเชื้อสายอยู่บ้าง จึงอยากจะบำรุงไว้ ตัวอย่างนั้นคือ เช่นประสมโคเกวียน ปั้นหม้อ ทอผ้า สานใบตาล เช่นนี้เป็นต้น จะให้รางวัลผู้ซึ่งทำดี เพื่อจะให้มีผู้พยายามเลี้ยงแลทำให้มากขึ้น ทุนนั้นจะฝากไว้ในที่ซึ่งให้เกิดประโยชน์เอาดอกเบี้ยมาเป็นรางวัลประจำปี.

สยามินทร์

บ้านบึ้น เมืองเพ็ชรบุรี

วันที่ ๕ กันยายน ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือลงวันที่ ๔ ส่งร่างหนังสือ .... มานั้น เห็นว่าใช้ได้แล้ว มีแก้ไว้บ้างเช่นนี้ดี.

สยามินทร์

บ้านบึ้น เมืองเพ็ชรบุรี

วันที่ ๖ กันยายน ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

จดหมายลงวันที่ ๕ เรื่องไปเจรจากับทูตฝรั่งเศษ เรื่องจีนขอตั้งเซียงหวย ส่งร่างหนังสือมาด้วยนั้น เห็นว่าตามการที่จัดแลร่างหนังสือที่จะมีไปนั้นดีนัก ถ้าเราจัดการเข้าใจเสียได้กับผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศเช่นนี้ ตัดความรแวงซึ่งว่าจะเป็น .... อย่างหนึ่ง ในตอนท้ายหนังสือฉบับใหญ่ ซึ่งได้เขียนแสดงความเห็นเรื่องนี้ไปนั้นได้ เราคงจะโต้ทานแต่ลำพัง .... ซึ่งควรจะเดินโดยมั่นคง ไม่ยอมอย่างกวดขันได้ถนัด ถ้าจะจัดการกับที่รายอื่น ๆ อีกได้ก็ควรจัดหนังสือฉบับนี้ให้มีไป.

สยามินทร์

บ้านปืน เมืองเพ็ชรบุรี
วันที่ ๗ กันยายน ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

จดหมายส่งตัวอย่างสพานราชเทวีมานั้น ได้ให้เจ้าของดูเป็นที่พอใจแล้ว ได้ส่งกลับคืนออกมาให้ทำ.

สยามินทร์

บ้านปืน เมืองเพ็ชรบุรี
วันที่ ๗ กันยายน ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

หนังสือวันที่ ๖ ได้รับแล้ว เมื่ออ่านหนังสือพิมพ์ฉุน แต่นึกว่าไม่ใช่น่าที่ ๆ จะฉุน เอาไว้พึ่งเจ้าพระยายมราชจะรู้สึกฤๅไม่ จึ่งได้อมยิ้มออกมาได้ มันเห็นเราโง่เขลาเสียเหลือเกิน

วันนี้ได้ไปที่ตำหนักอินทาราม กำลังตระเตรียมจะรับอาคันธุกะกั้นม่านไว้แล้ว ซึ่งเจ้าพระยายมราชมาอาไศรยที่นั่นเข้าทีดีนัก ของแกก็ดูสบายอยู่.

สยามินทร์

บ้านปึน เมืองเพ็ชรบุรี

วันที่ ๙ กันยายน ร.ศ. ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

ได้ฝากหนังสือตอบมกุฎราชกุมาร ขออย่าให้ลืมเรื่องไฟฟ้าดวงใหญ่ที่จะรายถนนราชดำเนิรตอนในเปนสำคัญกว่าอื่น ถ้าสำเร็จได้จึงจะดี มีความปราถนาอยู่อีกอย่างหนึ่ง เรื่องอยากแก้ตัวมต แต่กลัวมันจะกินทุนมากนัก จะทำไม่สำเร็จ เอาไว้ไปคิดที่บางกอก

เรื่องที่มุมถนนใหม่ให้ตกลงกันเสียนั้นดีแล้ว ออกหนักใจจะทำทันฤๅไม่ ๆ แน่ มีเวลา ๔ เดือน กลัวจะต้องรื้อ แย่งกันข้างในไม่สำเร็จได้ ได้ฝากหนังสือถึงพระยาศุภกร[๑] ฉบับหนึ่ง.

สยามินทร์

บ้านปึน เมืองเพ็ชรบุรี

วันที่ ๑๐ กันยายน ร.ศ. ๑๒๙

ถึง เจ้าพระยายมราช

เมื่อคืนนี้จะเขียนหนังสือก็ดึกเสียแล้ว แต่ครั้นจะไม่เขียน

---

๑ พระยาศุภกรบรรณสาร (นุ่ม รสุขาร)

เลยก็กลัวว่าหมอไฮเอตจะเกิดความอีก เหตุด้วยเวลานี้กำลังเกิดยาพิศม์ขึ้นในใบพลู ที่อินเดียห้ามไม่ให้ซื้อขายแลไม่ให้กินพลูกันทั่วไป โปลิศต้องเฝ้าร้านหมอกำลังทดลองอันนาไลส์หายาพิศม์ในใบพลูยังจับเค้าเงื่อนไม่ได้ เหตุฉนั้นจึงได้ประกาศให้หยุดกินพลูให้หมดก่อนกว่าจะค้นยาพิศม์ได้แน่

แต่ท่านนายอำเภออะไรคนหนึ่งมีความสงไสย ว่าจะไม่ได้เป็นด้วยใบพลู น่าจะเป็นด้วยลูกหมาก เพราะลูกหมากบางชนิดครึกครักอะไร กินเข้าไปแล้วเวียนศีรษะด้วยมีธาตุเมานาโปติกในนั้น เพราะธรรมดาคนที่จะกินพลูนั้นหาได้กินพลูเปล่า ๆ ไม่ ย่อมเอาเนื้อลูกหมากนี้เจือลงด้วยกับเครื่องปรุงอื่น ๆ จึงทำให้คนรู้สึกเมามึนศีรษะ ฤๅอีกนัยหนึ่งจะกินหมากที่ยังไม่ทันสุกดิบ ๆ อยู่ก็อาจจะให้บังเกิดวิงเวียนได้กระมัง แต่ยังไร ๆ ก็เห็นว่าห้ามไว้เสียก่อนนั้นดี ป้องกันอันตรายได้สดวก เห็นข้อความในหนังสือพิมพ์เช่นนี้ก็นึกคิดถึงหมอไฮเอต เห็นว่าควรจะห้ามในบางกอกเหมือนกัน เพราะน่ากลัวอันตรายอยู่ไม่ใช่ฤๅ จะเป็นด้วยพลูยันฤๅหมากยันก็ไม่รู้แน่ ขอให้หารือคุณหญิงตลับจะห้ามเสียจะเป็นอย่างไร

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๕ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

จดหมายมาด้วยเรื่องลครวายังกาซิม[๑] จะถวายตัวนั้น ได้หาฤๅกันมีความพอใจจะดูอยู่ ให้คิดอ่านจัดการเอาเข้ามา ที่มันจะต้องเล่นในสเตชไม่ใช่ฤๅ สเตชของเราก็มี ให้มาดูเสีย พูดกับกรมวังเขาเสียด้วย ถ้าหากว่าจะไปในเวลาเฉลิมพระชนม์พรรษาแล้วจะช้าไป มันจะกลับ มีในวันที่ ๑๗ นี้ก็ได้ ครั้นจะมีวันที่ ๑๘ จะต่อกันกับวันเฉลิมพระชนม์พรรษาวันที่ ๑๙ เรื่องเงินขอให้รู้เค้ากันเสีย ขึ้นไป ๕๐,๖๐ ชั่งจะหมดศรัทธา.

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๒๕ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

ถึง เจ้าพระยายามราช

วันนี้ไม่ได้พบกัน เพราะความจริงก็ไม่สู้แน่ใจว่าจะได้ออกไปฤๅไม่ แต่หยุดนิ่งอยู่ก็รำคาญ ออกไปก็ถูกฝนทั้งขาไปขามา

---

๑ ลครแขก

มีเรื่องที่จะพูดส่วนการในตัว คือที่พญาไทยซึ่งจะกันเขตรตามแนวถนนดวงตวัน ตลอดขึ้นไปจนถึงถนนเบ้าฤาถนนราชดำริห์นั้น ข้อซึ่งท่านยมราชคิดว่าจะให้ขุดดินพูนถนนฟากเดียวอย่างเช่นถนนประแจจีนนั้นดี เอาคลองไว้ในเขตรข้างเหนือ ในลำคลองนั้นจะเป็นที่ไขน้ำเข้านาได้ตลอด จะปลูกกระจับฤาบัวอะไรก็ได้ ถ้าหากว่าที่นาเราขยายออกไปจนถึงแนวถนนดวงตวันกว้างออกไปมาก นึกสงไสยว่าประตูน้ำสามเสนจะไม่พอ ซึ่งจะให้น้ำขึ้นเลี้ยงต้นเข้าได้ตลอดภูมินา เพราะสายน้ำในคลองสามเสนน้อย ที่พูดเช่นนี้พูดตามเสียงกรมคลองเขากล่าวไว้แต่ก่อน แต่ในการที่จะให้รู้แน่คิดว่าจะวานให้เขาตรวจดูเสียอีกครั้งหนึ่งในฤดูนี้ ถ้าหากว่าจะไม่พอ คิดว่าคลองที่เราจะขุดริมถนนนี้ให้ไปต่อคลองซึ่งกรมมรุพงษ์ฤาเจ้าใหญ่[๑] ขุดเข้ามาจากคลองมหา-นาค มีประตูน้ำเสียที่นั่นอีกแห่งหนึ่ง เราจะเปิดปิดน้ำได้สดวกเหมือนกันกับข้างสามเสน แลไม่จำเป็นต้องใช้ประตูน้ำใหญ่โตอะไร เห็นจะไม่สิ้นเงินสักเท่าใดนัก ได้บอกพระยาวงษา[๒] ไปแล้ว แต่ข้อที่จะให้เป็นที่เข้าใจกันสดวกกว่าแผนที่ถนนจะเป็นอย่างไรต่อไปนั้น ขอให้ท่านยมราชชี้แจงให้พระยาวงษาเข้าใจเขาจะได้ไปบอกให้กรมคลองคิดได้ ตกแล้วจะได้ลงมือทำทีเดียว.

สยามินทร์

---

๑ หม่อมราชวงษ์สุวพันธ์ (ใหญ่) สนิทวงษ์

๒ เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ (ม.ร.ว. สท้าน สนิทวงษ์)

สวนดุสิต

วันที่ ๑๒ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

เจ้าพระยายมราช

เพราะโรงบ้าขึ้นอยู่ในกรมเมือง จึงต้องให้เป็นผู้รับคำต่อว่า แผ่นกระดาษที่.................... ออกโฆษณา มีรูปภาพซึ่งถ่ายจากสมุดฝรั่งเศษ อ้างว่าชัวมองเป็นผู้แต่ง เหตุฉนั้นจึงมีภาษาฝรั่งเขียนลงไว้ใต้รูป แต่ที่เขียนลงไว้..............................

....

....

มาจากตำราอะไร ก็เมื่อกล่าวว่าถ่ายจากรูปที่ปั้นไว้ที่วัดจักรวรรดิ เขาเขียนหนังสือฝรั่งด้วยเมื่อไรเล่า เรื่องเมืองจีนนั้นเอาเป็นว่าดีช่างเล่น เปลี่ยนเอาหลุยส์ที่ ๑๔ เป็นเจ้ากรุงจีน..............................

....

....

....

สยามินทร์

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ตีรณสาร ๖๒ ถนนปั้น สีลม กรุงเทพมหานคร ๑๐๕๐๐ โทร. ๒๓๖-๔๔๖๓
นายกระมล ตีรณสาร ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๒๙